

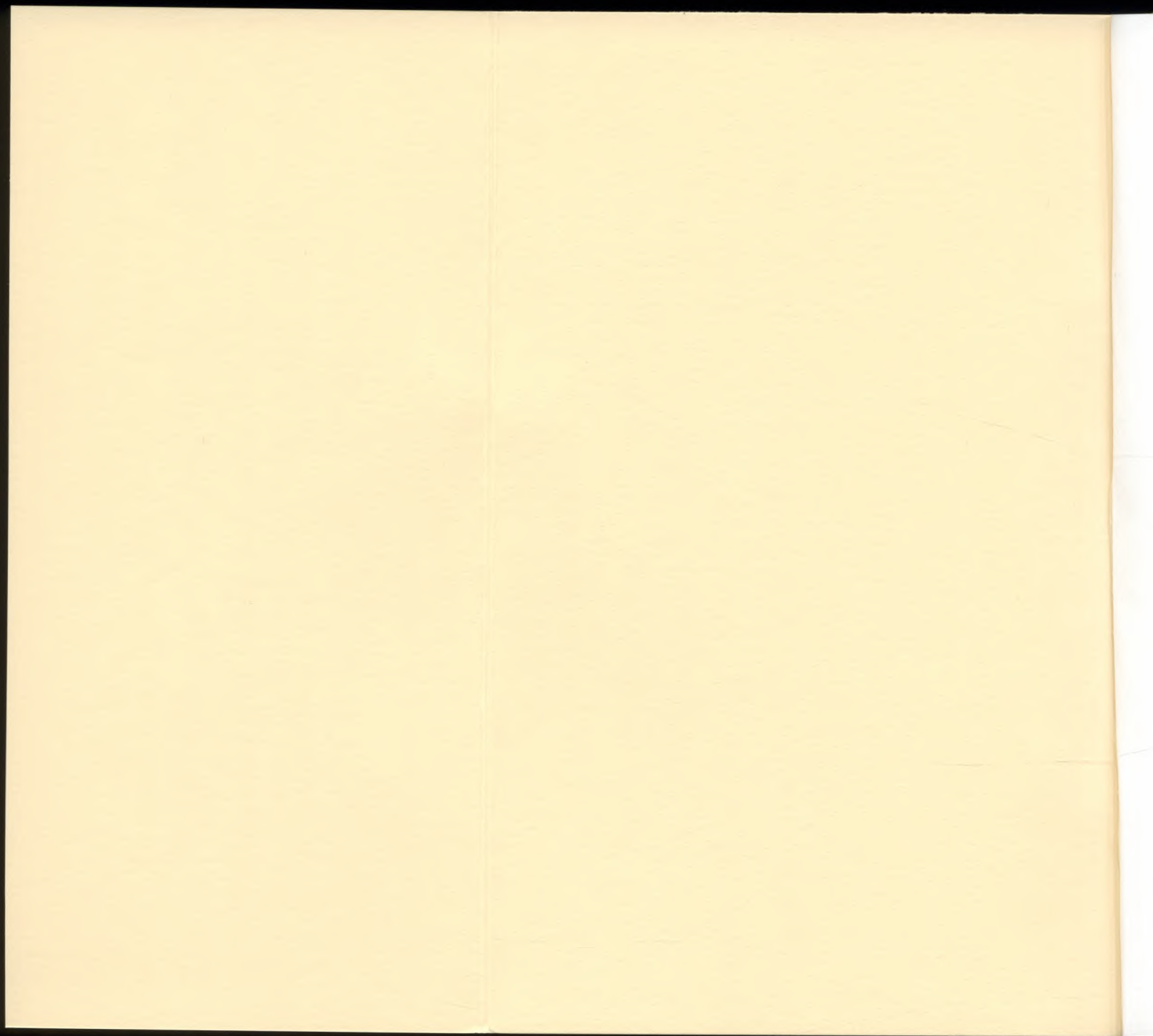
MB

208.179

VASY GÉZA

Későmodern prózaírók

Széphalom Könyvműhely

VASY GÉZA
Későmodern prózairók

VASY GÉZA

Későmodern prózaírók

tanulmányok, esszék

Budapest

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap

nka

Nemzeti Kulturális Alap

támogatása segítette.

MB 208. A9

2007

© Vasy Géza, 2006

ISBN 963 7486 40 2

Kiadja a Széphalom Könyvműhely
1068 Budapest, Városligeti fasor 38.

Tel./fax: 351-0593

E-mail: iroszak@t-online.hu,
www.szephalom-konyvmuhely.hu

Felelős kiadó: Mezey Katalin

Nyomdai előkészítés: Reuter Katalin

Szöveggondozás: Gángoly Attila

Nyomdai műveletek: Rózsadomb Contact Kft.,

Nagy és Társa Nyomda és Kiadó Kft.

NÉMETH LÁSZLÓ

Sorskérdések

H*aben sua fata libelli* – azaz a könyveknek is megvan a maguk sorsa –, idézzük sokszor a latin mondást, de ritkán annyi okkal, mint éppen mostanában, Magyarországon. Az egész 1989-es esztendőben jött azoknak a könyveknek az áradata, amelyek korábban, azaz többnyire 1948-tól kezdődően nem jelenhettek meg. A tilalmi listán 1945-től kezdve Németh Lászlónak nem egy műve szerepelt. Ismerve az író enciklopédikus műveltségéből is következő reális helyzetelemző képességét, aligha csodálkozhatunk, hogy a háborús években előre látta a magyarság sorsproblémáival foglalkozó műveinek, általában a magyar értelmiségnek a sorsát. S ma már azon sem lepődünk meg, hogy 1945 utáni félreszorítottsága ellenére a hatvanas évek végén túlságosan derűlátóan ítélte meg e vitatott műveinek közeljövőjét.

Történt ugyanis, hogy azokban a „csodálatos” hatvanas években a Magvető és a Szépirodalmi Könyvkiadó közös vállalkozásban elindította Németh László műveinek sorozatát. 1969 könyvhetére jelent meg az első kötet és a 18 kötetnyire tervezett sorozat terve. Akkor úgy gondolták, hogy öt év leforgása alatt az egész sorozat megjelenhet, a vége felé a *Sorskérdések* című kötettel. Az öt évből éppen húsz lett: e könyvet 1989-ben vehettük csak kézbe. Időnként felröppentek hírek: most már igazán megjelenik, végül minden maradt a régiben.

A pártállam kultúrpolitikája nem tűrt el semmit, ami létét vagy akár csak tökéletességét kérdőjelezte meg. S miközben e politika első számú ideológusa hivalkodóan mutatkozott Németh László, Illyés Gyula és mások társaságában, gondoskodott arról is, hogy azok a művek, amelyek szerzőiknek úgyis csak bajt okoznának, ne jelenhessenek meg.

A *Sorskérdések* anyagát még maga Németh László állította össze. Az életműsorozat zárókövének tekintette, de a sorrendiségben taktikai szempontok játszották a fő szerepet. Képzeljük el: mi lett volna a sorozattal, ha az író ragaszkodik ahhoz, hogy e kötettel nyisson, mivel az itt kibontottakat tekinti életműve lényegi alapzatának, a legigazibb bevezetésnek az ő világába? Nyilván csak mostanában indulhatna útjára az egész sorozat. Gondolhatják sokan, hogy a megjelenéstörténet filológiai kérdés még akkor is, ha nyilvánvalóan döntő szerepet játszottak benne politikai szempontok. Ez egyoldalú igazság. Ugyanis éppen a megjelenéstörténet hiátusai, a fogadtatástörténet ellentmondásai segítenek helyesebben érteni lényegi kérdéseket. Nevezetesen azt, hogy mit mond Németh László a magyarság sorskérdéseiről, s hogy mi ezeknek az aktualitása – megfogalmazásuktól kezdve egészen máig.

Számomra nyilvánvaló, hogy ha Németh László gondolatának nem lett volna folyamatos időszerűsége, akkor nem kellett volna folyamatosan eltüntetni lehetséges olvasóközönségét, s ez esetben a közönség se mutatott volna érdeklődést e gondolatok iránt – ugyancsak folyamatosan. Ellenem vethetik, hogy a tiltott gyümölcs mindig édesebb, s hogy a gondolkodó Németh Lászlónak inkább legendája volt és van – igaz, abból egy idealizált és ördögiesített változat is –, mintsem valódi, tehát cselekvésre serkenthető közönsége. Az adatok formálisan igazolhatják is ezt. Hiszen még egy évvel korábban is pult alól kapkodták volna el a *Sorskérdé-*

sek megjelenő kötetét, míg az 1989 őszén ténylegesen megjelent mű fél év múlva is könnyűszerrel beszerezhető. Ennek magyarázata azonban nem a százötven forintos vételárban, és nem is az érdeklődés – a gondolatok iránti figyelem – lanygulásában lelhető fel. Éppen fordítva: a könyv hallatlan időszerűsége magyarázza, hogy elsősorban nem magára a könyvre figyelnek a mai olvasók, hanem arra a mozgó világra, amelyben egyrészt rendre feltalálhatják azokat a gondokat és gondolatokat, amelyekkel valamilyen módon szembenézett Németh László már a harmincas években, másrészt éppen ezen a szellemi íven keresztül pontosabban érthetik fél évszázad történéseit. Vannak korok, amelyekben inkább az ideológia, s olyanok is, amelyekben inkább a cselekvés a meghatározó. Ha bátortalan lépésekkel is, mi most inkább ez utóbbi felé haladunk. A cselekvéshez persze megfelelő ideológiai alappal célszerű rendelkezni, s nem az-e ma az egyik legnagyobb bajunk és legfeltűnőbb hiányérzetünk, hogy nincs meg a kellő ideológiai alapja a nemzeti érdekű cselekvésnek? A XX. században immár harmadszor jutott elementáris válságba a magyar nemzetről és államról való gondolkodás. Összeomlott a Ferenc József-i dualista monarchia eszméje, összeomlott a Szent István-i államé, s a bolsevik pártállamé is. Szerencsénk csak annyi, hogy ezt az összeomlást most nem egy világkatasztrófa kényszerítette ránk. Ilyen helyzetben a „hogyan tovább?” kérdése legalább két szinten vetődik fel. Hogyan tovább a holnapig? És hogyan tovább a jövőbe? S a kettő nem választható el egymástól, hiszen ami holnapra megtörténtté válik, az a jövő szempontjából megkerülhetetlen még akkor is, ha egyértelműen ellentétes az igazi célokkal. Aminthogy soha egyetlen történelmi korszakot sem lehet zárójelbe tenni. Lehet megtagadni, lehet elutasítani, lehet szigorúan megítélni, de arról elfeledkezni, hogy elmúltával

is hat, soha nem szabad. Háromszáz éve már, hogy a törökök – segítséggel ugyan – kiűztük az országból. De elfelejtettük-e azt a százötven évet, amelyet jelenlétük határozott meg? S most nem a történelmi ismeretanyagra gondolok elsősorban, hanem arra a személyekre szabottan és nemzeti szinten is megnyilvánuló mentalitásra, amelyből kitörölhetetlen ez a korszak még akkor is, ha esetleg tényszerűen kevés az ismeret róla. A XVI. századig nagy nép voltunk, birodalomalkotó, attól kezdve pusztá fizikai létünkért kellett küzdeni. Mégis mai napig nem törődtünk bele egyértelműen ebbe a másfajta helyzetbe, pedig Trianon végérvényesen megpecsételte. S bár erről a kérdésről – tisztelet olyan kivételeknek, mint Németh László – inkább csak ostobán beszéltek 1944-ig, azóta pedig sehogyan sem, mégis folyamatosan működött, élt az a felfogás, amely a történelmi igazságtalanságot annak tudta, ami, s a nemzetállamokat a nemzetek valódi helyzetének megfelelően képzelte el létrehozni. Mert a birodalom helyét Közép-Európában csak a realitásokkal korrigált nemzetállamok foglalhatták volna el, ha az lett volna a szempont, hogy oldódjanak a térség feszültségei, s ne éppen: megszilárduljanak.

Lehet, hogy egyoldalú a magyarázatom, de úgy gondolom, hogy a magyarság már a török hódoltság idején szembenézett a birodalomalkotó gondolat illuzionisztikus voltaival, és létében veszélyeztetve, üldözötten tudatosan fordult a Biblia példázataához, most már nem hatalmas erejére, hanem elhivatottságára helyezve a hangsúlyt, arra, hogy Európa, a kereszténység védőbástyája: példa-nép. A nagy veszélyben áldozatot vállalni, felmagasztalódni példává, s így – nem annyira a hadsereg, mint inkább a szellem, az eszme erejével – megmaradni: nem emlékeztet-e megdöbbenően ez a gondolat mindarra, amit Németh László az 1930-as években kifejtett?

Íme egyetlen jellemző idézet 1935-ből: „A kevesebb joga az élethez az, hogy különb. A kisebbség jogosítványa, ha elit tud lenni. A nemesek kevesebben voltak a hűbéri államban, mint a parasztok, de senki nem mondhatta rájuk, hogy fölöslegesek. A kis nép vagy nemesség tud lenni a népek között, vagy lökik, amíg elkallódik. A holland mint a polgáriasodás új nemessége tört fel a XVII. században, a zsidó mint a kapitalizmushoz illő elit országok fölötti világhatalmasság. Évszázadokon át a magyar is elit volt a Balkán és a Duna-medence népei közt; afféle viszonylagos elit persze, bocskoros nemes a mezítlásosok közt, de mégiscsak összetartó erő volt. Az utolsó száz évben a mezítlásosok cipőt húztak, s mi viszonylagos előkelőségünkben meglehetősen kipottyantunk. Rokontalan, semmibe vett, elhagyott nép lett belőlünk; előjogainkat hiába emlegetjük, ha nyilvánvaló kiválóságunk nem parancsol többé. Az elit azzal, hogy van, uralkodik. Mi abból, hogy mennyire nem uralkodunk, azt is érezhetjük, hogy mennyire nem vagyunk elit. Harmincmillió magyar, mondták apáink. De harmincmillióan mi egyhamar nem leszünk. Vagy a tízmilliónak kell tehát harmincmilliót érnie, vagy a tízmillióra sincs szükség többet. A magyarság előtt egy választás van: meghalni vagy kovász-népnek lenni!” (A reform).

Kovász-népnek, példa-népnek lenni, nem ez hajtott még öntudatlanul is bennünket azóta is? Nem ez tette a proletárdiktatúrát is elviselhetővé – legalábbis az értelmiség számára –, a remény, hogy egy világtörténelmi kísérletben, még ha a hatalmas Szovjetunió árnyékában is, de az élen haladunk. S később, a hetvenes években, nem azért vált oly kedveltté a Svájcra való hivatkozás? Keleti Svájc, magyar Provence, mondtuk, a szemeink előtt szinte már megjelent a virágzó gazdaságú jóléti állam, amelynek fél világ fog csodájára járni. A „legvidámabb barakk” deszkapriccséről a földre

huppanva, fejünket jól beverve kellett a valóra riadnunk: álmaink ismét ábrándoknak bizonyultak, mert a való helyzethez nem sok közük volt. Utópia? Hát lehet-e most gyűlöltebb számunkra bármiféle utópiánál? S lehet-e ugyanakkor bármire nagyobb szükségünk az utópiánál? Utópia ugyanis többféle lehet. Utópia nélkül létezni az emberiség, a nemzet s az egyén szintjén is pusztá vegetáció. Ám az utópia nemcsak szép álom lehet, hanem csalfa kép is. Nemcsak erősítőként működhet, hanem kábítószerként is. A bibliai Paradicsom világát, a Kánaánt, a tökéletes társadalmat megteremteni komoly ember már régóta csak metaforikus értelemben tartja lehetségesnek. Olyan ez szinte, mint az Isten eszméje: soha nem lesz az ember számára egyértelmű és érzékelhető. S az az utópia, amely a Paradicsomból való kikergetés folyamatosan mutatózó világtörténelmi példái helyett a Paradicsomba való beteretődés csodáját hirdeti néhány előfeltétel teljesülése esetén, nem a XX. század történelmi rövidsége miatt bizonyult elérhetetlennek, hanem mert a megengedhetőnél jóval több volt benne a spekuláció.

Mondták, írták számtalanszor, jobbról, balról, középről, mindenfelől, hogy Németh László nézetei, harmadikutas ideológiája olyan utópiát jelentenek, amelynek a valósághoz nem sok köze van, amely irracionalista, s bár antikapitalista ugyan, de romantikus, ugyanakkor szocializmusellenes, antimarxista, s így nem csak elfogadhatatlan, de nevetséges is. Felmutatták – csupa jóindulatból, a mentés szándékával –, a nagyszerű regényíró, aki írt ugyan esszéket is, de azokban – még ha jószándékúan is – folyamatosan tévedett. 1989 sok mindennek az éve lehet, s bizonyosan történelmi fordulópont kezdete, de az is bizonyos, hogy Németh László nézetei a maguk valódi jelentésében most szólalhatnak meg újra. 1989 Németh László éve is. A marxizmus elmélete és gyakorlata nem tudta megcáfolni őt, s ma már belátható,

hogy a magyarság számára legalább annyi gondolatot termelt egymaga Németh László, mint az egész marxizmus. Egyértelműen kijelenthető, hogy az utóbbi fél évszázadnak, a századközepnek a legnagyobb hatású nem marxista gondolkodója azzal együtt vagy annak ellenére, hogy nézetei sohasem váltak hivatalossá.

Vessük egybe a kétféle utópiát. Mit mond a marxizmus? A szocialista termelési viszonyok meg fogják teremteni az öntudatos, szocialista embert, s így hamarosan létrejöhet a világkéneán csodája. Mit mond Németh László? Öntudatos emberek, minőség nélkül semmit sem lehet elérni. A minőség-emberek példája serkenthet másokat is, s így teremthet meg a minőség társadalma, nem máról holnapra, hanem szerves fejlődés eredményeként. Sokan és sokáig mondtuk, hogy Németh László elképzelése azért utópia, mert a termelési viszonyok forradalma nélkül kívánja forradalmian megváltoztatni a világot, a tudat erejével. Pedig ilyesmit Németh László nem állított. Ő csupán emberarcúvá és magyarrá akarta formálni a kor szocializmusképét. Nem a termelési viszonyok forradalmát utasította el, csupán azok fetiszizálását. Fél évszázad őt igazolta: az emberek semmivel sem lettek jobbak, a szocialista embertípus fogalmát hallva legfeljebb kínosan mosolyoghatunk, mert a mai ember sokkal eltévedtebb, bizonytalanabb, fogódzók és célképzet nélkülibb, mint elődjei voltak. Az emberkép tekintetében ki volt az irracionalistább, az utópikusabb? Ugye, nem Németh László, aki számolt az emberi természettel, s tudta, hogy a társadalmi szintű vállalkozás az egyének vállalkozókedve nélkül nem sokat ér. Az élet maga vállalkozás – hirdette következetesen az író, s ezen sokkal többet értett, mint a ma divatosá vált kifejezésen érteni szoktunk. Nem szűkebb, gazdasági jelentésben használta ezt a fogalmat: az emberi létezés minden területét beleértve, a szerelemtől, a családtól

kezdvé a hivatásig. Az anyagi gyarapodás számára nem cél volt, hanem eszköz olyan személyiségépítésre, amely a társadalom objektív céljaival összhangba hozható. Szólamokban persze az elmúlt évtizedekben ugyanezt hallhattuk, tanulhattuk. De a szólamok szintjén érdemben túlmenően semmi sem történt azért, hogy az eszköz valóban eszköz maradjon, sőt, a szólamot egyre jobban elnyomták a tőle függetlennek mutatkozó ellenszólamok, amelyek rendre cáfolták az elveket. Az élet nem lehetett vállalkozássá.

Vagy vessünk egybe két gondolkodót. Lukács György, a Lenin utáni marxista filozófiának kétségtelenül legnagyobb szabású alakja azt állította elhíresült, számtalanszor idézett tételében, hogy a legrosszabb szocializmus is jobb a legjobb kapitalizmusnál. Nyilván azért, mert a szocializmus, azaz az emberiség világtörténelmi fejlődésével egybevágó. S ennek az elvnek rendelte alá életútját és életművét. Németh László, aki elsősorban nem a filozófusokat, hanem az életet ismerte, s az emberi természetet, azt mondta, hogy aki a magyarságot szereti, az szocializmust akar, de: magyar szocializmust. Tehát: nem akármilyen, akár a „legrosszabbat” is, hanem számunkra valót, mert a legrosszabb, az akármilyen nem fogja a magyarság érdekeit szolgálni. 1990-ből visszatekintve: melyik nézet lett volna számunkra hasznosabb, érvényesülvén? Lukácsé érvényesült: megkaptuk a bolsevik szocializmust, s kétségtelenül nem is mindig a legrosszabbat. Németh László eszméje idea maradt, akkor is, amikor a hetvenes években annyi szó esett a magyar út csodás eredményeiről, mert hiszen nem magyar út volt az, csak annak a felemás hiedelme. 1945 után Sztálin és Rákosi, 1956-ban Hruscsov és Kádár tette lehetetlenné a magyar utat. S bár a hatvanas években Németh Lászlónak is voltak illúziói a korrallal kapcsolatban, s a minőségeszme fokozatos érvényesülésének a jeleit látta, vagy inkább szerette volna látni, egy évtizeddel később egyre

markánsabb jelei mutatkoznak annak, hogy a társadalom csak a minőségiányt tűri el tartós tendenciaként.

Magyar út, harmadik út – a legkövetkezetesebben ezt a gondolatát bírálták Németh Lászlónak. Pedig ma is ez a leg-
elevenebb – s így a legtöbb ellenkezést kiváltó több oldalról is. Sokan hajlamosak arra, hogy a harmadik utat csupán gazdasági értelemben fogják fel, mondván: van kapitalizmus, azaz tőkés piacgazdálkodás, van szocializmus, azaz tervutasításos gazdálkodás, de nincs harmadik lehetőség. Most nem akarok azzal foglalkozni, hogy hátha mégis lehetséges valami átmenet, valamiféle szimbiózis a két rendszer pozitív elemeinek, mert nem vagyok közgazdász. Azt viszont jó volna világosan látni, hogy Németh László sohasem a gazdasági életre leszűkítve értette a harmadik út lehetőségét. Ő azt vallotta, hogy sem az angolszász típusú kapitalizmus, sem a szovjet típusú szocializmus közvetlenül nem kínál számunkra vonzó távlatot. Világszemléletéből következően inkább vonzódott a szocializmushoz, abban látta a számunkra valóvá formálás lehetőségét, s így nem a minőségkapitalizmus, hanem a minőségszocializmus programját hirdette meg. Ezt a gondolatát az idők múltával felerősítette az egyre nyilvánvalóbb történelmi realitás is, nevezetesen az, hogy a nagyhatalmak megegyezése következtében a világháború befejeztével szovjet érdekszférába kerültünk, s ez ellen nem tudunk tenni. (Csupáncsak játék lenne a történelemmel azon meditálni, mi lett volna, ha megpróbálunk kívül maradni a világháborún, vagy ha már benne vagyunk, akkor eredményesen kilépni 1944-ben. A lényegen sem a békeszerződést, sem további sorsunkat illetően ez nem változtatott volna, viszont még tragikusabban érezhettük volna a történelem igazságtalanságát.)

A harmadik út tehát lényegében a minőségszocializmust jelenti, a gondolatilag és gyakorlatilag is számunkra valóvá

formált szocializmust. A Sorskérdések 1968 táján keletkezett előszavában visszatekintően így írt erről Németh László: „A szocializmussal nálam nem volt baj, mint többször megvallottam: szocialista voltam, amit meg kellett hirdetni: az a minőség forradalma volt. A szocializmus XIX. századi formája a marxizmus volt: ez szívta a szocializmusba a XIX. század előítéleteit is, a feladat megint nem az, ami a gyakorlati marxistáé, a marxizmus továbbfejlesztése, hanem kicserélése, úgy, hogy a szocializmust megőrizze, valami korszerűbbel: amikor egy perlekedő vitára kényszerít, ezt vallom a Marxizmus és szocializmusban. Mi az, amit a szocializmushoz hozzá akarok adni? Gazdaságilag az egyéni vállalkozás érvényesítése a nacionalizált tömegtermelésben. Az én szocializmusom azonban épp abban különbözik a XIX. századitól, hogy nemcsak a termelés, hanem az élet forradalma; nem hiszi, hogy a termelési módok megváltoztatása magában az életet is megváltoztatja; az emberek idegdúcaihoz szól, azokat akarja átvillanyozni.”

Nemcsak a nagyszámú félreértés miatt érdemes erre figyelmeztetni, hanem amiatt a nagyfokú szocializmusundor miatt is, amely 1989-ben Magyarországon egyre általánosabbá vált, s amelyhez az év során mind több állam csatlakozott. Tömegpszichózisról van szó? Ellentétes irányú kilengésről? Bizonyára, de az ilyen kilengések veszélyesekké válhatnak, főként ha pillanatnyi helyzetükben megmerevednek. Vannak fogalmak, amelyek történelmileg annyira kompromittálódnak, hogy többé nem használhatók eredeti jelentésükben. A rossz célokra történt felhasználás lehetlenné teszi a kifejezés rehabilitálását. A nemzeti szocializmus kifejezés például értelemszerűen valami pozitívát is jelenthetne, de Hitler kisajátította, s azóta az ördögi dolgok szinonimája. A faj, fajiség fogalma is ártatlan lenne, ha nem kötődne szintén a fasizmushoz, bár e fogalomnál értelme-

sebb ember nem érezheti eleve a beszennyezettséget, hiszen fajok-fajták ténylegesen vannak, csak éppen felsőbbrendű fajok nincsenek. E fogalomkörrel idővel talán lehántható lesz az, ami lehetetlenné tette a tárgyyszerű használatot. Úgy gondolom azonban, hogy a szocializmus fogalma az elmúlt években sem volt annyira egyértelmű, hogy most lehetetlenné váljon a használata. Egyrészt a szocializmus eszméjét sohasem csak a bolsevik típusú pártok vallották, s az európai történelem a kisajátítási kísérletek kudarcát mutatja. Másrészt a bolsevik típusú szocializmus gyakorlatában folyamatosan létezett – hol azt kiegészítve, hol azzal vitatkozva – másfajta szocializmusok eszméje is; s nemcsak az eleve antimarxista, a cinikus gondolta azt, hogy a létező szocializmus lényegében nem is szocializmus. Tragikus visszaélés történt tehát e fogalommal is, de nem jóvátehető. Nem azon kellene most tanakodnunk, hogy miként számoljuk fel az igazi szocializmusoknak azokat az elemeit, amelyek mégis létrejöttek az elmúlt évtizedekben, hanem azon, hogy miként lehetne ezek mellé szervesen odanöveszteni minél több hasonló elemet. Soha nem feledve, hogy a történelem legnagyobb tragédiái akkor következnek be, amikor az embereket akaratuk ellenére akarják erőnek erejével is „boldogítani”, s azt sem, hogy Magyarország számára elkerülhetetlenül szükséges a gazdasági vállalkozások egyre áradóbb bősége, de ugyanilyen elkerülhetetlen minden másféle vállalkozásé is. A magyarság nem attól lesz felemelt fejű nép, hogy vissza tudja fizetni a dilettáns módon felvett és elpocsékolts húszmilliárdos államadósságot – erre egyébként ebben a században már nincs sok reménye –, hanem attól, hogy a maga képére és kedvére tudja berendezni ezt az országot, hogy otthon érezheti benne magát akkor is, ha a világ bankjainak még halálán túl is, utódaiban is adósa. Adósa, de csupán pénzben.

Hogy ez példa lesz-e? Nem tudom. Soha nem voltunk hangosabbak mi sem, a tágabb világ sem attól, hogy példát mutattunk az egész térség számára, elindulva egy járatlan, nehéz, de elhagyhatatlan úton. S ki tudja, mondták-e valaha is annyian szomszédaink, hogy mennyi segítséget, bátorítást köszönhetnek nekünk. Valóban szívet melengető gesztusok ezek. Ám a jó mámort is követi a másnap. S ezeken a másnapokon minden nép a maga útján kíván haladni. Egyszeri bátorítást, példát jelenthettünk, s jelenthetünk máskor is, de szerintem önáltatás volna azt hinni, hogy mi Közép-Európa kis népeinek példaadója lehetünk tartósan is. A szándék nemessége ellenére sem tudok ebben egyetérteni Németh Lászlóval. Ha az élet minden szintjén a legtisztább hittel a minőséget kívánjuk felmutatni, feltételezhetjük-e csak egy percre is, hogy bármely más nép nem ugyanezt szeretné-e tenni? A maga módján, a maga lehetőségei szerint minden nép arra törekszik, hogy önmagát megalkotva példává váljon. Mondhatjuk, hogy kelet Svájc, hogy Provence, hogy dél Svédországa, Finnországa, de találunk-e csak egyetlen kis népet, amely – ha kimondhatja – nem ezeket a példákat sorolja?

Közép- és Kelet-Európát folyamatosan nyomasztják a nemzetiségi ellentétek. Sztálin, a „nagy rendező” csak zavarosabbá tette az amúgy is rossz helyzetet, még merevebben fennállóvá azt, amit le kellett volna bontani. Az emberemlékezet óta gyanakvással és bizalmatlansággal terhelt kapcsolatokban a testvériség eszméjének ürügyén, a világtábor metaforájával visszaélve tovább nőtt a bizalmatlanság, újabb nemzedékeknek adva szinte elvégezhetetlen munkát. Mert a berlini falat könnyű lebontani néhány nap alatt, de mennyi idő kell a népek közé emelt falaknak nem is a lebontásához, de legalább átjárhatóvá tételéhez? Ebben a helyzetben nem lehet megoldás az, ha mi válunk példa-néppé, pontosabban: ha csupán mi válunk azzá. A *Magyarság és Európa*-ban azt

írta Németh László, hogy „Közép-Európa nem olyasvalami, ami megvan, hanem olyasvalami, amit meg kell csinálni” (1935). Közép-Európát megcsinálni viszont csak minden itt élő nép együttesen, közös akarattal tudja. Történelmi távlatban tehát nem az volna a jó, ha bármelyikünk válna példa-néppé, hanem az, ha magyarok, csehek, szlovákok, románok lengyelek, szerbek, horvátok, szlovének, mindenki egymással versengve válna példa-néppé, ha bárhova tekintve követendő példát láthatnánk minél több dologban. Csak az teremthetné meg Közép-Európát s rajta keresztül az egységes Európát, az áhított Európa-házat. Akkor válhatna, ha nem is testvérivé, de testvériessé a népek kapcsolata. S megoldódna az öröknek mutatkozó öngyötrő kérdés: hová is tartozunk? Közép-Európába? Keletbe? Az egységes Európába? Vagy Ázsiába? Hiszen földrajzilag 1100 éve Közép-Európában élünk, szellemileg is legalább ezer éve ebben az Európában, s ha a politika boszorkánykonyhája 1945 után keletebbre is varázsolt bennünket, félig-meddig Ázsiába, azért mi itt maradtunk.

A minőség Magyarországa Kertmagyarország is. Ez a gondolat is kapott millió mosolyt, rúgást, megsemmisítő bírálatot. Hol egy fantaszta utópiájának nézték, hol a szocialista termelészövetkezetek elleni merényletnek, s még amikor kezdtek életre kapni a háztáji gazdaságok, akkor se ismertük el, hogy mindez lényegében a Kertmagyarország-gondolat tétova alkalmazása, a vállalkozókedv és minőségeszme burkolt elismerése. Kezdett kulcsszóvá válni az élet mind több területén a hetvenes években a minőség, de mindezzel csak néhányan éreztük Németh László utólagos igazolódását, s közben szomorúan láttuk, hogy a kulcsszó inkább csak szó maradt. S bár Kertmagyarországról szólva Németh László szinte mindig a mezőgazdaságról beszélt közvetlenül, sok-sok konkrétummal, csonkán értjük őt, ha nem érezzük a

Kert metaforikus erejét, ha nem tudjuk, hogy az egészséges, a számunkra való élet természetes terét is jelenti, ahol bármifajta minőség érvényesülhet. A Kert az önmagát építő Magyarország képe. De még ha leszűkítjük is az élet egyetlen lényeges területére a Kert értelmét, nem azt kell-e mondanunk, hogy másként állnánk most a világban is, önmagunk előtt is, ha a nagyipar erőltetett fejlesztgetése helyett számunkra szabottabban élhetünk valóságos lehetőségeinkkel, s nem mindenkor olyan-amilyen szintű és színvonalú politikai szempontok határozzák meg a mezőgazdaság helyét és feladatkörét? S ismerve az ország aggasztó állapotát környezetvédelmi szempontból is, vajon nem kellene-e most síp-pal-dobbal is hirdetni, támogatni Németh László ideáját: falanszter-táj helyett teremtsünk Kertet ebből az országból. Ha Tündérkertet nem is tudunk, emberszabásút legalább.

A gondolkodó Németh László értékelésének mindmostanáig az volt szinte egyetlen szempontja, hogy mi a viszonya a marxista szocializmushoz. Indokolt és használható szempont ez is, az életmű lényegéhez vezethet, de egyetlenként félrevisz, mert abból indul ki, hogy ez a szocializmus az emberiség minden gondját megoldja, s aki ezt vitatja, az csak tévedhet, tévedésével kibontakozást akadályozhat. Túl azon, hogy a minden gondra egyedül üdvözítő megoldást kínáló módszer idáig mindig kudarcot vallott a világtörténelemben, s az átfogó, a globális megoldási próbálkozások mögött – amint kiléphetek az elméletből – azonnal megjelentek a nyilvánvaló nagyhatalmi törekvések, talán érdemes arra is figyelni, aki és ami a túláltalánosított helyett a helyesen általánosítottat hangsúlyozza, aki nem az egész emberiség, csak a magyarság gondjait szeretné, ha nem is megoldani, de enyhíteni. Németh László értékelésének igazi alapja csak az lehet, hogy – figyelembe véve az emberiség történelmi útját – milyen sorsot képzelt el a magyarságnak. S ezen meditálva csak

azt láthatjuk be, hogy a nemzetteremtésnek szerves, távlatot kínáló útját tervezte meg. A harmadik út lett volna az egyetlen út, amelyen járva most valamiféle tündérországot találhatnánk itt, mert ez gondolta el egy független nemzet szerves fejlődését. A történelem e lehetőségből csak morzsányit juttatott nekünk, éppen ennyivel vagyunk most jobb helyzetben nem egy szomszédunknál. S a történelmet ne tekintsük kiismerhetetlen erők furcsa játékának, hanem inkább a mindenkori nagyhatalmak kiegyezésének, ahol a legkisebb szerepet éppen az objektív történelmi igazság játszhatja.

A minőségyszocializmusnak volt még egy kiátkozott eleme: a társadalmat értelmiséginek képzelte el. Furcsának tetsző ellentmondás, hiszen Németh László az osztály nélküli társadalom értelmiségi voltáról beszélve lényegében ugyanazt mondta, mint a marxizmus a szellemi és fizikai munka közti különbség eltűnésével. Mégis érthető a dühödt elutasítás, mert Németh László az értelmiséget annak tekintette, aminek lennie kell: problémalátó és -megoldó, vezető rétegnek, míg az alkalmazott marxizmus csupán a kiszolgáló útitárs szerepét fogadta el, s lényegében mindvégig értelmiségellenes volt. Ma már közhely, hogy ez milyen nagy mértékben járult hozzá mai silány helyzetünkhöz. A magyar történelemben háromszor kínálkozott szembeötlő lehetőség, hogy a létező értelmiség tehesse igazi dolgát: formálhassa és reformálhassa a társadalmat, amelyben él. A reformkorét leverte a Habsburg-korlátozottság, a századelőét egész Európa vaksága: a világháború. S végül az 1945 utáni reményeket Sztálin birodalmi érdekű erőszakossága. E történelmi mértékben pillanatnyi időszakok között maradt a remény: alkalmazkodva, lehajolva, az „ahogy lehet” helyzetében is van hasznos teendő. Ki mit tudott, bírt, mert – tette, s közben hol az önáltatás, hol a kétely uralkodott el benne. Hiszen nemzedéknyi erők forgácsolódtak szét, al-

kalmazkodtak előbb kényszerből, aztán belátásból. Hányan gondoltuk el életprogramunknak a közéletben azt, amiben az idős Németh László is megerősített bennünket: ne a létező szocializmus számos gyarlósága fölött sópánkodjunk, hanem vegyünk benne részt úgy, hogy minél inkább hasonlíthasson a bennünk élő eszmére. Erőtlenek voltunk-e, vagy kevesek – a létező nem volt hajlandó ránk hasonlítani. Közben fegyelmeztük magunkat – és fél-életűekké váltunk; fegyelmeztük a gondolatainkat – és megcsonkultunk léleken is. Oda jutottunk, ahová a fiatal Németh László a *Tanút* megindítván: a szorongó tájékozatlanság állapotából kell magunkat kirántanunk, hogy valami érvényeset mondhasunk a nemzetnek is. S tanulsága nemcsak Németh László hajdani esszéinek van, hanem a harmincas évek magyar világának is. Tanulhatnánk végre legalább a magunk kárán, a magunk korábbi hibáiból: ha akkor nem tudtunk élni a kínáló – mégoly korlátozott – lehetőséggel, s elszalasztottuk a társadalom lehetséges reformját, vétkezen egyoldalúvá tettük politikai orientációnkat a nagyvilágban, s nem tudtunk hasznos kapcsolatokat kiépíteni a szomszéd népekkel, idehaza pedig egymást marta minden hasznos gondolat – akkor legalább 1990-ben tegyük mindennek az ellenkezőjét. S ha akkor hagytuk a politikusainkat, hogy a nemzet feje felett a maguk kedvére dönthessenek rólunk, de nélkülünk, most semmiképp ne engedjük meg ezt. Ne feledjük, hányszor fordult egy jó reformmozgás az ellenkezőjére. Túl drámai volna a szó, hogy ezt még egyszer nem bírjuk ki, mert ha mi személy szerint fizikailag-szellemileg bele is pusztulnánk, a nemzet természetesen tovább élne, ismét megfogyva és meg is törve. De ha csak gyertyányi remény pislogna is, cselekednünk kell, s most azért nem egyetlen gyertya loboghat, de: tízmilliónyi.

1990. január

Az *Égető Eszter* üzenete

Németh László életművében jellegzetes és jelentős szerepet játszik az önéletrajz és az önértelmezés. Talán az átlagosnál is többet foglalkozott *Égető Eszter* című regényével és a hódmezővásárhelyi évekkkel, amelyek a témát is adták s a megírást is kikövetelték. Többféle indoka van ennek a szembeötlő önértelmezési igénynek. A családapa, az író s az ország egyaránt jelentős változásokat élt át az 1945 utáni néhány esztendőben, így a regénytől függetlenül is megnövekedhetett a vallomásosság. Ám e megnyilatkozások jórészt évekkkel későbbiek: az 1945 és 1949 közötti évekről a legközvetlenebb és legjelentékenyebb vallomás maga a regény. Később viszont már az emlékező tudat számvetése is hangsúlyosabbá tette a vásárhelyi éveket, s alighanem szerepet játszott a minősítésben az is, hogy e „legszebb” esztendőket igencsak sivatagosak követték, amelyek az átlelkésítő írói szándék ellenére is megőrizték a „laboratórium” „gályapad” eredetét és lényegét, valamint e tény komor következményét: a hipertóniát.

Van egy mindezeknél fontosabb ok is. Mint ismeretes, maga az író az *Égető Esztert* tartotta – ha nem is a legjobb, de – a legkedvesebb regényének. Többször nyilatkozott erről, a legtávlatosabban talán abban az 1964-es írásában, amelyet szlovákiai írók kérésére, hogy újévre üzenjen valamit „az emberiségnek”, fogalmazott meg: „Üzenet az em-

beriséghez? Az író műveiben üzen, egyeseknek s az emberi nemnek is. Melyik az én műveim közt az, amelyet épp ma, ezen az újéven üzenetként mutathatnék fel?

Úgy hiszem: az Égető Eszter című regény... A regényben életem egyik nagy alapérzését (vagy érzécsalódását) írtam meg. Hogy a szép és jó élettől egy hajszál választ el bennünket, azt kellene csak átlépni; ez a hajszál azonban az emberi természet vagy ha optimisták, pedagógusok akarunk lenni, a nehezen száműzhető múlt maradványa. Mért üzen ez a regény s tán a tartalma is épp ma? Mert az az érzés, amely tizenöt évvel ezelőtt az Örülteket megíratta, ma az emberi nem legjobbjainak közös – lidércnyomásos álomra emlékeztető – benyomásává kezd nőni. Az egész embervilágot egybeölelő harmónia s mellette mindjárt minden élőlény pusztulása, mint belátást sugalló s tébolytól szított lehetőség, sosem volt úgy jelen minden gondolkodó lény tudatában, s ha már üzenetet írunk: minden jövőért felelős akarat tövén” (Megmentett gondolatok, 463. 1.).

Az író persze tévedhet műveinek értékelésekor, mégis meglepő, hogy az Égető Eszter – a folyamatos és kiugró olvasói érdeklődés ellenére – a szakmai fogadtatástörténetben kissé hátrébb szorult. Sokan szinte csak említik, de nem elemzik még a részletesebb pályaképekben, tanulmányokban sem. Grezsa Ferenc és R. Kocsis Rózsa monográfiáiban kap csak megfelelő tárgyalást a regény. Vajon mi az oka e tartózkodásnak? Valóban az, hogy több esztétikai jellegű kifogás említhető, mint a Gyász vagy az Iszony esetében? Vagy talán inkább a zavar a regény gondolati anyagát illetően? Esetleg a fegyverletétel hallgatagsága a címszereplő „szent” volta előtt?

Németh László önértékeléseiben következetesen önmagá esszéírói munkásságát tartotta a legfontosabbnak és a legjelentősebbnek. Az 1945 utáni évtizedekben a halálféle-

lem mellett bizonyára éppen attól szenvedett a legtöbbet, hogy ezek az esszék jórészt kiadatlanok és kiadhatatlanok voltak, s bár megértette azoknak a mentő kísérleteknek a célszerűségét, amelyek a szépírókat magasztalták s vele szemben az esszéírókat elmarasztalták; tartós igazságként mégsem fogadhatta el ezeket az állításokat. S ha esszét bizonytalan távlatú ideig nem lehetett publikálnia az írónak, aki még a tanügyi kérdésekben is nemkívánatos személlyé kezdett válni, aligha csodálható, hogy az esszék összességének teljességigénye a világelemzésből és -értelmezésből adódó életrecept felmutatására minden korábbinál teljesebben nyomult be egy olyan regénybe, amelyet a megjelenés reményével lehetett még írni a vásárhelyi csöndben. Tudnia kellett, s erre a híres *Szárszói beszéd* pontos látásléte, hogy a várható társadalmi változások nem fognak kedvezni esszéírói-értelmisségi szenvedélyének. Ehhez képest az 1945 utáni néhány év szinte paradicsomi állapotokat hozott a számára: tanár lehetett, kedve szerinti tárgyakat kedve szerinti módon taníthatott, s ha esszéire, folyamatos jelenlétére a szellemi életben nem is tartott igényt a formálódó új világ hangoskodó gáncsoskodása, a regény – főként az *Iszony* 1947 végi megjelenését követő szakmai siker után – továbbra is méltó értelmisségi életteret kínált a számára.

Az *Égető Eszter* természetesen mégsem esszéregény, bár kötetnyi esszé gondolati anyaga sűrűsödik össze benne. Legáltalánosabb témájaként azt nevezhetnénk meg, hogy milyen az ember kapcsolata a világgal, pontosabban a világ általa megismert részével, embertársaival. Igaz, minden igazi regény valamilyen formában ezzel a kérdéssel foglalkozik. Itt azonban központi szerepű lesz maga a kapcsolat. Németh Lászlót az eszményi életmagatartás foglalkoztatja. Azt mutatja fel, évtizedek áramán vezetve végig főhősét, hogy hogyan, hányféleképpen élnek az emberek, azt is je-

lezve: miként kellene élni. Mindezt nem valamiféle elvontabb modellhelyzetben, hanem a 20. századi magyar társadalom történetébe ágyazottan követhetjük nyomon: a századelőtől eljutva a fordulat évéig.

Amikor az 1949 vége, 1950 tavasza helyett csak 1956-ban megjelenő regényt el kívánjuk helyezni irodalmunk történetében, meglepő módon azt vehetjük észre, hogy még így is korelőző mű volt. Igaz ugyan, hogy a 20. századi magyar változásokat bemutató s az ötvenes években születő „nagy-regények” sorában nem foglalhatta el sem a maga úttörő helyét, sem esztétikai rangot nem kapott ebben a sorban, de arról talán adhatott némi sejtelmet, hogy az életforma kérdését, a „hogyan kell élni” dilemmáját vizsgálta, amelynek ez a mű az igazi előőrse.

Ha az *Égető Eszter* fogantatásának motivációit keressük, több csomópontot is találhatunk. Adott volt egy magánéleti válság: a családközpontú ember menekülése a családjától. A menekülés színtere, Hódmezővásárhely meglepően bő új életanyagot is adott, amely aztán szinte követelte, hogy megfogalmazódhasson. Mindennek nem csak a háttérben volt ott a társadalmi robbanás, amelyet az író korántsem egyértelmű színjátékként élt meg. Ez a robbanás az elméleti ismeretanyag szintjéről a hétköznapiokéba hozta el a szocializmust, s ugyanakkor attól megkülönböztethetően – legalábbis a Németh László-szintű gondolkodó számára – a bolsevizmust is. Ez a többkomponensű élménykör szinte magától értetődővé tette a gondolati átformálódást. Németh László nem ekkor fogadja el a szocializmus eszményét, mégis lényeginek kell látnunk azt a változást, amelyet az élettapasztalatok formáltak.

E ponton azonban furcsa felismeréshez juthatunk. Németh Lászlót élteben és holtában sokfelől és sok minden miatt bírálták, utasították el, az egyik leghangsúlyosabb

vád azonban évtizedeken át az volt, hogy nem fogadta el a marxizmust, sőt ellensége volt annak. Pedig ideológiai megfontolásból és végiggondolásból kevés „polgár”, „értelmiségi” jutott el tisztábban és őszintébben az alapelvekkel való azonosulásig. A közösségi társadalom 20. századi modelljét ismerhette fel az író az elméletben, s ha voltak is kérdőjelei, azokat igyekezett letörölni, mint teszi ezt Égető Eszter a regény utolsó bekezdéseiben:

„Mint munkásnő, ő is meghallgatott egy kéthetes tanfolyamot. Körülbelül tudta, hogy az ottani előadó mit felelt volna. A kapitalizmus világában csakugyan szétszakadt a kohézió, innen az egyének ugrálása. A szocializmus ezt a kohéziót teremti újjá. Az emberiség tömörebb halmazállapotba kerül. Annyi bizonyos, hogy az övéi rosszul éltek a szabadságukkal. Szabadság, szabadság, követelték, de abban a szabadságban is eltévedtek, ami megvolt nekik. Az állam most visszaveszi ennek a szabadságnak egy részét. A gyerekek, akik rossz felnőtteknek bizonyultak, visszakerülnek szépen a szoknyája köré. Jobb lesz így? Az ő emlékei nehezek, nehezek nagyon. Hisz a boldogság egy hajszálnyira volt. De ez a hajszál nem az emberi természet? Mindenesetre szép volna úgy hinni, hogy az ő kísérletében volt csak a hiba. Egy családban nem lehet az életet újrászöni. Széttépi a többi, az egész. Az egész társadalmat kell egy családként újjáalapítani.

A kislány, mintha észrevette volna, hogy nincs valami rendben a csörgő mögött: őt nézte, nem annak a gépies hajlongását. Majd elválik – vette észre Eszter is őt. S a kis homlokáig hajtva a fejét, megismételte: – Majd elválik. Mi mindenesetre felneveljük őt, ugye? – nevetett ő is a nevető gyerekekre. – Föl, az új világnak bizony. S ő majd megtudja – nyomta a homlokát egészen az övéhez – megtudja, milyen.”

Az eddigi értelmezések a befejezés gondolati pozitívumát igyekeztek kiemelni, a vállaló magatartást. Pedig e vál-

lalás – Eszter esetében legalábbis – nem több, mint a történelmi kényszer tudomásulvétele. „Jobb lesz így?” – kérdi, s bizonytalankodik: „Majd elválnak.” S az államforma kérdése mellé rögtön odahelyezi az emberi természetét. Hiszen élettapasztalatai szerint ez gátolta őt abban, hogy boldog lehessen. A sokszor idézett két kulcsmondat mellé manapság már letörölhetetlenül odakívánczik a megelőző is: „Mindenesetre szép volna úgy hinni, hogy az ő kísérletében volt csak a hiba.” Ez az erőteljes feltételesség bizony benne van a következő mondatokban is, s benne a záró kijelentésekben is: „Majd elválnak” – ismétlődik kétszer, s „ő majd megtudja [...] megtudja, milyen.”

Könnyű persze 1991-ben azt mondani, hogy megtudta nemcsak a regény kisbabája, Eszter unokája, hanem egy egész ország is, hogy milyen lett az új világ, amely azóta már „régivé”, elmúlttá változott át. Történelmietlen dolog mai ésszel mulatni vagy bírálatot gyakorolni egy fél évszázaddal ezelőtti elképzelésen, főleg akkor, ha annak idején – Németh László esetében mindvégig – az igenlő érdeklődés és rokonszenv az elképzelést magát illette s nem vérszegény vagy cáfoló praxisát. A lezárult évtizedek nagy történelmi tévedése az volt, hogy a szocializmus utópikus eszméje és a bolsevizmus gyakorlata egymásba oldódásra képesnek mutatkozhatott, hogy hihető volt: a bolsevizmus átnőhet a szocializmusba. Ez a tévedés – az ellenvélemények kivételét is figyelembe véve – egy nemzeté, s ilyenképpen XX. századi történetünk korjellemző sajátossága. S ez a tévedés a Németh László-életműben is megjelent. Az *Égető Eszter* írásakor azonban ez még nem volt ezen a szinten központi kérdés az alkotó számára. Az első perctől kezdve kiábrándító történelmi gyakorlat ellenére ő az eszményt és az eszményt kereste: azokat az emberi tulajdonságokat, amelyek az „éden” óta nemzedékek láncolatán át formálódnak, s

amelyek minden korba belenőhetnek. Németh László számára a szocializmus az összemberségnyi éden megteremtésének terve volt. Mi ezt ma utópiának látjuk, tudjuk, de az utópiák általában szépek, s a lényegi magjuk nem egyes korokhoz, filozófiákhoz kötődik, hanem az emberiségálmokhoz.

Németh László üzenete azonban nem az *Égető Eszter* zárósoraiba van sűrítve, hanem a regény teljes szövetébe szőttten lelhetjük csak meg azt. Az üzenet lényege a feladhatatlan emberi reménykedés. Fogalmazhatunk úgy is, hogy az állandó újrakezdés minden kudarc, történelmi, magánemberi tragédia után, de úgy is, hogy az állandó készenlét, a folytatása az életnek az utolsó szívdobbanásig. Eszterre az alkalmazkodás és a belátás a jellemző, így kudarcait igazából nem kudarcként éli át, legfeljebb utólag, részben már Méhes Zoltán hatására tekinti azokat annak. Egy-egy veszteség, vereség valóban „növényi” természetét igazolja: mint a fa a telet, tudomásul veszi és túléli a lombvesztések sok-sok évadát, mert tudja, hogy a tavasz tavasz lesz akkor is, ha ő megöregszik.

De gondoljunk csak bele: valóban annyira „növényi” ez a természet? Nincs-e szinte minden emberben meg legalább a lehetősége ennyi természetelvűségnek? Végül is mi az éden? Eszter számára nem más, mint az otthonlét. Ehhez egyetlen dolog hiányzik egész életében: az igazi társ. Sem apja, sem férje, sem nagyobbik fia nem tud és nem akar ebben társsá lenni. Igazából nem képes erre a regénybeli író sem, aki egyszerre továbbgondolója és ellenpontja Eszternek. A regény szerzőjének megoldatlan gondja, hogy önnönmagának miért nincsen „igazi” társa az életre. Ehhez talál két alakot: Esztert, akit a belátó alkalmazkodás mozgat, s Méhes Zoltánt, akit a menekülés, a kitaszítódás. Azzal, hogy Méhes elpusztul, Eszter meg

ott marad az unokájával, véglegessé válik Eszter győzelme: mindig akadhat egy társ, még ha egy csecsemő is, s az élet megoldása nem az életidegenség, hanem az emberiség. A legnagyobb érték maga az élet, akkor is, ha bíráljuk annak adott formáit. Csomorkány s még inkább maga a csomorkányizmus írói bírálatot kap, ám ugyanannyi szeretetet is. A „maradandóság” városa, de a megmaradása is. Sok-sok értéke van, s valóban csak „egy hajszál” választ el attól, hogy ezek összeálljanak.

Az emberiségszintű álom természetesen utópia maradt a XX. században, s marad nyilván a rákövetkezőben is. A Méhes Zoltán-féle álmotól vissza kell lépni a mindig járható útra, Égető Eszterére. Igenis, egy családban kell „az életet újra szőni”. Eszter utolsó mozdulatával, az unoka felnevelésének vállalásával ezt teszi. A felvillantott utópiától visszalép az emberi élet szintjére, a véges lét feladatrendszeréhez. Most nem válik „őrültté”, megmarad tevékenykedő embernek, aki teszi a dolgát, s először mindig a valóságos dolgát teszi meg.

Az *Égető Eszter* kikezddhetetlen gazdagságát igazolja, hogy az 1948-as helyzethez és álmokhoz képest lényegesen más történelmi helyzetben is megtalálhatjuk azt a gondolatot, amit az író „üzen az emberiségnek”.

1991

Németh László – előszóval

Máig meg nem tudnám mondani, mi dönti el, hogy egy serdülő fiatal az élő nemzeti irodalom iránt kezd el érdeklődni, hiszen bizonyosan nem csak azokról van szó, akik felnövekedvén írók, irodalmárok lesznek. Bizonyára szerepe van a szülői háznak is. Az én édesanyám latin–német, majd orosz szakot végzett tanár volt, s a nyelvet és az irodalmat együtt szerette, a magyart is. Vásárolta az *Irodalmi Újságot*, a *Csillagot*, s így különösebb fáradság nélkül juthattam hozzá hetedik-nyolcadikos gyerekként 1955–56-ban ezekhez a számomra is mind érdekesebb olvasmányokhoz. Szerepe volt nyilván a történelmi pillanatnak is. Hiszen azt tanultuk, s ha nem tanultuk, akkor is olvashattuk a művekben, hogy a klaszikus magyar irodalom folyamatosan a magyarság sorskérdéseivel nézett szembe, azokra kereste a választ. S mivel ugyanezt a törekvést láthattam 1956-ban, természetes, hogy az akkori élő irodalmat a nagy nemzeti hagyomány egyenes folytatásának láttam. Máig úgy gondolom, hogy helyesen. 1956 nyarán már könyvheti könyvet vettem kicsi zsebpénzemből, a *Mai magyar költők antológiáját* Kormos István gyöngyszemsorozatából, s szemezttem Illyés Gyula *Kézfogásokjával* is, de azt csak később vásároltam meg. Az első élő író – Veres Pétert – 1956. október 23-án láttam a Bem-szobornál, tisztos távolból, a tömeg sűrűjéből.

Az első író, akivel szót is válthattam, Németh László volt, 1958 könyvhetén. Az Astoriánál, a hajdani Nemzeti Színház helyén lévő könyvsátor választékát böngészttem, s már hónom alatt volt a *Társadalmi drámák* akkor megjelent kettős kötete, amelyet édesanyám megrendelésére vittem volna haza, amikor megtudtam, hogy maga az író is itt van a közelben, a túlsó oldalon lévő sátornál. Indultam át, s a Rákóczi út kellős közepén szembetaláltam magam az íróval, aki valamelyik kiadóbeli ismerősével jöhetett. Ifjonti lelkesedésemben ott a villamossínek között lerohantam a kívánságommal, hogy dedikálja a könyvét. Németh László azonnal hajlott is, s már a zsebében keresett írószerszámot, amikor a társa rászólt: talán menjünk át a túloldalra. Bár akkor még szerény volt a gépkocsiforgalom, helyes volt ez az előrelátás. Így megkaptam a dedikációt, édesanyám nevére kértem, hiszen a könyv az övé volt, s neki volt ajándék az aláírás, az én ajándékom a találkozás maradt, máig ható emlékként. Mert többé soha nem váltottam szót az íróval, a közelében sem voltam testi értelemben. Diákkoromban ugyan többször méláztam azon, hogy föl kéne kerekedni, s meglátogatni Sajkódon Németh Lászlót, meg kicsit árérbb Illyés Gyulát, s a távolság nem is volt nagy, hiszen én meg Szárszón nyaraltam, s a vízen át szinte látni véltem mestereimnek otthonát, de a tervezgetésből soha nem lett semmi. Visszatartott a szemérem azzal is, hogy a tiszteletadáson túl ugyan mi igazi indokom volna a látogatásokra, hiszen én csak egy névtelen olvasó vagyok, s visszatartott az is, hogy nem illik a nagy írókat megzavarni.

Azóta sokszor, sok helyen olvashattam Németh László megnyilatkozásait arról, hogy mennyire zavarta őt a sajkódi látogatók hada – s olvashattam a lelkendező beszámolókat arról, hogy ez a mogorva hírű ember milyen kedves a váratlan vendégekhez is. A kettő együtt igaz: Németh

László „viselkedett”, ahogy illik, de ez is feleslegesen pazarolta erejét. Pedig milyen jó lett volna a közelébe kerülni, s nemcsak a műveit ismerni meg. A művek hatása legyőzi az író, túléli az író, s bár belőlük is rendkívül gazdagon árad a személyiség varázsa, a személyesség, a közvetlenség, amit egy fiatalembernek a példakép adhat, semmi mással nem pótolható. S az én nemzedékemnek – irigylem ezért a szerencsés kivételeket – erre az eleven példaképválasztásra ritkán adódott lehetősége, hiszen nem volt olyan szellemi-irodalmi élet, amely ezt a természetes folyamatot létezni engedte volna.

Így csak olvastam Németh László műveit, kérdeztem – vagy sokszor nem is kérdeztem, csak szerettem volna öntudatlanul is kérdezni valamit, amit ő tudatosított bennem, majd mindjárt meg is próbált rá válaszolni. Azok közé az írók közé tartozik, akiknek a műve a legnemesebb értelemben „nyitott könyv”, ámde felnőttek számára. Olvasóját kézenfogva vezeti, megmutatja neki a világot is, meg a szerzőt is, aki ezt a világot éppen így mutatja. Világportrét és a szerzői személyiség portréját is megkapjuk, s nemcsak abban az értelemben, hogy „Bovaryné én vagyok”, hanem annál közvetlenebb módon is, hiszen Németh László az önvallásos, önéletrajzi írók közé is tartozik, szinte külön műfaji vonulat az önéletírás és az önvallomás a pályáján. Alighanem ezzel is magyarázható, hogy nem szívesen adott interjút, hiszen újat szeretett volna mindig mondani, viszont amit mondani kívánt, azt általában megfogalmazta kérés, külső indíték nélkül.

Az interjú tehát nem reprezentatív műfaja Németh Lászlónak, de még a róla szóló szakirodalomnak sem. Mégis felvetni se nagyon érdemes a kérdést, hogy szükséges volt-e a vele készült beszélgetések összességét egybegyűjtve kiadni. A *Beszélgetések Németh Lászlóval* – „A szellem: rendező

nyugtalanság” főcímmel – vitathatatlanul az 1992-es esztendő egyik fontos kiadványa. Ebből a melléktermék-műfajból is közel háromszáz oldalnyi Németh László-szöveg halmozódott fel az 1934 és 1970 közötti évekből. S bár a szövegek nagyobb része ismert már az első megjelenés helyéről vagy az életműkiadásba való beiktatásból, elég sok a feledés homályából előbányászott szöveg is. S Németh László olyan jelentős alkotó, hogy minden megnyilatkozásának van valami fontossága, valaminő szerepe az életmű – vagy legalább az életrajz – értelmezésében.

Az író idegenkedése az interjútól lehet alkati, alkotás-lélektani eredetű is, de a legközvetlenebb ok alighanem az a tény, hogy a feltűnően sikeres, 1925-ben induló pályakezdés után feltűnően gyakorta volt éles támadásoknak, nemegyszer útszélieknek is kitéve az író, a közéleti férfiú. Nincs semmi csodálkoznivaló azon sem, hogy a művészek-től megszokott átlagnál is érzékenyebbé vált, s azon sem, hogy idegenkedett attól a sajtótól, amely hol publicisztikában, hol kritikában ostromozta őt értetlenkedve még a pálya zárószakaszában is. Másrészt 1945-től kezdődően hosszú időszakok voltak, amikor senki sem volt kíváncsi az író véleményére. 1946, 1953, 1956 – egy-egy interjú, de a harmadik már meg sem jelenik, s utána is évente egy vagy két beszélgetés, óvatosan adagolva. De például a híres-hírhedt 1959 őszi szovjetunióbeli látogatás előtti és utáni interjút két év szünet követi. A szerző néhány döntő beszélgetése sokáig meg sem jelent – ilyen Tóbiás Áron munkái közül a két legfontosabb és legrészletesebb 1956-ból és 1963-ból, ha pedig megjelentek, akkor nem idehaza, mint Hornyik Miklósnak a *Híd*-ban 1968-ban napvilágot látott s műbeli vallomásokat is a szövegbe építő életút-beszélgetése. Így aztán nem csoda, hogy olyan beszélgetés is volt, amelyikkel kapcsolatban maga az író kérte, hogy lehetőleg csak halála

után jelenjen meg. (Ezt Hegyi Béla készítette a *Vigília* részére.) Ne feledjük azonban azt sem, hogy az interjú műfaja 1948 után sokáig háttérbe szorult hazánkban. Alighanem a polgári kor elvetendő szokásai közé sorolták. S mire az 1956 utáni lassú konszolidációt követően – a hatvanas évek derekára – nemcsak megengedetté, hanem egy csapásra szinte divatosá is váltak a művészinterjúk, Németh László betegsége egyre súlyosbodott, s valóban mind kevésbé volt jó alkalom a részletes beszélgetésekre. Ezért olyan sok a lényege szerint álinterjú vele, amelyekben maga az író alig mond valamit, vagy amit mond, az is nagyjából idézet valamelyik korábbi művéből. S ha ez az ok nem lett volna, akkor is ott volt a nyomatékos gond: ennek az életműnek lényeges vonulata bizonyult újra kiadhatatlannak az akkori kultúrpolitika számára. Mint ismeretes, a *Sorskérdések* c. esszégyűjtemény az életműsorozatban csak 1989-ben jelenthetett meg, pedig köztudomású, hogy az író az esszét tartotta életműve legfontosabb műfajának abban az értelemben, hogy a legfontosabb dolgokról a legközvetlenebbül azokban szólt. A szókimondó természetű Németh Lászlónak már a harmincas évek irodalmi életében tanulnia kellett azt is, hogy taktikázás nélkül nem lehet életben maradni, ez a fajta életrecept mégis mindvégig idegen maradt számára, annak ellenére, hogy az ötvenes években e kényszerűség mélyebb bugyrait is meg kellett járnia, s a hatvanas években sem volt sétámenet a sorsa.

Mindezek ellenére fontos ez a beszélgetésgyűjtemény. A körülmények felrajzolása csak annak magyarázatául kellett, hogy láthassuk: miért nem válhatott meghatározóbbá ez a műfaj ebben az életműben, annak ellenére, hogy az életmű nemzeti gondokra koncentrációja szinte természetessé tehetné volna a megszólalásnak ezt a módját is. Így is a legfontosabb beszélgetések – Tóbiás Áron, Koczogh Ákos,

Hornyik Miklós, Domokos Mátyás, Hegyi Béla részvételével – s némely elemével a többi is teljesíti lehetséges elképzeléseinket: bevezetnek a műhelybe, megvilágítják fontos művek gondolkörét, s életrajzi, pályarajzi adalékokkal is szolgálnak. A műfajnak az életúton betöltött szerepéről, szakaszairól pontos felvilágosítást ad a szerkesztői munkát is végző Monostori Imre bevezető tanulmánya.

Mint ismeretes, a *Nyugat* novellapályázatát megnyerő fiatal író azt közölte egy levelében Osváttal, hogy ő „a magyar szellemi erők organizátora kíván lenni”. Túl nagy óhaj lett volna ez? Huszonöt évesen lehet-e kevesebbre vállalkozni? S ha azt kérdezzük, hogy mi valósult meg ebből, csak azt felelhetjük, hogy a bár változó, de mindig sanyarú történelmi körülményeket is figyelembe véve – a lehető legtöbb. Németh László a huszadik század magyar szellemi életének egyik legnagyobb hatású szervezője volt. S nem csupán az. Ennyi is elég lenne ugyan a halhatatlansághoz, ámde ő emellett az egyik legnagyobb magyar íróvá is vált. Ez a kettő nem szükségképp jár együtt, példa lehet erre Szabó Dezső, akinek irodalmi hatása egyértelműen történelmivé vált, a magyar sorsproblémákra adott válaszai pedig nagyrészt vagy szintén történelmivé váltak vagy tévesnek bizonyultak. Németh Lászlónak azonban a legnagyobb epikusok között van a helye, drámái is a legjobbak közé emelik, esszéírói műve pedig ma is eleven hatású. Bár ne volna az, bár vált volna minél több eleme „történelmivé”. A magyar nemzeti sors hol egy helyben topog, hol a látványos változások ellenére inkább csak ismétli önmagát. Németh László műve arra buzdít, hogy ezt a helyzetet ne fogadjuk el, próbáljuk áttörni a gátakat, ki-ki képességei és helyzete szerint. Hol a *Válaszban*, hol a *Tanúban*, hol Hódmezővásárhelyen, hol Sajkódon, de mindig a minőség szigetének eszméje szerint.

1992

Németh László centenáriuma

A mikor 2001 tavaszának kezdetén kezembe vettem a jubileumi év rendezvényeiről tudósító tájékoztatót, elcsodálkoztam. Bár tudtam, hogy a Németh László Társaság komolyan veszi feladatát, aligha gondolhattam, hogy ennyi nemes energiát tud közös mederbe terelni. A március végén kezdődő programok száma kereken ötven nap alatt éppen 25. Ezek között 4 tudományos konferencia, 5 könyvbemutató, 7 ünnepély, előadás, 3 színházi előadás, 3 emléktábla-avatás, 2 koszorúzás, 1 prózamondó verseny és középiskolai tanulmány pályázati díjkiosztó ünnepség szerepel. A Társaság gyűjtést indított Németh László Budapesten felállítandó szobrára. Arról is lehet tudni, hogy ősszel további rendezvények várhatók.

A centenáriumi ünnepségek a Németh László-recepció fontos állomását jelentik, máris érzékelhetően a klasszikus magyar irodalmi hagyományban már régen kiküzdött hely újabb, immár huszonegyedik századbeli megerősítését. S ez alkalommal nemcsak az juthat az életművet valamilyen mértékben ismerők eszébe, hogy milyen sok, nagyrészt értetlen és méltatlan támadás érte az író és gondolkodó egész életpályáján, hanem az is, hogy milyen sokáig kellett várnia, hogy egyáltalán érdemben kezdjen a szakma foglalkozni – nem egy-egy művével, hanem – az életmű egészével. Emlékezzünk csak arra, hogy 1970-ben jelent

meg a legelső könyv róla: Vekerdi László úttörő munkája az *Arcok és vallomások* című, azidőben okkal népszerű, elsősorban ismeretterjesztő célzatú könyvsorozatban. S bár az előző esztendőben megindult a Szépirodalmi és a Magvető Kiadó közös gondozásában Németh László életműsorozata, ez nem jelentette azt, hogy a „hibás, nem marxista szemléletű” könyvet ne érte volna súlyos támadás, szerzőjét ne próbálták volna egzisztenciálisan ellehetetleníteni, a már jó ideje konszolidálódott Kádár-kor még nagyobb dicsőségére. A Vekerdi-kötet – a Szépirodalmi Könyvkiadó üzleti érzékét is dicsérve – 21.000 példányban jelent meg s fogyott el, így a magukat az egyetlen igazság apostolainak tartó hivatalos ideológusok némi okkal aggódhattak, hogy Németh László bőven idézett gondolatai megkérdőjelezhetik nem egy állításukat.

Természetesen nem csak Németh László kapcsán figyelhető meg az irodalomtörténeti igényű figyelem hiánya az 1945 utáni évtizedekben. A kortárs alkotók sorsa teljességgel hasonló volt jó sokáig. 1945 után – tudtommal – egészen 1966-ig egyetlen élő íróról sem jelent meg érdemleges könyvjellegű pályakép, monográfia. Ennek azonban nemcsak az akkori jelenben rejlő okai voltak: a magyar irodalomtörténet-írás korábban is tartózkodott élő alkotók ilyen jellegű és igényű bemutatásától. Az ötvenes-hatvanas években pedig a klasszikus írók marxista vagy marxizáló újraértékelését tekintette fő feladatának a szakma nyilvánosságához jutó része. Az élő alkotók azért is háttérbe szorultak, mert szinte mindegyiküknek volt látványosan, eltagadhatatlanul nem marxista korszaka, illetve egész munkássága ilyen jellegűnek bizonyult, s így részben kényes kérdések vetődtek fel munkásságukkal kapcsolatban, részben pedig nem voltak „méltók” a figyelmet akaratlanul is felkeltő részletes tárgyalásra. Amikor

1966-ban, tehát a szellemi-irodalmi élet 1956-ot követő konszolidálódásának második szakasza után megindult a már említett *Arcok és vallomások* sorozat, annak első két darabja két köztudottan „kommunista” írókat mutatott be: Lengyel Józsefet, aki akkor tűnt fel, sikerei teljében volt s okkal, valamint Illés Bélát, akit hivatalosan élő klasszikusként, kötelező középiskolai olvasmányként tartottak még számon, ám egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az elfeledésre ítélt kismesterek közé tartozik. Majd éveken át klasszikus vagy a halálával éppen klasszikussá vált szerzők voltak az egyes kötetek hősei, míg éppen tizenharmadikként sor kerülhetett Németh Lászlóra, majd utána másokra is, sőt 1972-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában elindult a *Kortársaink* kismonográfia-sorozat, amelyben már következetesen mutattak be élő alkotókat.

Az első pályaképnek és szerzőjének sorsa óvatosságra kényszerítette a kiadókat s a lehetséges szerzőket is. Így – két nyelvészeti tanulmány önálló kiadása után – csak 1979-től, tehát a szerző halála utáni évektől kezdve indult meg a Németh Lászlóval foglalkozó könyvek és tematikus tanulmánykötetek sora, először Grezsa Ferencnek, R. Kocsis Rózsának, Sándor Ivánnak és a különösen igényes tanulmányokat publikáló Béládi Miklósnak köszönhetően. A bibliográfiát, a képeskönyvet, a füzeteket is figyelembe véve 1972 és 1990 között 23 kiadvány jelent meg Németh Lászlóról, és azóta évente átlag egy-egy új kiadvány készül el, nem is beszélve a folyóirat-összeállításokról, különszámokról. A centenárium egyrészt újabb könyvek kiadásával tiszteleg az író emléke előtt, másrészt a tudományos konferenciák anyaga is közeli megjelenést igényel.

Az új könyvek közül a Nap Kiadó sorozatában *A minőség forradalmára* címen megjelent *In memoriam Németh László* fogja feltehetően a legnagyobb érdeklődést kiválta-

ni. A kötetet az életmű egyik legalaposabb ismerője, Monostori Imre válogatta és szerkesztette. E sorozat felvállalt célja az, hogy a megidézett személy alkotói és emberi alakját, fogadtatástörténetét kövesse végig a kezdetektől a jelenkorig oly módon, hogy a legjelentősebb írásokat egészében vagy részleteiben közli. Kiegészítésül az írótól néhány – az ars poetica és az önéletrajz szempontjából – fontos alkotást, továbbá – sajnos, szűkösen mért – fotóanyagot is közlésnek.

Németh Lászlóról 1925-ös jelentkezése óta ha nem is könyvtárnyi, de tekintélyes könyvespolcnyi a szakirodalmi anyag. Ebből 380 könyvoldalnyiit válogatni szinte lehetetlen vállalkozás, hiszen annyiféle szempontot kellene egyszerre figyelembe venni. Monostori Imre ezt a lehetetlennek látszó feladatot tisztességgel és példaszerűen oldotta meg. Másfajta gyűjteményeket lehetne készíteni, de egyik sem semlegesíthetné az övét.

Közismert, hogy Németh László erőteljesen önéletrajzi író. Nem csupán abban az értelemben, hogy saját életének lényeges eseményei, gondjai valamiképpen jelen vannak regényeiben, drámáiban, hanem abban is, hogy igen nagy számúak közvetlenül önéletrajzi írásai. Egy életpálya felrajzolásánál egy ilyenfajta emlékező kötetben nagy lehet a kísértés ezek bő felidézésére. A válogató azonban okkal gondolta úgy, hogy az életnél a mű most (is) sokkal fontosabb, s a bevezetőül közölt önvallomásos pályaképvázlat (*Életemről, munkáimról*, 1970) és három levél kivételével mellőzte az önportrét. Ugyancsak fukarul bánt az *in memoriam*-kötetekbe természetesen illő pályatársi visszaemlékezésekkel, baráti portrékkal. Csak így vált lehetségessé, hogy az életmű maga kerülhessen a középpontba.

Miért tarthatjuk ezt ma a legokosabb és legtávlatosabb megoldásnak? Tankönyvszöveggé vált, hogy a pálya kezde-

tén Németh László megírta Osváthnak: az az életcélja, hogy „a magyar szellemi erők organizátora” lehessen. Ha nem feltételezzük azt, hogy egy adott korban egyetlen organizátorban kívánt gondolkozni, ami nyilvánvaló képtelenség lenne a huszadik században, akkor be kell látnunk, hogy a magyar szellemi erők egyik organizátora éppen ő lett, s bizony a huszadik században túl sokan ezt nem mondhatják el magukról. Aki ilyen szerepet vállal és teljesít is be, az szükségképpen kerül nemcsak viták, hanem – legalábbis itt a Kárpát-medencében – vad, olykor gyűlölködő támadások keresztútjába. A félreértések, félremagyarázások, olykor az életveszélyes helyzetek nem könnyítik meg sem az alkotó, sem az előítélet-mentességre törekvő befogadó helyzetét. Illyés Gyula írta egyszer, hogy azt hitte, több méltatlan gyalázkodás nem érhet magyar író, mint Babitsot. Aztán be kellett látnia, hogy a saját helyzete sem különb. Ugyanilyen okkal említhette volna Németh Lászlót. Más helyen meg is teszi, mondván, ő az az alkotó, akinek okkal volt üldözési mániája.

A félreértelmezéseket a hetvenes évektől fő tendenciaként az igazságra való törekvés váltotta fel, de ez korántsem jelentette azt, hogy az életmű vitathatatlan, hogy vitái történelmi jellegűvé váltak. A huszadik század végén Németh László, s elsősorban nem is szépirodalmi műveivel, hanem azokkal az esszéivel, amelyeket maga is életműve centrumának tartott: azzal a katedrájával, amelyről a sorskérdésekről szólott, ismét izgalmasan aktuálissá vált, hiszen ismét nagy történelmi fordulót éltünk át. S valóságosan és jelképesen is átlépve egy új évezredbe sem szabad felednünk azokat a személyre és nemzetre és emberiségre szabott ideákat és programokat, amelyeket Németh László megfogalmazott, s amelyekkel ma is szembesülnünk kell. Nem az író, hanem önmagunk érdekében.

A félreértések között vannak termékenyek, de vannak szellemi emberhez méltatlanok, szinte kizárólag politikai indítékúak. Az előbbi típusból találhatunk néhányat a gyűjteményben, az utóbbi mellőztetik. Legtöbbjük nem is illene a reprezentatív névsorba. Talán mégsem lett volna felesleges egy olyan idézetgyűjtemény, amely azért illusztrálná az „üldözési mánia” indokoltságát, hiszen aki – főként fiatal – egy ilyen jólfésült kötetből tájékozódik, nem ismerheti a Gestapo üldözöttjét, a „fasisztáról”, a „kútmérgezőről”, „az imperializmus ügynökéről” szóló irományok sorát.

Ám lehet, mégiscsak az a helyes, hogy méltó szerzők válasszódni ki e kötetbe. Kereken félszázan vannak, köztük egyetlen nem magyarként Gabriel Marcel. Olyan szépírók szerepelnek itt, mint Babits Mihály, Csoóri Sándor, Fodor András, Gellért Oszkár, Gulyás Pál, Illés Endre, Illyés Gyula, Móricz Zsigmond, Pap Károly, Pilinszky János, Rónay György, Sarkadi Imre, Szabó Lőrinc, Szabó Zoltán, Vas István, Veres Péter. Olyan tudósok, kritikusok, mint Béládi Miklós, Bibó István, Borbándi Gyula, Domokos Mátyás, Cs. Varga István, Füzi László, Görömbei András, Grezsa Ferenc, Hamvas Béla, Kerényi Károly, Király István, Kis Pintér Imre, Komlós Aladár, Lukács György, Monostori Imre, Olasz Sándor, Sándor István, Schöppflin Aladár, Sőtér István, Tamás Attila, Tüskés Tibor, Vekerdi László. Ha nem is sorolhattam mindenkit, látható: nagyon sokan vannak. S még így is marad némi hiányérzet a könyv forgatójában, bár tudja, ha több lett volna a hely, itt szerepelhetne például Bakonyi István, Czine Mihály, R. Kocsis Rózsa, Veress Dániel és még sokan mások. Már a centenárium utáni esztendőök feladata lenne Ady, Móricz, József Attila után könyvbe gyűjteni azt is, amit a kortársak Babitsról, Németh Lászlóról, Illyés Gyuláról írtak.

Tüskés Tibor – aki természetesen szerepel az *In memoriam*-kötetben is – Az *édenalapító* címen gyűjtötte össze az évtizedek során keletkezett Németh Lászlóval foglalkozó írásait. Még a hetvenes években mondtam egy határainkon túl élő irodalomtörténésznek, hogy milyen szorgalmas, mennyi könyve van. Mire ő azt válaszolta, hogy nem ő a szorgalmas, hanem a magyarországi szerzők a lusták. Nos, Tüskés Tibor bizonyosan a kivételek közé tartozik, önálló könyveinek a száma már hatvan körül jár. Közülük most csak az irodalmi monográfiához említek: Kodolányi János, Csorba Győző, Illyés Gyula, Nagy László, Pilinszky János, Rónay György neve sorolandó, s mindegyikükről úttörő munka szól. A névsor nyitottságot mutat, s mindenképpen odailleszthető lenne Németh László is. Most jelképesen ez történt, az elegyes írások egybegyűjtésével tiszteleg a számára is példakép alkotó előtt.

A kötet három nagy fejezete közül az első, a legterjedelmesebb *A művekről* címet kapta. Itt az esszék, a pedagógiai tevékenység, a Széchenyi-élmény ihlette alkotások, az *Irgalom* c. regény és a levelezés kap részletesebb bemutatást, értelmezést. *A befogadás állomásai* a második rész, ebben értelemszerűen a szakirodalom néhány alkotását vizsgálja. Végül a *Személyesen* az irodalomtörténész-kritikus és az alkotó kapcsolatát, a szemtanúként megélt életrajzi vonatkozásokat tárja fel.

Gondolom, természetes, hogy a hosszú éveken át tanárként dolgozó Tüskés Tibor érdeklődését felkeltette az iskolaorvos, a pedagógus, az embernevelő Németh László. Azért is érdemes ezt hangsúlyozni, mert a rendkívül gazdag életműnek erre a vonatkozására mindmáig kevés figyelem esett, legalábbis igazi jelentőségéhez képest. Aligha lehet véletlen, hogy a második világháború után, a tá-

madások ellen is menekülve, a vásárhelyi tanáréveket oly lelkesen dolgozza végig a korszak egyik legnagyobb írója, s még utólag is élete egyik legszebb korszakának tartja. Elképzelni is nehéz, miként maradt mindeközben energiája a *Széchenyi*-dráma, az *Iszony*, az *Égető Eszter* megalkotására. Tudjuk, Tüskés Tibor is hangsúlyozza, hogy Németh László az életet vállalkozásnak tekintette. Korántsem a ma divatos gazdasági értelemben, hanem olyan szellemi fogalomként, amelynek keretében a személyiség megformálja, kiteljesíti önmagát, de nem öncélúan, hanem egyúttal a társadalom javát is szolgálva. Az írói-művészi pálya mellett alighanem éppen a pedagógusi az, és sokkal nagyobb tömegek számára, amelyen szinte napról napra, de legalábbis évről évre lehet szemlélni a vállalkozás eredményességét – s természetesen kudarcát is. Hiszen az író sem gondolta azt, hogy a szellemi vállalkozás folyamatos diadalmenet lehet. A minőségeszme nem a tökéletességet, hanem az igényességet jelenti, az ideák célképzetét. S a vállalkozás ebben az értelemben kísérlet is: mit vagyunk képesek megteremteni önmagunkból, miként tudunk hatni a világra.

A kutatók tudják, hogy Németh Lászlót – még a sajkódi magányában is, félreszorítottságának éveiben is – sokan keresték meg – levélben, személyesen –, hogy véleményét kérjék számukra meghatározó kérdésekben. Érdekes példája ennek az a néhány levél, amelyet egy saját gyerekeit is nevelő tanítónő írt hozzá 1958-tól kezdődően. Részben rövid novelláit küldte el, ezeket az író érdekesnek tartotta, részben pedig, egy személyes találkozás alkalmával, arról érdeklődött, hogy Istenben nem hívő emberként nevelje-e vallásosan a gyermekeit. E kérdés „következménye” az írónak A „vallásos” nevelésről c. tanulmánya. Tüskés Tibor úgy jutott hozzá a levelekhez, hogy címzettjük, a tanítónő

1999-ben elküldte neki a másolatukat. Sajnos, arról nem értesítette az irodalomtörténészt, hogy ugyanezeket a leveleket, Németh Lászlóval kialakult kapcsolata történetének leírásába ágyazva, még 1995-ben közölte a *Tiszatájban*, s ily módon, feltehetően laikus jóhiszeműséggel ugyan, de megtevesztette Tüskést, aki az írói levelezés megjelenése előtt aligha gondolhatott korábbi folyóiratbeli publikációra. S a kétféle közlés kísérszövege még ki is egészíti egymást, nagy baj tehát nem történt.

Egyébként is, Tüskés Tibor igazi filológus, s ennek a harmadik rész írásai újfent bizonyítékát adják. Pontosan tudja, hogy egy jelentős alkotóval kapcsolatosan minden adalék fontos, mert valamilyen összefüggés szempontjából bármikor jelentést kaphat. Így Várkonyi Nándor és Németh László utolsó pécsi találkozásának szemtanúként való, a beszélgetőfüzet lapjait is közzétevő felidézése különösen tanulságos. De hasonló mondható el a Széchenyi-könyv egyik Tüskés birtokába került vázlatfüzetéről, pécsi látogatások felidezéséről, egyes kötetek kiadástörténeti adalékairól vagy akár a Tüskésnek adott dedikációkról.

Egy Sárközi Mártához írott levélben, 1950-ben, amelyet Tüskés idéz, azt írta Németh László: „*Tegnap múltam negyvenkilenc éves, most fordultam be életem, írói munkásságom és házasságom jubileumi esztendejébe. S életem summájának ezt látom: itt volt és nem köllött.*” Az ötvenes évek után szerencsére Németh Lászlóra is valamivel naposabb esztendők következtek, bár soha nem tudott kigyógyulni az azokban az években szerzett betegségéből. Megérhette, megtapasztalhatta, hogy igenis „köllött”, s tegyük hozzá: kell ma is. Persze, ne legyünk se naivak, se gondokat eltagadók: a jelen utókora korántsem látja annyira központi helyen az életművet, mint akár csak a nyolcvanas évek. Nem a szakma vélekedik másként,

hanem a hétköznapi olvasóközönsége. Miután esszéinek sokkal kevésbé van már – látszólag legalábbis – aktuális politikai üzenete, alig olvassák azokat, legfeljebb elutasítóan hivatkoznak publicisztikákban a harmadik út nevetségességére. Pedig a harmadik út lényege a szerző szárszói értelmezése szerint az, hogy Magyarország legyen a magyaroké. Drámáit ritkán játsszák, regényeit sokkal kevesebben olvassák, pedig úgy van bennük szó elhibázott életutakról, követendő, követhető életmodellekről, hogy az a huszonegyedik század olvasóit is megszólíthatja. Ez a meggyőződése Tüskés Tibornak is, ezért: az olvasói érdeklődés felkeltésének és a befogadás megkönnyítésének szándékával gyűjtötte össze a hatvanas évek óta keletkezett Németh Lászlóval foglalkozó írásait.

2001

ÖRKÉNY ISTVÁN

Tóték

Ha lassú, késleltetett írói beérkezésekre keressük a példát, Déry Tibor mellett alighanem Örkény István jut leghamarabb eszünkbe. Az irodalomértők szinte indulásától kezdve számon tartották, de a szélesebb olvasóközönség csak 1967 táján kezdte megismerni a nevét. Egy műfaj és egy mű játszott ebben a főszerepet. Örkényt leginkább ma is úgy tartják számon, mint az egyperces novellák és a *Tóték* szerzőjét. Az egypercesek hatása szinte elementáris volt, újszerűségük, gondolkodásra serkentő voltak akkor is értékelendő, ha némelyikük megmaradt az ötlet szintjén. A *Tóték* pedig drámai változatában nemcsak magyar, de világsiker is lett, másfél évtized alatt mintegy száz bemutatója volt. Ez a siker háttérbe is szorította a kisregényt, pedig az értékben semmivel sem szegényesebb, sőt, a szakirodalom szinte egybehangzó véleménye szerint a kisregény a tökéletesebb alkotás. A *Tóték* kétműfajúságát azért kell hangsúlyozni, mert Örkény nem csupán színpadra alkalmazta a kisregényt, hanem a kész művet alapul véve drámát írt, tehát új művet teremtett. Az összehasonlító elemzések meggyőzően bizonyították ezt. A továbbiakban a kisregényről lesz szó. Hiszen itt van egy kisregény, egy „nagy kisregény”, egy halhatatlan mű, amelyet alig emlegetünk.

Az író és a világháború

A Tóték a második világháború idején játszódik. Örkény számára a háború alapélmény volt. Félesztendő frontszolgálat után éveket töltött hadifogságban. Már ott, akkor művekben próbálta rögzíteni, amit átélt. A *Lágerek népe*, az *Amíg idejutottunk* arcképei és korképei, a *Voronyezs* című színmű, néhány emlékezetes elbeszélés adja munkásságában a háború ábrázolásának első szakaszát. Nem csak Örkény, a magyar irodalom is két szakaszban nézett szembe idáig a második világháborúval. Az első szakaszt a háború alatti és utáni évek jelentik, s Örkény mellett olyan írókat kell itt említenünk, mint Déry Tibor, Nagy Lajos, Darvas József vagy Illyés Gyula. Epikában, lírában egyaránt kettős szándék figyelhető meg. Az író egyrészt a *leírásra* törekszik, a történelem minél pontosabb rögzítésére. Nem véletlen, hogy az említhető művek java szociografikus, riport- és naplóelemekkel telített. Ugyanakkor megkísérlik az írók, hogy gondolatilag is birtokba vegyék a történelmet. Tehát nemcsak a *mi történt?*, hanem a *miért történt?* kérdésére is keresik a választ. Ez a válasz azonban egyelőre szükségszerűen bizonytalan, elmosódott, inkább jelez csak okokat és tendenciákat, s éppen a történetek miatt mély aggodalom is áthatja: vajon képes lesz-e a magyar nép a demokratikus újjászületésre? Publicisztikus, esszéisztikus és vallomásszerű leginkább ez a meditáció.

Az aggodalomra a történelem adott választ a szocialista forradalommal. S ez a tény, valamint a személyi kultusz és következményei jó időre le is vették a napirendről a háború témakörét. A hatvanas években kezdődött egy újabb szakasz. A nemzeti önvizsgálat szándéka reprezentatív művekben követhető (Darvas József: *Részeg eső*, Sánta Ferenc: *Az ötödik pecsét*, Cseres Tibor: *Hideg napok*, Örkény

István: *Tóték*). Ezekben a művekben már nem a tények rögzítése, hanem a gondolati birtokbavétel a döntő. Szociografikus művek helyett most valódi epikát olvashatunk. Megteremtődött a kellő távlat az epikus tükrözéshez.

Örkény korai munkáinak a dokumentatív jelleg mellett van még egy sajátossága. Szükségszerűen front- és foglytábor-élményeit írta meg, s a hátszág élményei csak a frontra kerülés előtti időpontig kaptak szerepet. A hátszág múltként és a foglyok – elérhetetlennek tűnő – jövőjének álmaként jelent meg.

A háború igazán maradandó képét Örkény a *Tótékkal* tudta megragadni – két évtizeddel később. Pedig paradoxnak látszik a helyzet: a kisregény a *hátszágban* játszódik. Viszont a *front* egészen más funkciót kap itt, mint a korábbi művekben. A front és a hátszág képe itt *egyidejű*. Egy-mást magyarázza tehát, s ez döntő mértékben segíti elő a kritikus ábrázolást. De nemcsak ezért szükséges, hogy a hátszág legyen az ábrázolás középpontjában. Második világháborús szerepünket úgy lehet igazán megragadni, ha azt a helyet állítjuk a középpontba, ahol a dolgok valójában történtek vagy történhettek volna. Mivel hadseregünk kizárólag csatlósfunkciót látott el, nyilván az a lényeges kérdés, hogy miért nem történhetett semmi lényeges kísérlet a csatlósság felszámolására. Örkény úgy állítja ezt a kérdést vizsgálódásai középpontjába, hogy közvetlenül semmit se mond róla, ugyanis nem a nagypolitikai mozgatóerőket, hanem a kisembereket ábrázolja. A háború szempontjából nemcsak *Tóték*, de az őrnagyok is kisemberek.

Örkény látja a magyar történelem ellentmondásait. Hol a történelmi haladás élvonalában járunk, s forradalmár nép vagyunk, hol pedig egy reakciós hatalom béklyójában vergődünk, s a kívülállók az ellenforradalmi nép megnevezést ragasztják ránk bélyegül. Ezt az autonómiát nem oldja

fel, nem magyarázza meg az író, hanem kiélezi, elmélyíti a groteszk ábrázolás segítségével. A Tóték a szolgálkúság és a lázadás groteszk képe. Ugyanakkor ez az antinómia beágyazódik Örkény történetfilozófiai szemléletébe:

„Úgy gondolom, a groteszk tulajdonképpen a XX. század válasza a XIX. századra és az azt megelőző időkre. A múlt században az ember büszkén vallotta, hogy olyan világban él, amit minden ízében ért és meg tud magyarázni, s hogy olyan erkölcs jegyében telik az élete, amely idegen a bűntől, idegen az ocsmányságtól és aljasságtól, és idegen az ösztönök sötét erőitől. Ebben a nagy optimizmusban élt és virágzott az emberiség hosszú évszázadokon át. A XIX. században, a nagy ipari fellendülés és a nagy találmányok korszakában, amikor a betegségek úgyszólván tömegével eltűntek vagy veszélytelenekké váltak, az ember megtelt egy iszonyatos önbizalommal. S erre a határtalan önbizalomra kaptuk azokat a rettenetes élményeket, amelyekkel nekünk ez a század szolgált: két világháborút, Auschwitzot. Auschwitz esetében nem konkrét, hanem jelképes dologra gondolok. Az ösztönvilág felszabadulására, amiről azt hittük, kordában tartható.”

Az abszurd és a groteszk irodalom képviselői és elemzői gyakorta hivatkoznak hasonló történelmi magyarázatokra. Világháború, fasiszmus, atombomba szinte a groteszk és az abszurd törvényszerű előidézőjeként kap nyomatékot. Tudnunk kell azonban, hogy az indokok hasonlósága ellenére gyökeresen mások lehetnek az írói célkitűzések. Örkény is általánosítja a huszadik század borzalmait a Tótékban, de nem teszi abszolút érvényűvé őket. Az embertelenség Tengertáncából nem általában a lét értelmetlenségét, abszurd voltát vezeti le, csupán az embertelen helyzetét. Nem életidegen, nem is elvontan humanista, hanem elkötelezett, cselekvő humanista magatartás az övé. Így válaszolt egy

interjúkérdésre, hogy a háború élményén túl még mit akart megírni a Tótékban: „Azt az alapvető meggyőződésemet, hogy az embernek a cselekvés az utolsó és egyetlen reménye. Ez, ha átéteszem groteszk közegbe, úgy fogalmazható, hogy cselekedni kell még akkor is, ha a cselekvés már értelmetlen, céltalan. Nagyon csodálkoztam, amikor egy barátom pesszista műnek nevezte a Tótékat.”

Cselekvésközpontú világkép tehát Örkény Istváné. S Tóték helyzete nem a háború miatt lesz groteszk, hanem mert ebben a háborúban nem úgy cselekszenek, ahogy kellene. Nem veszik tudomásul a világ megváltozását, s öntudatlan korlátozottságuk kergeti groteszk helyzetekbe őket. Mindezt már a mottó előlegezi:

„Ha egy kígyó (ami ritkaság) fölfalja önmagát, marad-e utána egy kígyónyi úr?

És olyan erőhatalom van-e, mely egy emberrel az utolsó morzsáig megetethetné ember voltát? Van? Nincs? Van? Fogas kérdés!”

E példázat a szolgaság lélektanát, az emberi személyiség fokozatos deformálódásának képét készíti elő. Mintegy eszmei summázata az egész műnek, de nem fölösleges didaxis, hanem az olvasót orientáló fogódzó: ne csak a történetet, de jelentését is kövesse figyelemmel.

A front és a hátszág

A kisregény szerkezetét a két cselekményszál egymástól elválaszthatatlan, egymást erősítő, magyarázó jelenléte határozza meg. E két szál a hátszág és a front képét idézi fel és kapcsolja össze többféle módon is. Az összekapcsolás eleve feszültséget teremt: a hadsereg és a civil lét sohasem illeszkedhetett harmonikusan. A kisregény cselekményében ez a feszültség fokozottabb lesz, mert a

közvetlen kép az ellentétes pólusokat ragadja meg: Varró őrnagy *partizánvadász*-egység parancsnoka, Tóték pedig egy hegyvidéki *üdülőközség* lakosai. Az érzelmi-hangulati és a mögötte levő lényegi ellentétek már a regényt indító helyzetben hangsúlyosak. Az őrnagy „megrendült egészségi állapota miatt” kap kéthetes *betegszabadságot*, Tóték viszont majd kicsattantak az *egészségtől*. Amikor az őrnagy megérkezik, rögtön nyomatékos jeleit adja valóban beteg állapotának. A háború tette beteggé. A falu világát azonban még alig érintette a háború, amelytől mindenféle módon igyekeznek magukat elhatárolni. A cselekmény ideje tehát csak a háború első nagyobb szakasza lehet, az, amelyikben a front még messze volt, s amikor a falusiak hagyományosan még némi joggal gondolhatták, hogy a háború csak a katonák dolga, nem az övék. Tót deformálódásának keserű tanulsága éppen az, hogy a háború nem a hadsereg magánügye.

A cselekmény a háború harmadik nyarán, tehát 1943-ban játszódik. Az őrnagy szabadságos vonata Kurszkból indult, a kurszki csata pedig július 5-én kezdődött. A cselekmény ugyan augusztusban játszódik, s ekkor már aligha jöhetett Kurszkból az őrnagy, de ennyi írói pontatlanság talán megbocsátható.

A cselekmény idején a falu népe a háború okozta változásokból még alig észlel valamit. Sok férfi katona, de hát ez így szokott lenni máskor is, aztán vagy hősi halottak lesznek, vagy hazatérnek. Közvetve értesülünk a zsidóüldözésről, de az ábrázolás szándékos hangsúlytalansága mutatja, hogy a falu számára ez nem probléma, csak esemény. Egyyszerűen csak személyi változást látnak benne, s a kocsmát azontúl *volt* Klein-féle vendéglőnek hívják.

Tótékát készületlenül éri a háborúból érkező őrnagy szemlélete. Ők üdülővendégre várnak, még ha az ő körük-

ben rendkívüli is. Előkészületeik is ezt mutatják: a szagtalanítás, a csönd és a fenyőillat biztosítása, a kényelmi tárgyak beszerzése mind azt a célt szolgálja, hogy az őrnagy jól pihenhessen. Minden tevékenységükkel fiuk sorsán akarnak segíteni: az őrnagy rokonszenvét megnyerni Tóth Gyula zászlós iránt. Az őrnagy kiszolgálásával azonban önkéntelenül is a háború kiszolgálását kezdik meg.

A front jelenléte a kisregényben kettős. A frontot idézi az egyik cselekményszál. Tóth Gyula zászlós története, amelyet levelekből, sürgönyből, leltárból, tehát fiktív dokumentumokból ismerhet meg az olvasó, részben a Tót család is. A frontélet azonban közvetlenül is megjelenik a másik cselekményszálon, az őrnagy alakján keresztül. A két szál összekapcsolásában és szétválasztásában szerepe van a postásnak, hiszen tőle függ, hogy a leveleket Tóték megkapják-e, vagy sem. Az a tény, hogy a postásnak, a „kézbesítőnek” ennyire megnövekszik a szerepe, önmagában is az ábrázolt világ felfordultságára utal.

A sürgöny megsemmisítésének fontos, cselekményt befolyásoló a szerepe. Az olvasó már az őrnagy érkezése előtt tudomást szerez a fiú haláláról, Tóték ezt még a kisregény végén sem tudják meg. Ha megkapják a sürgönyt – nincs konfliktus, mert értelmetlenül nem vállalták volna a szolgálalkúséget. Ha az őrnagy ott-tartózkodása közben kapták volna meg a sürgönyt, drámai összeecsapásra nyílt volna lehetőség, nyílt lázadásra. Ez viszont nem engedte volna meg a groteszk hangvételt, hanem inkább a tragikusát. Így azonban, hogy nem kapják meg a sürgönyt, végigjárhatja a Tót család az alkalmazkodás különböző fokozatait. A sürgöny megsemmisítése és a groteszk ábrázolásmód között tehát szükségszerű az összefüggés.

A front-cselekményszál leglényegesebb elemét, a fiú halálát már az első fejezetben, ott is elég hamar meg-

tudjuk. A Tót család sorsának bemutatásában viszont egymásra épülő fokozatok figyelhetők meg. Az 1. és a 2. fejezet az előkészületeket mutatja be, az őrnagy megérkezését és első napját a faluban. *Helyzetet* ábrázol tehát. A 3. és a 4. fejezet a további 13 nap története, a deformálódás bemutatása, tehát *folyamat*ábrázolás. A helyzet hívja elő a folyamatot, s a folyamat befejezhetetlensége a végső kétségbeesésből sarjadó *cselekvést*. A megérkező dokumentumok mind a folyamat meggyorsulását szolgálják, a cselekvés késleltetését, a meg nem érkezők viszont mindegyre figyelmeztetik az olvasót a cselekvés halasztásának értelmetlenségére.

A szerkezeti felépítéssel összhangban vannak azok az esztétikai minőségek, amelyek áthatják a kisregényt. Tóték készülődése, az őrnagyot fogadó első napja *komikus* alaphangú. Ezt keresztezi a fiú halálának *tragikus* ténye. Mindez még a helyzet ábrázolásában követi egymást, tehát a folyamat többféle lehetőséget kínál az írói formálás számára. Azzal azonban, hogy Örkény úgy döntött, hogy sem a sürgönyt nem kapják meg Tóték, sem fellázadni nem fognak – részben a fiuk miatti aggodás, részben szolgatermészetük miatt –, egyúttal eldöntötte azt is, hogy az egyik cselekményszálon komikus, a másikon tragikus történet csak a kezdettől jelenlévő groteszk kiteljesedésével folytatódhat.

Felvetődhet az a kérdés is, vajon múlhatatlanul szükség van-e a fiú történetének tragikus kifejtetére? Egyszerűbb, áttekinthetőbb lenne az alapképlet a fiú halála nélkül, s maga a kisregény sokkal kevésbé lenne termékeny hatású. A fiú életben maradása nem a groteszk jelleget szüntetné meg, mint első pillanatban gondolni lehetne, hanem – egyébként azonos cselekménymenetet feltételezve – azt jelentené, hogy az írónak más a véleménye a világról, az

emberről. Akkor úgy is értelmezhető lenne a kisregény, hogy van értelme a megalázkodásnak, hiszen egy emberélet védelme a célja. Örkény azonban kívülről, minden azonosulást mellőzve mutatja be a Tót családot. Semmi közösséget nem vállal velük. Az a célja, hogy az olvasó is képes legyen a kritikus távolságtartásra. Mivel az olvasó korán értesül a fiú haláláról, hamar megteremtődik a *távolságtartás* objektív feltétele. Lehetetlenné válik Tótékkal az érzelmi azonosulás. A fiú halálának egyik eredménye tehát az olvasó elidegenítése a szereplőktől és a szolgálalkúságtól. Az olvasó ugyanis eleve tudja, hogy az alkalmazkodás értelmetlen, s ezzel rögtön képessé válik a gondolati általánosításra, a mottó és a friss tanulság összekapcsolására, mondván: nemcsak ebben a konkrét esetben, hanem mindig gyanakvással kell fogadnunk azokat, akik szolgálva akarnak aljasítani bennünket. S e halálnak van még egy történetfilozófiai tanulsága is: a huszadik században nem lehet elbújni a történelem elől. Bárhol élünk, részeseivé válunk, s pro vagy kontra, de állást kell foglalnunk. Ebből a szempontból teljesen hasonló Örkény üzenete, mint Sántaé *Az ötödik pecsétben*: itt is az derül ki, hogy a kisember sem vonhatja ki magát a történelmi korfordulók eseményeiből, s vagy szolgálva, vagy hőssé kell válnia. Örkény a közbenső utat mutatja be: Tóték szolgálva válnak, s ezért hőssé már a cselekvés révén sem lehetnek.

A deformáció világa

A *Tóték* elemzésében kulcsfogalomként használhatjuk a deformációt. A világrend látszólag csak az őrnagy megjelenése után borul fel, de valójában már a háború kitörésével. A létezési formáknak, a foglalkozásoknak, a szokásoknak az *átfunkcionálása* a háború következménye,

még ha nincs is mindig közvetlenül összekapcsolva vele. Az üdülőközség látszólag idilli világa felfordult világ, ahol szinte senki sem azt csinálja, amit kellene. Szembe-
ötlő az értelmiségi lét devalválódása. Az értelmiségi vagy az alkalmazkodást hirdeti (Tomaji, Cipriani), vagy hivatást cserél, hol önként, mint az ügyvéd, aki gödörtisztító lett, hol kényszerből, mint Tóth Gyula tanító, aki zászlós lett. (Varró őrnagyról nem tudjuk meg, vajon hivatásos katona-e.) Nem csak az értelmiségre jellemzők a foglalkozáscserék. Tót Lajos vasutas volt s tűzoltó lett, majd ezt is fel kell adnia, hogy dobozolóvá válhasson. A postás is katona lett, s helyette a bolond Gyuri atyus a levélkézbésztő. S vannak, akikről már csak múlt időben beszélnek: Klein vendéglős és Berger mozis már csak „volt”.

Ebbe a folyamatosan deformálódó világba robban be az őrnagy, aki már teljesen deformálódott személyiség. Egy gépezet kereke lett, s az a célja, hogy mindenki hozzá hasonlóvá váljon. Az őrnagy eredetileg maga is áldozat, sajnálni mégsem tudjuk. Alakja azt példázza, hogy a szolgálalkú alkalmazkodóképesség hova vezet, s milyen károsan burjánzó a hatása, ha némi hatalommal párosul. Az őrnagy a Tót család otthonába baráti vendégként érkezik hívásra, rábeszélésre, azért, hogy *pihenjen*. A háború gépezete azonban képtelen a munkaszünetre, itt is tevékenykedik. Az őrnagy nem tud a civil élethez alkalmazkodni, s látszólag demokratikus viselkedésével, látszólag hasznos munkára serkentő szavaival teljesen deformálja a Tót családot. Ebben a viszonyban a Tót család lesz az *áldozat* és az őrnagy az *ellenség*, bár ők ezt nem tudják, csak Tót *érzi* a veszélyt.

A háború lényege az emberi személyiség szempontjából az *integritás felfüggesztése* a parancsuralom, a teljes kiszolgáltatottság nyomása alatt. Az ember szempontjából ez ab-

szurd helyzet, hiszen nem azt teheti, amit szokott, amit a józan ész szerint tenni *akar*.

Ezt szemlélteti a Tót család szokásainak fokozatos átfunkcionálása, deformálódása és akaratuknak, gondolkodásuknak agresszív megbéklyózása. Mindebben a családfőt állítja az író a középpontba, ő az, aki szenved ettől, a két nő a nagy cél érdekében mindent megtesz. Bár a napirend átalakulása, teljes deformálódása, az állandó éjszakázás őket is érzékenyen érinti, Tótnak mégis nagyobb a szenvedése. Meg akarja tartani szokásait, ezért ellenkezik, s ez az őrnagyból egyre leleményesebb agresszivitást hív elő. Az őrnagy ott-tartózkodásának két hetében állandóan agresszív játékot űz Tóttal: valamely szokásának a feladására készíti – ehhez igénybe veszi Mariska és Ágika segítségét is –, s ahogy Tót megtörik, úgy adja fel egyéniségét. Legelemibb életszokásairól kell először lemondania: a reggeli fokhagymáról, az esti ejtőzésekről, nyújtózkodásról, s a sisakját a szemébe kell húznia. Ezeket még viszonylag könnyen elviseli, hiszen csak személyiségének burkát érintik. A dobozolásba való kényszerű bekapcsolódása azonban már nemcsak egy szokást érint, hanem akaratát is fel kell adnia: „*Ugyanaz a Tót, aki az imént még lefitymálta és aszsonypepecselésnek nézte ezt a munkát, most örült, hogy ha dobozolhatott...*” Az alvás hiánya ismét „csak” szokásokat érint, s Tót alkalmazkodik. Második megalázkodása az új margóvágó készítésével függ össze. Munka közben az őrnagy azt várná, hogy még gondolataik is a dobozkészítés körül forogjanak. Tót azt mondja: „*Én mindenben igazat adok a mélyen tisztelt őrnagy úrnak [...], de azt hiszem, nem lehet megakadályozni, ha az embernek eszébe jut valami.*”

Az őrnagy azonban bebizonyítja, hogy meg lehet a gondolkodást is akadályozni, s ottmaradása feltételül ezt követeli. Paradox helyzet áll elő: az őrnagy megtiltja Tótnak,

hogy gondolkozzon, ugyanakkor követeli tőle, hogy azon gondolkozzon, miként lehetne kiküszöbölni a dobozolás közben a gondolkozást. Tótot a faluban bölcs és okos embernek tartják, most mégis hajnaltól késő délutánig gyötri magát, mert a félelem megbénítja agyműködését. Fél – nyilván nemcsak az őrnagy követelésétől, hanem annak következményétől, a nagyobb margóvágóval történő szakadatlan dobozolástól is.

Ezért aztán, amikor megalázásának újabb stációja következik, s hogy még véletlenül se ásíthasson, az őrnagy zseblámpáját kell szopogatnia – elkeseredésében megszökik otthonról. Szökése nem csak rá jellemző s az adott helyzetben értelmezhető cselekvés. Örkény Tót figurájában példázni tudja legtipikusabb második világháborús magatartásunkat: a *kivárást*. Tót azért szökik, mert képtelen az ellenállásra. A kiváras értelme kettős: életben maradni és a fennálló rendet átmenteni. Tót és családja tökéletesen meg van elégedve azzal a világgal, amelyben él, s az őrnagy távozása után az első dolguk visszahelyezni mindent a régi, megszokott rendbe.

Szökéséből azért tér vissza Tót, mert mindenki a bele-törődést kéri-követeli tőle. Ezt teszi a kezdetek óta a felesége és a lánya, s most ezt hallja a falu két értelmiségijétől, a paptól és a neves ideggyógyásztól is. Sőt, az orvos újabb megalázkodást, az alkalmazkodás újabb fokozatát javasolja a térdbehajlítással. Ha szökni nem lehet, akkor „belső emigrációba” vonul Tót, s bezárkózik a budiba. Ott sem maradhat háborítatlanul, az őrnagyot ott is „vendégül” kell látnia. Alkalmazkodása már oly mérvű lett, hogy *„váratlanul kedvet kapott a dobozhajtogatáshoz. Ezt a muzsájmunkát olyan ambícióval kezdte csinálni, hogy hamarosan az ő dobozai sikerültek a legszebben: kézről kézre adták, forgatták, csodálták őket.*

– Nézzék az aput! – lelkesedett Ágika.
– Ki hitte volna? – csóválta a fejét az őrnagy.
– Látod, édes, jó Lajosom – tette hozzá Mariska. – Egy kis jóakarattal csodát lehet művelni.”

Egy visszatérés következményei

Tóték mindent kibírtak. Mariska és Ágika szinte nem is érezték a deformálódást, a cél bűvöletében élve vállaltak minden áldozatot, Tót pedig hiába érezte a deformálódást, nem tudott eredményesen küzdeni ellene. Nem az ő elszántsága, az őrnagy távozása vetett véget a folyamatnak. Az őrnagy azonban visszatér néhány nap pótszabadságra, s Tót, akit a folyamat megtört, aki beletörődött helyzetébe, s aki most néhány órára megízlelhette a régi világrend helyreállítását, nem tud tovább alkalmazkodni. Fellázad és felnegyeli az őrnagyot az új margóvágóval.

Mivel Tót ellenkezése, „küzdelve” is groteszk volt, s lényegét tekintve eredménytelen, ezért lázadása is csak ezen a minőségen belül képzelhető el. Az őrnagy visszatérése példázza azt is, hogy az erőszakkal szembe kell szállni, hogy a rossz történelmi erőket szét kell zúzni. S hangsúlyosan szó van arról is, hogy a háború után, a huszadik század szörnyűségeinek tudatával nem lehet úgy élni, mintha semmi se történt volna. Az őrnagy távozása után Tót úgy vélte, hogy helyreáll a régi rend. A visszatéréssel azonban rá kellett döbbsennie, hogy amíg őrnagyok vannak, addig nem állhat helyre. E felismerés vezeti az őrnagy likvidálásához. Ez a cselekedet szükségszerűen nagymértékben megmozgatja deformálódott személyiségét. Ennek érzékeltetésével, Tót nyugtalanságának képével zárul a kisregény.

Az őrnagy visszatérésével lehetővé válik, hogy a mottó által felvetett kérdésre is választ kapjunk. Íme: van olyan erőhatalom, amely teljesen szétroncsolja az emberi személyiséget – lásd az őrnagyot –, ugyanakkor az ember mégis képes a lázadásra, ha egy szikrányi öntudat megmarad benne. S mivel ez a kisregény nem az őrnagy, hanem Tót deformálódásának a története, ezért Tót sorsának tanulsága, a végül mégis fellázadó ember képe a hangsúlyosabb. Az, hogy „cselekedni kell még akkor is, ha a cselekvés már értelmetlen, céltalan”. Elvileg igaz lehet ez a megállapítás, Tót cselekvése mégsem értelmetlen. Fiát megmenteni persze nem tudta volna semmiképpen, de hát Tóték mindvégig azt hitték, hogy a fiú élete a tét. Tót cselekvése annak a felismerése, hogy itt *az ő személyisége volt az igazi tét*, s hogy nem lehet olyan cél, amelynek érdekében önmagát pusztán eszközzé tehetné.

A Tót család két nőalakjának magatartása is többféle tanulságot kínál. Szinte rálicitálnak többször is az őrnagy kívánságaira, mert az őrnagy a zászlós fölötti hatalmának tényével szinte hipnotizálja őket. Tót csöndes ellenállását a nők törik meg. Tót az őrnagyban csak őrnagyot, egyre kibírhatatlanabb vendéget lát. Marika és Ágika az őrnagyban nemcsak Gyula megmentőjét látják, hanem a hatalom képviselőjét is. Egy magasabb rendű és csodálatos lényt tisztelnek benne, akinek minden kívánságát teljesíteni kell. Azért is, mert „egy igazi őrnagy”, egy „hős” jött hozzájuk, s ez külön dicsőséget jelent nekik a faluban. Miért ilyenek? Mert a szolgálalkúség vérükké vált, mert életformájukban, a Tót család hétköznapijaiban a nők kiszolgálói a család-főnek, aki lényegében édes semmittevésben tölti napjait. Megszokták már, hogy a férfiak minden kívánságát teljesíteni kell, ezért egyáltalán nem lepődnek meg az őrnagy furcsa ötletein, sőt eleinte még sajnálják is. Tót eddig el-

fogadta, hogy kiszolgálják, de a felfordult világban azt kell tapasztalnia, hogy a társadalmi hierarchia aljára került, s kiszolgáltból kiszolgálóvá kényszerül ő is. Az őrnagy távozása után azonban Mariskáék újból odaadó kiszolgálói lesznek a családfőnek, s amikor Tót cselekszik s feldarabolja az őrnagyot, Mariskától akkor is csak a szólamszerű elismerésre telik: „Te mindig tudod, mit hogyan kell csinálni.” Az őrnagy jelenléte alatt viszont egészen másként gondolkozott, akkor a nagyobb házi hatalmasság, az őrnagy tudta mindig, hogy mit hogyan kell csinálni. A feleség tehát érdemben semmit sem változik a kisregény során.

A falu világa

Az üdülőközség világa csak néhány epizód szereplőn keresztül vonul be a kisregénybe. Szó esett már a pap és az ideg orvos rábeszélő funkciójáról s a postás szerepéről. Ők hárman kívülről tudják szemlélni a front és a hátszág eseményeit, s valamit sejtenek az események mozgatórugóiból is. A pap ugyancsak az egyetemes félelemérzetről beszél, Cipriani már az ironikus társadalombírálatig jut el: „*A mai világban mindenki kénytelen áldozatot hozni*” és „*senki sem ismeri a saját testméreteit. A többség egy fejfel alacsonyabbnak szeretne látszani, de akadnak cseplesz kis emberkék, akik óriásoknak hiszik magukat.*” A drámai változatban Cipriani társadalombírálata jelentősen fokozódik, közvetettből közvetlenné alakul. Üldözött embereket rejteget, az adott világot kategorikusan elutasítja. S a háború végét és a bűnösök felakasztását jósolja meg. Átalakul tehát Cipriani figurája: a beletörődés helyett valamiféle eszmei ellenállást hirdet.

A kisregényben – a falusiak közül – a világ átfogó értelmezésére legfeljebb a bolond postás vállalkozik azzal,

hogy irányítani, befolyásolni akarja az eseményeket. A postásnak a szimmetria hiánya iránti ellenszenve kapcsolódik Ciprianinak az aranyérzék felbillenéséről mondott szavaihoz. De Cipriani azt javasolja, hogy Tót ne legyen az, ami, görnyedjen össze, a bolond pedig az egyetlen a faluban, akinek ez feltűnik, s bár „*mindeddig félistent tisztelt Tótban, most azonban négykézláb körülfutotta és megugatta, mint egy kutya*”. Hiszen a szimmetrikus és arányos világot deformálja a háború. eltűnik a rendezettség, s ez félelemmel tölti el az embereket.

Néhány epizódfigurában a humorelemek kiaknázása a döntő. Ilyen a lajtos ember, a buszból leszálló másik őrnagy és Gizi Gézáné „kétes hírű nő”. Nem jellemükben, hanem a helyzetekben van a komikum forrása. Mivel jelenlétük lényegében nem befolyásolja sem közvetlenül, sem közvetve Tót úr sorsának alakulását, ezért bizonyos nyugvópontot jelentenek, s a humoros epizódokkal késleltetik a megalázkodás folyamatát. Ugyanakkor hozzájárulnak e folyamat rajzának elmélyítéséhez, hiszen mindhárom esetben az őrnaggal kapcsolatban kell Tótnak döntenie: pumpálja-e a lajtos ember, vagy ne? Az ő vendégük szállt-e le a buszról; ároknak nézze-e ő is az árnyékot?

A falusi tömeg, a közvélemény is jelen van mindvégig, a nagy eseménynek kijáró érdeklődéssel. Már Ágika kölcsönkérő útja jelzi e figyelő és felfokozott jelenlétet, folytatódik az őrnagy megérkezésével, amikor is Tóték „*valóságos diadalmenetben vonulnak végig Mátraszentannán*”. S kétszer a vasárnapi korzó tömege is megjelenik: a budi előtt, és amikor Tót Ciprianival hazafelé tart. Figyelemre méltó a község általános jellemzése is. Hamisan idilli világot ábrázol az író, ahol nemcsak a Tót család, de mindenki meg van elégedve a sorsával. Egy őrnagy megérkezése az egész falu számára rangemelkedést jelent, hiszen e szegé-

nyes helyre kistisztviselők és nyugdíjasok jártak üdülni. Az őrnagy jelenléte a falut megbolygatja. Az árnyékot átugró őrnagy láttán az arra haladó gépész is ugrik, később pedig a bolondon kívül senki sem veszi észre, hogy Tót berogyasztott térdekkel járkál.

Örkény István egyik – hosszabb – egypercesének címe: *Kelj föl és járj! – vagy – A személyiség válsága*. Három mottója is van:

„Mi, emberek, sosem vagyunk önmagunknak elegendők.”
(Karl Jaspers)

„Minden pillanatban egy hőst temetnek!”
(Sören Kierkegaard)

„Az ember nem annyi, amennyi, hanem annyi, amennyi tőle kitelik.”

(Örkény István: *Levél Jaspers és Kirkegaard uraknak*)

Ez utóbbi Örkény-mondat szó szerint szerepel a *Tótékban*. Abban a rövid s a kisregényben egyedüli írói meditációban, amelyben Tótnak az új margóvágó elkészítéséhez vezető kínkeserves gondolati útját elemzi. A kijelentés eleve kétirányú, s ezzel teljesen megfelel a mű groteszk világának. Hiszen a *Tóték* azt mutatja meg, hogy mennyi telik ki alkalmazkodásban az embertől, s azt, hogy a végletekig való alkalmazkodás ellenére is képes lehet a szembesegülésre. Így se nem pesszimista, se nem optimista, hanem egyszerűen realista Örkény emberszemlélete. A groteszkekkel a világ tűrhetetlen antinómiáira döbönt rá, s ezért perspektivikusak művei. Mint a *Vallomás a groteszkről* mondja:

„Nekem a groteszk nem homályt jelent, hanem fényt. Egy sugarat abba a sötétségbe, ahová másként nem tudnék be-

hatolni. Néven nevezve a kimondhatatlant... ez sarkallt és űzött, és kárpótolt minden veszteségemért. Mihelyt látható és fogható lett, nem szörny többé a szörny, mert aminek arca van, az már felismerhető, s aminek neve: az megzabolázható.”

1977

CSERES TIBOR

Erdély kétlelkű fia

(*Vízaknai csaták*)

Cseres Tibor új nagyregénye, a *Vízaknai csaták* az idei könyvhét legkeresettebb műve volt. Oka kettő is van ennek. Az egyik az, hogy a szerző az egyik legnépszerűbb mai író, a másik az, hogy a regény témaköre fájdalmasan aktuális. Azt ugyan a mai földrajzi és történelmi műveltség hézagosságát ismerve aligha mondhatom: mindenki tudja, hol van Vízakna, de azért milliók számára ismerős ez a helynév – legalább Petőfi Sándor költeményéből, amely szintén a vízaknai csatát örökíti meg, Bem dicsőséges erdélyi hadjáratának ütközetét, hol „*minden talpalatnyi / Földet vér öntözött*”. Ez a csata, s a másik, az 1916-os, csak futó epizód a történelem menetében, de kulcsfontosságú a regény főhősének, Moldován (Hozsváth) Györgynek az életében. S jelképesen egész Erdély sorsát is példázhatják a *vízaknai csaták*.

A kétlelkű hős regénye

A vízaknai illetőségű Moldován ügyvéd úr, aki magyarul, románul s németül egyaránt kifogástalanul beszélt, 1849-ben született s 1940-ben halt meg. Anyja magyar, apja

román volt. Édesanyja halála után szerez tudomást arról, hogy apja csak nevelője volt, igazi apja Hozsváth Károly, aki 1849-ben, a vízaknai csatában elesett huszártiszt. Hitte is, nem is anyja síron túli üzenetét, mígnem éppen 1916-ban egy eltévedt lövedéktől megnyílt az az elzárt sóbánya, amelybe annak idején a halottakat beleszórták, s az előpatkzó sós víz három konzerválódott holttestet sodort elő, köztük a Moldován által felismert édesapáét is.

A félrománként, félmagyarként leélt 67 esztendő után még éppen 24 esztendőt élt a férfi, s bár inkább magyarnak vallotta magát, lényegében egész életében kétlelkű erdélyi volt. Azt jelenti ez, hogy soha nem került – tartósan legalábbis – a féligazságok hálójába, hanem arra törekedett, hogy a fél-, negyed-, tizedigazságokat összeegyeztesse, összehétköztesse, hogy – a maga lehetőségei szerint – olyan történelmileg érvényes és igazságos megoldás felé próbálja terelni az 1848 óta folyamatosan eleven Erdély-problémát, amelyben mindenki otthonosan érezheti magát. Moldován György nemcsak sikeres ügyvéd volt, hanem a mindenkor szibeni görögkeleti érsek jogtanácsosa, vagyis részese a magasabb politikának is. Módja volt tárgyalni például Ferenc Ferdinánd trónörökössel, Tisza Istvánnal, Bethlen Istvánnal is. S „féltestvére”, a román királyi udvarban élő Aszpázia révén folyamatos és részletes ismeretei voltak az ottani eseményekről is.

Moldován György azonban sohasem hatalmon lévő politikus, csak ilyen személyek hol meghallgatott, hol félresöpört tanácsadója, s így igazi cselekvésre nincs módja. Nem azt jelenti ez, hogy embersége, cselekvő humanizmusa értelmetlen, de azt igen, hogy élete nagy célja, Erdély autonómiája sohasem valósul meg. A regény utolsó fejezetcíme ezért *Az élet csödjé*, s nem a 90 éven túl bekövetkező halál miatt. Moldován a bécsi döntés hírért, Erdély kettéosztásá-

nak tényét meghallva, a megoldás elleni tiltakozó följegyzését készítve fejezi be életét.

Lehet-e tisztességesen gondolkodó erdélyi ember más, mint „kétlelkű”? Másfél évszázad történelme azonban soha nem volt hajlandó „kétlelkűvé” válni, legfeljebb rövid pillanatokra, s az emberek igazsága helyett a fegyvereké diktált háborút, békét, jogfosztottságot, kitelepítést. Ezért csőd a kétlelkű élet a politika síkján. De nem csőd az erkölcsi helytállásán, amelyet a történelmi utópia irányít.

A kétlelkű család regénye

Nemcsak Moldován György kétlelkű, vélt származását és szemléletét tekintve, hanem kétlelkű maga a Moldován család is. Így a *Vízaknai csaták* a főhős családjának regénye is. A család tagjai felnövekedvén kirajzanak Erdélybe, Romániába és a „magyarországi részekre” is, s életkörüik természetesen befolyásolja szemléletüket. A századforduló Közép- és Kelet-Európája úgy volt a nemzeti öntudatosodás végső kiérlelődésének korszaka, hogy egyúttal a gyors, egy családon, egy nemzedéken belüli nemzetiségváltásokat is lehetővé tette, sőt bátorította. Mindezt drasztikusan erősítette Trianon. Így a családban nemcsak kétlelkűek vannak, hanem magyarok is, románok is. Bár a Moldován család összetartozás-tudata erősnek mondható, s az eltérő életutak sem tudják tartósan szétválasztani őket, sőt még a különböző politikai nézetek is áthidalhatók, az első világháború és következményei szétszakítják a családot. Magyarokká és románokká válnak, a kétlelkű hősök kihullanak az időből és a térből, a Duna és az Olt mellől egyaránt gyanakodva nézik őket. Az Erdély-probléma európai szintű megoldásával egyetlen erő sem foglalkozik. Erdélyben csak egyetlen igazság van, s Európa közönyösen hallgat.

A kétlelkű történelem regénye

A *Vízaknai csaták* elsősorban nem egy kétlelkű hősnek és családjának regénye, hanem a történelemé. Erdély történelméé. Cseres Tibor régóta tudja, hogy „a múltat be kell vallani”, s hogy ez azt jelenti: a múltat teljesen be kell vallani, azaz mindenoldalúan. Az aktuálpolitika könnyen a történettudomány s az igazi történelmi gondolkodás halálává válhat, s éppen ezzel tartósan gátolhatja a valódi történelmi érdekek érvényesülését. Erdély történelme – mint bárminek a történelme – többé-kevésbé pontosan feltárható monográfiákban és regényekben is. Az utóbbiban nagyobb a lehetőség arra, amit Cseres Tibor tesz: egyrészt a tényanyag hatalmas áradatát hömpölyögteti, másrészt a téveszínék légiójának formálódását és hatását mutatja fel.

Erdélynek természetesen egyetlen történelme van, még ha gyökeresen másként látja azt a magyar és a román történetírás. S az utókor egyetlen eseménysort fog hitelesnek elfogadni, még ha Románia törekszik is arra, hogy megsemmisítse a nézeteit cáfoló tárgyi emlékeket. De Erdély történelme nem azért kétlelkű, mert a múltat másként látjuk, hanem azért, mert – a regény mindenkori jelen idejében – az éppen történő Erdélyt látta egészen másként magyarság és románság.

A regény Moldován György halálával lezárul. Ám nem zárult le a szétszóródott család története, s természetesen Erdélyé sem. Az 1940 augusztusa utáni jövőre nincs semmi közvetlen utalás a regényben. Mégis folyamatosan érzi az olvasó, hogy a mű nemcsak az Erdély-probléma genezisének a feltárása, hanem a legmaibb gondoknak a regénye is, hiába telt el majd fél évszázad azóta.

A *Vízaknai csaták* hatalmas tényanyaga a regényesség szempontjából nemegyszer teherként jelent, a regény célkitűzése azonban megvalósíthatatlan lenne enélkül. A tárgyalási

jegyzőkönyvek, *pro memoria* feljegyzések, naplókivonatok, újságcikkek sorából mind egyértelműbben bontakozik ki a román politika s a vele szemben tehetetlennek bizonyuló magyar. Természetesen döntő a szerepe annak is, hogy az Európa-sakktáblán nagy a mozgolódás: ügyesen surranó parasztok célba érnek, a döntőbíró engedelmével királynővé varázsolódnak, s büszke irtást végeznek az ellenfél soraiban.

Az egylelkű igazság regénye

Egy hős, egy család, egy országrész történelme lehet két-lelkű. De lehet-e ilyen az igazság? Kétféle igazság mindig ütközik egymással, s így vagy az egyik hamis, vagy mind-egyik csak részigazság lehet. A történelmet azért kell megismerni, hogy a két vagy többféle részigazságot egyeztet-hessük, s ha nem is a teljes, de a teljesebb igazságot ne csak az utópia, hanem a realitás szintjén is láthassuk, életünk közegeként élhessük. A teljesebb igazság csak minden ed-digi részigazság birtokában, azokat meghaladva közelít-hető. Ezért is fontos és pontos a regény élén a két mottó-mondat Karl Jasperstől: „Nincs realitás, mely öntudatunk számára lényegesebb volna a történelemnél. – A történelem elsajátítása által az örökkévalóságba vetünk horgonyt.”

Részigazság, hogy hibásak és bűnösök vagyunk mi, rész-igazság az is, hogy hibás és bűnös a másik fél, s még az is részigazság, hogy melyik serpenyő zuhan mélyebbre a rászakadó súlytól. De abszolút igazság az, hogy a legnagyobb bűn a gyűlölet a másféle ember iránt, s még ennél is nagyobb a cselekvés e gyűlölet jegyében. Moldován György kétlelkűségének lényege éppen az egylelkű igazság megközelítésének vágya. S ha a cselekmény szintjén ez kudarcot vall is, a regény értékszerkezetében ez az igazság ragyog kiölhetetlen erővel.

1988

Őseink kertje, Erdély

Egyetlen erdélyi ember sem feledheti szülőföldjét, egyetlen magyar sem Trianont. Ha a tényeket nem is tudja valaki, a szűk határok közé zárt nemzet sejtjeiben hordja, sorsává élte a tragédiát. Aki viszont más nyelvű többség államhatárai közé került, annak a tényeket is meg kellett tapasztalnia, szinte az ujjaival tapintva nap mint nap a kisebbségi sors közép- és kelet-európai furcsaságait. Mert abban egy volt például a szlovákiai és a romániai magyarság Trianon utáni sorsa, hogy furcsa volt, de abban már eltért, hogy Szlovákiában közép-európai, Romániában kelet-európai módon volt az.

Ez az utóbbi manapság minden érdeklődő magyarnak átélhető élménye. Cseres Tibor azonban nemcsak születésére nézve erdélyi ember, hanem lelkületében is az. Miután már réges-rég bebizonyította műveivel, hogy kifogyhatatlan történelmi érdeklődése – hatalmas tárgyi tudást görgetve magával –, mindig egy lehetőleg objektív nézőpont magasáról ábrázol és ítél, elfogultsággal csak az elfogultak és elvakultak vádolhatják őt. Tudjuk, az Erdély-téma a közelmúltig tabu volt. Tudjuk, ami hivatalos szó eshetett róla, az egyrészt leszerelő volt, másrészt hamis. Az író azonban nemcsak a lehetségesre ügyel, mint egy újságíró, hanem a lehetetlennel is próbál megbirkózni. Évekig készült a *Vízaknai csaták* (1988) nagy kompozíciója, s véletlen szerencse

volt, hogy mire végzett a munkával az író, éppen tisztult annyira a politika, hogy a mű közölhetővé vált. Az új regény, az *Őseink kertje*, Erdély több szempontból is folytatása a megelőzőnek. De ez sem azzal a tudással készült, hogy Romániában közeli változások várhatóak, amelyek a témakört még mindennaposabb izgalművá varázsolják.

Az előző regény időben majd' száz esztendő t ölelt fel, s 1940-ben fejeződött be a cselekménye. Az új regény gyakorlatilag az első világháború korával indul (bár régebbi események is szerepet játszanak), s szintén 1940-nel zárul le. Ez az esztendő Észak-Erdély visszacsatolásának időpontja. Elgondolkoztató, ha két mű is ugyanazzal a történelmi háttérrel fejeződik be. S mivel mindkét mű igazi eszmei témája Erdély sorsa, magyarok, románok, németek együttélésének a kérdésköre, s mivel az előző regény az idős főhős halálával, a mostani a főszereplő család Magyarországra való áttelepülésével (ez a visszacsatolás miatt Kolozsvárt jelenti) zárul, okkal feltételezhetjük, hogy az író szerint a visszacsatolás nem a kérdéskör megoldását segítette elő, hanem ellenkezőleg: megmerevítette az ellentéteket. S nem az itt a meggondolkoztató, hogy a párizsi béke ismét a trianoni állapotot állította vissza, továbbra sem törődve az etnikai kérdéssel, hanem inkább az, hogy a visszacsatolás – minden átmenetiség ellenére is – megerősíthette a nacionalista románoknak azt a felfogását, hogy itt nem lehet béke, hogy itt két nemzet élethalálharcáról van szó. Amiként már száz éve megfogalmazták: „vagy ők, vagy mi!”. S hatalomra kerülve Erdélyben és más Erdélyen inneni magyar királyságbeli területeken, a józan hangot rendre elnyomva, félresöpörve, az mozgatta a román politikát, hogy az „őket” lehetetlenné tegye, hogy a „mi” kizárólagos hatalomhoz jusson.

Cseres Tibor új regényének főhőse egy Trianon után születő s az évek során felnövekvő lány, akinek az édesapja

vasúti tiszt, s bár minden követelménynek megfelel, mind rosszabb és rosszabb munkakörökbe helyezik, végül már a Duna-delta mocsaras vidékére, hadd betegedjen meg. Az édesanya olvasó, művelt asszony, aki egy kémkedési perbe keveredik, nagy nehezen menekül meg a börtöntől, de így megbélyegzetté teszi magát s családját is. Útban lesz a leányuk is, mert véletlenül, még gyermekként tanúja annak, hogy egy csendőr megöli a fizetést szállító tisztviselőt. Attól fogva szinte bujkálnia kell az országban, nehogy a csendőr ráakadjon.

A család története: megaláztatások, hányattatások sora. Egy család alkonya ez a regény is, de ilyen alkonyodástörténetekkel van teleírva szinte minden trianoni család életrajza. Az élet első számú parancsa azonban a megmaradásé, s az egyén a családban tud a leginkább megmaradni. Ha korlátozottan is, de az nyújthat védelmet a rideg politikai erőszakkal szemben. S a családi kapcsolatok szövevényében még a nemzetiségi ellentétek is megszélidülhetnek, egy családból származó, románná, illetve magyarrá lett emberek a bajban valamennyire még segíthetik is egymást, hiszen a vér szava igazából sohasem a gyűlölségé, hanem a szolidaritásé, s csak a megtévesztett tudat hiheti az ellenkezőjét. A segítség azonban csak a pusztulástól menthet meg. Igazából megmaradni azonban csak úgy lehet az adott kelet-európai viszonyok között, ha a beilleszkedés teljessé válik. A rendszer nem a lojális állampolgárt szeretné látni, hanem a homogenitásig lojálisat, elvárja tehát az asszimilációt. Nemcsak a magyartól, hanem a némettől, zsidótól is, de a magyartól a legagresszívebben és a legkíméletlenebbül, a nyílt erőszaktól sem visszariadva.

Az édesanyát két keserves évtized tapasztalatai készítik arra, hogy leányát a teljes beolvadás felé terelje: ne csak román nyelvű iskolákat végezzen, hanem a férje is legyen

román. Egy váratlan földrengésnek, „isteni jelnek” kell bekövetkeznie, hogy a család arra az elhatározásra jusson: át kell települni Magyarországra. A leányban már előbb megfogalmazódott ez a felismerés: „magyar akarok lenni, és ettől a legnagyobb szerelem sem tántoríthat el. Stefanescut egyre jobban megkedveltem ugyan, a román kultúrát befogadtam már, és mégis... a szülőföldemre vágytam, arra, hogy körülöttem magyarul beszéljenek, olyan szokások szerint éljek, amilyeneket anyámtól, nagyanymtól tanultam. Éppen a román kultúra, a román szellem megismerése által győződtem meg arról, hogy nekünk a románok őszintén soha nem nyújthatnak baráti jobbot. Pedig hát... nem, hinni ebben a barátságban csak önáltatás lenne. Akár egy egész elrontott életen át.”

Az elmúlt télen néhány hétig úgy látszott, hogy mégis van csoda, lehet tiszta lappal indulni a két nép kapcsolatában. Mire a regény a könyvesboltokba került, ez a vélekedés ismételten illúzióknak bizonyult. Mégsem tekinthetjük megoldásnak azt az utat, amelyet a regényben szereplő család választott. Egyetlen ember menekülhet, ezer vagy akár százezer is, de két és fél millió aligha. Ekkora létszámú, nemzetiségi sorsba kényszerült népességnek a számára – akár van a szomszédságban anyanemzet, akár nincs – megoldást kellene találni, még hozzá tartósat, tehát nem csupán egyetlen emberöltőre szólót. Erőszakkal hosszú időn keresztül ugyan be lehetne olvasztani ennyi embert is, de erre még a Balkán történelmében sincs példa. Ennyire még a múltbéli Balkán is Európa része volt. S a legdöbbenetesebb az, hogy a megoldáshoz nem valami különleges, sohasem hallott és látott dologra volna szükség. Nem járatlan úton kellene elindulni. Csupán az európai normákhoz kellene alkalmazkodni, csupán el kellene ismerni, hogy minden ember egyenlő s egyenlő mértékben

élhet az anyanyelv használatával, hogy saját kultúrájával rendelkezhet önmaga és népcsoportja érdekében.

Cseres Tibor már a *Vízaknai csatákban* egyenlő súllyal adagolta a történelmi tényanyagot és az elbeszélő elemeket. Most is így van ez, sőt, poétikusabb címe ellenére, ez az újabb mű még nagyobb szerepet szán a dokumentatív elemeknek. Afelé visz el a regény struktúrájának alapelve: a naplójelleggel bíró önéletrajzi vallomás, emlékidézés, oknyomozás. E tényanyag, amely illusztrálja a család sorsának általános tanulságait, s a család sorsa, amely szemlélteti a tényanyagot egy egyedi esettanulmánnyal, tovább árnyalja a már előző regényből megismert drámai feszültséget, amelyre nem hozza a történelem a katartikus feloldást, hiába áhítozunk rá. A magyarságra sohasem volt jellemző a vagy ők, vagy mi szemlélet merev kiszorítósdija, amelyet a románság tényleg mintha az anyatejjel szívna magába. A múlt éppen elég tanulságot adhat ahhoz a felismeréshez, hogy nem legyőzni kell egymást, hanem békésen elviselni a másik jelenlétét és jellegét. Hiszen sokat emlegetett közös dolgainkat csakis az egyenrangúság alapján, előítélet-mentesen lehet rendezni. Azt Európa is elítélné, ha hasonulnánk a másik fél erőszakosságához, azt viszont csak Európa aktív segítségével érhetjük el, hogy ez az egyoldalú erőszakosság megszűnjön. Erdély őseink kertje volt: hol nap sütötte, hol jégeső verte, de kert volt minden ott élő számára. Ma nem kert, de ugar, az ott élő, menekülésre is készülő nemzeti-ségek számára mindenképpen. Attól nem lesz, nem lehet kertté ismét, ha a menekülés teljessé válik. Kertté csak úgy válhat, ha közösen ültetik el a magot, közösen takarítják be a termést, de mindenki a maga szokásának módján teszi ezt, s a maga nyelvén tanulhatja meg a dolgát, s dicsérheti az eredményt szóval is és felszárnyaló énekkel is.

1990

Rekviem bácskai magyarokért

Mindannyian tudjuk, hogy a hatalom mesterkedéseinek a huszadik században különlegesen hatékony formái alakultak ki, s mindebben Közép- és Kelet-Európa igencsak élen járt. Ebből a szempontból mindegy volt, hogy Közép-Európához tartozunk-e, s a német érdekszférához, vagy pedig Kelet-Európában a szovjet övezethez, s bár a hatvanas évek közepétől kezdve „finomult a kín”, a szakszerű viták arról folytak, hogy Közép-Kelet-Európa része-e az a Magyarország, amely földrajzi értelemben mindig is Európa közepén volt megtalálható. S akár durva, akár „finomuló” formáival találkozunk a „kínoknak”, ezek egyike mindig is az volt, hogy bizonyos dolgokról, lényegesekről nem lehet a nyilvánosság előtt sem írásban, sem szóban megnyilatkozni. Történéssoroknak, tényeknek kényszerű elhallgatása, a gondolkodás korlátozása, megszabott merderbe terelése nem újszerű leleménye e századnak. Abban mégis minőségi rosszabbodás következett be, hogy e tilalmak századunkban a közélet teréről áttérjedtek a magánéletre is. Már a legszűkebb családi környezetben sem volt célszerű szóba hozni bizonyos témákat: hol származást, hol nemzeti hovatartozást, hol elhalálozási formákat, hol családi történeteket. A tudatos és kényszerű felejtés százada is ez a huszadik, csoda-e hát, ha annyi egyént és annyi közösséget ért maradandó egészségkárosodás lélekben és testben?

Az elhallgatások egyik sokrétű területe a második világháború és az utána való rendezések-átalakulások történésora. Újvidéki vérengzések, doni katasztrófa, bácskai vérboszszerű, szlovákiai magyarüldözés, párizsi békeszerződés – csak jelzései egy sokkal hosszabb listának. S a dolog furcsasága, hogy e történetek többnyire a magyarságot sértették, bántották, gátolták mind magyarságában, mind fizikai létében. A tabuk pedig legkorábban olyan esetekben oldódtak, amelyek a mi hibáinkat mutatták fel önkritikusan. Ezért lehetett a hatvanas években kisregényt publikálni, majd filmet készíteni az újvidéki eseményekről. A *Hideg napok* bátor és esztétikailag is időtálló tett volt Cseres Tibortól, s helyeseltető volt az az elképzelése is, hogy a legszebben úgy rendezhetjük itt a Kárpát-medence tájékán közös dolgainkat, ha mindenki önkritikusan és tárgyilagosan sorra veszi azt is, amit tett, azt is, amit elmulasztott. Cseres Tibor arra várt, hogy az ő művét követi majd egy másik, egy szerb írótól, amelyik az övéhez hasonló őszinteséggel bevallja a múltbéli 1942 januári események 1944 őszi folytatását: a szervezett és mintegy tízszeresen megszámitott magyarirtást. Ám ez a szerb mű a máig nem született meg. S még 1965-ben azt válaszolták élőszóban egy írótalálkozón a jelenlévő szerb kartársak Cseres Tibornak, mintegy közös véleményként, hogy Jugoszláviában a második világháború alatt közel kétmillió ember halt meg erőszakos módon, s ehhez képest a bácskai áldozatok száma elenyésző. Valóban, legfeljebb két százalék. Mégis negyvenezer ember, közepes városnyi lakos, akiknek halála nemcsak azért szörnyű és értelmetlen, mert minden erőszakos halál az, hanem azért is, mert ráadásul ártatlan polgári lakosok voltak, akiket pusztán azért öltek meg, mert magyarok voltak.

A *Vérboszsú Bácskában* több célt tűzött maga elé. A másik oldal hallgatása már régóta követelte a *Hideg napok* „foly-

tatását”, a felelős tényfeltárást attól az írótól, aki huszadik századi történelmünk egyik legavatottabb ismerője is. S függetlenül az előző műtől, mindenképpen szükséges volt, hogy valaki, akinek szava nagy hatású, mondja ki a legteljesebb nyilvánosság előtt, hogy tízezrek váltak áldozattá úgy, hogy még síremlékük is csak elvétve akad. Jeltelen, eltüntetett, tereprendezett tömegsírok takarják azokat a megcsontkított, összedrótozott csontmaradványokat, amelyek fölött még egy szál gyertyát sem szabad gyújtani, ahol a halottak nevét, a halál módját sem célszerű említeni a legutóbbi évekig. Cseres Tibor kényszerből várt mostanáig e témával. A hazai helyzet sem engedte meg, hogy e könyvet publikálja, mert ha más nem is, a nemzetközi „bonyodalmak” útját állták volna, s a jugoszláviai helyzet sem volt fogadókész, a Tito körüli szakrális áhítat lehetetlenné tette annak szóba hozását is, hogy az ő tudtával történhetett bármi emberiségellenes. S bár vannak előzményei Cseres Tibor könyvének, s ezeket fel is használja bőven, mindenképp Szöcs Márton és Kovács József plébánosok bátor gyűjtőmunkájának eredményeit, lényegében ez az első igazi emlékmű a jeltelen sírokon. Olyan emlékmű, amely a teljes igazságot kívánja bemutatni. Újból felidézi hát az 1942-es újvidéki és délvidéki vérengzéseket, amelyek „indoka” a folyamatos partizántevékenység a magyar csapatok ellen, de folytatja a történelmet, s részletesen, helységenként sorra veszi az 1944 végi eseményeket, az emberek megalázásának és likvidálásának megdöbbentően változatos módszereit.

Az író mindeme történések eszmei alapját az előítéletes gondolkodásban, az abból sarjadó, a másfajta emberekkel szembeni vak gyűlöletben találja meg, amely főként kudarcélmények bekövetkeztekor válik élessé, cselekvővé. Gondolom, pontos ez a látlelet, ámbár kiegészítendőnek tartom azzal, amit az író bár bemutat, de nem hangsúlyoz kiemelten:

a magyarság különös balszerencséje az, hogy nem csupán úgy általában más, mint a vele szomszédos népek. Olyan határvonal húzódott országunk déli és keleti határain, amelyek élesen elválasztottak kétféle kultúrát, s ez a 19–20. században különösen kiéleződött. A feudális középkorral került szembe a polgárosodó újkor, s még tágabban: Kelettel a Nyugat. Mindegyik értelemben kétfajta civilizáció ütközött. Gondoljuk meg, hogy e század elején a Balkánon meg jelentős török területek vannak, hogy tehát a második világháború idején Jugoszlávia lakosainak nem kis része még eleven emlékekkel rendelkezik a török világról! Így aztán aligha csodálható az a szörnyű tény, hogy míg Magyarországon már az ezerhétszázas években is csak elvétve került sor karóba húzásra, addig Jugoszláviában még 1944-ben is voltak e kivégzési módnak szakértő mesterei. De az elevenen megcsonkítás, megnyúzás, megégetés középkori drasztikuma mellé könnyen talált újabbakat a felhevült bosszúvágy robbanóanyagokkal, fegyverekkel vagy éppen fűrészgéppel.

Tanulságos összevetni a szlovákiai magyarság 1945-ös sorsát a bácskai magyarokéval. Szlovákiában nem volt magyarellenes partizántevékenység, következésképpen nem volt rá válaszoló drasztikus megtorlás sem. Így a magyarok 1945-ben „csupán” jogfosztottak lettek, s vagy azonmód szlováknak vallották magukat, vagy áttelepítették őket Csehszországba, vagy menekülhettek nincstelenül Magyarországra. Mindez szörnyű volt, de az ember életben maradhatott. A Bácskában csak a vakszerencse adott módot a menekülésre. Aki valóban bűnöket, hibákat követett el, az természetesen kivonult a magyar csapatokkal együtt. Az ottmaradottakra válogatás nélkül zúdult a magyarellenes gyűlölet, amely éppen addig tartott, amíg a kívánt mértéket, a tízszeresére „visszafizetést” elérték. 1945. április 5-én már így nyilatkozik a tartományi pártbizottság

titkára: „Megváltoztattuk álláspontunkat a magyarokkal szemben, szükséges fejleszteni bennük azt az érzést, hogy ebben az országban élnek és érte harcolnak.”

S vajon csak azért lobban lángra olyan könnyen a magyargyűlölet, mert mások, „nyugatiak” és „polgárok” vagyunk? Bizony nem. Nagyon pontosan kiderül Cseres Tibor történelmi oknyomozásából, hogy Szent István hajdani s manapság is oly sokszor és megfontolatlanul emlegetett bölcs intelmei a többnyelvű ország gazdagságáról legfeljebb bennünket győztek meg, de nem a 19–20. századok kisértőit. Legalábbis ebben az európai sávban, a balti államoktól a Kárpát-medencén át le a Balkánig egyetlen állam sem örült a maga kisebbségi népcsoportjainak, s nyilván azért nem, mert többnyire önmagát is fenyegetettnek érezte – hol okkal, hol ok nélkül –, s ez ellen legbiztosabb ellenszernek a területi és anyanemzetbeli gyarapodást tartotta. S a Magyarországgal közvetlenül, népcsoportjaik betelepülésével is érintkező államok könnyen juthattak arra a következtetésre, hogy balsorsuk okai éppen a magyarok. Ahelyett, hogy – hozzánk hasonlóan – a török terjeszkedésben és hódoltságban látták volna a szerves nemzeti fejlődés legfőbb gátját, e hódoltság megszűntével az ellen az ország ellen fordultak, amely befogadta menekülő csoportjaikat, amely lehetőséget adott arra, hogy eleven maradjon, fejlődjön kultúrájuk. A szembefordulás aligha spontán módon következett be, abban döntő szerepet játszott a tudatos Habsburg-politika, kontrásként beleszóltak a nagyorosz törekvések is, az első világháború után pedig a német politika csak folytatta azt, amit a Habsburgok oly eredménnyel műveltek a maguk fennmaradása érdekében. Végül is az ő politikájuk eredménye a trianoni békeszerződés is, meg azok a még mohóbb álmok, amelyek akkor megfogalmazódtak például a közös cseh–jugoszláv határ vágyképeiben, a Tiszáig húzódó román

határában, s amely álmok némelyike még ma is fel-felelevenedik, s nem is csupán elmebetegéknél. Mindebbe már belejátszik az is, hogy a magyar „rokontalan nép” Európának ezen a táján, a szláv „tengerben”, s ezért egyes szláv meg dák ideológusok és harcosaik teljes egészében ide nem illőnek tartanak bennünket.

Egy szabadkai félhivatalos újságban, 1922-ben például a következő olvasható: „A pánszlávizmusnak politikai és kulturális inváziójával – amely a kisantant szervezetében testesül meg – el kell érnie a magyar faj összeomlását. A magyar faj likvidálása a háború utáni és felébredt szláv-ságnak legelső feladata. Néhány évtized alatt szisztematikus és agresszív szláv imperialista politikával el kell foglalni a kicsiny magyar oázist, a szulejmán-árpádi kultúrának ezt az egyetlen és utolsó európai tatár maradványát. Magyarországnak el kell tűnnie Európa térképéről.” S már az első világháború alatt „jugoszláv nemzeti területeknek” tekintették még a mai Magyarországnak déli részét is. Vagy azt a Bácskát, amelynek lakossága 1911-ben így oszlott meg: magyar 40,5%, német 29,7%, délszláv nem egészen 20%. Ez az igény mind agresszívabbá vált, a magyarságot betolakodónak tekintették. 1944 októberében egy pártvezető így instruálja egy újságcikkben a harcosokat: „Az idegen elemek tíz- és százazei, akiket azokra a területekre telepítettek, ahol elődeink irtották ki az erdőket, csapolták le a mocsarakat, megteremtve a civilizált élethez szükséges feltételeket – még mindig lövöldöznek a sötétből harcosainkra s az orosz katonákra.” A lövöldözésből egy szó sem volt igaz, ami lövés dördült, magyar embert végzett ki, vagy német ajkút, esetleg ruszint, mint Gyurgyevón, ahonnan minden magyar elmenekült, így a ruszinok váltak helyettük „magyarokká”. Ez is mutatja, hogy a bosszú általános, felülről irányított és automatizált volt.

Látható: ha a magyarok a bűnösök, akkor ők a felvirágzás akadályai is, tehát le kell számolni velük. Ennek kiegyensúlyozottabb szakasza a jugoszlávositás stb. A módszere éles helyzetben a likvidálás vagy az elüldözés, hiszen a „betolakodóval”, az „agresszorral” szemben ez jogos. A magyarságról tudatosan hazug képet alakítanak ki a szomszédos államokban, s az első világháború után ez harsány állami programmá is válik. Befelé az egyes államok a könnyen mozgósítható nagynemzeti sovinizmust gerjesztik a „demokrácia” nevében, kifelé, az európai nemzetek számára viszont következetesen mutatják be a magyar „bűnöket”. Ez történt olyan kulcsfontosságú helyeken is, mint a trianoni és párizsi béketárgyalások, ahol mindenki „győztes” volt, Antonescu Romániája, Tiso Szlovákiája is, csupán mi voltunk a vesztesek a németek mellett. S ezeken a béketárgyalásokon az önös érdekű történelemhamisításokat senki nem leplezte le, s a megszeppent magyarok még a bácskai vérengzést se merték szóba hozni, pedig dokumentumaik voltak róla. Tito napja túlságosan fenn ragyogott a nyugatiak szemében, s amúgy is keservesek voltak a magyar tapasztalatok a szólást illetően.

Mert milyen is volt a történelem során a magyar magatartás? Cseres Tibor adatokkal mutatja be a befogadás stációit, amelyek a szenvedő, menekülő délszláv népek számára a megmaradást, a gyarapodást is lehetővé tették. Aztán valóban volt egy fél évszázad – a Monarchia ideje –, amely alatt nem volt kellően rugalmas és nyitott a magyar nemzetiségi politika, bár olyan rossz sem volt, mint állítják ellenségeink. S egyáltalán lehattünk volna sokkal rugalmasabbak a Monarchia kalodájába kötve? Az értetlenségre jött a büntetés kényszerű tudomásulvétele, Trianoné, amelyet végül is azért kaptunk, mert alkalmaztuk Szent István intelmét, és nemcsak befogadtuk, de nyelvi kultúrájában megmaradni is hagytuk a hozzánk kéredzkedőket. A tudomásulvétel

éveit követte a megoldáskeresése, s az egyetlen járhatónak ítélt zsákutcába tévedtünk közben: a német ígéretekébe. Ám ebbe tévedtek a körülöttünk élők, a helyzetükben bizonytalanok, a még mindig éhesek is. Majd jött az újabb nemzetközi „igazságtétel”, s utána negyven év hallgatása, néma csöndje, amelyben csak egyetlen tétel volt érvényes: a szocializmus majd mindent „megold”. Akik túléltek e kort, láthatjuk, mit oldott meg ez ügyben.

A huszadik század már annyi és annyfajta abszurdot hozott életünkbe, hogy az az egyénnek és a nemzeteknek is a mindennapok részeként jelenik meg. Már-már nem is abszurd tehát. Igazán abszurdnak már nem a képtelenségek mutatkoznak, hanem maga az igazság. Mindig és minden hatalom az igazság nevében beszélt és ítélkezett, de a tényleges igazság soha nem volt fontos számukra. A döntő a nagyhatalmak, a diktatúrák érdekei voltak, s ahol a politika már nem segített, jöhetett a fegyver. Tanulságos a szabadkai határkiigazítás példája 1921 augusztusában, amikor is a határmegállapító bizottság szerb tagjai önkényesen mintegy 60 négyzetkilométert magukénak nyilvánítottak, s ezt katonai erővel nyomatékosították, a magyarok pedig mehettek a sóhivatalba – egészen Párizsig. Mi még akkor sem szólhattunk, ha a nagyhatalmak döntésének próbáltunk érvényt szerezni, hiszen: bűnösök voltunk. Igen, bűnösök – „akár a többi nép”. Radnóti Miklós szép szava a háború poklában az egyetlen lehetséges igazságos álláspont. Ahonnan el lehetne indulni a megbékélés, kiegyezés felé. S Cseres Tibor nem azért idézi fel a becslés szerint mintegy negyvenezer bácskai áldozatot, hogy egy, a miénknél „nagyobb” bűnt mutasson fel, s azért sem, hogy a hajdani szerb bűnösök felelősségre vonását követelje (a magyar bűnösök elítélése, kivégzése ugyanis megtörtént!), hanem azért csupán, hogy a bűnbánó szavakat legalább most előhívassa,

hogy amiként mi megkövettük az újvidéki áldozatokat, legalább annyit tegyen ma lehetővé a szerb beismerés, hogy megjelöli a sírokat, s fejet, zászlót hajt előttük.

A könyv korábban nem jelenhetett meg. Boltokba kerülésének időpontja, 1991 nyara kínzóan aktuálissá teszi. Elkezdtek ismét dörögni a fegyverek Jugoszláviában, őszre már szabályos háború fejlődött ki, amelyet egész Európa tanácstalankodva és tehetetlenkedve szemlél, ha jól számolom, ma éppen a kilencedik fegyverszüneti megállapodás mondott csődöt. S bár a fő gyűlölet most a szláv-ságban testvérek között robbant ki, a terepen ott vannak a magyarok is, s nem csupán lehetséges áldozatként. S a mai Magyarország is nehéz helyzetben van, a számítható kispárti nagynacionalizmus ismét elő-előveszi a régi, ám most sem hatástalan vádaskodásokat ellenünk. Aggódva kérde az ember: nem egy még gyilkosabb vérbosszú készülődik-e most a horvátok és szerbek között, a második világháborús kölcsönös öldökléseket megtorlandó. S eközben megint csak „töredék százaléknyi” lesz az elhulló magyarság? Nincs vége az ördögi körnek? Hiszen népszámlálási adatok szerint amúgy is fogy a vajdasági magyarság létszáma. Néhány generáció, s teljesül a századeleji célkitűzés? Az emberiség látószögéből nézve feltehető természetesen a kérdés: baj-e az, ha szerb, román, szlovák lesz a magyar emberből, családjából? S baj-e, ha mindez fordítva történik? Természetesen nem baj. De csak akkor és ott nem baj, ahol és amikor igazi demokrácia van, azaz teljesen önkéntesen, „természetesen” történik a nyelv- és kultúraváltás. S a kényszer legcsekélyebb jele is már nemzetiségellenes s ily módon emberiségellenes is. Az emberiség kultúrája egység és különbözőség szövevénye. Ahol akár egyetlen ember is nem kedve és hajlandósága szerint élheti meg a maga anyanyelvi és nemzeti kulturális különbözőségét, ott az egész

emberiség kerül veszélybe fizikai és szellemi értelemben is.

Rekviemnek neveztem Cseres Tibor legújabb könyvét. A rekviem azonban csak a zenében bevett műfaji jelölés. Mi is hát a *Vérbosszú Bácskában*? A tényregény és a történeti esszé keveréke, amelyet mégis egy kietlen, ám torokszorító gyászzene követ mindvégig. Ne kérje hát senki számon rajta sem a regény esztétikai megformáltságát, sem a történeti monográfia szakszerűségét. A források hozzáférhetlensége és feltehető szűkössége ellenére idővel persze lehetnek még pontosabb adataink. Lehet, hogy a negyvenezer valójában kevesebb volt, de az is lehet, hogy több. A nagyságrend itt a lényeges, s az emlékezetbe idézés, a tisztelgő szándék. Az írónak a történelmi esszében megmutatkozó szemléletével, annak egyes pontjaival természetesen lehet vitatkozni. Ám félreolvasás lenne bármiféle magyarkodás és idegenellenesség feltételezése. Cseres történelemmagyarázata nem „szubjektív”, mint azt a Magyar Napló 12. számában állítja egy bíráló, aki feltehetően azt érti ezen, hogy az író túlságosan „magyarságérdekű”. Nem, ez a könyv az emberiség és a magyarság érdekeit egyforma hangsúllyal képviseli, s igen bölcsen látja úgy, hogy aki elköveti a bűnt, annak kell szembenéznie vele. S különösen így van ez, ha a bűn elkövetői még évtizedek múltán is gátolták a magyarországi emlékezést is. Amikor Cseres Tibor első, a problémát jelző írását, a *Bezdáni embert* közölte a Kortárs, diplomáciai bonyodalom keletkezett, még Tito látogatása is elhalasztódott. Pedig a folyóirat hosszú éveket várt ezzel a közléssel. Már ennek ismeretében is furcsa azt állítani, hogy „elsősorban Magyarország szégyene” a népirtás körüli hallgatás, mint a már említett cikkben olvasható. Még akkor is tótágast állna a logika ebben az állításban, ha a Vajdaság Magyarország része lenne, s ugyebár, koránt-

sem ez a helyzet? Meghökkenő az a véleményt olvasni, amelyik számon kéri az írón, hogy miért nem az áldozatok ember voltát hangsúlyozza? Egyrészt ez a tény magától értetődő mind az író, mind a figyelmes olvasó számára, másrészt ezeket az áldozatokat nem ember, hanem éppen magyar voltuk miatt érte a halál. Aminthogy minden népirtásnál ez a helyzet. Egy konkrét, megnevezhető náció irt egy másik megnevezhető nációt, éppen azért, mert másik. Hol örmény, hol zsidó, hol magyar, hol valami más. Vagy ha nem az anyanyelve más, akkor a hite. Keresztény, protestáns, zsidó, bolsevik, antibolsevik. A modern Európa gondolata nem a másság felszámolását jelenti, hanem a másságok békés együttélését. Abból kiindulva, hogy emberek, azaz értelmes lények vagyunk. De nincs csak ember. Van viszont magyar és szerb, angol és ír, spanyol és baszk, lett és orosz és így tovább. Nem az általánosságok szintjén kell megoldani a gondokat, hanem mindig a konkrét kapcsolatokban. Ám ehhez, keservesen sokszor tapasztalhatjuk meg: kölcsönös jó szándék kell. S éppen ennek láthatjuk nagyon kevés nyomát. Érthető tehát ez ügyben Cseres Tibornak az a szkepszise, amely most már könyvek sorában mutatkozik meg, az Erdély-regényekben éppúgy, mint most a *Vérbosszú Bácskában* lapjain. S nem csupán a Kárpátok környékén kevés a jó szándék: a „nagy” Európa, a „Nyugat” is többszörösen megbukott már Közép-Európából, mert minden „rendezése” rosszul ütött ki. S ha nem tett semmit, akkor is, azzal is ártott.

1991

SARKADI IMRE

A gyáva

Sarkadi Imre életműve a felszabadulás utáni másfél évtized irodalomtörténelmének egyik legfontosabb fejezete. Tragikusan korai halála nyitva hagyta az életművet, amely befejezetlenségével, a posztumusz művek meghökkenítő világával alaposan próbára tette az értékelést megkísérlőket. Így nem véletlen, hanem törvényszerű, hogy munkáinak első nagy gyűjteménye, *A szökevény* (1962) nyomán élénk polémia bontakozott ki, amelyben a teljes elutasítás és a szinte kritikátlan elfogadás pólusai között mindenféle átmenetet képviselt valaki. Sarkadi életének és művének kiélezett ellentmondásai állásfoglalásra készítettek: a társadalomról, az emberről, az irodalomról és feladataikról való gondolkodásra. A polémia túlzásait az idő lecsiszolta, de a megnyugtató értékelés mai napig várat magára, s a végső szót *A szökevény*nél jóval gazdagabb anyagú négykötetes életműkiadás után sem lehet kimondani. Arról ma már nemigen van vita, hogy érték-e Sarkadi életműve, de arról annál inkább, hogy mennyire egységes, hogy mely részei, szakaszai képviselik az értéket, s arról is, hogy mekkora az az érték. Maradandó torzó vagy klasszikus jelenség?

Ha figyelembe vesszük, hogy Sarkadi mindössze negyvenéves volt, amikor váratlanul meghalt, akkor indokolt lehetne a torzó jellege, de csak formálisan. Nyomatékosabb

érv az, amely a művek belső fejlődésrendjét, Sarkadinak az 1956-os válság utáni lassú kibontakozását vizsgálja, rámutatva, hogy közben a nihil partjaitól az életigenlésig jut el *A gyávéban*, az *Elveszett paradicsomban*. Nagy igazság van ebben az állításban, amely ugyanakkor szeret arra hivatkozni, hogy ha Sarkadi tovább él, akkor a Szabó Istvánok, az életigenlő, értelmesen cselekvő hősök útját követte volna figyelemmel. Bizonyosan így is lehetett volna, hiszen nemzedéktársai javának útja hasonló kiteljesedést mutat, gondoljunk például Sánta Ferenc, Galgóczi Erzsébet vagy Juhász Ferenc, Nagy László írói-emberi útjára. Bizonyára így is lehetett volna, ha... ha Sarkadi személyisége is ki tud lábalni a válságból. De amint Czine Mihály találóan megállapította már 1962-ben: „az ember akkor veszett el, amikor az író már megnyerni látszott a csatát”. S hiába a művészi győzelem, ha nincs mögötte tartósan életképes személyiség. Sarkadi élete utolsó éveiben beteg ember volt, kár lenne ezt nem tudomásul venni. Nem mentség, csupán magyarázat ez utolsó műveinek jobb megértéséhez. Betegségét idővel nyilván majd szaktanulmány is elemezni fogja, de számunkra nem ez a lényeges. Az orvosi megállapításoknál sokkal termékenyebb lehet egy irodalomtörténeti párhuzam: a József Attila sorsával történő összevetés. Nyilván rengeteg a különbség. Más a társadalom, más a személyiség életútja. De meggondolkodtató a párhuzamosság József Attila és Sarkadi Imre utolsó korszaka között. Emlékezzünk csak, mennyi problémát okozott a hatvanas évek derekáig József Attila utolsó pályaszakaszának „kettőssége”. S hogy a marxista dialektika segítségével miként sikerült ezt a kettősséget nem merev ellentétességné, hanem törvényszerű valóságábrázolásnak látni. A szocialista forradalom távlatának biztos tudata és a személyiség széthullása egyszerre inspirálta a költőt. S a végponton a

halál lehetett csak megoldás „*annak, ki tűzhelyet, családot / már végképp másoknak remél*”.

Sarkadinak kétszer kellett rövid életében átélnie a társadalmi normák felbomlását, a személyiség helyzetének meghatározatlanná válását. A második világháború éveiben és a személyi kultusz évei alatt és után. S e helyzetből mindkétszer a szocialista forradalom távlata rántotta ki. A fordulat éve előtt a még huszonéves fiatalember nagy lelkesedéssel szinte teljes személyiségátformálódást vállalt magára. Ezt a fényes szellők korának hite és lendülete táplálta, de a változás mégsem lehetett maradandó, mert a személyiség egzisztenciális alapkérdéseire csak átmenetileg tudott teljes értékű választ adni. A szocialista forradalom kora, ez az átmeneti kor ugyanis időben rendkívül rövidnek látszott ekkor, s úgy tűnt, hogy az emberi személyiség egy csapásra, a társadalmi-gazdasági valóság forradalmi változásait közvetlenül követve változik. Sarkadi is ábrázol ilyen hősöket, hol életszerűen (*Gál János útja*), hol sematikusán (*Rozi*). A személyi kultusz azonban kiélezetten hozta felszínre a gyors személyiségátformálódás nem kellő megalapozottságát, különösen akkor, amikor a gyors életformaváltás gyors világkép-átformálódással járt együtt. És Sarkadinál erről van szó. A bohém életformához vonzódó, a polgári válságfilozófiákkal és a népi demokratikus forradalommal egyaránt foglalkozó fiatal művész tudatos szocialista íróvá formálja át magát. S mivel nem eléggé alapos gondolati folyamat eredménye a változás, a kihagyott utat később mégis végig kell járnia, de sokkal nehezebb körülmények között. 1956 után nem a szocializmusban csalódik, hanem az emberekben. Az embert tartja alkalmatlannak arra, hogy a szocializmus távlatát elérje. Lényeges ezt látnunk. A személyi kultusz és 1956 történelme az irodalom egyik központi kérdésévé

tette a szocialista hatalom torzulásainak közvetlen vagy áttételes ábrázolását, az erkölcs és hatalom kapcsolatán való meditatálást. Sarkadi számára nem ez a probléma, az ő figuráit nem a hatalom deformálja. Nem a nagy politikai mozgások erőterében, hanem a kisvilág, a hétköznapi élet hálójában vergődnek valójában nagyon tanácstalan hősei. Mindez azt mutatja, hogy Sarkadi 1959–1961 közötti utolsó művei lényegüket tekintve mások voltak, mint kortársainak közvetlenül 1956-on meditáló munkái, mert nem politikai-történetfilozófia, hanem létfilozófiai kérdésekkel néz szembe. Nem úgy, hogy megkerüli az előbbi kérdéskört, hanem úgy, hogy azok az aktuális síkon megoldottak számára, vagyis vállalja a szocializmust. A létben nem valami elvont, metafizikai rosszat, a világ általában való gonoszságát tételezi fel, hanem az egyes emberekben pusztító démoni erőket ábrázolja. Utolsó műveiben – *Oszlopos Simeon*, *Bolond és szörnyeteg*, *A gyáva*, *Elveszett paradicsom* – a központi figurák ezekkel a démonokkal küszködnek, de mindig ott van valaminő mértékben az ellenpólus. E művek világa nem annyira tágas, hogy látszódjék: másképp is lehet élni; de van annyira körülhatárolt, hogy az is látszódjék: a jó erők nem tudnak mindenkit magukhoz vonni.

Az életforma kérdése kerül itt a középpontba. *Hogyan kell élni?* – kérdezi Sarkadi az elsők között, s kérdése a művek közvetlenségében inkább így hangzik: hogyan nem szabad élni? és hogyan kellene élni? Miért lényeges, hogy ez a kérdés alapvetően létfilozófiai nézőpontból fogalmazódik meg? Azért, mert így a kor valóságának egy másik, távlatilag igen termékenynek bizonyult gondját tudja megfogalmazni. Olyan gondét, amelynek gyökere szintén a múltban van, de amelynek megoldása döntően befolyásolhatja a társadalom további évtizedeit.

A társadalmi-gazdasági forradalom első szakaszának befejeződése idején – 1957 után – a szocializmus vállalása jellegzetesen a parasztság (a termelészövetkezeti gazdálkodásra való áttérés) és az értelmiség (a személyi kultusz megemésztése) kérdése volt. Sarkadit korábbi pályaszakaszai alapján tekintették *értelmiségi író*nak is, *parasztíró*-nak is. Ellentmond ennek egész munkássága, de főként az utolsó éveké. Hősei itt értelmiségiek ugyan, de a beilleszkedés nem politikai világnézeti síkon probléma számukra, hanem az életforma síkján. Sarkadi hősei alapvetően nem világnézetük, nem szembenállásuk, hanem életvitelük miatt nem tudják vállalni a szocializmust. Nem tudják elfogadni a munkás hétköznapiok egyhangúságát, főleg akkor, ha ez az egyhangúság szükségtelen társadalmi torzulások következménye. Valami többre áhító nyugtalanság vibrál bennük, személyiségük teljesebb önmegvalósítását keresik, de mivel épp a legalapvetőbb emberi szükséglet, a *munka* lesz tartalmatlan számukra, ez a többre áhítás célt téveszt, tragédiákat okoz. Ezt a tényt inkább csak az 1955-ös kisregény, a *Viharban* elemzésekor szokták idézni: a mérnököt, akí szép tágas házakat akart tervezni, barátságos otthonokat, s ehelyett csúnya skatulyákat kellett rajzolnia. Munkájukkal, hivatásukkal kerülnek diszharmonikus viszonyba az utolsó művek hősei is. Kis János festőművész „élete főművét” nem fogadja el a zsűri. Közben otthagyja rajztanári állását, tanítani már nem akar (*Oszlopos Simon*). Sebők Zoltán kiábrándul a lassú szívósságot igénylő kutatóintézeti munkából, s elmegy üdülőorvosnak (*Bolond és szörnyeteg*). Az *Elveszett paradicsom* Sebők Zoltánját egy tiltott műtét miatt le fogják csukni, s így nem gyakorolhatja orvosi hivatását. Őt ez roppantja össze. A gyáva Évája azért gyáva, mert semmiféle hivatást nem tud, nem mer magára vállalni.

A munka tartalmatlanná válásának, a hivatás hiányának vagy eltűnésének persze főként társadalmi okai vannak. Sarkadi azonban nem ezeket, nem az objektív indokokat hangsúlyozza, hanem a szubjektíveket. A *Bolond és szörnyeteg* előljáró beszédében röviden ismerteti Sebők doktor ügyét, bírósági tárgyalását, majd ezt írja:

„Nem az volt, akit a törvénykezésben kerestem; olyat kerestem ugyanis, aki minden kiváló tulajdonsága ellenére valami okból nem tud beilleszkedni a szocializmusba, s előbb-utóbb tönkremegy ebbe. Gondoltam mintagazda kulákra, akit a társadalom kilökött magából, s emiatt szembefordult vele, gondoltam tehetséges mérnökre, akinek csak néhány csökönyös elképzeléséről kellett volna lemondani, hogy tényére hordozott, kiváltságos valaki lehessen – nem tette meg, s belebukott... Az orvosra nem gondoltam.”

„Valami okból nem tud beilleszkedni a szocializmusba” sem Kis János, sem Sebők Zoltán, sem Éva. Pedig tehetséges emberek, s nincsenek minden lehetőség híján. Miért hát a zuhanás, a züllés? Miért az eltévedés? A felelethez hozzásegíthet A gyáva elemzése.

*

Sarkadinak voltak alaptémái, vissza-visszatérő motívumai. Voltaképpen A gyáva is ilyen elemekből épül. Az „üzleti” kapcsolaton alapuló házasság már a korai *Három játékban* feltűnik (1948), s az alapséma itt is ugyanaz. A novella eseményeit Mari meséli el. Ő is három férfival kerül kapcsolatba, s a végén ő is a legellenszenvesebbik díványán fekszik érzéketlen közönnyel. A látszatra harmonikus, valójában azonban tartalmatlan házasságban élő nőalakok egyre gyakoribbak lettek műveiben. Szerep lesz a nő számára a házasság, a férjjel való kapcsolat pusztá megszokottság.

A *Viharban* Bot Sándora és Terije egy pillanatra egymásra talál, mert mindketten hasonlóan válságos helyzetben vannak, de a nagy szerelmet, a megváltást csak a mérnök reméli. Teri így válaszol hívó szavára:

„– Látod, kár, hogy nem régebben találkoztunk. Régebben mertem volna. Évekkel ezelőtt. Nem, nem... Nem vagyok már húszéves. Tőled se várom az életem értelmét.

– Én se, és mégis...

– Nem, nem... Maradjunk annyiban, hogy míg a hajóig vissza nem megyünk, a tiéd vagyok egészen. Örülünk ezeknek a perceknek... Látod, én nagyon boldog vagyok, neked maradtam életben... karold át a vállam, úgy menjünk egymás lépéséhez igazodva... Akik szembejönnek, irigykednek majd rád is, rám is. Aztán... aztán meg majd történik valami.”

Ez a bizonytalanság, határozatlanság nemcsak Teri sajátja, hanem Éváé is. A *gyáva* eredetileg a *Viharban* folytatásának íródott, de van novellaelőzménye is (A *gyáva*, Élet és Irodalom, 1959. október). A *Viharban* minden kerekssége ellenére lezáratlanul hagyja a két életutat, ezért lehetett folytatását eltervezni. A folytatás (*Alföld*, 1963) azonban csak látszólag azonos A *gyávával*. Az események, a helyzetek rokonok, de a közismert kisregényben más lesz a két főszereplő. Bot Sándorban és Teriben egyaránt van határozatlanság, egyaránt az élet elrontottságának tudatával küszködnek. Szabó István és Éva között sokkal nagyobb a távolság: két teljesen különböző típus, két eltérő magatartás és életforma képviselői.

A *gyáva* cselekménye, vonalvezetése egyszerű, világosan tagolt. Mint oly gyakran, most is az énregény formáját választja Sarkadi: Éva beszéli el a vele történeteket, nem sokkal az események után, még az élmény frissességével és a bukás eleven keserűségével. Nem vált át jelen időbe az utolsó fejezetben, Tibor lakásán sem, mégis úgy érezzük, mintha

innen, ebből az ágyból idézné fel a történeteket: a mélypont-ról azt, hogy honnan is jutott ide. Négy nap történetét idézi fel a kisregény, az első nap ébredésétől a negyedik nap esté-jéig. Az indítás Éva felébredése harmincadik születésnap-ján. A születésnap, különösen ha kerek szám, a számvetés ideje, s Éva is ezt teszi. Mindjárt az első oldalon tömören jellemzi házasságukat:

„Évek óta tudom, házasságunk lassan kétfajta önzés-sé alakult át; az ő önzésének alapja, hogy én szép vagyok, dekorálom, s amellelt dicsérem – az enyémnek, hogy ő sok pénzt keres, és úgyszólván mindet én költöm el, ahogy aka-rom. Valószínűleg ő is sejti, hogy együttlétünk üzlet, aminek az alapja az ő pénze és az én személyem – emiatt még soha-sem került sor szemrehányásra közöttünk.

De akárhogy is volt, megéreztem e pillanatban, hogy tu-lajdonképpen lenézem.

Rég volt, kilencedik éve, hogy azt hittem, egy zsenihez me-gyek feleségül, azóta egyre inkább láttam, hogy csapkodó, vergődő, alapjában véve tehetetlen ember a férjem, még csak nem is túlságosan tehetséges.”

Két nappal később egészen máshol, egészen más kö-rülmények között ébred Éva: Szabó Pista szüleinek pilis-vörösvári kis házában. S bár előző este hangsúlyozottan jól érezte magát:

„Az ébredés olyan volt, hogy nem emlékeztem rögtön az elmúlt napra, csak a szoba idegensége lepett meg, s amikor eszembe jutott, hogy hol vagyok, megéreztem, hogy Pistával alszom együtt egy kettős alvásra végtelenül kényelmetlen ágyon – bár a kényelmetlenséget inkább csak akkor fedez-tem fel –, néhány pillanatig azon gondolkoztam, hogy miért jobb ez nekem.

Ébredéskor nagyon racionális tud lenni az ember, hirtelen megcsináltam, félbeszakítottam és befejeztem egy önmagam-

mal dialogizáló számvetést: minden, ami testi kényelemben, higiéniában, pénzben s a pénz jelentette lehetőségekben ezután következik, az eddiginél rosszabb lesz... vége, kész – abbahagytam a gondolatsort.

Ezen egyelőre egyszerűen nem gondolkozom. Nem és nem."

Negyedik nap este nem alvásból, de egy számára kö-zömbös, gépies szeretkezésből „ébred”, józanodik Tibor ágyán:

*„– Nem – motyogtam, s megittam a rumot, amit megint
elém rakott, s kábán bámultam magam elé. – Nem... én csak
csillogni tudok... elemektől, feladattól, állattól, embertől nem
félek... Semmitől sem félek. De ahhoz gyáva vagyok, hogy a
hétköznapiakat éljem, hogy hajnalban felkeljek, munkába in-
duljak, egyik nap pont olyan legyen, mint a másik, és hetijegyet
vegyek a zsúfolt villamoson, sorba álljak pénteken disznó-
húsert; este lefekvés előtt elmosogassam az edényeket. Nem."*

A három férfit, akikkel Évának valamilyen kapcsolata van, nemcsak érzelmi alapon ismerjük meg. Éva racionális és tárgyilagos tud lenni, s e férfiak környezetét, életformá-ját is bemutatja. Saját otthonuk hamis csillogásával tűnik fel mindjárt az indító mondatokban. Vagy ötven szál ró-zsát, antik utánzatú ezüst karórát kap férjétől születésnap-i ajándékként, s nem is örül neki. Megtudjuk, hogy háztar-tási alkalmazottjuk is van, tehát a nyilván nagy lakással gondja nincs, ébredés után nyugodtan mehet az uszodába. Kocsijuk Mercedes, magánembernek ritkán telik rá ebben az időben. (Nem árt a cselekmény időpontját hangsúlyoz-ni, mert az azóta eltelt évtizedek életszínvonal-emelkedése ezt az akkori luxusszintet szelídebbé minősítette.) Megtud-juk tehát, hogy Éva foglalkozása: feleség, s később azt, hogy még a hűséget sem követeli meg a férje, a feleség funkciója valóban az, hogy dekoráció legyen. Éva jól elviseli ezt az állapotot, de egy váratlan-véletlen találkozás felrázza tes-

pedtségéből. A kalandot kereste csak, mint annyi Sarkadi-hős, s közben a szerelemre talált Szabó Pistában. Kettejük gyors és kölcsönös fellobbanása mégsem a vakvéletlen vagy pusztán az ösztönök műve. Szabó Pista rendkívül tudatos ember, ő hirtelen fellobbanásra talán nem is lenne képes. De Évát kamaszkora óta ismeri az uszodából, titokban szerelmes volt belé. S most itt áll előtte még szebben, amikor végre ő is kész ember lett: dolgozó emberként most szerezte meg a mérnöki diplomát. Itt az ideje hát, hogy családot alapítson. Nyilván gondolt már rá, s íme, váratlanul elébe toppan a hajdani álom, az igazi.

Éva előbb az ösztönein keresztül kezd vonzódni a jóképű, számára ismeretlen fiúhoz. *„Elsőnek azt láttam rajta, hogy ő lenne a Bence megfelelő modellje.”* Már mint a fiú szobrához, amely Éva szobrának párja lenne. Aztán elragadtatással nézte a fiú szakértelmét, ahogy megjavította az elromlott kocsit. Amikor kiderül, hogy az uszodából ismerik egymást, ez a tudat mélyebb rétegeiben kezdi felidézni Évában egykori húszéves önmagát. A születésnap reggeli önértékelése inkább csak *ténymegállapítás* volt, most viszont már felrémlik a *következetes számvetés* szükségessége. S közben az egyelőre tisztázatlan érzelem, a félelem a szerelemtől, s ugyanakkor a vágyakozás utána:

„Össze voltam zavarodva. Bencét nemegyszer megcsaltam már, de mindig vigyáztam, olyannal, aki nekem ne jelentsen semmit. Legtöbbször tiszta egészségügy volt részemről. De ez most komolyabb.”

Szabó Pista lendülete, céltudatossága magával ragadja Évát is, szerelmes lesz, a következő két napot a fiúval tölti. De e két nap hangulata más. Az első szinte idillien harmonikus, s a tervezgetések, az egymás iránti érzelmek megfogalmazása elnyomja Éva aggodalmait, a kérdést: hogyan tovább? Éva érzi, hogy előbb-utóbb döntenie kell, s fél

e döntéstől, mert elszokott attól, hogy egész személyiségét megmozgató döntéseket hozzon. A második napon már az ébredés idézett monológja érzékelteti, hogy még nagyon nagy feladat vár Évára. S a látogatás a somogyi gazdaságban, ahová Pista elmenne dolgozni, s Éva egyre fokozódó rosszérzése már bizonyossá teszi, hogy aligha fog változtatni az életén. Az idill édes szédületéből a kijózanodás fokozatos. A pilisvörösvári ház idegensége még csak figyelmeztető jel volt, s Pista azonosult ezzel az érzelemmel: ő sem érezte otthonának ezt a házat. Ezért is akart éppen ekkor új egzisztenciát teremtve új otthont is a maga számára.

A gazdaságban azonban sokasodnak az Évát taszító jelek. Mindjárt a megérkezésakor szinte abszolutizált fölöslegességtudat tör rá az udvaron. Nincs mellette Pista, s ő már nem tud mit kezdeni sem magával, sem a gazdasággal, a látnivalókkal. Később, amikor körbevezetik, feltűnően unatkozik, s amikor beszélgetni kezdenek vele, semmire se tud figyelni. Közben mindent ironikusan lát és szemlél. Idegenségérzetét betetőzi az ebédnél az önkéntelen célzás arra, hogy ő itt fog Pistával élni, s nyilván lesz gyerekük: *„hogy én ezt az életet válasszam, ez olyan borzalommal töltött el hirtelen, hogy szinte megijedtem: meglátszik rajtam”*. Ám ezt az életformát itt még nem köti elszakíthatatlanul Pista személyéhez, továbbra is vele szeretne élni.

Tanácsstalanul ér haza Éva a történet negyedik napjának reggelén. Annuska fogadja a saját problémájával. Ez az epizód azonban nagyon fontos szerepet kap, mert teljesen azonos Éva és Annuska problémája. A különbség csak a társadalmi helyzetből következik. Annuska is a számára könnyebb életformát választotta, amikor gyári munkásból háztartási alkalmazottá lett. Dolgozott itt is, de könnyebb munkát végzett, s ugyanakkor szabad, felelősséget nem követelő volt az életformája. Most azonban a szeretője megkérte a kezét:

„Persze nem mertem azt mondani, hogy nem... el ne riasszam magamtól... azt mondtam neki, hogy persze, jól van... de ha arra gondolok, Évikém, hogy énnekem ezt a házat itt kell hagyni, aztán Dezsővel... jaj...

– Hát... és tőlem kér tanácsot? – dadogtam valamit.

– Hiszen nem is, csak úgy mondom, jó ezt elmesélni. Persze ő csak azt mondja, hogy: jó, jó, te most itt vagy, jól érzed magad, de mi lesz tíz év múlva? Hát mi lenne? Istenem, hát akkor is eltelik a tíz év, ha hozzámegyek feleségül, csak akkor másképpen... Na! Hát nem?”

Mi lesz tíz év múlva? Még újabb tíz év múlva? Így is, úgy is eltelik az életünk, de hogyan? Ezt kérdezi Annuska, s bár Éva nem tud tanácsot adni, mégis dönt, és helyesen dönt: Dezső felesége lesz.

Bence örömmel várja Évát: vett egy balatoni villát, nézék meg. Éva azonban robban, megmondja, hogy válni akar. Kettejük párharcában azonban Bence az erősebb. Éva előbb mérgében szétverné a szobrot, de csak leköpi. Bence viszont tényleg tönkreteszi a szobrot, amikor Éva becsmételni kezdi alkotását. S amikor már higgadtan tárgyalnak, akkor is Bence az erősebb. Nemcsak Éva tudja jellemezni Bencét, befulladt tehetségét, de Bence is Éva hasonló helyzetét:

„– Aztán úgyis megtartalak, meg tudlak tartani, mert te gyáva vagy. Te csak csillogni tudsz.” Majd később: „S az életed úgyse kezdheted előlről.

– Miért nem?

– Mert nem. Nem olyan vagy.

– Milyen?

– Lomha. Mint a szobrom. Amit lenézel. Csakugyan haragudhatsz érte, most látom csak, hogy már összerontottam. Ez vagy te, hitelesebben, mint a rád néző észreveszi. Az ilyen nem kezdi újra az életét.

– Komiszkodsz?

– Te is komiszkodtál velem. Egyforma a tehetségünk. Énbőlőlem se lesz más, mint ami – s ezért időnként szoktál legalábbis lenézéssel bántani – te is... Mi történhet, ha elválunk? Akkor is reménytelenül fogod keresni a soha be nem teljesülő «valamit» – te is művészféle vagy, csak nincs műfajod. Még annyira sem tudod magad kifejezni, mint én. Nem válok!”

Ettől kezdve Éva úgy viselkedett, „mint egy hülye”. Még egyszer találkozott Pistával, de az nem fogadta el a férj ajánlatát, amelyet Éva gyakorlatilag már beletörődéssel tudomásul vett. „Kirándulásra legyünk szeretők?” – kérdi. Mert Pista egy életre tervez, s nem egy kalandra. Éva azonban egyre mélyebb apátiába süllyed, odáig jut, hogy már Pistára se figyel, csak saját belső kínlására, saját gyávaságára. Így hagyja el Pistát, látszólag hirtelen szeszélynek engedelmeskedve csak, s a városban bolyongva így találkozik véletlenül Tiborral, akinek most már hajlandó az ágyába feküdni.

Évának két életforma között kellett választania. Az egyiket Bence, a másikat Pista testesítette meg. Azzal azonban, hogy nem tudta Pistát választani, a Bencénél is rosszabb mellé sodródott, a Tibor-félékhez. Az igazi alternatíva ugyanis ez volt, ezt a Pistával párhuzamosan többször felbukkanó s ellenszenvesen bemutatott Tibor figurája a kisregény szerkezetében is bizonyítja. Hiszen Bencével való kapcsolata ezek után már kizárólag üzlet lehet, s ez az üzlet Bence részéről a tisztességesebb. Éva részéről pedig minél tudatosabb, annál erkölcstelenebb. Bence keretet ad: én eltartalak, s te azt csinálsz, amit akarsz. Éva ezt a keretet sem széttörni, sem talommal megtölteni nem tudja. Ha korlátozott mértékben is, de Bencének van bizonyos belső tartása, önmagához való következetessége, s ezt Éva is kénytelen elismerni.

Ugyanakkor Pistának is van bizonyos fokú vétke. A túlzott racionalitás megakadályozza Éva ösztönös félelmének, gondjainak a megértésében: *„Ezek a dolgok nem nagyon foglalkoztatnak – mondta. – Ha az ember jól foglalja el a napjait, akkor nem kínlódik.”* Igaza, persze hogy igaza van, de hát Évának éppen az a gondja, hogy el tudja-e jól foglalni a napjait.

Szabó István alakját a szakirodalom a pozitív hős szép példájának látja, ugyanakkor sokan sematikus figurának tekintik. Sematizált ábrázolásának tényében van igazság. De ne feledjük el, hogy őt is, miként a kisregény többi alakját, Éva szemével látjuk. Annyit tudunk Pistáról, amennyit Éva tudhat, láthat. Ugyanakkor Éva számára a döntés körüli napok a visszaemlékezés szomorú helyzetében szükségképpen kiélezetten jelennek meg. Ő sarkítja úgy a dolgokat, hogy a két ellenpont Pista és Tibor, az abszolút jó és az abszolút rossz lesz, különösebb árnyalás nélkül. S Éva bukása a rossz mellé züllését jelenti. Ez a sarkítás azonban nem csak Évára, de Sarkadira is jellemző. A negatív lehetőségeket is szereti végiggondolni és ábrázolni. S az elzüllésben értékek fájdalmas pusztulását mutatja fel.

A pozitív pólus értékeket képviselő figurái többfélék. A szerelem és a munka szimbólumait testesítik meg. A miniszter Kismolnár, az öreg Sebők, Szabó István a céltudatos, munkával eltöltött élet példái a késői művekben. Mindig, bármilyen körülmények között tudnak alkotni, és otthon tudják magukat érezni a világban. Évában viszont sem életbölcsség, sem teremtmőerő nincs. Nem életerős, de sodródó ember.

1948-as *Iszony*-tanulmányában azt írta Sarkadi:

„...a XX. század avantgarde irodalma számára is nyilvánvalóvá kellett válni, hogy a Kárász Nellyk se maguk csinálják az életüket, csak szereplői, s benne mozognak a tör-

vényszerűség szerint... *Avantgarde-nak Európa-szerte egyre határozottabban az látszik, ami párhuzamos a szellem új eredményeivel: a biológiai emberrel való behatóbb foglalkozás.*” Az ilyesféle módon felfogott „biológiai ember” ábrázolása végigkíséri Sarkadi életművét. A biologikum különbözősége is értelmezi az alakok rendszerének sarkított kettősségét. Éva olyan ember, aki nem maga csinálja az életét, Szabó István viszont a maga sorsának kovácsa.

A Szabó Istvánok világát Sarkadi eszményként tudta felmutatni, rokonszenvezett vele, de ugyanúgy együttértett azokkal, akik nem tudják ezt az életmodellt követni. Az eszmény hangsúlyos és életszerű bemutatása egyfajta elmozdulást, előbbre lépést jelent Sarkadi pályáján nemcsak a *Viharban*-hoz, de későbbi írásaihoz képest is. Ugyanakkor ennek az eszménynek kívülről és elérhetetlenként való ábrázolása azt mutatja, hogy Sarkadi alapvetően kétféle embertípusban gondolkozott, amikor emberi értékeket akart felmutatni: *a teremtő és az elvesző, sodródó embertípusban.* A *Viharban* előhangja szerint a határesetnek tekinthető utóbbi embertípus érdekli igazán, azok, akik kiváló képességeik ellenére átsodródnak az elvesző embertípusba. Éva sodródása még ifjúkorában, házasságkötésével és az egyetem félbehagyásával kezdődött, s a kisregényben a konfliktus leglényegesebb előzménye, mondhatnánk előfeltétele ez, hiszen itt kezdődnek a torzulások életvitelében. Azok az emberi tulajdonságok, amelyek Évát ifjan a parazita élethez vonzották, pontosan nem elemzettek, nem bemutatottak a kisregényben. Igaz, a kisregényforma kereteit ez már szétfeszítené. Mégis szükségszerűnek látszik, hogy az író ezt a formát választotta. Így megkerülhetett két lényeges kérdést, amit aligha tudott volna érzékletesen ábrázolni. Az egyik éppen annak biológiai-lélektani bemutatása lett volna, hogy miért válik Éva parazitává. A másik pedig

Szabó István figurájának a teljesebb, nemcsak Éva nézőpontjából való képe lehetett volna.

A két életformának *A gyávában* szinte antagonisztikus elkülönítése kétféle vágó kritikát tartalmaz. Eddig nemigen esett arról szó, hogy Szabó István ábrázolásában is van kritika, hogy pozitív alakja nemcsak a nosztalgiának, az irigységnek köszönheti ilyenfajta létrejöttét. Az énrégényben nemcsak Éva kallódásának pontos önarcképe, de a háttérben meghúzódó írói nézőpont is azt sugallja: mentsetek meg minden értéket! Így Szabó István jellemén csorba, hogy értéket menteni nem tud, hogy nincs érzéke a hulló életek iránt. Valójában Szabó István sem tud feloldódni ebben a szerelemben, ő is egy ábrándot kerget, s nem józanodik a valóságra. Sokkal közelebb hiszi magához Évát, s ezért veszi félvállról „nyavalygását”. Az ő élete nyitott marad, perspektívája töretlen, a szerelem kudarc számára csak átmeneti lehet, Évának viszont az utolsó lehetősége volt önmaga megmentésére. Az utolsó, hogy kivonuljon a babaotthonból. De míg világhírű elődjének volt ehhez ereje, addig Éva visszamenekül a számára most már semmi értéket nem kínáló babaotthonba. Ellenpontja Nórának Éva. Életútja nem azt mutatja, hogy egy ember miként tudja fokozatosan kikovácsolni a maga személyiségének tartalmas vonásait, hanem épp azt, hogy miként veszti el fokozatosan e tartalmas vonásokat. Először a munkától idegenült el Éva, s ezzel lemondott az önálló egzisztencia megteremtéséről. Természetes emberi értékei – szépsége, értelmessége – egyre inkább elvesztik természetességüket, mivel az önmegvalósítás eszközéből öncélúan magává az önmegvalósítás látszatává lépnek elő. Éva hétköznapijait a közöny, az elidegenedettség állapota jellemzi, ünnepnapjait a kaland: az utazása, a váratlan találkozása, a szexualitása. Pista után már a kaland izgalma se marad számára, rá kell

döbbsen, hogy önmagát nem képes megváltoztatni. E közöny állapotából emlékezik vissza utolsó boldog napjaira, de e közöny nem kizárólagos, hiszen az önkritika belefér, a „gyáva vagyok” minősítés, ha perspektívát nem ad is, de helyét a világban kijelöli. Ez az önkritika egyúttal annak tudatosítása is, hogy a személyiség átformálásához a társadalom segítséget adhat ugyan, de belső döntések nélkül, a személyiség belső erőviszonyainak az átalakítása nélkül nem lehet úrrá lenni a rossz életformán.

Már szó volt arról, hogy bizonyos mértékig még Bence is Éva fölé nő. Nos, ez a kérdés azért jóval bonyolultabb, ha Bence életformáját közelebbről megvizsgáljuk. Éva megpróbál fellázadni a hamis életforma ellen, Bencének ez eszébe sem jut. Neki erre a hamis kapcsolatra, üzleti házasságra szüksége van. Másrészt őszinte pillanatában ő is belátja, hogy nem igazán tehetséges, hogy nem művész, csak mesterember. Ennek következményeit azonban nem meri levonni. Igaz, nemcsak ő a hibás. Sarkadi semmi kétséget nem hagy az olvasóban: Bence értéktelen szobraitra nincs szüksége a társadalomnak. Ez a társadalom mégis úgy tesz, mintha éppen erre volna szüksége. A képmutatás, a hamiság, az álművész barátok lelkendező értékelése, a megrendelések, a kiállítások ezt jelzik. Igazságtalanság kettejük sorsának különbözősége. Bence értéktelen emberként is sikerember, s végül is nemcsak a társadalom, de önmaga szemében is. Éva megkísérli emberi értékeinek mozgósítását, de kudarcot vall. A férfiak – Bence, Pista, Tibor – szemében is sikertelen kísérlete, s ami még fontosabb, önmaga szemében is. Bence, aki céltudatos ember, most is eléri, amit akar, Éva viszont egész további életére kiható vereséget szenved. Emberi értékei veszendőbe mennek.

A gyáva Sarkadi életművének egyik záróköve. Nemcsak életformák radikális szembeállításával lesz összegző mű,

hanem az írók kezdettől izgató *szabadság*-problémára adott válaszával is. Az írók ez ügyben is a határhelyzetek érdekelték. Egyfajta értelmiségi magatartás szempontjából volt hősei számára probléma a szabadság: a valóság kötöttségétől való eloldottságot, a körülményektől szabad cselekvést jelentette sokszor (1949 előtt és 1956 után). Kis János végső felismerése leszámol ezzel a nézettel, s Éva sorsa határozotlan hirdeti: az ilyenfajta szabadság látszat csupán, hiszen Éva annyira foglya körülményeinek, hogy sorsának lényegén semmit se tud változtatni. A változások csak a kaland szintjén létezhetnek számára. Ha kalandról van szó, Éva azonnal dönt, de egyébként dönteni nem tud, csak élni máról holnapra. A gazdaságban Pista kikényszeríti belőle a nemet, Bence előtt pedig behódol. A *döntésképtelenség* a legbiztosabb jele annak, hogy életéből hiányzik a szabadság. Szabadnak lenni csak tartalmas élet révén lehet, s a tartalmas élet előfeltétele az embert formáló élethivatás. Ez Sarkadi Imre végső írói üzenete.

1977

SÁNTA FERENC

Interjú Sánta Ferencsel

– *Hogyan alakult ki a világnézete, erkölcsi világképe?*

– Ebbe igen nagy mértékben belejátszott – mondhatnám, hogy egész életemnek, gondolkodásomnak, magatartásomnak egyúttal meghatározó körülménye –, hogy szegény családba születtem és szegény emberek között éltem végig gyerekkoromban, ifjúságomban és felnőtt életem java részében is. Tulajdonképpen szerencsésnek is mondhatnám ezt a terhet, mert a szegény emberek világában – a munka és a nélkülözés világában – a legalapvetőbb erkölcsi törvények és kötelességek szinte észrevétlen válhatnak a növekvő ember sajátjává.

A jobb körülmények közé vagy éppenséggel gazdagnak született embernek, ha mondjuk a jó természete erre biztatja, akkor is sok stúdium, szerencsés hatás és valamiféle kegyelem is kell, hogy ezeket a parancsokat felfedezze, megismerje és aztán szerintük próbáljon élni.

Sokat gondolkodtam magam is azon, hogy mi is a legfontosabb dolog a szegénységben. És azt hiszem, nem egyéb, mint az, hogy ebben a világban az ember mindig rá van utalva másokra. És következésképpen itt adódik a legkevesebb lehetőség arra, hogy elzárkózzon, hogy „magának éljen”.

Itt mindig kell a mások segítsége, és mindig segíteni is kell másokat, a kanál zsírtól, a kölcsönkért élelemtől, a

kölcsönadott eszközöktől kezdve egészen a hajlék megte-
remtéséig. És ez igen nagy szó, mert egyszerűen az történt,
hogy ebben a viszonyban szemléletté válik az emberben
az összetartozás, az egymásrautaltság, az a gondolkodás,
hogy együtt érint a jó és együtt érint a rossz is. Azt pedig
mindannyian tudjuk, hogy ennek tudásával kezdődik az
ember, és hogyha ez nincs meg benne, akkor hitvánnyá
válhat. És én bizonyos vagyok benne, éppen a nagyon sok
tapasztalás alapján, hogy ebből a közösségi magatartásból,
a közösségnek ebből az összetartozásából, ennek a tör-
vénynek a tudásából serken és növekszik fel a többi jó is.
Az a jó, ami egyébként az ember legbensőbb természete,
legbensőbb sajátja.

A közös szükség, a csak együtt való haladás támasztja fel
mindezt, és kényszerít – jobb szó híján – ennek az alkalma-
zására, arra, hogy velük és általuk éljünk.

A közösségnek ez az együtt való küszködése teszi pél-
dával parancsá mindenki számára a lankadatlan hasznos
cselekvést. Vagyis: a munkát.

Aki ebben a világban nem dolgozik, aki nem a munká-
jából kíván megélni, azt nem becsülik sokra, és a megfele-
lő módon ki is közösítik. De a munka aztán, a munkának
ilyen hatalmas parancsa egyúttal elülteti az emberekbe azt
az igényt is, amit mi próbáljunk most úgy megfogalmaz-
ni, hogy szüntelenül bennünk él következképpen a jobb-
ra, okosabbra, hasznosabbra való törekvés, végső soron a
körülményeken való javításnak a szándéka. És ebben az
összefonódó cselekvésben, az azonos gondban, bajban,
örömben, napokban, esztendőkből és egész életben való
együttlétben nélkülözhetetlenné válik az igazságosság is.

Nem akarom érdemén felül méltatni a szegény embe-
reknek az erényeit, az együttélő szegénység erényét, de
úgy hiszem, következetes vagyok, amikor azt mondom,

hogy amikor közös munkában, közös dologban jogot biztosít és jogot formál minden egyes tagja számára szabad véleménynyilvánításra, a dolgok megtárgyalására, akkor a döntésben nyilvánvalóan az igazságosságra törekszik.

Folytathatnánk tovább a sort azzal, hogy a szegénység valóban példává emeli a másokkal való törődést, azt, hogy előbb azért vagyunk a földön, hogy másokért éljünk, és csak aztán azért, hogy passzióinkat töltsük.

Nagyon érdekes, hogy ez a közösség minden tagja számára tiszteletet nyújt, aki ezekkel a dolgokkal él, tehát aki elvégzi a munkáját és tiszteli másoknak a tevékenységét, véleményét, szándékát, akaratát. De ugyanilyen határozottan ítél el mindenkit, aki nemtelen vagy tisztességtelen eszközökkel próbál magasabbra törni. Ezt a szépséget én mind láttam és tapasztaltam gyerekkoromban, ifjúságomban és jóformán egész eddigi életem folyamán. Innen merem azt mondani, hogy amennyi átka és keserve van a nincstelenségnek, annyi nagysága is. És nem hiszem, hogy ez öntudatlan cselekvés lenne, hiszen ha meggondoljuk, senki pontosabban nem fogalmazta meg az emberi együttélésnek, a tisztességes együttélésnek a törvényeit, és senki nem deklarált világosabb ítéletet ezekben a dolgokban, mint a szegénység. Még azt is hozzátenném, hogy ezt a legtökéletesebb formával cselekedte. Hiszen ott van mind az egyszerű nép meséje, ott vannak a mondák, ott vannak a dalaik, énekeik. Ezek a mesék mind ezt zengik, éneklük, tanítják a legszebb szavaival a nyelvnek, és olyan bölcsességgel, melynek csodájára járhatunk. És e köré a tanítások köré ott gyülekeznek mind a szertartásra emelt szokásaik, és ékeskedik körülötük szólásaiknak és közmondásaiknak a csillagserege.

Eszembe jut, hogy még „alászálló kultúrértékként” is csak azt tette a maga kincsévé a szegény nép, ami valóban kiállta a tisztesség és az érték próbáját.

Röviden összefoglalva azt szeretném mondani, hogy ezek az emberek, ez a világ, az itt látott seregnyi emberi élet sűrítette hitemmé, hogy az ember jó, az ember jóra született. Az emberben úgy dobban a jó, miként a vér az ereiben, miként a lábában a járásnak a képessége. S ha ebben hiszek, akkor nyilvánvaló a másik bizonyosságom is, miszerint az emberiségnek a kisebb, elromlott, rosszabb része elsöpörtetik majd egyszer.

Bizonyos, hogy ez volt gyermekkoromtól kezdve az az élmény, az a tapasztalás, ami a legtöbbet alakított rajtam, jellememen, gondolkodásomon is.

De pontosan ebből a világból kaptam azt az ajándékot is, amely bizonyos módon felér ennek az előbbinek az értékével. Azokra a mesékre gondolok, amelyeket gyerekkoromban és még serdülő koromban is igen nagy számban hallottam. Nagyon sok mesét hallgattam otthon is és máshol is. Nagyon sokat meséltek nekem, és én is mindig megkerestem az alkalmat arra, hogy a közelükbe kerüljek azoknak a leginkább idős embereknek, akik szerettek mesét mondani. Gyönyörű dolog a mese! És az sem véletlen, hogy legragyogóbb gyöngyszemei épp a szegénységnek a legnagyobb és legmélyebb tengerében lelhetők. Amit a szegény ember az életben nem talál meg, amit a maga egyszerű életében elérhetetlennek tart, amit a maga környezetében rossznak, hitványnak, megvetendőnek tart, azt itt, a mesében keresi meg, vagy itt, ezekben a mesékben mond ítéletet fölöttük. A mesében elmegy a harmadik kisfiú, és megveri a rossz királyt. Hazaviszi az ételmezt, odaadja a szüleinek és testvéreinek. Megszabadítja az ártatlant, megjutalmazza az arra méltót.

Gyönyörű dolog ez, különösen hogyha arra gondolunk, hogy olyan szép nyelven mondatik el, a képeknek, hasonlatoknak, jelzőknek olyan gyönyörű seregével, amely egyszerre láttat, egyszerre ad nagy és mély lélegzetet a szívnek és a tüdőnek, és egyszerre tanít meg úgy gondolkodni,

hogymindazt, amit szeretnénk elmondani, azt ne tegyük könnyen, olcsón sem nyelvben, sem pedig ítéletben.

A legtöbbet édesapám mesélt. Nagyon sok mesét ő maga talált ki, és ezt nem is titkolta előttem, hanem a maga módján mindig el is mondta.

– Tetszett? – kérdezte.

– Igen!

– Látod – mondta –, ezt pedig én találtam ki neked, nem hallotta ezt terajta kívül még senki emberfia.

S amiért most is alázatosan meghajtom az emléke előtt a fejemet: megállt mese közben és megkérdezte: mit gondolk, hogyan lesz tovább?

S amikor elkezdtem találgatni és mondani, akkor megtelt a szeme derűvel, összehúzta a szempilláit, és úgy nézett rám és mondta: „Na, mondjad csak, hát aztán...” S végigmondatta, csináltatta velem az egészet, de arra nem emlékszem, hogy akár egyszer is elrontotta volna azzal, hogy felnyitja rá a szemem, hogy magammal csináltatta a mesét. És ez bizony igen nagy dolog volt, csak később tudtam meg igazából, hogy milyen nagy dolgot művelt. De nemcsak a szó klasszikus értelmében vett mesét mondott nekem, hanem mást is. És most, ahogy visszagondolok rá, akkor mindazzal, amit most szeretnék mondani, tulajdonképpen törvényt töltött be édesapám, mégpedig hibátlanul. Pontosan úgy, miként ezt az ő életében is betöltötte maradéktalanul az ő nagyapja, tehát az én dédapám.

Sánta Miklósnak hívták – így hívják az én legkisebb fiamat is –, és nem ismertem, nem is ismerhettem; igen hosszú időt élt meg, és 1848-ban honvéd volt egészen az utolsó napig, amíg akik megmaradtak, kimenekültek Bukovinába vagy elbújtak a havasokba. Mesélte édesapám, hogy ez a dédnagyapám harmadmagával élt még a faluban és március 15-én piros sapkával a fejükön mindig az

első sorban ültek az ünnepségen. Vén emberek voltak már, utolsó tanúi ezeknek a fájdalmasan nagy időknek. Hát ez a dédnagyapám édesapámat gyermekkorában elvitte azokra a helyekre, amelyek közelebb estek Sepsibikszádhoz, és ahol dédnagyapám a csatákban részt vett akár úgy, hogy győzött, akár úgy, hogy megfutott.

Gál ezredes volt a parancsnokuk, s még most is hallom, ahogy édesapám tanította, hogy volt valami nótájuk, ami úgy kezdődött, hogy „Gálunk, Gálunk, vitéz Gálunk, mi csak tevéled szolgálunk”. Most már tudom, hogy ez a Gál élt, valóban ezredes volt.

Elvitte édesapámat mind ilyen helyekre – édesapám meg aztán engem vitt el. Szó szerint úgy van, ahogy mondom, hogy láttam azokat a fákat a kászoni út szélében, ahova egy alkalommal, már a szabadságharc végén, az utolsó napokban megbújt a kis székelly csapat, és ahonnan aztán rácsaptak az ellenségre.

Bevitt édesapám Kézdivásárhelyre, és megmutatta a hidat, amelyik előtt kétszázán estek el honvédek, mind gyalog, a lovas ellenség fegyverétől.

„Itt állt nagyapám – mondta édesapám –, ennél az ösvénynél, háttal ennek a fának, hogy nézze, merre is futhasson. Keresztül a hídon, be Vásárhelynek vagy maradjon innen, és menjen a felé a malom felé, amit ott látsz, kicsi fiam.”

Ott volt talán kétszáz méterre a hídtól a vízimalom, azt mutatta nekem. Úgy hiszem, most is meglehet ez az épület, a város szélén, a Kanta hídjánál volt.

Aztán folytatta, miközben megfogta a vállamat – hat-hét éves lehettem –, és a híd felé fordított. „Már ment is volna a malomnak, amikor látja, onnan is jönnek lóval, sebesen. Akkor aztán nekiszaladott a hídnak, futott, ahogyan csak bírta, s még ketten, hárman vele együtt rá a hídra...” Amikor idáig ért, akkor megindított engem, s hagyta, hogy

menjek a hídnak, ő meg jött utánam. Alig voltunk valamivel túl a híd közepén, amikor megszólalt: „Na, ott szépen álljál meg, ott ahol épp most vagy.” Vastag, görbe fája volt a hídnak, megálltam a korlát mellett. „Éppen ide ért, amikor meghallotta a hídon a lovak patáját, s azt hitte, neki mindjárt vége is van, mert lecsapják”.

Oda is jött édesapám, és megmutatta a helyet, és azt, hogyan és hol próbált a korlát alatt átjutni, a vízbe vetni magát nagyapám. És az Ő mozdulata az én dédnagyapám mozdulata volt, s tudom, hogy pontosan úgy látta Tőle. „De hallj csak ide! Amikor bújt volna, hát hallja, hogy ott a ló a nyakában, s valaki kiált neki:

– Gyorsan, Miklós, jön a muszka!

Falubelije volt, bikszádi, lovon volt, és még többen székek, akik a malom felől jöttek.” Így mutatta meg aztán édesapám később azt a helyet is, ahol dédnagyapám hetedmagával állt – de ez már a bikszádi úton volt –, és ahonnan nézték, hogy hogyan gyűjtják meg a falut. Ennyien maradtak mindössze.

Megállított édesapám az út szélén: „Ezen a helyen állottak, kicsi fiam! Itt és nem máshol. Sem arra, sem erre, egy lépést sem, mert ezt énnékem így mutatta a te dédnagyapád. Heten maradtak mindössze, meghajszolva, megsebesülten, és mást már nemigen tehettek, csak nézték, hogyan ég odalenn minden.” Mintha most is ott lennék, látok magam mindent, úgy, amiképpen azt akkor édesapám mesélte.

Erről azért beszéltem ilyen sokat, mert amikor édesapám ezt csinálta, akkor tulajdonképpen nem cselekedett mást, mint hogy részesévé avatott a nemzetnek, és megtanított a magyarságra. Mert magyarnak lenni vagy akár mely nemzethez tartozni nemcsak szülőföldet és országot jelent, hanem szemléletet is. De akiket ismertem, így nőt-

tünk fel gyerekek, szinte mindannyian. Ének, mese, múlt, történelem és legenda így került embertől emberhez, amiként az intésekkel, figyelmeztetésekkel, példamutatással, szokásoknak az értésére adásával mind az emberségnek a törvénye is. Édesapám egy elemi osztályt végzett, de kevés embertől tanultam annyit, de még inkább fontosabbat, mint Tőle. Végezetül pedig a mesékről annyit, amiről tulajdonképpen már szoltam is, hogy ezek a mesék valóban alkalmasak voltak arra – most a valódi mesékről beszélek –, hogy megtanítsanak szépen beszélni, és a továbbiakban elvezessenek az olvasás, a könyv szeretetéhez. Bizonyos vagyok benne, hogy semmi inkább nem vezetett el az irodalomhoz, mint ezek a hallgatásban töltött órák.

*

– *Meghatározónak tekinti erdélyi származását?*

– Igen. Igen erősen, igen nagy erővel és eléggé sokféleképpen.

Azt hiszem, hogy amit eddig mondtam, abban semmi erdélyi vagy székelyföldi különösség nincsen. Mert a munka, dolgos, nehéz életű, nélkülöző szegény nép az mindenütt egy és ugyanaz. Kisemmizettje a föld javainak, áldozata az emberállatoknak, és végső soron lázadásaiban, forradalmaiban mindig készséges vértanúja az embernek a jóban és az igazban való hitének és az arra való törekvésnek. Ebben a dologban nincsenek sem ország-, sem néprajzi határok. Miként nincs fontos különbség a falvak vagy városok szegény népsége között sem. Ismerem mindannyit jól, mert éltem közöttük. Alapvetésében mindenütt ezek az erkölcsi törvények működnek, amiről az elején szoltam. Hát pontosan itt kezdődik az oszthatatlansága. Ami kívül marad, az nem a természetes emberi saját, az a rossz, az elromlott, az embertől elfordult, a nagy emberi közösségből

magát kirekesztett. Az, ami a becstelent tudottan vállalta, és abban meg is tartja magát.

De erről itt most szeretnék pontosabban fogalmazni. Fenntartás nélkül hiszem, hogy aki ember rossz lesz, hitvány lesz, az – bármily körülmények is járultak hozzá – ő maga szakított a jóval, ami természetes emberi sajátként benne volt, és ő maga határozta el: „úgy döntöttem, hogy gazember leszek”. Egyszóval mindezekben valóban semmi erdélyi különösség nem volt, de volt egyébben. És ezt semmivel sem tartom kevésbé fontosnak, mint a szegénység útba indító mozdulatát, meg a meséket, meg mindazt a szépet és okosat, amit édesapámtól kaptam.

Ezen a földön, Erdélyben, gyermekkoromban és ifjúságomban ugyancsak nemzeti kisebbségként élt a magyarság. És ez pontosan azt jelentette, hogy a kettős elnyomatást, amit a társadalomtudomány ennek nevez, azt én a magam bőrén rengeteg magammal együtt tapasztaltam. Hogy ez a definíció mit illet és mit nevez nevén, azt megtanultam, és a döbbenet ma is él bennem. Olyan erősen él bennem ez a döbbenet, mint amilyen elháríthatatlanul munkál bennem éppen ennek a tapasztalásnak a nyomán a teljes és azonnali készség a közösségvállalásra minden ilyenféleképpen bántott és alázott emberrel és néppel szemben. Engem igen sokat megverték serdülő- s még korábban gyerekkoromban, pusztán csak azért, mert magyar voltam.

Azóta is bennem van olthatatlanul a tiszta emberi harag mindenkivel szemben, ki mást megbánt becsületes emberi hitében, vagy akármilyen becsületes vállalásáért közösséghez, nemzethez. És bizonyos vagyok benne, hogy ez a harag kötelesség minden tisztességes ember számára. Aki ezt a haragot elmulasztja, az bűnös. És ebben a dologban a nemes emberi haragnak nem szabad távolságot ismernie, közel vagy távol, a szomszédban vagy más földrészén pusz-

títson ez a rontás. Azt engedni nem szabad, fölötte ítéletet kell mondani, és le kell fogni a nemtelen kezet.

Románia, Erdély akkori hatalmasai nem adtak eleget enni saját nemzetük millióinak, féltek a rosszul tartott nép indulatától, és úgy hitték, hogy kenyér helyett beérik az emberek azzal, ha előttük aláznak meg és fosztanak meg jogaiktól más nációt. A félelmük és rossz lelkiismeretük szülte ezt a praktikát. Azt, hogy az országukban megoldatlan társadalmi kérdések voltak, következőképpen történelmi nagyságú feszültség, zavarba kerültek, s az ebből való kivezető utat nem a tisztesség diktálta úton keresték. Mindig is ilyenféle dolgok indítják útnak ezt a gyalázatot. Ez foszt meg mindig valamely népet, népcsoportot fórumaitól, egyesületeitől, iskoláitól, ez szórja szét őket, vagy kívánja éppenséggel megsemmisíteni, ez tiltja a szavukat, nyelvüket, viseletüket, szokásaikat, ez a rossz lelkiismeret igyekszik szétvágni természetes ragaszkodásukat egymáshoz, ez igyekszik gátat vetni annak az erkölcsiségnek, mely az egymáshoz való tartozást a nemzetben is vállalja, úgy, amiként az a tisztességes ember számára penzum. Aki erre az útra lép, az egyenes útra tette a lábát, és egy s ugyanaz az út, mint amelyik a gázkamrákig vezet. A különbség csupán az, hogy mikor és meddig lépnek rajta.

Nemzeti hovatartozandóságomnak ez a meggyalázása, bántása mély nyomot hagyott bennem, de nemcsak olyanféleképpen, ahogy eddig beszéltem róla. Másképpen úgy, hogy e közben a kínlódás közben, ebben a megkülönböztetésben és megalázásban – rosszban a jó – emberré váltam, és erőssé, világos tekintetűvé mindarra, ami megsérti az egyik legfontosabb törvényt: *tiszteld és becsüld az embert*, aki erkölcsben oly emelkedett, hogy a nemzetéért való hűségét, úgy, miként a többi kötelességét is, megtartja. Mert ez bizony erkölcsi kötelesség, és akiben ez nem él, ki ez előtt nem hajtja meg a

fejét, ő maga vét a tisztesség ellen, és ekképpen hitvánnyá válhat, közcselekvésre pedig mindenképpen alkalmatlanná.

Teljes bizonyossággal hiszem, mert úgy tanultam az egyszerű emberektől – magyaroktól és románoktól egyaránt, mindezeknek az egyszerű embereknek a jóságából már gyermekkoromban, és aztán így a fennkölt elmék könyveiből –, hogy elérkezik az idő, amikor ez a szörnyűség eltűnik a földről, mert nem lehet büntetlenül vétkezni soha, a galád tett óhatatlanul ott hordja magában a büntetését és a bűnhődést. Ez alól a történelem kivételt nem ismer. De szebb dolgokra fordítva a sort, az már az igazán legmélyebb sajátossága volt Erdélynek, hogy a környékénél erősebb demokratikus hagyománya volt, nagyobb politikai és vallási türelem honosodott meg benne, és következésképpen szabadabb volt a szellem.

Történelmi hagyomány mindez, oly messzire nyúló előzménnyel, amely valóban megkülönbözteti ezt a földet. És ami nagyon tiszteletre méltó, az az, hogy szinte mindenkit illetett ez a hagyomány, és értékei oly mélyre szálltak alá, hogy átjárta nedveivel a legalacsonyabban élő közösséget is. Ott volt az élet, a legegyszerűbb társadalmi élet mindennapjaiban, s ami a legfontosabb, kisebb vagy nagyobb mértékben, de ott az iskolai nevelésben is. Ez is régi örökség, a protestáns Erdély nagy hagyatéka. A legnehezebb körülmények között is munkált, és képes volt hatni. Ha visszaemlékezek az iskolákra, de különösen már a középiskolára és benne az unitárius kollégiumra, akkor azt kell mondanom, hogy a szüleim és a szűkebb közösség után a legmélyebb nyomot ez hagyta bennem. Sűrítve volt mind együtt e falak között, ami Erdély szellemét jelentette.

És nagyon örülnék annak, ha nem támadna kétely azzal szemben, amit most mondok: az alapvető emberi szabadságjogok ismeretét itt nyújtották számomra legelőször

nagyon kimunkált és okos rendszerességgel. De ismét szeretném hangsúlyozni, hogy ez az erdélyi iskolai nevelésben élő hagyományként jelen volt, szinte mindenütt. A türelmet mások gondolatai iránt és mások véleményével szemben, a más ember jogának a tiszteletét, a belátást az esendőséggel szemben a legtudatosabb ráhatással juttatták el az értelmünkhöz, amiképpen igyekeztek alapvető attitűddé tenni az elvadult individum, a közösség érdeke ellen cselekvő akarat megvetését is.

Újból szeretném elmondani, hogy ami oly könnyen adódhat, a gyanú a hálás emlékezet elfogultságára, elkerüljön: nem véletlenről volt itt szó, és nem magam teszem szebbé azt, ami e dologban oly felemelő és rendjén való. Permanenciáról van szó, hosszú múltú hagyományról, századokban formálódott okosságról, módszerről, magatartásról és felelősségről, erdélyiségről tehát. Aki ismeri, az tudja különben is, hogy ott van mindez Erdély múltjában, történelmében. És ez, úgy hiszem, hogy a magam szavánál is jobban hitelesít.

Alig állom meg, hogy el ne mondjam: nem úgy volt-e hosszú évszázadokon keresztül, a közelebbi múltakéban is, hogy minél keletebbre mentünk Magyarországon, annál közelebb kerültünk Európához? A nyitott és türelmes szellem, a tudomány, a nevelés, a forradalmak dolgában egyaránt. Erről én igen sokat tudnék mondani, ha nem tudnám, hogy az idő másra kell most, és már rég leírtam vagy elbeszéltem volna a gondolataimat minderről, hogy a tanulságait megszívleljük. De ennek a nemzetnek most fontosabb dolga van, hagyjuk hát másoknak, más időre az efölött való meditálást, akkorra, amikor az alkalmasabb jövődöben erre is ráérünk majd.

*

– Többször úgy nyilatkozott, hogy világunkban a „nagyobb igazság” a szocializmus oldalán van. Ugyanakkor „elkötelezetlen humanistának” vallja magát. Hogyan van ez? Mit ért „örökérvényű erkölcsi törvények” alatt?

– Nehéz erről beszélni, mert sok mindent kellene elmondani, sok olyan dolgot, aminek az ideje el is érkezett. Úgy hiszem, hogy először a kérdésnek a második részére próbállok válaszolni. De ha valamiről szívesen beszélek, akkor ez az. Mert életemnek a legszebb idejéről és sokszori, mindig megújuló, visszatérő meditációm tárgyáról kell szólnom. Ott kell kezdenem, hogy említettem az előbb, fenntartás nélkül hiszem, hogy az emberek túlnyomó többsége jó, és megmaradt tisztességesnek. Ennek a meggyőződésnek a kialakítója a tapasztalás. Bármennyire igyekszem közelebb kerülni a válaszhoz, mégiscsak itt kell kezdenem, mert másképpen indokolatlannak tűnne, amit most mondani kívánok. Forradalmi évekről kell beszélni, de hát akkor beszéljünk először magáról a forradalomról.

Ott szeretném kezdeni, hogy ha az ember képes feltárni és megismerni a tőle független anyagi világ törvényszerűségeit, az alkalmazásuknak és a velük való élésnek a szabályait, akkor el kell hinnünk azt is, hogy az egymással való élés törvényeit, szabályait ugyancsak képes megfogalmazni. Én ezt hiszem.

Hiszem, hogy önmaga természetét, meghatározó tulajdonságait, ezekből adódó lehetőségeit megismerni az ember alkalmas. Ezt meg is cselekedte már régen. Ismerjük a tulajdonságainkat maradéktalanul, és következőképpen képesek voltunk arra, hogy a jókhoz segítő, a rosszakhoz pedig gátló törvényeket fogalmazzunk meg. Ez pedig az ember természetének ismerete nélkül lehetetlen. A legfontosabb persze az, hogy a jót magtartó elveket rögzítettük, röviden szólva, hogy szavakba foglaltuk az örök érvényű

erkölcsi szabályokat. Tudjuk, hogy ami nincs valamiben, azt nem találjuk. Az embernek ez a produktuma – hogy örök érvényű erkölcsi törvényeket képes volt megfogalmazni – azért van, mert mindez bennünk volt mint legfőbb képességünk, méghozzá párosulva azzal a szándékkal, hogy ez deklaráltassék és szentséggé emeltessék.

Aki rossz, farkastörvényű emberré vált, elromlott szív és értelem, az ennek a tudásnak ellenére az, mégpedig tudva tudván, hogy a köznek a véleménye, ítélete ellen cselekszik. Mennyi minden történt, hogy ezeknek a törvényeknek a megvallása, ismerete kitöröltessék az emberi sokaság fejéből – mindhiába. Mennyi mindent tettek azért, hogy elfelejtsük: minden ember egyenlő jogok várományosaként születik a földre, továbbá hogy bűnös, aki mások terhére gazdagon él, hogy a föld minden gyümölcse egyként illet mindenkit, aki dolgozik, és aztán hogy szabadon nyilvánítani gondolatainkat, szabadon választani *primus inter pares* felelőssé azt, aki legalkalmasabb, legtermészetesebb kívánság; hogy nem szabad belenyugodni a méltatlanba, és tenni kell ellene, hogy tiszteletben kell tartani mások különbözőségét, fajtáját, hitét, meggyőződését, hogy szabadságot kell engedni, mert minden jó a szabadságból ered, és minden rossz, ami a szabadságot korlátozza. Mennyi minden történt, hogy mindez kiirtassék, hogy nyoma se maradjon, hogy ez megtagadtassék, elhallgattassék, és növekvő új nemzedékek mit se tudjanak róla. Mindhiába!

A szikkasztott, a méreggel szórt földből is kivirágzott, a sötétség sötétjéből is felviláglott pusztíthatatlanul, mint az örökkévalóság. Él az emberrel mindaddig, amíg az ember él a földgolyón. Ha valamit bizonyít történelmünk, akkor ezt bizonyítja. Ezért esek mindig zavarba, amikor az ember reménytelenségéről hallok vagy olvasok. Hát miért és mi reménytelen az emberben? Ezeknek a törvé-

nyeknek a csillagzata alatt él, és ennek érvényesítésére tör legnagyobb sokaságában. Hol van hát, aki nem adózik tisztelettel a fajunknak, és hol van hát, aki kivonná magát a kétségbeesésbe, elvéve erejét a küzdelemtől? Vagy mi lehet az az önmaga végigkínlóda keserűség, ami eltávolíthatja innen, amikor az *együtt*, a *sok* újból és újból és egyre előbb haladva nem tántorodik? És *horribile dictu*: honnan a merészség a küzdőket a hiábavalóság szóival vagy betűivel gyengíteni? Mi hiányzik abból az emberből, aki erre ráadja a fejét?

Amikor nincs megalázottság oly mély, sem nyomorúság oly irdatlan, amelynek ellenére is az emberi nép ne őrizné a hűség hűségével mindezt a legbensőbb sajátját, ami tulajdonképpen maga az ember! Ha ebben kételkednénk – az embernek erre a jóra hivatottságában, a szüntelen jobbra törekvésében, abban, hogy tudja, miért és mi ellen kell cselekednie –, akkor nem hihetnénk a forradalmakban, és nem is lennének forradalmak. Mert a forradalom nem egyéb, mint a belülről fakadó tudott és megőrzött erkölcsi törvények érvényesítéséért való felkelése a sokaságnak, amikor már az ajkáig ér a keserűség, csontjáig a nyomor és szíve legmélyéig a szégyen és a felháborodás. A hatalom, az elnyomás változó módja, szervezete és intézményei ellen kel fel – de ugyanazon, soha nem változó eszmények nevében. Mert a különböző körülmények között, de az időben szüntelenül megújuló forradalmak végső célja mindig egy és ugyanaz: diadalra vinni az erkölcsi törvényeket, azoknak minden konzekvenciájával. Tehát az, hogy például Magyarországon 1945-ben forradalom kezdődött – úgy és olyan körülmények között, amelyek azt lehetővé tették, amelyek utat nyitottak számára –, annak a perfektuálódása volt, ami a mélyben készülődött. Készülődött általában, mint mindig az emberi lelkekben

a méltatlan körülmények között, de készülődött és készen állt az időben is a forradalomra, és azt végrehajtotta a forradalom minden ismervével. A magam és nemzedékem mindazon tagjának számára, akik ennek az időnek részei voltunk, ez volt legszebb és legmaradandóbb élménye és tapasztalása.

Ritka pillanat, nem minden nemzedéknek adódik meg ez a teljesség. Mert magam pontosan ezt a teljességet éreztem olyan maradéktalan mélységgel, amihez foghatót az életben csak a család öröme és a tanulás órái nyújthatnak. Mindazt, amit gyermekkoromban a nép sajátjának ismertem meg a munkás, a dologba mélyülő, a munkából élő szegény nép erényeként, mindaz, amire ez minden moccanásával, minden szavával figyelmeztetett, az itt, a szemem előtt valósággá vált. Gyönyörű és hatalmas dolog részesévé válni azoknak a napoknak, amikor a nép betölti a törvényt, amikor a kezébe veheti sorsának az irányítását, amikor igazságot tehet. Szinte gyermekfejjel éltem át ezeket az esztendőket, az akkori Szatmár-Bereg-Ung megyében osztottam földet, és napról napra, óráról órára láthattam ennek a népnek az okosságát, céltudatosságát és bölcsességét a cselekvésben. De szeretnék ebben a dologban egészen pontosan és teljesen félreérthetetlenül fogalmazni, úgy, hogy a szavaim egy jottányit se térjenek el attól, és mondanivalóm azonos legyen azzal, ami történt.

Ez a nép maradéktalanul alkalmas volt a történelmi feladat betöltésére. Magabiztosan cselekedett, és erre csak az képes, aki valóban ismeri a tennivalóját, készen áll annak véghezvitelére. Abban az időben a munkásemberek, a szegénység a legkisebb közösségben is napok alatt megteremtette a maga fórumát, és életre hívta a testületeit minden feladat számbavételére és vezetésére. Ebben egyként részt vett a parasztság, az üzemek és a gyárak kisemmizettjeinek

a sokasága. A szellem embereinek legjobbjai pedig a kis falvaktól kezdve egészen a városokig készséggel siettek a maguk tudásával segíteni mindebben a tennivalóban. Oly eldugott települései az országnak, ahová hatalmi instrukció még semmi nem érkezhett el, ez a nép azonnal alkalmazta a legnagyobb erélyt mindazokkal szemben, akiket ez illetett.

Megteremtette az öngazgatás módszerét, a közvetlen demokrácia minden ismérével. Nem egy helyen tanulatlan vagy éppenséggel írástudatlan embereket emelt a vezetésre, arra, hogy a szükségnek alkalmas betöltőivé váljanak. A sorvasztó nyomorúságból, a hárommillió koldus sűrűjéből ragyogtak fel e mindenképpen választott emberek. Mert valóban az történt, hogy az öngazgatás megteremtésével egy időben, azonnal és rögtön, a legjobb módszerrel élve választott ez a közösség. Mert a hathatós cselekvésnek ezt a kritériumát legbensejéből tudta. Tudta azt is, hogy az erélyes forradalmi cselekvéshez a szüntelen tápláló erőt a közös tanácskozásban, az ott produkált egyetértésben és a közös határozatban leli. Különböző szerveiben eljutott egészen a népi közigazgatásig, mely rendtartásában és felépítésében, de tartalmában legkivált a szocialista demokrácia jellegének felelt meg.

A falvakban elvette és szétosztotta az urak földjét, az üzemekben megteremtette a termelés ellenőrzését, felszámolta a régi rend bürokráciáját, és lankadatlan forradalmi cselekvésével bázisává vált a továbblépésnek. Mindez az ő maga akarata volt, és mindez csakis az ő tömeges részvételével mehetett végbe. Miként csakis így történhet minden országban bármiféle forradalmi változás, amint azt a történelem és a forradalmi elmélet egyként tanítja és tanúsítja. Ki ezt nem fogja fel, s ki e dologban mélységes tisztelettel nem telik el e nemzet iránt: elmének gyatra s

embernek hitvány. De ha erről, ezekről az esztendőkről, tehát a forradalomról beszélünk, akkor nem kerülhetjük el a választ a kérdésre: mi az, ami ily gyönyörű és céltudatos embertömeget megfoszthat lendületétől, ami ellohaszthatja ezt az energiát? És ami ezzel együtt jár: mi foszthat meg egy politikai vezetést ezeknek az embereknek a támogatásától? Mert végeredményben ez történt. Erre, a dolgait igazgatni képes közösségre nem támaszkodhatott többé a politikai vezetés, ennek a sok embernek az állandóan működő, disztigáló értelmétől, kontrolljától fosztotta meg önmagát.

Ennek az elromló folyamatnak a törvényét én a magam számára úgy summáztam, hogy egy eszmének, eszmei politikai programnak természetes ellenségein túl a legnagyobb ellenfele: önmaga fanatikusai. Akik fölöslegesen sürgetik az időt, akik türelmetlenek akkor is, amikor már lehetne a türelemmel élni, akik elutasítják a minél több ember szüntelen és használni óhajtó kritikáját. Akik végeredményben önmagukon kívül alig bíznak valakiben, s épp e bizalom hiányában a szüntelen gyanakvás állapotában vannak, s ennek atmoszféráját sugározzák szét környezetükben és a szélesebb közösségben is. Akik ott is és akkor is erőszakot alkalmaznak, ahol és amikor annak indoka nincs, szükségessé azt semmi nem teszi. Végeredményben tehát a legveszedelmesebb butaság, a fanatizmus kerül az önfeláldozó, hősie, ügybuzgó magatartás helyére. És ez nagyon nagy vétek. Bűn elsősorban egy olyan néppel szemben, amelynek képessége volt a forradalomra, bölcs lévén még arra is, hogy aki ezekben az időkben új társadalmat szervező akarata, igazságtevő szándéka ellen nem tett, azokkal szemben az esetek többségében irgalmas volt. És ez bizony emberi nagyság, győzelem volt az emberségben is. Az osztályt, a réteget kívánta megfosz-

tani hatalmától, de tagjainak életére csak ritkán és igen szükséges esetben tört.

Mondjuk úgy, ahogyan van – amiről Illyéstől kezdve egészen a legfiatalabb írókig oly sokan szóltak –, a fölösleges erőszaktól megtartóztatta magát, és csodálatos volt nagylelkűségében. Okosság volt ebben, és nem is kevés. Mert megvert ellenfelét nem provokálta, nem kényszerítette újabb verekedésre, s így a maga energiáját – állandó résenléttel – az építésre összpontosíthatta. Bajunk ebben a dologban csak azokkal volt jobbára, akik más erkölcsi világból érkezve álltak be a forradalmi cselekvők sorába. Sok tisztességes kivételtől eltekintve ezek a jobb módú vagy gazdagabb rétegekből csatlakozók idetartozandóságukat, hűségüket bizonyítandó, erre való készségüket példázandó, a túlbuzgóság hibájába estek, és lettek később az elromlott hatalom, a kényuralom gátlástalan, csak önös érdeküket, fennmaradásukat tekintő kiszolgálói.

Nem egy esetben voltam tanúja annak falvakban is, gyárakban is, amikor ezeknek az embereknek a kezét éppen maguk a forradalom természetes hordozói és végrehajtói, cselédek, ipari munkások, a múlt legjobban kizsákmányoltjai fogták le. És igyekeztek mérsékelni tevékenységüket. De ez az esetek többségében rendkívül nehéz volt, sok energiát kötött le, sok bajt okozott éppen akkor, amikor tengernyi volt a dolog. Nagy árat fizettünk később ezeknek az elvtelen embereknek, bármit kiszolgálni kész karrieristáknak a mind nagyobb térhódításáért, a fanatizmus, a nép erkölcsi igényét semmibe vevő, minden etikát nélkülöző uralkodók szövetségéért.

1974. január

Tizedik kiadás

A Magvető Könyvkiadó elindította Sánta Ferenc műveinek sorozatát, s éppen a *Húsz óra* című regény tizedik kiadásával. Ez a mű könyv formában először 1964-ben jelent meg, s az a tény, hogy azóta eljutott a tizedik kiadásig, mindenképpen a népszerűség és a maradandóság sikeres összhangját jelenti. Nem is tudom, hányadszor, de az biztos, hogy hosszú évek után veszem újból kézbe, olvasom végig egy ültőmben. Alapélményem egyetlen mondatban összefoglalható: a *Húsz óra* a megírása után huszonhárom évvel is remekmű. Nekem természetesen régen is ez volt a véleményem, ezért is örültem annak, hogy könyvet írhattam Sánta Ferencről, de hát bizony azóta is elég sok idő múlt el, s az embernek annyi mindenben kellett csalatkoznia, annyi érték fakult meg, és annyi bizonyult talmi-nak ebben az ezredvégi világban, hogy kétszeresen is megnyugtató a tudat: vannak mégis időtálló értékek.

A remekművek közismert vonása az, hogy kimeríthetetlenek. Az értelmező, a befogadó tudat minden korban mást és mást talál a műben. Nem a mű változik, hanem a kor embere, de a remekművet éppen az teszi, hogy válaszolni tud a változásoknak erre a kihívására is, hogy bölcsőbb, mint egyetlen kor. S így van ez akkor is, vagy akkor talán még inkább, ha a mű szinte minden sejtjével a jelenhez kötődik, a megírás idejéhez. Mert hisz azt mindenki tudja, aki csak

olvasta a regényt, hogy a *Húsz óra* címe szimbolikus: azt a húsz esztendő példázza, amely a második világháborútól a regény jelen idejéig, 1962 nyaráig zajlik Magyarországon. S mivel a regény jelen ideje és a megírás időpontja egybeesik, ez a húsz esztendő akkor a jelen és a jelenhez elvezető történelmi szálak ötvözete volt. Ám a jelennek mindig az a sorsa, hogy múlttá, a félmúltnak, a folyamatos múltnak pedig az, hogy befejezett múlttá váljon. S ami a hatvanas évek elején a legélőbb jelen volt, az ma már múlt, olyannyira, hogy a hatvanas évek ma már kulcsfogalom, s nemcsak a hétköznapi élet nosztalgiája, hanem a történettudományok számára is.

Ezeknek a hatvanas éveknek volt egyik kulcsműve a *Húsz óra*, s a regény természetesen kulcsmű ma is. Ám hogy azóta mennyi – szinte emberöltőnyi idő – múlt el, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a regény igazi megértése a fiatalabb olvasóknak ma nemegyszer túl nagy erőfeszítést jelent, mégpedig azért, mert a közelmúltról való történelmi ismereteik, s így történelmi tudatuk bizony hézagos. Mi annak idején félszavakból is értettünk mindent, tudtuk, kik azok az egy vályúból való cselédek, s hogy mekkora tragédia, ha ezek fegyvert fognak egymásra, tudtuk, mit jelentenek a lesöpört padlások, a kenyérhiány, s mit a téesszervezések, mit a kulák és mit a gróf. A regény nagy izgalmát többek között éppen az adta, hogy mindazt, ami bennünk – potenciális regényolvasókban – alaktalanul és félig megfogalmazottan gomolygott múltból és jelenről, azt a *Húsz óra* elrendezte, és maradandó művészi formában rögzítette. Végül is természetes, hogy nekünk, a regény hajdani olvasóinak másként jelent élményt ez a mű, mint azoknak, akik talán még meg sem születtek 1964-ben.

Már ez a tény, hogy többféle élményanyaggal rendelkező olvasói réteg szembesülhet a művel, már ez is gazdagítja a

regény olvasatát. De gazdagíthatja az is, hogy mi, hajdani olvasók is idősebbek lettünk húszegynéhány évvel, s hogy ma mi is mai tudatunkkal olvasunk. S ez a mai tudat szükségképpen másként is lát, ha másért nem, hát azért, mert a nyolcvanas évek közepéről szemléli azt a húsz órát, vagyis azt a húsz évet is. S mégis szinte semmi ellenkezés nincs bennem, amikor hajdani olvasatomat egybevetem a mai-val. Amiként a *Húsz óra* a jelent és a múltat ábrázolja, igen, az valahogy olyasféleképpen volt, hogy művészileg ehhez sokat hozzátenni ma sem igen lehet. A regénynek azonban egyik legérdekesebb sajátossága volt, hogy hangsúlyosan adott jövőképet is; a regény jelen ideje a hatvanas éveknek azt a pezsgését ragadta meg, azt a friss szellemet, amely azt ígérte, hogy a történelem aligha fogja megismételni önmagá hibáit, s hogy a társadalom egy egészséges és boldog állapot felé közeledik. A regény múltképe tragikus, jelenképe lendületes, s jövőképe ennek a lendületnek a továbbfokozása.

Ma már egyértelműen látható, hogy a jövő másmilyen lett. Az a jövőkép, amelyet Sánta természetesen csak főbb erővonalaiban, sejtelmeiben ragad meg, megőrizte művészi igazságtartalmát. Hiteles lenyomata a kornak. A történelem menete mégsem ezeknek, hanem másfajta tendenciáknak engedelmeskedett. A *Húsz óra* egy korszak summájának, egy korszak zárókövének bizonyult, s nem egy korszak kezdőpontjának. Ezt a regényt ezzel a szemlélettel már a hetvenes években sem lehetett volna megírni, s még kevésbé lehetne ma. A jövő másmilyen lett. A dinamizmus helyett a megmaradás lehetőségei váltak kulcskérdéssé, s így a társadalom elképzelései egészen mások a jelenről és a jelenből következő jövőről.

S ezzel a tudattal olvasva újra a regényt, erősödnek a kérdőjelek is. Vajon nem mi olvastuk-e optimistábban a

Húsz órát, mint indokolt lett volna? A Gróf példázata a hangyatársadalomról és a különböző hangyatársadalmak egymást elpusztító harcáról vajon csak a múltra utalt-e, vagy a jövő lehetséges veszélyeit is jelezni kívánta? Vajon Igazgató Jóska annyira egyértelműen pozitív hős-e, vagy mégis vannak az írónak bizonyos fenntartásai? S nemcsak a szerzőnek, hanem a regénybeli írónak is. Vajon nincs-e ebben az értelemben is jelentése annak, hogy a regény a Balogh Antival való beszélgetéssel indul, s a zárófejezetben bár az igazgató veszi fel kocsijára az író, az nem vele tart a városba, hanem Balogh Antiékhöz megy. Bizonyos, hogy nem az igazgató személyét érintő kritika ez, de talán jelzés, hogy a vezetők és a néptömegek között mindig keletkezhet bizonyos feszültség, s hogy a hatalommal nem mindenhol gazdálkodnak olyan okosan, mint ebben a faluban.

A *Húsz óra* jelen- és jövőképe példa volt a hatvanas években: ilyenformán lehetne az egyének és a társadalom számára a boldogságot megteremteni. Ez az igazság jótáncit sem változott azóta. Nem változott, csak messzebb került, elérhetetlenebbé vált számunkra. Ezért is tündöklük talán még sugárzóbban ez a regény: árasztja magából a hitet, hogy még a lehetetlennek tetsző helyzetekből is ki lehet lábalni, hogy mindenre lehet megoldást találni, azaz van remény.

1987

Sánta Ferenc évtizedei

Nem is olyan régen még fiatal írónak számított Sánta Ferenc, olyannyira fiatalnak, hogy csak Az ötödik pecsét és a Húsz óra megírása után egy évtizeddel, 1973-ban kapta meg a Kossuth-díjat, s most *hatvanadik születésnapján* köszönhetjük, abban az életszakaszban kívánva neki még sok évtizedet, amelyben már visszavonhatatlanul a nemzet nagy öregjei közé fog számítani, olyanként, akinek szava is és csöndje is mindenképp tanuló figyelmünkre érdemes. Mert Sánta Ferenc először azt érte el, hogy megkerülhetetlenül figyelnünk kelljen arra, amit leír, aztán pedig azt, hogy csöndjére is hallgassunk, s az új művek megjelenésének egyre hosszabbra nyúló hiányát is próbáljuk megfejtetni. Ám ha jelentése van is a csöndnek, azt pontossá csak az új művek tehetik majd, azok, amelyek várható megjelenéséről egy tavalyi interjúban olvashattunk.

A ma hatvanéves nemzedék számára embert, azaz tehetséget és jellemet próbára tevő évtizedek adódtak. Mondhatjuk persze, s igazán elegendő okkal, hogy így volt ez végig a huszadik században, de talán az sem kétségbe vonható állítás, hogy a próbák egyre nehezebbé válnak, s egy-egy nemzedéknek mind nagyobb tömegét ragadták magukkal. Ha mai eszemmel próbálom a huszadik század magyar írónemzedékeit e szempontból sorra venni, akkor ma már

nem csak azt kell látnom, hogy a forradalmak szükségessége, és ugyanakkor a forradalmak lehetetlensége vagy elbukása teremtetett olyan feszítő erőt, amely a nemzet sorsproblémáit ugyan nem oldotta meg, de íróinkat csodálatra érdemes erőfeszítésekre sarkallta; hanem azt is, hogy éppen e helyzet következtében állandóan át kellett élniük a forradalmi és a reformgondolat nem mindig termékenyen feszítő ellentétét. A huszadik századi magyar szellemi életben ez idáig három jelentős, egyszerre forradalmár és reformer nemzedék lépett színre. Elsőként Ady Endréé és Móricz Zsigmondé, másodikként Illyés Gyuláé és József Attiláé, és harmadikként (már a felszabadulás után) Nagy Lászlóé, Juhász Ferencé, Santa Ferencé.

Az első pillanatban, legalábbis látszólag, ennek a harmadik nemzedéknek napfényes út kínálkozott. „Fényes szelek” fújtak a tavaszi ragyogásban, az út egyenesnek, a cél közelinek látszott. A nemzedék legkorábban kibontakozó tehetségei, elsősorban a költők, ennek hangot is adtak. Olvashatunk e korból jó műveket, bár remekművet alig. De e költők is, s főként olyan később induló prózaírók, mint Santa Ferenc, pályaindításként már nem adhattak erről az eltűnő ragyogásról hírt, annál inkább a beborult égboltról, a bizonytalanná váló célról. 1954 tavaszán jelent meg Santa Ferenc első elbeszélése, a *Sokan voltunk*, s ha van hangsúlyos és feledhetetlen pályakezdés a magyar epikában, akkor ez mindenképpen az. Ma is úgy gondolom, hogy ez a mű nem hiányozhat elbeszéléseink legszigorúbb válogatásából sem, s ha csak tucatnyi mű férne abba a képzeletbeli kötetbe, akkor is ott van a helye.

Santa Ferenc pályakezdésének első két esztendeje – 1956 derekáig, az első elbeszéléskötet megjelenéséig – arról volt hiteles tudósítás, hogy megtört a forradalmi lendület, hogy ami történik, az a dolgozó nép érdekei ellenére történik,

s ez tragikus. Ez a tragikumélmény fokozódott szinte a végső kétségbeesésig 1956 élményeinek hatására. Míg a pályakezdő novellák ösztönös-érzelmi beállítottságú, lírai hangvétellű, nemegyszer a költemények szépségeit is kínáló művek voltak, addig a történelmi váltás által szinte kiprovokált második szakaszban a tudatos-gondolati jelleg lett a meghatározó. Lényegében más szemléletűek lettek az elbeszélések, s megjelentek a regények, amelyek már pusztán létükkel is az írói szemlélet váltásáról tanúskodnak.

Sánta Ferenc és nemzedéke 1956 után nem hitét, hanem e hithez fűződő illúzióit veszítette el. Ezt sokan és sokáig nem értették meg, s ezért is volt olyan nehéz ennek a nemzedéknek évekig az útja. Mert kényelmesebb volt továbbra is illúziós hitet kérni számon azokon, akik pedig látták, hogy a forradalmi lobogás önmagában semmit nem oldhat meg, s hogy a forradalomnak, főleg ha az vértelenül és szinte közmegegyezéssel győz, mint nálunk 1945 után, soha nem szabad lemondania a fokozatosságról, a folyamatos reformok útjáról. Szükségszerű, hogy először Sánta Ferenc is azt vizsgálta meg, mintegy modellt teremtve néhány elbeszélésben és főként *Az áruló* c. kisregényben, hogy milyen is a forradalmak természete, hogy szükségszerű-e mindig – bármilyenek is a történelmi-társadalmi körülmények – a forradalmak torzulása, az önmagát felfaló, szinte tehetetlenségbe hulló lendület. A kisregény hangsúlyosan, központi kérdésként vetette fel a történelmi haladás két nagy lehetőségének, a forradalmi és a reformútnak a kettősségét, amely akkor, abban a helyzetben összebékíthetetlennek látszott, mivel mindegyik fél ellenségnek tekintette a másikat. És akkor még maga Sánta Ferenc is elvetette a reformutat – legalábbis azt a változatát, amelyet bemutatott.

De nem fogadta el az ábrázolt forradalmi utat sem. Mindegyiket dogmatikusnak tekintette, ráadásul fanati-

kusnak is, s ebből következett, hogy mindkét út képviselői éppen csak arról feledkeztek meg, amiért harcba indultak: a néptömegek sorsának megjavításáról. Mert a paraszt, aki ebben a huszita korban játszódtó történetben a nép képviselője, mindenből kimarad, pontosabban mindenhol csak mint életét feláldozni kész katonára van rá szükség. Ő legfeljebb pusztá fizikai létét mentheti, sorsának jobbra fordulásáról nem is ábrándozhat.

Ám ha így van is, az ember erkölcsi lény, aki tudja, mi a jó és mi a rossz. Tudja tehát, hogy miképpen élve maradhat önmagához hű, az ember nevezetre méltó. Ezt a meggyőződést formálta regényé *Az ötödik pecsét*, megint csak kiélezett helyzetben, 1944 decemberének nácik által megszállt Budapestjén. S innen, a történetfilozófiai és az etikai nézetek esztétikai megörökítésétől lépett át az akkori jelenbe Sánta Ferenc, megírva a *Húsz órát*, amelynek címe a felszabadulással kezdődő két évtizedet jelképezi. Ez a regény is hangsúlyosan mutatja be a felfordult időt, a „bolond” világot, a forradalmi kor visszájára fordult, fonák esztendeit, de ennek ellentétéként nemcsak az ember etikai tartását, a viharban is helytálló magatartását állítja, hanem a valóságos társadalmi közegnek az elrendeződését is. A kizökkent idő helyretolódik, s bár ebben nagy a szerepe a regény történéssíkján Igazgató Jóskának, a falu egyik vezetőjének, az elrendeződést mégsem csak a történelmi személyiségnek, hanem legalább annyira a néptömegeknek is köszönhetjük. Ez a regény azt is megmutatja, hogy a forradalom és a reform nem ellenségek. Olyan világot fest, amilyennek már 1948 után lennie kellett volna.

Ma már tudjuk, s elég régóta, hogy a *Húsz óra* jelenképe is idealizált ábrázolásnak bizonyult a történelem ítélőszéke előtt. Nem azért, mert illúziókat kergetett, hiszen látszólag semmi objektív akadály nem volt annak, hogy minden

úgy alakuljon, amiként az a regényben leíródott. A valóság ellenállása mégis nagy volt, a reformok útja a szükségeshez képest késve nyílt meg, s aztán az is sokkal göröngyösebbnek bizonyult a várhatónál, főleg miután számosan hordták is oda az úti akadályokat. Úgy tűnik, Sánta Ferenc ezt már a regény megírása után is érzékelte, hiszen például olyan regényt is eltervezett (néhány részlete, éppen a Népszavában, meg is jelent 1970 tájékán), amely a felelősség áthárításának kérdéskörével kívánt foglalkozni. Mégis, úgy vélem, elsősorban az általa elképzelt reformlehetőségek elakadása volt az, ami „hallgatásra”, az alkotói műhely csöndjébe való visszahúzódásra készítette.

Amit Sánta Ferenc eddig megalkotott, az a mintegy ezeroldalmi epika kitörölhetetlen része immár irodalmunknak. A tragédiák és reformok írója ő, aki a legfőbb felelőséget az emberi élet iránt érzi, s akinek az a célja, hogy ez az élet ne csak megmaradhasson, hanem emberhez méltó is lehessen. Régi álma ez a magyarságnak és a magyarság érdekeit kifejező íróknak, de ritkán volt olyan fontos ezt kifejezni, mint mostanában, Sánta Ferenc évtizedeiben.

1987

A korszerű későmodernség

Az utóbbi fél évszázad magyar irodalmának egyik legkülönösebb alkotója Sánta Ferenc. 1954-ben jelentkezett első írásával, s az mindjárt a nagy figyelmet keltő *Sokan voltunk* című elbeszélés, a magyar novellairodalom egyik alapműve. Aztán publikált kétkötetnyi elbeszélést, három regényt, egyiknek a drámaváltozatát, néhány publicisztikai írást, adott interjúkat, de mindezt a hatvanas évek végéig terjedő időben, s azóta újabb szépirodalmi művet nem olvashattunk tőle. A hallgatásnak többféle oka és értelmezése lehet, ám egy különösen sikeres életműszakasz utáni elhallgatásra igazi magyarázatot inkább csak a hosszú csönd utáni új megszólalás elemzése adhatna. Annyit tudhatunk általánosságban, hogy az elhallgatás okai az igazi tehetségeknél politikaiak és/vagy alkotáslélektaniak. Az előbbire a Rákosi-kor kényszerített sokakat és sokféleképpen, az utóbbira bármely korszakban találhatunk példákat. Az irodalmi közvélemény kétféleképpen magyarázta az alkotáslélektani indítékú hallgatást. Egyrészt kajánul vagy sajnálkozva beszélt a tehetség elapadásáról, a kiégettségről, az időből való kihullásról, másrészt viszont legendát gyártott, szinte szentté avatva a hallgató írókat. Ez utóbbiak közé tartozott Pilinszky János és főként Ottlik Géza, akik ugyan 1956-ig valóban nemkívánatos személyek voltak az irodalmi nyilvánosságban, de 1957-től kezdve sem rajongott

értük a hivatalosság. Hallgatásuk ezért ellenzékies politikai értelmezést is kaphatott, az átmeneti vagy tartós írásképtelenség szinte érdemmé vált, holott ennek lényegi okai nem politikai természetűek voltak. Pilinszky a hetvenes években meglepetést keltő költői „bőbeszédűséggel” törte meg a maga csöndjét, Ottlik azonban haláláig nem publikálta regényének folytatását, s éppen ez avatta kultikus figurává.

Sánta Ferenchez nem volt ilyen kegyes az irodalmi élet. Talán azért sem, mert tőle – látszólag legalábbis – nem vezettek utak a posztmodern epikához. Az 1945 utáni évtizedek marxista és marxizáló kritikája a maga realizmusfelfogását legközvetlenebbül az epikán kérte számon. S hogy ez a kritika mind megengedőbbé és megértőbbé vált a hatvanas évek derekától kezdve, az elsősorban nem Ottlik Géza – és a vele rokon hatású Mészöly Miklós –, hanem Déry Tibor, Sarkadi Imre, Sánta Ferenc, Örkény István munkásságának köszönhető: ők törtek utat a korszerű későmodernség – és természetesen Ottlik és Mészöly – lassan megértőbbé váló befogadásához. S nem csupán kezdeményezésekről van szó. Például Sánta Ferenc munkásságában, ebben a mintegy ezeroldalny alkotásban egy írói világ teljessége mutatkozik meg, egyszerre korhoz kötötten és az örök emberi értékekre figyelve. A XX. század ötvenes-hatvanas éveinek műveiből nagyon sok megfakult mára, Sánta legjobb elbeszélései és regényei azonban kiállták az idő próbáját. A művek kérdései és válaszai ma is foglalkoztatják a befogadót. A kizökkent idővel nemcsak Hamlet Dániájában, nálunk 1944-ben, 1952-ben vagy 1956-ban kellett szembenézni, hanem azóta is jó néhányszor. S mi már tudjuk, hogy ami Hamletnek nem sikerülhetett, az egészen soha senkinek nem sikerülhet: a kizökkent időt legfeljebb közelíteni lehet igazi, ideális helyéhez. Nincs nyugalmi állapot a létezésben, ezért a kérdések és a válaszok szövevényében

hitelesen eligazodni mindig nehéz. A legbiztosabb fogódzót az az emberség adhatja, amelynek bázisa az évezredek csiszolta erkölcsi értékek köre.

Az 1927 szeptemberében született, s így éppen 75 éves Sánta Ferenc 1970-es, *Isten a szekéren* című novellagyűjteményének mindössze tízsoros utószava a csönd és a modernség szempontjából is tanulságos:

„Egy nemzeti irodalom nagykorúságát a próza magasrendű művelése, minőségi és mennyiségi súlya jelzi. Nagyon fontos tudni ezt a magyar irodalom szeretőinek és művelőinek egyaránt. Ez a legjobb út, mely önismerethez egyfelől, s másképpen a világirodalomhoz vezet. Magam, lehetőség és tehetségem mértéke szerint e dologban igyekeztem szolgálni minden írásommal. S mert alázatot éreztem, sem könnyűséget, sem öncélú játékot soha magamnak meg nem engedtem. Miként ügyeltem arra is, hogy ne szaporítsak a kevésből érdemtelen sokat, de a sokból szigorú keveset inkábbbb.”

Pusztán a megjelenésért nem publikált még befejezettnek látszó kéziratot sem az író, s ez csattanós cáfolata azoknak a régebbi kritikai észrevételeknek, amelyek szerint nem önkritikus alkat, a műveiben kifejtett nézeteiben soha nem kételkedik, azok túlságosan egyértelműek. A világkép néhány alapelve, elsősorban az igazság, a szabadság és a jószág (az erkölcsösség) értékei valóban megingathatatlanok, de már a hozzájuk vezető utak, megjelenésük lehetséges formái igen csak polifon módon mutatkoznak meg, s az is bizonyosnak látszik a hetvenes évek néhány rövidebb részletközlése alapján, hogy a világképben komoly módosulások formálódhattak, s feltehetően ezeknek is köze van a hallgatáshoz.

Maga az író egyetlenegyszer nyilatkozott érdemben a maga csöndjéről, 1986-ban az Új Tükörnek adott interjújában:

„Én sok keserű dolgot írtam, amit aztán ha befejeztem, eldobtam, vagy pedig amikor már láttam, hogy nincs erő

bennem ahhoz, hogy a magam által penzumnak tekintett utolsó szót, azt, hogy mégis, mégis fáradozni kell, vagy azt, hogy mégis van remény, képes legyek a hitelesség erejével a műbe beleszólni – hazudni nem lehet az írásban, az íráson keresztül lát az ember, mint egy ablaküvegen, az írónak a szívéig, a lelkéig, az értelméig –, akkor feladtam az írást.

Ha szabad azt mondanom, az idő engem igazolt. Olyan értelemben, hogy az elkeseredettséget, a reménytelenséget képes voltam önmagamban legyőzni, mégpedig akkor, amikor a bajok nemhogy csökkentek volna, hanem nőttek.”

Az interjú végén az író rövidesen újabb regények megjelentetését ígérte, erre azonban nem került sor. Maradt a csönd. Nem ártana azonban végre elfogadóan tudomásul vennünk azt, hogy a szellemi teljesítmények világában nem lehet kötelezően általános igényünk újabb és újabb felfedezésekre, remekművekre. Van, aki száz verset írt egész életében, van, aki ezret, s mindegyik halmazt szigorúan megrostálja az idő. Ezeroldalnyi próza ugyanúgy maradandó lehet, mint a tízszerese.

A magyar próza nagykorúvá tételének igénye természetesen olyan törekvés, amely a XX. század egészen végig húzódik, s már Móricz, Krúdy és Kosztolányi mesterművei is a nagykorúság bizonyítékai. Santa Ferenc vallomása nyilván nem a méltó elődök hiányára kívánt utalni, hanem a közvetlenebb jelen sok silányabb munkájára, amelyeket részben a tehetség szerényebb mértéke, részben a hivatalos kívánalmaknak való megfelelés, részben pedig a folyamatos publikálási vágy hozott létre, bár gyors mulandóságra ítélve. A nemzeti irodalom nagykorúságának vágyképe pedig egyúttal a nemzeti lét, a társadalom nagykorúságának igényét is magában rejt, a világirodalom szintje pedig az európaiságot, az egyetemességet. Nem a szocialista táborét, hanem a nagyvilágét. Ez teljesen egyértelmű, hiszen

Sánta Ferenc a hatvanas és hetvenes években is kijelentette, hogy nem tudja elfogadni a marxizmus módszerét, hogy nem hisz „egyedül üdvözítő eszmében”.

Közhelyként tudjuk, hogy a posztmodern a magyar irodalomban, az epikában jelentkezett átütő erővel. Ez a posztmodern epika a maga hazai ősei között elsősorban Kosztolányit, kortárs elődeiből Ottlikot és Mészölyt szokta említeni. Sántát még véletlenül sem. Az irodalmi korfordulóról a szakma azt próbálta szinte axiómaként elfogadtatni, hogy az olyannyira radikális, hogy azonnal eltöröl minden korábbi szemléletmódot, poétikát, ami nem neveztetik előzménynek, s ezt a törlést visszamenőlegesen is megpróbálták érvényesíteni. Ezek szerint az ötvenes-hatvanas évek legjobb művei sem nevezhetők a nyolcvanas-kilencvenes évek felől már érvényesnek, mert nem posztmodernnek. Ez aligha irodalomtörténeti szemléletmód. S megvan az a hátránya is, hogy a hagyomány és az újítás többnyire termékeny párharcát, ennek folytonosságát megpróbálja lezárttnak tekinteni. A posztmodern az újítások újításának, mintegy kétszáz évnyi modernitás után az első igazán újnak tüntette fel magát. Ehhez képest a későmodern fogalmának mindkét tagja negatív minősítésűvé is vált: az ilyen mű egyrészt még mindig csupáncsak „modern”, s annak is „kései”, azaz megkésett, nem igazán korszerű. Ma már azonban egyre inkább látszik egyrészt az, hogy a későmodern és a posztmodern között sokkal kisebb mértékű a szakadék, mint amilyennek az húsz éve látszott, az is lehet, hogy csak egy árkocskáról van szó az irodalomban, s amiként manapság a klasszikus modernség és a klasszikus avantgárd lényegi rokonlelkűségét hangoztatja a tudomány, lehetséges, hogy néhány évtized múlva ugyanez lesz olvasható a későmodernről és a posztmodernről.

Sánta Ferenc hatvanas évekbeli munkássága, elsősorban három regénye sokrétűen példázhatja a későmodernség és

a fogalmilag és tendenciaszerűen akkor még gyakorlatilag egyáltalán nem létező posztmodern olykor egészen közvetlennek mutakozó kapcsolódásait. Példáimat elsősorban *Az áruló* adja, de figyelemmel leszek *Az ötödik pecsétre* és a *Húsz órára* is.

Először is: ezek a regények egyaránt befogadóközpontúak, aktív olvasói közreműködést igényelnek, sőt követelnek meg. Mindhárom regényben kiemelt szerepe van a beszélgetésnek, a vitának. Ezek hol nézetcsere, hol információközlést jelentenek, hol a kibékíthetetlen ellentétességből következő éles összeütközést. A mű alkotója *Az áruló*ban és a *Húsz órában* közvetlenül is szereplővé válik, s nemcsak részese, hanem kezdeményezője is a beszélgetéseknek. Korántsem mindentudó szereplő, illetve elbeszélő, s voltaképpen nem is „mindent” szeretne tudni, csak a legfontosabbra kíváncsi igazából: mi az élet célja, értelme? Hogyan kell(ene) élni? Amikor sokat tud az író-szereplő, akkor is kérdező, kérdéseivel kommunikációt kezdeményező, *Az áruló*ban nemegyszer kikényszerítő személy. Az alapkérdésekre azonban sosem születik egyértelmű válasz. Általában többféle válasz fogalmazódik meg, bizonyos mérvű igazsága vitathatatlanak tetszően mind-egyiknek van, bizonyos szintű hierarchia is kirajzolódik a szereplők döntéseiben-válaszaiban, de a bölcsek követ sem a regénybeli íróalakok, sem az elbeszélő nem mutatják fel. A valóság polifonnak mutatkozik. S bár mindegyik regény szervesen lezáródik, voltaképpen egyik sem befejezett, sem az alapvető kérdések, sem a rájuk adható válaszok tekintetében. Nyitott művek, amelyeknek a kérdésfeltevései a lehetséges módon és értelemben időn kívüliek, azaz örökké feltehetőek.

Mindhárom regényben fontos a példázatok szerepe. S ezeknek nincs semmiféle tanítótese jellege: sokfélekép-

pen megválaszolhatóak, s egyik válasz sem bizonyulhat tökéletesnek. Az írónak döntenie kell, hogy a négy felidézett szereplő, azaz négy világszemlélet közül melyiket tartja életben. Az adott szituációban nem születhet jó döntés, s ezt a mű többszörösen is kifejezi. Az értelmező olvasót egyrészt az foglalkoztatja, hogy ő mit cselekedne az író helyében, másrészt pedig az, hogy vajon az író is megalkotó elbeszélő helyesen állít-e éppen négy magatartástípust a középpontba, s jól ítéli-e meg őket. Az *ötödik pecsét*ben Gyurica által elmondott példázat hasonlóan kiélezett: ha most meghalnánk, és utána feltámadnánk, melyik sorsot választanánk: az erkölcstelen, de erről mit sem sejtő zsarnokét, vagy pedig az erkölcsös rabszolgáét. E regény valóságanyaga szétfeszíti a példázat végleges kettősségét, és további sorslehetőségekre is példát mutat, maga a példázat azonban szuggesztív erővel követeli meg a vele való érdemi foglalkozást is. A *Húsz órában* periferikusabbnak mutatkozik mindkét példázat, pedig hangsúlyos helyen, a húsz közül a XVII. és XIX. fejezetben kapnak helyet, s utalnak is egymásra. Az előbbiben magát tábornoknak nevező boldond – vagy csak monomániás – Tanító szerepel, aki különböző állatokat próbál a békés együttélésre szoktatni, s ezzel példát mutatni az emberiségnek. A második példázattal az öreg Gróf szolgál, akit egy hajdani szeretője tart el. Ő az állatokkal is az emberi történelem gyilkosságát példázza. Napi rendszerességgel hordja az egyik hangyaboly lakóit egy másik bolyhoz, amelynek lakói elpusztítják a középük került idegeneket. A Gróf példázatának nincs művön belüli értelmezése, a Tanítóénak viszont van: a regény mindenki vel beszélgető írója mondja azt az éjjeliőrnek, hogy ha meghal a Tanító, s ezt nem veszik észre időben, az állatok őt fogják megenni. Ez az elbeszélői közlés mintegy előkészíti a Gróf példázatát, és sejteti annak lényegi igazságtar-

talmát, hiszen a regény arról is szól, hogy még az egy vályúból való cselédek is egymásnak esnek, fegyvert fognak egymásra, s hogy a sérelmek, a bántások az utóbbiakban is tovább élnek elfeledhetetlenül. A *Húsz óra* annak idején oly harmonikusnak mutatkozó jelenképe bizony már akkor is több diszharmonikus elemet tartalmazott, mint amennyit észre akartunk venni. Elgondolkoztató az is, hogy a regény a Tábornok alakjának ismételt feltűnésével fejeződik be. Vagyis e regényben azért az akkori – 1962-es – jelen időt illetően is felesel egymással a kétféle tézis: lehetséges vagy lehetetlen-e a történelem normális menete.

Másodszor: a befogadót meghatározónak tartó szerző természetszerűen másként kezdi értelmezni az írószerepet is. Igaz, nem az írószerep legáltalánosabb tartalmaira kell gondolnunk, ez ügyben Sánta nem távolodott el a reneszánsz óta eleven magyar irodalmi hagyománytól: a közösség, a nemzet szolgálatának elvétől. Ő ezt természetesen nemcsak írói, hanem általános emberi feladatnak is érzi: a közösségekben élő ember mindig felelős másokért is. Az igazság azonban bonyolult dolog. Keresni kell, s nem mindig lehetünk biztosak a megtalálásában. A két regényben is szereplő íróalak egyaránt az igazságot keresi, s egyaránt azzal szembesül, hogy minden embernek megvan a maga részigazsága, s ez az adott személy számára rendre abszolút érvényűnek mutatkozik.

Egy 1967-es interjúban így nyilatkozott Sánta: „Egy vagy néhány ember milliókat küldhet meghalni, és a milliók elmennek, a szerencsétlenek. Nem tudunk lassan tiszta ivóvizet adni a gyermekeinknek, és befertőzzük a föld mélyét és a tengereket. Legfontosabb kötelességünk mérsékelni – amíg lehet egyáltalán – a szemben álló indulatokat. Meg kell keresni és kerestetni, egyeztetni és gyümölcsöztetni közös erőfeszítéssel a részigazságokat.” Egy hetvenes évekbeli, a

gimnazista évekre is visszaemlékező vallomásában pedig így fogalmazott: „Az alapvető emberi szabadságjogok ismeretét itt nyújtották számomra legelőször nagyon kimunkált és okos rendszerességgel. De ismét szeretném hangsúlyozni, hogy ez az erdélyi iskolanevelésben élő hagyományként jelen volt, szinte mindenütt. A türelmet mások gondolatai iránt és mások véleményével szemben, a más ember jogának a tiszteletét, a belátást az esendőséggel szemben a legtudatosabb ráhatással juttatták el az értelmünkhöz, amiképpen igyekeztek alapvető attitűddé tenni az elvadult individuum, a közösség érdeke ellen cselekvő akarat megvetését is.” Ez a fajta toleranciaelv a hatvanas évek magyar világában, szellemi életében még csak nyomokban volt fellelhető, s a hetvenes évekre is alig javult a helyzet. A másként gondolkodás véteknek, de inkább bűnnek minősült. Igencsak úttörő jellegű ez ügyben Sánta Ferenc következetes írói harca.

Mind *Az áruló*, mind a *Húsz óra* regényvilágában feltűnő, hogy az író, illetve a névtelen kérdező ember tartózkodik a kielező véleménynyilvánítástól. A *Húsz órában* ezt az is magyarázhatja, hogy a kérdező vendég a faluban, aki rekonstruálni szeretne egy történéssort, amely a nagy történelem mikrotörténelmi eseményekkel való kapcsolatrendszerét is bemutatathatná. Az *áruló* író szereplője viszont mindentudó személy abban az értelemben, hogy az éppen íródo regény szereplőiről, azok cselekedeteiről ő tudja a legtöbbet. Magáról a történelemről azonban ő sem tudhat mindent, s az igazságról sem. A regény szembesítéseit ő irányítja, de a fő vitakérdéseket illetően hallgat, s ezért nevezi őt a huszita harcos, Václáv a leggyűlöletesebbnek és az utálatra legméltóbbnak. Erre az író válasza: „Ez a ház az én házam, és ebben a házban az történik, amit én magam elhatározok. És hogy még pontosabban megértse: énnekem mindenkihez van közöm, de énhozzám senkinek! És tovább: én

kérdezek, és akkor feleljen mindenki, akár maga az Isten az – de hozzám senkinek semmi köze!” Václáv azonban késsel kényszeríti az íróat arra, hogy ne hallgasson tovább, hanem döntsön: egyvalakit tartson életben közülük. Az áruló írója – és vele egyetértésben Sánta Ferenc – nem a szolgálatelvet tagadja meg, hanem azt az elkötelezettségfogalmat, amelyet a korabeli marxista és kvázi-marxista teóriák elvártak volna. E regény kapcsán született a következő megnyilatkozás a szerzői álláspontból, amely magatartásként: „Egy ötödik. Van Tolsztojnak egy naplófelfjegyzése. Amikor a dekabristákról szóló regényét készítette, akkor született, és így hangzik: Milyen nagy boldogság, hogy egyik párthoz sem tartozom, és egyformán szerethetem és sajnálhatom mind a kettőt. Egy olyan komplex látásmódot hirdetnek ezek a szavak, amely egyszerre tekint át mindent, a dolgok színét és fonákját, elejét és végét, amely felül és kívül állva a különböző magatartások szintézisére törekszik. Tulajdonképpen azt a szemlélődő, kíváncsi embert jelenti, aki a lelke legmélyén abban reménykedik, hogy a különféle magatartások legjobb részei együtt adnák az igazi, a tiszta emberi magatartást.”

Van tehát egy Sánta Ferenc nevű ember, aki kitartóan gondolkodik a világ, a létezés dolgairól. Elbeszélőként meditációinak lényegét változtatja epikus anyaggá. Az elbeszélés folyamatában részt vevő íróként maga is szereplővé, s így végső soron részelemmé válik. Az ötödik pecsétben hagyományosabb elbeszélői szemléletmóddal, tárgyias előadásmóddal, néhány kommentármegszólalással találkozhatunk. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a szerzői nézeteket leginkább Gyurica mester képviseli. A *Húsz óra* kérdezője az igazságelemeket összegyűjteni és elrendezni kívánó érdeklődő ember, talán ő felel meg leginkább az imént idézett „ötödik” magatartásnak. Az árulóban ez a magatartás azért nem érvényesülhet egyértelműen, mert az író – a már

ugyancsak idézett nézetével – mereven elhatárolja magát a többi szereplőtől, tehát egyszerre tekinti magát szereplőnek és kívül-, pontosabban fölülállónak. Úgy viselkedik, mint a bíró: mindenkit meghallgat, szembesít, mindent tudni akar, hogy ítéletet mondhasson. Ez esetében a regény megírása lehetne. Ezt azonban nem lehet úgy megírni, amiként ő szeretné, mert közbeszól a forradalmi erőszak diktatúrája Václáv késének kényszerítő erejével. Nem születhet objektív ítélet, csak szigorúan a korhoz kötött. Nincs független „bíróság”, nem eszmék áramolnak szabadon, hanem a politikai hatalom kalodája kényszerít a szűk mozgástérben döntésre. Közülük a végsőtől a Paraszt szökése menti meg az író, ám ez egyúttal azt is sugallja, hogy a forradalmi diktatúrának nincs szüksége a néptömegekre, csupán mint alattvalókra.

Harmadszor: már az eddigiekből is többszörösen kiderülhetett, hogy Sánta Ferenc számára írói probléma a valóság megragadhatósága. Valóságon elsősorban ne egy konkrét cselekvéssort értsünk (bár ez sem mellékes), hanem annak igazságtartalmait. A részigazságok alig kibogozhatónak bizonyuló szövevényét. Az *áruló*ban mind az öt szereplő mindvégig meg van győződve a maga igazáról. Az író nem próbálja a négy felidézett fantomalakot nézetei megváltoztatására készíteni, csak arra ügyel, hogy ne ugorjanak egymás torkának, legalább az ő lakásában ne. Nem tudhatjuk, hogy milyen regényt írna ez az író a husztizmus koráról. De az a mű azért nem születhetett meg, mert Sánta Ferencnek éppen Az *árulót* kellett megalkotnia, s ez a könyv arról is szól, hogy azt a másik regényt nem lehet megalkotni, tulajdonképpen semmilyen regényt sem lehet írni a történelem helyes menetéről, mert ilyen nincs. A történelem rosszul zajlik, s még az elemzésére törekvőknek is a mindenkori erőszakhoz kell alkalmazkodniuk. Az *áruló*ban elsősorban a politikai erőszak gátolja a valóság megragadását. Jelen van ez a *Húsz órában*

is, de ott sokkal erőteljesebbek az ismeretelméleti és a lélektani szempontok. A *Húsz óra* kérdezője nem bíróként jelenik meg, sem büntetőjogi, sem erkölcsi értelemben, s még rokon- és ellenszenvei is csak áttételesen jutnak kifejezésre. Mindenkihez udvarias, senkit nem bánt meg, akaratlanul sem, mégsem juthat valamiféle ideális, teljes igazság birtokába, s természetesen olyan patikamérleg sem áll rendelkezésére, amelyen grammra lemérhetné, hogy az egyes szereplők részigazsága mennyit nyom. Ma már kevésbé hiszem, hogy *Az áruló* az értékhierarchia felbomlottságáról, míg a *Húsz óra* egy biztató helyreállítási folyamatról szól, s bár ez sokkal derűsebb regény, végleges válaszok ebben sincsenek. Kétségtelen, hogy áthatja a remény elve, s hogy ez nagyjából csalókéának bizonyult – hiszen sem a hatvanas években, sem később nem születhetett meg az a fajta demokrácia, amelyet ez az alkotás remélt –, de ez nem a regény hibája. Ugyanakkor ne legyünk történetietlenek: a hatvanas évek közepén ez a remény szinte országos, sőt szinte egyetemes volt. Magyarország túljutott a korai Kádár-kor nyersen diktatórikus esztendein, nemzetközi méreteken pedig egyre inkább érvényesült a békés egymás mellett élés politikája a két világrendszer mindennapjaiban. Akkor még alig volt elképzelhető 1968, az egész brezsnyevi korszak, a későbbi csőd. A *Húsz óra* tehát meglehetősen kötődik egy magyar s világtörténelmi pillanathoz, történelemértelmezésének jelen idejét tekintve. A hatvanas évek értelmezői heurisztikus örömmel fogadták e regényt, később monográfiámban magam is csatlakoztam hozzájuk. Egy emberöltő elteltével ironikusan szemlélhetjük mindezt, beismervén, hogy a regényvilágok mint valóságok is nehezen tagadhatóak meg, nehezen értelmezhetőek pontosan, főleg benne élve egy agyonpolitizált jelenkorban. A hetvenes években magától Sánta Ferencről hallottam, hogy ha folytatná a *Húsz órát*, akkor éppen az el-

komorulást, a demokráciaremények szétfoszlását írná meg, azt, hogy sem Igazgató Jóskára, sem az őket támogatókra nem volt tartósan szüksége a hatalomnak.

A *Húsz óra* elbeszélője reménykedett abban, hogy a világ rendezettebbé válhat, a részletek értelmes egésszé állhatnak össze. A jelenben látott ilyen tendenciákat, jó csírákat, de látta a múltból örökölt, a jelenbe is elhurcolt ellenpéldákat is. A valóság megragadhatóságának alapkérdése végül is számára az, hogy a világban miként van jelen a káosz és a rendezettség. Pontosabban: a világban és az egyéneken. Micsoda világ ez? – kérdezik rendre már egyes novellákban is, s még következetesebben mindhárom regényben. A dolgot szinte megoldhatatlannak igazából az mutatja, hogy az egyes emberekben többnyire rend van: mindenkiben a maga meggyőződése, erkölcsisége szerinti rend. Az áruló husztizmus korabeli szereplői egyaránt biztosak a maguk igazában, ám ezek az igazságok annyira ellentétesek egymással, hogy együttes jelenlétük kaotikussá teszi a bemutatott világot, amelyben a két katonaszereplő még meg is ölte egymást. Gyilkosság és gyilkossági kísérlet történik 1956 őszén a *Húsz óra* cselekményében is, s a négy érintett éppen a négy egy vályúból való cseléd, egykor jó barát. A huszita és császári katona nem gonosztevő, hanem zsoldos: a gyilkolás a feladatuk. Életükben egy rövid időre voltak egy hiten, egyébként mindketten hitváltók, ezt tudják is egymásról, s alighanem ezért is az olthatatlan kölcsönös gyűlölet. A *Húsz órában* ugyancsak a politikai-világszemléleti szembenállás váltja ki a gyilkosságot, ám a gyilkos Varga Sándor nemcsak megtévedt, hanem gonosszá vált ember is, akit a falu is kivet magából. Gonoszság és gyilkolás Az *ötödik pecsét* történéseiben, a nyilasok cselekedeteiben kerül folytonos kapcsolatba. Nyilvánvaló, hogy a négy kisembert feljelentő fényképész és a nyilasok is meg vannak győződve

a maguk igazáról, de tévednek: gondolatmenetük emberellenes, még parányi részigazság sincs benne. A nyilasok azok, akik nem emberekkel, hanem rabszolgákkal akarják benépesíteni a földet. Talán meglepő, de az 1944 decemberének Budapestjén, a gonoszság tobzódásakor játszódó regény hirdeti lehangsúlyosabban azt, hogy a káosz el fog múlni, a világ rendezettebbé fog válni, s ennek biztosítéka az emberiség nagy többségének ép – és kiölhetetlenül ép – erkölcsi érzéke. E konkrét történelmi helyzettől most már elvonatkoztatva később Sánta Ferencnek nem volt ennyire egyértelmű véleménye a társadalmak erkölcsi állapotáról. 1986 novemberében úgy nyilatkozott, hogy *„a nemzetnek és a társadalomnak az erkölcsi állapota most szinte minősíthetetlenül rossz”*. 1989-ben: *„egy meglehetősen súlyos betegség állapotában lévő nemzet került ki ebből a 40 esztendőből”*. S nem voltak illúziói az azóta már részben megtörtént jövőről sem. Egy 1991-es cikke szerint: *„belépve az úgynevezett polgári demokrácia világába, oly dolgokkal találkozunk majd, melyek mélyen sértik az erkölcsi ember igazságérzetét egyfelől, másképpen pedig korántsem jelentenek sem személyi, sem egzisztenciális biztonságot. Valóban szabadabb társadalom keretei közé érkezünk, de egyben olyanba is, mely a szabadság biztosítékainak mechanizmusát még nem volt képes megteremteni és beépíteni a működésbe.”* Vagyis a káosz és a rend, az igazság és az igazságtalanság, a szabadság és a kiszolgáltatottság továbbra is küzd egymással.

Negyedszer: érdemes a regényforma műnemi-műfaji újdonságaira is figyelnünk. Mind *Az áruló*, mind a *Húsz óra* újtóan későmodern regény. Van egy közhelyszerű regényértelmezés, eszerint ahány regény van, annyiféle meghatározást lehetne adni e műfajról. Noha ez így nyilvánvalóan túlzás, valami igazság van benne. Ami először feltűnhet e két mű kapcsán, hogy a hatvanas évek kritikái következe-

tesen megkérdőjelezték mindegyiknél a regény minősítést. A *Húsz óránál* erre az adhatott alapot, hogy folyóiratbeli megjelenésekor még *Húsz órá*s riport volt a mű címe, később pedig ezt erősíthette, hogy a filmváltozat következetesen riporterként emlegette a kérdezőt, aki rendszeresen kijelentette, hogy „ezt a riportot nem lehet megírni”. A mű azonban viszonylag szabályos regény. Beszélgetései nem igazán riporteriek, a kérdező jelenléte a faluban nem csupán egy-két naposnak mutatkozik, még ha a regény jelen ideje egyetlen napnyi is, egyértelműek az utalások a tartós jelenlétre. A mű egymással komoly kapcsolatban levő beszélgetések sorozata, a riportszerűség, a termelőszövetkezeti ülés jegyzőkönyve kifejezési forma, s a regényben megjelenő több idősík, valamint a soknézőpontúság teszi lehetővé, hogy kis terjedelemben a nagyregények teljességének élménye idéződjön fel. A *Húsz órá* kisregény terjedelmű regény, amely csakugyan örömmel fogadja a szocialista diktatúra emberségesebb változatát, de semmit nem felejt el a tragikusabb esztendőkből.

Az *árulót* többen áltörténelmi regénynek nevezték, nem egészen helyesen. A szerző megnyilatkozása szerint „szimpozion, ankét, meditáció ez az áltörténetírás”. Való igaz, időnként nagyon élesen is vitatkozó regényről van szó. Áltörténelminek talán azért nevezhető, mert nyilvánvaló, hogy éppen a huszitizmus korának kiválasztása nem azért történt, mert kitüntetetten ez érdekelte a szerzőt, hanem talán azért, mert az európai történelemben ez volt az első jelentős s hozánk, magyarokhoz is elható ideológiai-gazdasági-politikai mozgalom, amely tartósabb eredménnyel szállt szembe a fennálló renddel, s amelyben okkal lehetett a forradalmi és a reformer út ősmintáját is keresni. A kiindulópont nyilvánvalóan az 1945 és 1956 közötti magyar történelem volt Sánta Ferenc számára is, ennek az értelmezése foglalkoztatta, ám

történetfilozófiai szinten egy nem marxista számára ez a kérdés még szépirodalmi műben is tárgyalhatatlan volt ez időben. Az író nyilatkozata szerint éveken át tanulmányozta a nagy francia forradalom történetét, hogy jobban megértse a jelent is: „Sokszor tettem fel magamnak a kérdést: mit tettél volna Párizsban? Meddig mentél volna? – magyarul: mennyit vállaltál volna az erőszakból? Hol »kapcsolódtam« volna le, ha szabad így kifejeznem magam? Hol fordultam volna talán éppenséggel szembe a forradalommal? Hogyan és miként léphet előbbre az emberiség?” A francia forradalom története meglehetősen ismert, főbb alakjai szimbolikussá vált figurák, az értelmezési lehetőségek sokkal összetettebbek, mint a huszitizmus esetében. A példázatos, a modelljelleg itt sokkal egyértelműbben volt kifejezhető. Némi leegyszerűsítés azonban így is történt, ugyanis egyetlen huszita szerepel, márpedig a mozgalomnak két szárnya volt: a kelyhesek és a táboríták, s végül az ő szembekerülésükkel sikerült a római egyháznak és a császárságnak békésen beolvasztani – a táboríták leverése után – a mozgalmat. Václáv Zizskát emlegeti, mint példaképét. Ő táborita volt, s 1424-ben halt meg. A kelyhesek 1433-ban kötöttek békét a katolikusokkal, a következő évben az ő részvételükkel verik le a táborítákat, a regénycselekmény tehát 1425 és 1433 közé tehető. A huszitizmus két szárnyának különbsége úgy is megragadható, mint a mozgalom reformer és forradalmár ágazata, s nyilvánvaló, hogy egy ilyen kettősség a kommunista mozgalom szempontjából, általában minden forradalmi mozgalom szempontjából érdekes és tanulságos kérdés.

A huszitizmus nem taláломra kiválasztott korszak, s a korabeli eseménysor nem történelmietlen, ám a végül is másodlagos korjellemzők módosításával számos más korszakra, akár az 1945, akár az 1990 utánira is átirható lenne. Nyilvánvaló, hogy olyan példázatról van szó,

amely általában a történelem menetét kívánja értelmezni, amelynek kiindulópontja és célja történetfilozófiai. Ez teszi szimpozionná, ez közelíti az ókori görög gondolkodók dialógusaihoz, elsősorban Platónhoz, aki az író meghatározó olvasmányélménye volt – Epiktétosszal és Epikurosszal egyetemben. A dialógusforma és annak többszereplőssé tágítása elevenebb forma az esszéregénynél. Ez nem magasabbrendűséget jelent, de annyit azért igen, hogy szélesebb olvasói réteghez tud elhatolni. (Érdemes azért arra is emlékeztetni, hogy a megjelenés időszakában Sánta regényei nehéz olvasmányoknak számítottak, a *Húsz óra* például az átlagérettségizők számára szinte érthetetlennek bizonyult bonyolultságával.) Az *áruló* megírásakor nem jelenhetett meg, csak 1966-ban, a *Húsz óra* sikere után. A mű dráma-változatát sem mutatta be a Nemzeti Színház, mert ennek a befejezés radikális átírása lett volna az előfeltétele. (A bemutatóra 1968-ban került sor a Katona József Színházban.) A *Húsz óra* és *Az áruló* egy nagyon kényes és a nevezetes őszi eseményekhez még nagyon közeli időszakban idézte meg 1956 szellemiségét. Nemcsak az írói igényesség, hanem az irodalompolitikai helyzet is arra készítette Sánta Ferencet, hogy olyan kifejezési formákat találjon, amelyek nem tántorítják el az igazmondástól, vagyis kiáltóan különböznek az „ellenforradalmat” elítélő regényektől és drámáktól, ugyanakkor van esély arra, hogy előbb-utóbb meg is jelenhessenek.

Ötödször: essen szó a nyelvszemléletről. Sánta műveinek látszólag semmi köze a majdani posztmodern nyelvszemlélethez, mégis vannak ahhoz is közelítő elemek. Ha öntudatlanul is, de köze lehet Wittgenstein nyelvjáték-fogalmához annak, amiként *Az áruló* alapvető fogalmak többféle használatával él. A nyelvjátéknak ez a fogalma a nyelvhez hozzákapcsolja azt a kulturális közeget, életformát is, amelyben a nyelv és elemei működnek. A regényben e szempontból

meghatározó a nép és a hit fogalmának használata, de az igazsága is. A nép nevében, érdekében beszél és harcol a császári és a huszita harcos is, s bizony mindketten mást értenek e kifejezésen. A regény jelen idejű befejezése pedig azt is tanúsítja, hogy Václáv, a huszita szavai és tettei között sincs összhang. Mivel mindenáron ő akar életben maradni – az ötlet is az övé, a kést is ő ragadja meg –, bár látja, hagyja, hogy a Paraszt kióvakodjon a szobából. Ez egyébként a forradalmár fő bűne, a megbocsáthatatlan. Eusebius pap, sőt pápai legátus, azaz a pápa követe, képviselője. Ráadásul görögből latinositott nevének jelentése: istenfélő, jámbor. A zsoldosokhoz képest valóban jámbor személy, aki mindenféle erőszakot elítél, s önmagát így minősíti: *„Aki nem akar ölni!”* Hinni viszont nem hisz, a császári harcost is pusztán szellemi játékból téríti meg: *„aki semmiben nem hisz, az tud a leginkább lelkesedni, túllicitál még a gazdáján is! Nos, én nem hiszek semmiben – mert az ember, úgy gondolom, semmi számotokra, és mindaz, amit az emberi szív és lélek egyszerű örömet adhat –, az én számomra tehát teljesen mindegy lett volna akár az ellenkezőjét is tennem! Számomra Husz és a pápa, Zsigmond és Zizska egyformán ostoba.”* Nemcsak hit nélkül, hanem a hittel játszó ember is e pap, de mielőtt túlságosan elítélnénk, vegyük figyelembe azt is, hogy a két zsoldos egyforma hévvel és erővel fog fegyvert a hit nevében. A kételyek nélküli hit fanatizmusnak bizonyul, s ezt Sánta a közönnyel együtt a legnagyobb bűnnek tartja. Eusebius közel áll a közönyösséghez, ám inkább az öregember rezignációja, reményvesztettsége az övé: a gyönyörködtető művészet, a bor és a régi nőkre való emlékezés tölti ki, teszi tartalmassá számára a napokat. Anakreón híres verse lehetne magatartásának emblémája: *„Gyűlölöm azt, aki telt kupa mellett bort iszogatván / háborút emleget, és lélekölő viadalt. / S kedvelem azt, aki bölcs, és*

Aphrodité meg a múzsák / szép adományairól zengve szeretni tanít” (Radnóti Miklós fordítása), azzal a megszorítással, hogy a pap nem gyűlöl, csak sajnálkozik az ostobákon. S ha Anakreón versének szemléletét nem ítéljük el, talán megértőbbek lehetünk Eusebiushoz is.

Tanulságos az a két kérdés-felelet sorozat, amely a zsoldosok és az író között zajlik. Előbb a császár kérdezi az íróat az értelemről, mint az ember legnagyobb képességéről, majd Václávhoz fordulva közli vele, hogy a nép gyermek, aki még nem igazgathatja önmaga sorsát, amit az is mutat, hogy eddig minden forradalmát leverték. Ezután Václáv kérdezi az íróat az értelemről, amely jóra törekszik, tehát igazságosságra, s így okkal és értelemmel kel fel jogaiért. Az író mindkét kérdezőnek úgy felel az eldöntendő kérdésekre, ahogyan azok szeretnék, s ahogyan ő is gondolja, végül mégis két homlokegyenest ellenkező válasz születik. Václáv érdeklődésére, hogy miért van ez így, a válasz: *„Mert az előbb nem maga kérdezett!”* Vagyis nemcsak egyes szavaknak, azok szimbolikussá emelt jelentéstartalmainak lehet lényegesen eltérő értelmezése, hanem hosszabb gondolatmenetek során is juthatunk egymással ellentétes következtetésekre. Ezáltal kérdésessé válhat maga a kommunikáció, de a személyiség egységessége, következetessége is.

Hatodikként a rájátszásokat, a vendégszövegeket említem. Eusebius verseket idéz a szerelemről, a borról, a szépségről, antik szerzőket: Anakreónt, Ibykost, Phuphinost, Martialist, másokat. Egy másik, tartalmilag egyértelmű szövegrész Erasmusra utal. Václáv idézi meg saját élményeként, hogy az azincourt-i csata előtt a francia és az angol püspök egyaránt azt prédikálta a katonáknak, hogy az Isten az ő oldalukon áll. Elgondolkoztató az a rájátszás, amely Eusebius leghosszabb megszólalása, s szinte himnusz a Városhoz. E városnak szülte ő, s mellette olyanok – ahogy ez kikövetkeztethető a

körülírásokból –, mint Savonarola, Dante és Machiavelli. S e város így nyilván: Firenze. (Azzal a történelmietlenséggel nem nagyon érdemes most foglalkoznunk, hogy Savonarola nem Firenzében született, s hogy mind ő, mind Machiavelli később éltek, mint a regénybeli cselekménysor, ugyanis nem neveztetnek meg a szövegben.) A Parasztnak a zárófejezetben elmondott nagy vallomása – maga és családja sorsáról – tartalmában s nyelvi megformálásában is felidézi Tiborc panasztát a *Bánk bán*ból, s teheti ezt annál természetesebben, mert ez a sors mindkettejüknél késő középkori jobbágsors. A legnagyobb mértékű rájátszás azonban műnemi-műfaji. A regényből minden lényegi változtatás nélkül lehetett drámát írni, a mű tehát regény is, dráma is. Ennek alapja nyilván a folytonos vita, a szimpozionjelleg, ez viszont visszautal mind a már említett Platón-dialógusokra, ezen keresztül a szókratészi módszerre is, továbbá a reformáció korabeli magyar hitvitázó drámákra.

S végül hetedikként az újraolvasás, újraértelmezés kerüljön szóba. E regények széles körűen mutatták be azt a tapasztalatot, hogy az ember változik élete során, hol rossz, hol jó irányban, hol semlegesen az értékek szempontjából. Hitet szereznek, hitet váltanak, hitet vesztenek, erkölcsösebbé vagy erkölcstelenebbé válnak, esetleg gonosztevővé. Ha az élet változások sorozata, magáról az életről, a világról is módosulhatnak nézeteink. Az áruoló kiélezően szembeállította a forradalmak és a reformok útját. Az 1989-es interjúban Sánta sokkal árnyaltabban szemléli ezt a kérdést: „*nem biztos, hogy jól tettük eddigi évszázadainkban azt, hogy a forradalmat és a reformot szembeállítottuk egymással. Vagy forradalom, vagy pedig reform. [...] A reformcselekvés minőségében lehet olyan mélyreható változásnak a megteremtője, amely forradalmi értékkel bír, és ami a megelőző történelmi időszakokban csak forradalom útján volt elérhető.*” Igaz, ha-

sonló gondolat az angol történelemre hivatkozva már egy régi vallomásában is megfogalmazódott. A lényeg mégis az, hogy a mai meditáló elbeszélő, ha az eredeti huszita történetet nem is formálná másként, a befejezést mindenképpen módosítaná, a szereplőket másként ítélné meg, sokkal megértőbb lenne a császári katonára és a pap iránt. S ez a nagyobb mértékű megértés, meglehet, ott van nemcsak e sorok írójában, hanem általában a mai olvasóban, azzal a természetes ellenpontozással, hogy a huszita harcost mindez nem illeti meg, az ő erőszakossága ma még idegenebb tőlünk, mint volt annak idején, bár egyetérthetünk az író 1987-ben Lakitelken elmondott szavaival: „Az igazságérzetem teszi, hogy mindennek akár a legcsekélyebb erejét is számba vegyem.”

Dacára e rokon törekvésnek, az igényeit az 1970-es évek második felétől egyre radikálisabban bejelentő posztmodern törekvések egyike sem tekintette előfutárának Sánta Ferencet. Nyilvánvaló, hogy elsősorban nem poétikai, nyelvszemléleti okok miatt, hanem azért nem, mert Sánta életműve etikum és esztétikum szétválaszthatatlan kapcsolatának axiómájára és tapasztalatára épül, s ennek igazságát a posztmodern teóriák radikálisan tagadták. A már említett reményelv ugyan nem hiányzik minden posztmodernnek minősített műből, de rendre korlátozott, hiányos, miniatűr terekre és időkre korlátozódik, a szolgálatelv viszont a posztmodern felfogások szerint a „nagykorú” irodalom legfőbb akadályának minősítettetik.

Sánta Ferenc mindegyik művének határozott etikai töltése és sugárzása van. Amikor ezek az alkotások megszülettek, még éppen csak kezdte elfogadni a marxista elmélet az etika létjogosultságát, s kissé árnyaltabban szemlélni az ötvenes évekbeli forradalmi erkölcs sematikus kategóriáját. Még az az *Etikai kislexikon* is, amely egy 1983-as szovjet munka egy évvel későbbi magyar kiadása, elsősorban osztályjellegűnek

nevezi, s megkülönbözteti a polgári és a kommunista erkölcs fogalmát, bár már elismer bizonyos általános emberi tendenciákat is az erkölcsben. Az 1961-es szovjet pártkongresszus viszont még határozatban fogalmazta meg „a kommunizmus építőinek erkölcsi kódexét”. Sánta Ferenc ez időben fejezte ki következetesen az ellentétes álláspontot. Szerinte az erkölcsben elsősorban örök emberi normák fogalmazódnak meg és hagyományozódnak biológiai értelemben és a nevelés által is. Elkötelezetlen humanizmusnak nevezett írói magatartása elsősorban az osztályjelleggel, annak elfogultságával, fanatizmusával vagy közönyével szembeni állásfoglalás. Sánta Ferenc műveinek nagy – és a fordítások révén nemzetközivé is váló – hatása ezzel is magyarázható: a létező szocializmus gyakorlatával és elméletével is vitatkozott. Nézetei a hetvenes-nyolcvanas években – mint a már idézett vallomások tanúsítják – komorabbá váltak a magyar társadalom erkölcsi állapotát illetően.

A szocializmus kora – a szép elvekkel ellentétben – lefokozta az erkölcsöt, s a közösségi társadalom helyett a mikrovilágba való zárkózást, az atomizálódást tekintette célnak, 1956-ból okulva. A posztmodern elméletei, életérzései és részben műalkotásai a történelem „nagy elbeszélései”, az élet célképzetessége helyett egy olyan világot tételeznek, amelyekben a személyiség csak a maga boldogulásával tördelhet. A nagyvilág és a kisvilág is mintha egyre inkább az erkölcsi széthullás, kaotikusság felé haladna. Ezért van égető szükség ma is Sánta Ferenc és a hozzá hasonlók alkotásaira, s ezért kell reménykednünk abban, hogy a XXI. század is minél előbb létrehozza azokat a műveket, amelyek ismét természetessé teszik azt, hogy az embernek és társadalmának erkölcsi állapota alig kikerülhető tárgya az irodalomnak.

2002

Pillantás egy ismeretlen regényre

Katalógusokban bárki hiába keresi a *Szürke kő* című Sánta-regényt, mert soha nem jelent meg. Néhány fejezete azonban olvasható a hetvenes évekből, a Népszava megsárgult lapjain. Én négy ilyen részletet találtam, s bizony lehetséges, hogy rejtőzik még egy-kettő. Ez a négy fejezet azonban, bár nem a ritka megjelenés sorrendjében, összefüggő egésznek mutatkozik, s az is nyilvánvaló, hogy egy ismeretlen nagyobb egésznek is a része. Így következhetnek egymásra: *Szerelem* (1978), *Otthon* (1970), *Nyugalom* (1973), *A gyermek* (1973). Összterjedelmük körülbelül 44 gépelt oldalnyi, s ennyi év távolából is megkívánják a velük való foglalkozást.

Sánta Ferencet 1964-ig nemigen kérdezték írói terveiről, készülő munkáiról. 1963-ban jelent meg *Az ötödik pecsét*, 1964-ben a *Húsz óra*, ez a két regény tette őt országszerete, majd nemzetközileg ugyancsak ismert íróvá, ettől kezdve készültek vele interjúk. Terveiről nem szívesen beszélt, azonban megjelenése – 1966 – előtt többször is szólott *Az árulóról*. Ezen túl mindössze három utalást találtam írói tervekre, készülő munkákra. 1964-ben azt tervezte, hogy regényt ír, „mely a mai felelősséggel élő és gondolkodó értelmiség világába vezet” (Tájékoztató, 1964. január). Tervét hamarosan megismételte: „Derűsebb, szélesebb tájak felé indulok. Először bemutatom egy értelmiségi család 24 óráját. Magunkat.”

(Könyvtáros, 1964. 2.) Hosszú évekkal később, Debrecenben járva így nyilatkozott: „Idő érkezével régi tervemet, hogy írok a kollégiumban eltöltött időkről, meg is fogom valósítani. Azt hiszem, az utolsó író vagyok, aki író lett, és úgy járt kollégiumba, hogy az még a régi kollégium volt.” (Hajdú-Bihari Napló, 1972. március 21.) Legrészletesebben egy ugyancsak teljességgel ismeretlen műről szolt: „Művem megtörtént eseményhez kapcsolódik: a XIX. század elején Afrika partjaitól nem messze elsüllyedt egy hajó. A módosak, a gazdagok elmenekültek négy csónakon, velük mentek a tisztek, sőt a kapitány is. A szegények magukra maradtak egy lelkiismeretes tiszttel, aki azonban véletlenül a tengerbe ejtette az iránytűt az élni akarás mégis győzött: a száznegyvenhét ember tutajt ácsolt, s kevés kétszersülttel, vízzel és borral elindult az ismeretlenbe. Két hét múlva már csak tizennégyen éltek. Engem az foglalkoztatott, hogy vajon kik maradhattak meg: az élelmesek, okosok, az életrevalók, a szerények, az agresszívek, a visszahúzódók? Én már művemben feleltem, egy év múlva, a következő könyvhétre jelenik meg a regény, most várom az önök válaszait.” (Népújság, 1974. június 7., Heves.) Hosszú idő után hangzott el ismét konkrétabb válasz az új művekre vonatkozó kérdésre: „Nekem jövőre, hosszú idő után megjelenik első regényem, és követni fogja még egy-kettő.” (Új Tükör, 1986. november 23.)

A Népszavában a hetvenes évek elején található két részlet egy készülő regényből (*Földre, égre, Szókratész halála*), amelyek talán az említett értelmiségi regényhez köthetők, továbbá egy drámarészlet, a *Petőfi Petrich Somáéknál*, amely 1849 nyarán játszódik, a segesvári csatára való indulás előtt, s ennyiből is nyilvánvaló, hogy Németh László *Petőfi Mezőberényben* című egyfelvonásosának egyfajta elalendarabjáról lehet szó. A nyilatkozatok azonban hallgatnak a drámáról is, a *Szürke kőről* is.

A Szürke kő olvasható fejezetei mohamedán-arab környezetben játszódnak, pontosabban meg nem határozható időpontban, magas hegyvonulatok közé zárt kis hegyi falucskában, a nyár végi hosszú böjt után. A falu helyzetét Ali Jadgár, aki a hetvenedik évében jár, így summázza, fiával, Haszánnal beszélgetve:

„Sokan, nagyon sokan vannak, akik nem is tudják, hogy létezik ez a kis falu, akik pedig tudnak róla, azt mondják: mi dolgunk Pajekuhval és Pajekuhnak velünk? Éljenek maguknak, és ha ők nem jönnek hozzánk, akkor mi ugyan mit keressünk náluk? Miért másszuk meg a hegyek és bércek sokaságát, ahol a vad is vigyázva lép, hogy a mélységbe ne zuhanjon, vagy el ne sodorja a sziklák zuhanása? Mi pedig, pajekuhbeliek, nem válaszolunk semmit. Itt van Pajekuh, és körben a hegyeken és völgyeken, csúcsokon és szakadékokon túl minden egyéb, ami nem Pajekuh. A világ: Pajekuh itt és messze minden, ami nem Pajekuh!”

A történet megismerhető része ennyi: a fiatal Haszán és felesége, Náz egy hajnalban elindul a falutól mintegy háromórányi járásra levő hegyi legelőre, ahol a férj apja, Ali Adgár és anyja, Negine élnek, őrzik a juhnyáját. Szamaruk, Ásráf hátán viszik az öregek számára szükséges holmikat. Van már egy kisfiuk is, meséket szívesen hallgató életkorban. A szülők kellő ünnepélyességgel és meghatódottsággal várják fiukat és feleségét. Apa és fia bejárják a hegyi legelőt. Kikeresik a tavasszal építendő szénégető helyét. Eddig mindig a faluból kellett felhordani a szenet. Majd az apa előadja régi tervét: az irtásföldet szeretné a falu segítségével termővé változtatni. A negyedik rész lazábban kapcsolódik az eddigiekhez. Hazatérés után Haszán rendbe rakta a szamarat. Egy tíz-tizenkét év körüli fiúcska kereste fel, s előadta, hogy megtalálta annak az öreg és hatalmas rókának a rejtekhelyét, amely már hónapok óta dézsmálta a falubeliek

portáit, s eddig még nem sikerült senkinek sem elkapnia. Haszán segítségét kéri a róka elfogásához.

Sánta Ferenc ifjabb éveiben sokat tanult a ballada műfajából, alkotásaiban vannak balladisztikus elemek szerkezeti, tartalmi, nyelvi és ritmikai szinten is. A Szürke kő megismerhető világában erre kevésbé gondolhatunk, annál inkább a biblikusságra. A falucska nem annyira az Isten háta mögött van, inkább az Isten közelében. Szinte paradicsomi állapotok mutatkoznak meg. E világtól elzárt miniköztársaságban mintha az a világ elevenedne meg, amelyet Arany János így írt le: *„elnyomás, népszolgaság / Előttük ismeretlenek. / Törvényük nincs – boldog hiány! / A vének élőszája rendel / Igazságot...”* (Összel) Az édeni viszonyok között Haszánék *„Mint a természetben élő emberek általában, maguk is tudták mindennek a rendjét, képesek voltak jól bánni az erejükkel és az idejükkel, úgy, amiképpen azt éppen magától a természettől tanulták el, mely nyugodt és egyre ismétlődő rendjével oktatta őket arra, hogy mindent idejében és mindent a maga módján kell elvégezni”* (Szerelem). Ali, amikor megérkezik a fia, így gondolkodik:

„Helyén van hát, íme, minden a világban. Helyén van ő maga is, mert részese volt, majd folytatója és beteljesítője annak, ami maga az elpusztíthatatlan élet. S mert gondolatai mindig természetesen munkáltak és mindig arra irányultak, amit dolgának és kötelességének tudott, s mert minden kívánsága és képessége célját és hivatását abban a tennivalóban lelte meg, melyet a természet rendje írt elő, s amely dolgokat mindig karjának, kezének, testének erejével kellett elvégeznie: gondolkodás és cselekvés, értelem és test tevékenysége elválaszthatatlan és megszeghetetlen harmóniában olvadtak össze. Most is az értelem felismerése, hogy fia olyan, amilyennek lennie kell, s hogy minden úgy van, amin annak a természet rendje szerint történnie kell, Ali számára

elsősorban testének, mégpedig pontosan úgy, ahogyan maga érezte, karjának, lábának, kezeinek és minden részének csodálatos nyugalalmát jelentette” (Otthon). Apjával az erdőt járva Haszán „Érezte az erdő nagy nyugalalmát s rendjét, valami hasonlót, mint ami a maga életét is jelentette.”

A falu egyes családjai emberemlékezet óta ugyanazt a munkakört látják el. Már Ali ősei is juhászok lettek idős korukra a hegyi legelőn, s ez a sors vár Haszánra is. A szénégető és kovács pedig a Pur-Dara család, jelenleg annak Aziz nevű férfia. Aziznek már az apja is úgy gondolta, hogy a pásztorok építsenek maguknak a hegyen szénégetőt, hogy ne kelljen a szénét felcipelni. Ám a falu, azaz Pajekuh úgy döntött, hogy maradjon minden a régiben, mert a szénégetőnek hiányoznának azok az élelmiszerek, amiket a pásztoroktól kap cserébe a szénért. Most viszont már jóval népesebb a falu, több szénre van szükség, így nem fog gondot okozni a hegyi szénégető. Hasonló a helyzet az irtással. Ali úgy gondolja, hogy még van annyi életeréje és ideje, hogy részt vegyen ebben a munkában, s hogy most már meg fogja engedni a falu ezt a tevékenységet, azaz segítséget is ad hozzá. Hiszen „Pajekuh mindig tudja, hogy mit kell tennie!” Azaz a faluközösség mindenki érdekeit, szükségleteit figyelembe veszi, s mindig úgy dönt, hogy a közösség ne sérüljön, de közben ügyel arra is, hogy az egyén érdekei se sérüljenek meg nagyon. Tehát most majd „Pajekuh nem veszi el Ali örömét, ha úgy látja, hogy kitart szándéka mellett”. S az emberek, majd ha kora tavasszal elvégezték a munkát, így fognak elbúcsúzni: „Örültünk, hogy kedvedre tehettünk, Ali Jadgár! Allah pedig adjon majd bő termést a búzádból és a kukoricádból, magad pedig éljél még sok esztendőt!” (Nyugalom).

Ebben az édenben tehát nemcsak a természet és az ember, hanem az egyén és a közösség is azonosulóan válik

eggyé. A közösség azonban nemcsak a falut jelenti, hanem a kisebb, a családi sejteket is. A szerelem és a szeretet szétszakíthatatlan érzései határozzák meg, hálózák be az idős és fiatal házaspár négyesét. Haszán és Náz mérhetetlenül és mégis kimondhatóan szeretik egymást, s e párost nem ellenpontozza, hanem távlatossá teszi Ali és Negine kettőse. E négy ember mindegyike szereti és tiszteli a többieket, s ezért: boldogok. Az a jelenet, amelyben a hegyi úton Haszán megvallja Náznak, hogy amióta szereti, ha a reggeli napfény az arcát éri, mindig bizonyos benne, hogy Náz ott van vele, s annak leírása, amiként ezt a közlést Náz fogadja, a kölcsönös szerelem feledhetetlen megjelenítése. S hasonló mondható el az apai és az anyai szeretet megnyilvánulásairól. Nem érzелgős, hanem egészséges érzelmvilágú emberekről van szó. Haszán és Náz már évek óta házasok, mire a férj bevallja a napfény-szimbólumot. Ezután *„Elhallgatott és hirtelen zavar fogta el. Testben és lélekben erős ember volt, s ezért ritkán mutatta ki érzelmeit, s ha meg is tette, a legritkábban fordult elő, hogy szavakba öntse őket. Szeretetének megnyilvánulása maga a munka, a szüntelen gondoskodás volt mindazokért, így Názért is, akiket a szívébe zárt. Öntudatlanul is tisztában volt vele, hogy a legszebb alázat, ha elvégzi a férfi dolgát az életben mindazokért, akik előtt felelősséggel tartozik”* (Szerelem).

Ali még szűkszavúbb ember. A fiatalasszonyt üdvözölve csak ennyit mond: *„Örülök, hogy újra látlak, Náz!”* Közben azonban ilyen gondolatai vannak: *„Van valami Názban, ami több mindennél, amit ő tett bármikor is, és több annál, amit ezután is tehet, több mindennél, amit ő valaha is elvégezhet a világban. De mi az, amitől úgy érzi, hogy a kis Náz több nála? Amitől eltűnik ereje és méltósága, amitől eltűnik hetven esztendő tudása, s mindaz a biztonság és büszkeség, melyet éppen ezek az esztendők adtak?”* S a válasz: *„akkor*

éreztem mindezt, amikor az anyám megérintett, aztán amikor Negine gyermeket várt, és amikor megtudtam, hogy Náz megfogant.”

A *gyermek* című részlet nem Haszánék gyermekével foglalkozik mégsem, hanem egy nála sokkal nagyobb, lassan kamaszodni kezdő fiúval, aki életében először végez férfidolgot. A felnőttek nem találták a rókát, a gyerekek inkább játszani széledtek, amikor keresgélni kezdték. Dzsemál Haszani többnapos megfigyelés eredményét közli Haszánnal, s azért kéri a segítségét, mert belátja, hogy egyedül aligha képes elfogni az állatot. Így viszont ketten biztosan elvégzik ezt a munkát, s győztesen térhetnek vissza a faluba az elfogott rémmel, kártevővel. Haszán a fiúban a maga gyermekét is látja néhány év múlva. Szívesen segít, szívesen tanít. Tudja, hogy a gyermek most fog igazán a faluközösség – már-már emberszámba vett – tagjává válni.

E faluban a tisztesség, a bölcsesség és a szeretet uralkodik, s rend van: természetközeli és emberszabású törvények rendje. S ezért mindenki boldog lehet. A megismert részletekben mindenki elégedetten munkálkodó, boldog ember. Megvalósulna az emberiség álma? Vagy inkább a régi aranykor idéződik fel? Sánta Ferenc három megjelent regénye behatóan foglalkozott a boldogság keresésével, a megtalálás lehetlenségével vagy lehetségeségével. A legderűsebb választ a *Húsz óra* adta: mintha a történelem szörnyű tragédiái után, miként az író egy interjúbán József Attilát idézve nyilatkozta, valóban finomulna a kín. Ám az idill korszaka nem vált közelivé. Félő, hogy e regény tervében is szerepelt valami, ami feldúlta az ősi rendet és békességet. S talán ezért nem válhatott késszé a mű. Az 1986-os interjú legalábbis utal ennek a lehetőségére, bár konkrét mű említése nélkül:

„Én sok keserű dolgot írtam, amit aztán ha befejeztem, eldobtam, vagy pedig amikor láttam, hogy nincs erő ben-

nem ahhoz, hogy a magam által penzumnak tekintett utolsó szót, azt, hogy mégis, mégis fáradozni kell, vagy azt, hogy mégis van remény, képes legyek a hitelesség erejével a műbe beleszólni – hazudni nem lehet az írásban, az íráson keresztüllát az ember, mint egy ablaküvegen, az írónak a szívéig, a lelkéig, az értelméig –, akkor feladtam az írást.” A Szürke kő megismert részleteinek szinte teljes körű idilljében nyoma sincs reményvesztettségnek, de még az aggodalomnak, a félelemnek sem. Haszánék időszemlélete az emberi életre vonatkozóan ugyan lineáris, de az emberiséget illetően ciklikus: lényegében ugyanaz ismétlődik minden nemzedék, minden ember életében. Haszánról olvashatjuk, hogy „...úgy telt fölötte az idő, hogy nem ismerte a legrosszabbat, amit ember ismerhet: a félelmet attól, ami lesz, a jövőtől, amibe nem képes belelátni. Osztozott tehát a föld és a jószág és a természet legközelibb munkásainak áldásában, nyugal-mában és békéjében” (Nyugalom). Haszán és Ali életét is a nyugalom övezte, de bennünket nem hagyhat nyugodni az, amit Ali mondott: „A világ: Pajekuh itt és messze minden, ami nem Pajekuh.”

Vajon meddig marad messze minden, ami nem Pajekuh? Hiszen Ali a maga hetven évének tapasztalatával mintha arra is utalna, hogy a világnak az a másik és sokkal nagyobb része nem jól van az emberek számára berendezve. A XX. század tapasztalatával tudjuk, hogy nem lehet a boldogság szigetére menekülni a létező társadalomból. Akármi megtörténhet a falu boldog lakóival is.

2002

KERTÉSZ IMRE

Sorstalanság

(Az első tankönyvi fejezet az íróról)

Kertész Imre Budapesten született 1929-ben, zsidó családban. 1944-ben Auschwitzba deportálták, a felszabadulás Buchenwaldban érte. 1945-ben visszatért Magyarországra, fizikai munkásként dolgozott, majd újságíró lett. 1953-tól szabadfoglalkozású író és műfordító. Németből több jelentős szerzőt (Nietzsche, Hofmannsthal, Wittgenstein) ültetett át magyarra.

Első regényén, a *Sorstalanságon* 13 éven át dolgozott. Többszöri visszautasítás után a mű 1975-ben megjelenhetett ugyan, de a hivatalos kritika hallgatott róla, igazi jelentősége egy évtizeddel később, a második kiadás után mutatkozott meg. A fő mű irodalmi fogadtatásával foglalkozik *A kudarc* (1988) című regény. Ezt a regényt egy tetralógia második részének szokták tekinteni, amelynek első része a *Sorstalanság*, harmadik része pedig az 1990-ben napvilágot látott *Kaddis a meg nem született gyermekért*. A *Kaddisban* újra megjelenik Köves György, az előző két regény főszereplője, s elmondja a kaddisát, halotti imáját a gyerekért, akit nem hajlandó arra a világra nemzeni, amely megengedte a megengedhetetlent, Auschwitzot. A tetralógia befejező kötete a legújabb regény, a *Felszámolás* (2003).

Elbeszéléseit *A nyomkereső* (1977) és *Az angol lobogó* (1991) kötetek tartalmazzák. A *Gályanapló* (1992) című, szépirodalmi formában megírt napló az 1961–91-es éveket fogja át, *A változás krónikája* (1997) az író 1991–95 között vezetett jegyzeteit tartalmazza. Előadásait és esszéit három kötetben gyűjtötte össze: *A holocaust mint kultúra* (1993), *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt* (1998), *A száműzött nyelv* (2001).

A nyolcvanas évektől számos hazai és nemzetközi elismerésben részesült (József Attila-, Kossuth-, Herder-díj). 2002-ben a Svéd Akadémia az irodalmi Nobel-díjat – elsőként a magyar írók közül – Kertész Imrének ítélte „egy írói munkásságért, amely az egyén sérülékeny tapasztalatának szószólója a történelem barbár önkényével szemben”.

Vannak írók, akiknek életművét egyetlen alapélmény határozza meg. Különösen így lehet ez, ha az élmény megélésének ideje egybeesik az akár korai, akár kései felnőtté válás folyamatával. Örkeny István például azt a második világháborút nevezte meghatározónak, amellyel harmincéves kora táján szembesült. Kertész Imrének – jóval fiatalabb életkorából következően – nem volt ennyi szerencséje, nem élhetett át ifjan „boldog békeéveket”, a 15. életévében került lágerbe. Ezt az élménykört dolgozta fel eredeti megközelítésben a *Sors-talanság*, s ettől nem tudott elszakadni azóta sem. A regény befejezése után írott naplójegyzetek egyike így szól erről:

„Hogy – hallom – »ezzel a témával« elkéstem. Már nem időszzerű. Hogy »ezt a témát« korábban kellett volna, legalább tíz évvel ezelőtt stb. Én viszont mostanában ismét rádöb-bentem, hogy semmi sem érdekel igazán, csakis az Auschwitz-mítosz. Ha új regényen gondolkodom, megint csak Auschwitzon gondolkodom. Bármin gondolkodom, mindig Auschwitzon gondolkodom. Ha látszólag egészen másról be-

szélek, akkor is Auschwitzról beszélek. Auschwitz szellemének médiuma vagyok. Auschwitz beszél belőlem. És biztos, egészen biztos, hogy nem csak személyes okokból. Auschwitz és ami hozzá tartozik (de most már mi nem tartozik hozzá?) az európai ember legnagyobb traumája a kereszt óta, bár talán évtizedek vagy századok kellenek, míg majd ráeszmélnek. Ha meg nem, úgyis mindegy. Akkor minek írni? És kinek?”

(Gályanapló, 26–27)

A regény elbeszélője és főszereplője a történet kezdetén, 1944 kora tavaszán budapesti gimnazista fiú, 15. életévében jár. Szülei elváltak, ő apjával és mostohaanyjával él. A család életében nagy változás következik be: a fakereskedő apát munkaszolgálatra hívják be, s a búcsú egész napját vele tölti a fiú is. Az üzletet egyébként már át kellett adniuk a zsidótörvények értelmében egyik beosztottjuknak, Sütő úrnak. Rá bízák a családi ékszereket is.

Az iskolákban a szokottnál sokkal korábban megkezdődött a nyári vakáció. A zsidó diákoknak azonban dolgozniuk kellett. Hősünk, „Köves György kiségitő előképzős ifjú” egy csepei gyárban lett segédmunkás a kőművesek mellett. Egy alkalommal azonban, munkába menet, társaival együtt feltartóztatják őket. Gyűjtőtáborba kerülnek, ahol rábeszéli őket, hogy jelentkezzenek németországi munkára. Így kerül a fiú is Auschwitzba, majd onnan Buchenwaldba, később Zeitzbe. A mind embertelenebb körülmények miatt ő is legyengül, egyre betegbb lesz, kórházba kerül. A szörnyű körülmények között állapota tovább romlik. Visszaszállítják Buchenwaldba, ahol megtörténik a csoda: nem a hallottak közé, hanem a gyengélkedőre viszik. Egy francia orvos veszi pártfogásába, s kijárja, hogy a fiú bekerülhessen a tábor elit kórházába, ahol jobbak a körülmények (rendes

ágy, fűtés, élelmezés, orvosi ellátás), rendes az ugyancsak foglyokból álló személyzet is, így a fiú lassan gyógyulni kezd. Eljön a felszabadulás napja. Tovább gyógyulva nyáron, egy évvel távozása után hazautazhat.

Édesapja egy másik táborban pusztult el. Azt kell tapasztalnia, hogy a rokonok nem igazán értették meg a történetek igazi jelentőségét, élni és felejteni szeretnének, új életet kezdeni, pedig hát „mindig csak a régit folytathatjuk”, akkor is, ha az folytathatatlannak mutatkozik. Édesanyjához indulóban furcsa érzés fogja el: honvágy a tábor után: *„egy bizonyos értelemben ott tisztább és egyszerűbb volt az élet.”*

A *Sorstalanság* egy kamaszfiú nevelődési regénye. Egy naiv, de korántsem ostoba, csak talán korához képest kevésbé tájékozott fiúnak hirtelen az élet legkegyetlenebb próbáit kell kiállnia, s eközben válik felnőtté. Az első auschwitz-i napon, már sok mindent megtapasztalva, felidéződik benne első gimnáziumi tanévnyitója, amikor az igazgató a bölcs latin mondást idézte: „Nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk.” Az iskola azonban négy éven keresztül csak „iskola” volt a diák számára. Pedig a latin szólás szerint *„mindvégig kizárólag Auschwitzról kellett volna eszerint tanulnom. Mindent elmagyaráztak volna, nyíltan, becsületesen, értelmesen. Csakhogy az iskolában erről négy esztendő alatt még csak egyetlen szót sem hallottam. De persze elismertem, feszélyező volna, no meg nem is tartozik hozzá a műveltséghez, beláttam.”* Ha mindent nem is, de a lényegét nagyon hamar átlátja a fiú: *„Kijelenthetem, még nem szállt le az első nap estéje, mire nagyjából-egészében már körülbelül mindennel pontosan tisztába jöttem.”* A tájékozottabb olvasóban esetleg fölmerülhet: miként lehetséges, hogy a családi környezet sem készítette fel még 1944 nyaráig sem a fiút „az életre”? A regényben találhatunk erre egy közvetett és egy közvetlen magyarázatot. Az előbbi az, hogy a fiú szülei va-

lamikor elváltak, ő hosszabb időn át intézetben nevelődött, s a szülők talán úgy gondolták, az életből egyelőre ennyi is éppen elég. Fontosabb a regényben is kibontakozó tágabb családi-ismerősi környezet szemléletmódja. Akár vallásos valaki, mint Lajos bácsi, aki Isten büntetésének tartja a zsidóság évezredek óta tartó üldöztetését, akár racionalistán gondolkozik, mint az édesapa, akár csak próbál racionalista lenni, mint a két szomszéd bácsi – tehát akár metafizikus, akár hétköznapias tanácsokat adnak, egyikük szemléletmódjába sem fér bele az, amit Auschwitz jelent, mert nem tudnak vagy nem akarnak tudni róla. Így a fiú csak a helyszínen tudja meg, hogy évek óta létezik megsemmisítőtábor és munkatábor, s mivel neki szerencséje van (az őket fogadó rabok megsúgták, hogy feltétlenül 16 évesnek vallják magukat – ugyanis csak azok dolgozhatnak), ő munkatáborba fog kerülni, legalábbis egyelőre. A felnőttek talán tudtak sok mindent már 1944 tavaszán is, de nem akarták tudomásul venni. A diákokról pedig azért az volt még az időben az általános vélemény a latin mondás ellenére is, hogy majd érettségi után lépjenek ki „az életbe”.

Az is eléggé általános nevelési elv volt, hogy a gyerek alkalmazkodjon a felnőttekhez: szülőhöz, rokonhoz, tanárhoz. Ezt a tulajdonságot hősünk szüleinek válása miatt többszörösen tanulhatta, hiszen ütközőponttá és közvetítővé is vált szülei között, ugyanakkor mostohaanyjával is jóban kellett lennie. A rokonság szereplése a búcsúesten azt is érzékelteti, hogy felfogásukban a zsidóság megmaradása szempontjából különösen fontos a fejlett alkalmazkodóképesség. Öröklődés és nevelődés következtében ebből az átlagosnál is több van a fiúban. (Nyilván az intézeti időszak is szerepet játszott ebben.) Kialakult benne egy olyan jóhiszeműség is, amely a törvények, a rend célszerűségét nem vonja kétségbe, amely követi a szabályokat, a becsület útját

akkor is, ha becstelenséggel találkozik. Miután apja már munkaszolgálatos, egészen természetesnek tartja, hogy ő „*még nem lehet egész értékű munkaszolgálatos*”. Amikor a rendőrök a begyűjtőhelyre kísérik őket, egy villamos megjelenésekor néhányan megszöknek. A fiú is megtehetné volna ezt: „*Magam is körülnéztem, bár inkább csak, hogy úgy mondjam, a játék kedvéért – mert hiszen egyéb okot nem láttam rá, hogy elinaljak –, s azt hiszem, még lett volna is időm: de hát aztán mégis a becsület érzése bizonyult bennem az erősebbnek.*” A németek és kopóik tájékoztatását még a láger kapujában is elhiszi – másokkal együtt. Az őket fogadó munkaszolgálatosokat fegyenceknek véli – aztán hamarosan ő is ugyanolyan öltözetet kap. Az első nap végére válik hirtelen teljessé a ráismerés a valódi helyzetre.

A fiút apja nem nevelte vallásosan, de másként sincs zsidótudata. Egy házbeli lánnyal vitatkozik erről: a lány belső, személyiségbeli dolognak tartja a zsidóságot, s hol büszke rá, hol szégyenkezik miatta, a fiú szerint viszont ez csak külsődlegesség, csak a sárga csillag különböztet meg. Majdnem azt mondja a lánynak, hogy ő nem veti meg a fajtájáért. A táborban is történik egy jelenet: a fiú egy csajka krumplihéjat próbál vásárolni, az eladó viszont nem hajlandó alkudozni, mert az ő szemében a fiú „nem zsidó”. (Nem ismeri sem a vallást, sem a nyelvet.) A vitában a fiú „Rohadt zsidó!” kiáltással robban, s végül megadja a kért árat. Hasonlóan szidalmazta őt is a csendőr annak idején a magyar határon. Nincs zsidó sorsstudata tehát, mégis „sors-talanul” viselnie kell ezt, mert a körülmények erre kényszerítik. Egy naplójegyzet így fogalmaz:

„*Mit nevezek sorsnak? Mindenesetre a tragédia lehetőségét. A külső determináció azonban, a stigma, amely életünket az adott totalitarizmus egy helyzetébe, egy képtelenségbe szo-*

rítja, megghiúsítja ezt: ha tehát a ránk kirótt determinációkat éljük végig valóságként a saját – viszonylagos – szabadságunkból következő szükségszerűség helyett, ezt nevezném sorstalanságnak. Lényeges, hogy determinációnk mindig ellentétben álljon természetes felfogásunkkal, hajlandóságainkkal, így áll elő vegytiszta állapotban a sorstalanság.”

(Gályanapló, 15., 1965. május 1.)

Sors, sorstalanság és szabadság kapcsolatrendszerére a regény befejező jelenetsorában talál érvényes választ önmaga számára a fiú.

A munka- és haláltáborok borzalmairól az elbeszélő meglehetősen szűkszavúan tudósít, nem halmozza, hanem megválogatja a tényeket, s mindig kiemeli az adott viszonyok között elfogadhatónak, sőt jónak nevezhető jelenségeket. Auschwitzhoz képest jó Buchenwald, ahhoz képest Zeitz, az ottani őszihez képest a nyári ellátás, a barakkhoz képest a „kórház”, ahhoz képest az igazi kórház, s az egészen közelinek mutakozó halálhoz képest maga az élet: „szeretnék kicsit még élni ebben a szép koncentrációs táborban”. Nemcsak szűkszavú, hanem szenvtelenül tárgyilagos is az elbeszélő, bár ezt az idő előrehaladtával, azaz a tapasztalatok bővülésével, a felnőtté válással együtt mind gyakrabban szövi át a visszafogott ironia és önironia, mint az előbb idézet mondat is tanúsítja. A nevelődés-érdeklődést a regény stílusa is érzékelteti. Ez kezdetben viszonylag kopár, szinte diáknaplószerű, s kevés benne a saját reflexió, inkább felnőttek nézeteit idézi. Szinte észrevehetetlenül változik, alakul egyre gazdagabbá, szövevényesebbé és zeneibbé a szöveg.

A szenvtelenség teszi lehetővé, hogy sorsának alakítójáról, a rendőrökről, csendőrökről s főként a németekről is

tárgyilagosan, nemegyszer a pozitívumokat hangsúlyozva szóljon az elbeszélő. Még Budapesten élve próbálja a zsidógyűlöletet is megérteni (a pék példája), ugyanakkor személyes sorsában nemigen tapasztal ilyet, még csepeli munkahelyén sem. Az őt feltartóztató rendőr kifejezetten rokonszenves számára. Auschwitzba megérkezve szinte rokonszenvvel nézi a német katonákat. Velük egyébként alig akad dolga: a tábori rendet a foglyokból válogatott tisztségviselők tartják fenn. Amikor pedig egy cementeszsák elajtásáért elveri, majd kegyetlen munkatempóra kényszeríti őt egy német, még mindig a másik megértésére törekszik, szinte büszke rá, hogy több zsákot nem ejtett el. Ugyanakkor, a végtelen kimerültségnek is köszönhetően, kénytelen felismerni, hogy „*valami magjavíthatatlanul tönkrement bennem*”.

A fiú azért maradhat életben, mert még ebben a környezetben is létezik csoda. Először is az, hogy amikor félőnkívületi állapotban visszakerül Buchenwaldba, nem a halálraítéltek, hanem a betegek közé viszik. S ezután már segítő kezek ápolják: működik a szolidaritás, mint később megtudjuk, valamiféle ott lehetséges ellenállás is szerveződik, s így a fiú életre ítéltetik. Nem feltámad, mint Jézus a maga passiójárása és kínhalála után, hanem életben marad. A szabadulás ezért nem lehet igazán sem fel-, sem megszabadulás. Nem lehet felejteni. Az élet iskolája a létezés abszurditásával ismertette meg a fiút: az élet helyett a halál előszobájába nyert bebocsátást az, akinek még az élet lett volna a sorsa. Elvették tőle azokat a sorslehetőségeket, amelyeket e történelmi kényszer nélkül bejárhatott volna. Ezért érez hazatérése után gyűlöletet „mindenki” iránt, mint az újságírónak mondja. S idegenséget is: igazából nem tudja senkivel megértetni magát. Akivel – legalább érzelmi alapon – teljes lehetne az egyetértés, az édesanyjával még nem

találkozik, csak elindul hozzá. Nem a „csüggttem ajkán” képnek megható érzelmességével, hanem a koncentrációs táborok boldogságának képzetével fejeződik be a mű, ami egyrészt lélektanilag is hiteles közlés, másrészt szinte kikényszeríti a befogadó mindvégig formálódó megrendültségének katartikus kiteljesedését.

Megjelent 2002 szeptemberében

GALGÓCZI ERZSÉBET

Beszélgetés Galgóczi Erzsébettel

A Szabad Ifjúság 1950. május 19-i számában egy fiatal munkáslány elbeszélését közölte. A *Kezes állat a gép* ma is élvezetes olvasmány: az írói tehetség kétségbevonhatatlanul jelentkezik már itt is a korhangulatnak, a fényes szellők világot megfordító hitének ábrázolásán keresztül. Azóta Galgóczi Erzsébetet elbeszélései, riportjai, kisregényei, drámái nemzedékének egyik legkiválóbb írójává tették. Az irodalomkritikai értékelések, a kétszer megkapott József Attila-díj mind ezt igazolják. Nem volt sima út az övé, megszenvedett minden sikerért, s így van ez ma is. A szocializmust építő társadalomnak igazán elkötelezett író nem is csábíthatják a könnyű sikerek, hiszen az igazat kell mondania. Ez a felelősségteljes igazmondás irányítja Galgóczi Erzsébet figyelmét a szocializmus belső ellentmondásaira, amelyek a változó társadalom szerkezetéből s az emberi személyiségből egyaránt következnek. Ez a dialektikus látásmód írásainak egyik legfőbb erőssége.

– Valahol azt írta, hogy tanító, majd politikus szeretett volna lenni, s végül író lett, tehát mindkét elképzeléséből megőrzött valami fontosat. Mikor s miért kezdett el írni? Volt-e ebben valami szerepe a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége 1950 janu-

árjában meghirdetett pályázatának, amelynek első díját Ön kapta a novella kategóriában?

– Elég korán kezdődött. Kilencéves koromban a házunkba került Petőfi 1842–44 között írott verseinek gyűjteménye. Nekünk nem voltak könyveink, azt a ponyva- és detektívregény-állományt olvastuk, amely ismeretlen forrásból kézről-kézre járt a faluban. Petőfi hatására elhatároztam, hogy költő leszek, és verseket kezdtem írni. Apám kitűnő elbeszélő volt, a hosszú téli estéken – ahogy ma a televíziót nézik – hallgattuk az ő „meséit” a fiatal-ságról, a világháborúról, a hadifogságról. Az ő hatására 12 évesen megírtam első novellámat, s miután nálunk állandó volt a papírhiány, Németh László *Kisebbségben* című könyvének utolsó három üresen maradt oldalára; ez a könyv megint csak nem tudom, honnan vetődött hozzánk.

1945 júniusában Veres Péter nagygyűlést tartott a falunkban. Háromórás beszéde engem úgy megragadott, hogy elhatároztam: politikus leszek, és nyomban abbahagytam a versírást. (A kamaszok általában ebben az életkorban kezdi.) Érettségiig mindenféle funkciót viseltem, a végén már a Diákszövetség győri városi titkára voltam. Érettségi után felvettek a budapesti bölcsészkarra, de nem kaptam menzát, se ösztöndíjat, mert középparasztok voltunk; otthonról sem tudtak támogatni: hat hét után kénytelen voltam abbahagyni az egyetemet. Tél volt, falun semmi munka, beementem a Győri Vagonygyárba dolgozni. Ekkor olvastam a MINSZ-pályázatot. A pályázatra írtam egy három felvonásos színdarabot és egy novellát. A novella első díjat kapott. Felhoztak a Szabad Ifjúsághoz dolgozni, s ugyanakkor beiratkoztam a Színművészeti Főiskolára.

– *Már a pályázat eredményhirdetése előtt megjelentek elbeszélései a Szabad Ifjúságban. A lapnak pedig belső mun-*

katársa lett, amint említette. Hogyan emlékszik vissza az itt eltöltött időszakra?

1957 januárjáig folyamatosan újságíró voltam, '50–51-ben és '55–56-ban mint belső munkatárs, főiskolás koromban mint külső munkatárs. Úgyszólván minden héten vidékre utaztam riportanyagért. Az ösztöndíjból nem tudtam megélni, de nemcsak ezért írtam, hanem mert – mint említettem – alapvető élményeimnél s indíttatásomnál fogva politikus alkat vagyok, s a magam szerény eszközeivel igyekszem befolyásolni a társadalmi változásokat.

A Szabad Ifjúságnál a főszerkesztőtől és az olvasószerkesztőtől minden segítséget megkaptam, elsősorban szakmai-stilisztikai téren – mint később a Művelt Népnél Kellér Andortól. Arra is figyeltek, hogy minél sokoldalúbban ismerjem meg az életet: minden hónapban más rovathoz tettem, így kénytelen voltam folyton új területekkel megismerkedni.

– Néhány év alatt sokszoros életformaváltás részese volt. Parasztyerekből diák, majd gyári munkás, majd értelmiségi pályára készülő lett. S életrajzából tudjuk, hogy nehezen találta a helyét. Milyennek látja életútja és műveinek szemlélete között a kapcsolatot?

Az ember legszívesebben csak azt írná meg, ami nagyon fáj, vagy valamikor nagyon fáj neki vagy azoknak az embereknek, akikkel sorsközösséget vállal, esetemben a parasztsággal. Viszont mint esztéta – és olvasó – tudom, hogy ebből egyoldalú, torz valóság – és egyoldalú, nem teljes értékű életmű kerekedne ki. Tehát megpróbálok valamiféle egyensúlyt teremteni – ha egy novellán belül nem is mindig, de legalább egy kötetben belül. Hogy példát mondjak: hozzám Dosztojevszkij és Faulkner áll közelebb a világirodalomból, mégis inkább Tolsztojtól és Csehovtól igyekszem tanulni.

– Kik voltak a legnagyobb hatással szellemi fejlődésére, irodalmunkból kiknek a törekvéseivel érez leginkább rokonságot?

Először Petőfi, 9–14 éves koromig. 1944-ben egy munkaszolgálatostól két tojásért megvettük Ady Endre összes verseit. Hetekig tartott, mire annyira beleástam magam Ady számomra ultramodern nyelvébe, hogy megértettem és mindennapos bibliámmá vált. Az ő hatása bizonyult a legmaradandóbbnak, még ma is tart, és semmit nem fakult. Lehet, hogy furcsán hangzik, de az ő hatását szervesen egészítették ki a felszabadulás után az említett Veres Péter-i befolyások, a népi írók: Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Veres Péter és Darvas József. Magyarságtudatomat, osztálytudatomat, írói felelősségemet egy életre ők határozták meg. Tizennyolc éves korom körül József Attila ugyancsak szervesen kapcsolódott ehhez a vonulathoz.

– Ismert arról, hogy sokat olvas, a kortársi irodalmat is. Milyennek látja prózánk színvonalát, egyetért-e azzal a nézettel, amely szerint az utóbbi hét-nyolc évben visszaesés figyelhető meg irodalmunkban?

Nem értek egyet ezzel a nézettel. Kiugró siker volt ugye Fejes, Sánta, Cseres egy-egy könyve. Ezekhez képest nem esett prózairodalmunk színvonala, sőt. Miután a tisztultabb, szabadabb légkör a többi íróra is hatott, továbbá hogy olyan írók is bekapcsolódhattak az élő irodalom vérkeringésébe, akik korábban nem juthattak nyomdafestékhez, most már egyenletesebb és olyan színvonalas a mezőny, hogy egyre nehezebb belőle „kiugrani”. Ma is sok kitűnő könyv jelenik meg: Cseres Tibor: *Itt a földön is*, Mészöly Miklós: *Pontos történetek útközben*, Mátyás Iván: *Mi az, öreg?*, Tatay Sándor: *Hej, asszonyok, asszonyok*, Konrád György: *A látogató* című prózakötetére gondolok.

– A hatvanas évek végén új írónemzedék indult el. Mi a véleménye róluk, s név szerint kiket tart a legtehetségesebbeknek?

Ami az írni tudást illeti, színvonalasabban kezdik, mint mi annak idején. Élménykörük azonban, sajnos, meglehetősen szűk. Ez adódhat életkori sajátosságból: nem éltek át nagy megrázkódtatásokat, történelmi fordulópontokat, mint mi, de lehet szakmai bizonytalanság is: még nem tudják élményeiket művé transzponálni. Nagy érdeklődéssel olvasom a fiatalok közül Simonffy András, Nádas Péter, Császár István, Czakó Gábor, Csalog Zsolt és Ördögh Szilveszter novelláit.

– Legutóbb megjelent műve, a Pókháló című kisregény szép sikert aratott, filmváltozatát is most mutatták be. Pozitív hős-e Niklai? A kisregény egyik központi gondolata a hatalom és a nép kapcsolatának elemzése. Nagyon konkrétan, mindenféle téves általánosítástól tartózkodva. De mi lehet az oka, hogy Niklaitól elfordul a falu?

Niklai, szándékaim szerint, pozitív hős. Egyik legnagyobb hibája, hogy bizonyos fokig még a taktikázást is erkölcsstelennek tartja. Feltételez egy jóindulatú közeget, amelyben él és dolgozik. Holott ez a közeg – minden társadalmi közeg – különböző emberek különböző törekvéseiből áll, tehát sohasem abszolút jóindulatú. Nekem nem szűnő gondot jelent a parasztságnak, mint közösségnek az ábrázolása. Engedje meg, hogy Illyés Gyula egyik legutóbbi nyilatkozatából idézzek néhány mondatot: „...Van egy szemlélet, amelyik nem szereti a magyar népet... Borzalmas történelme volt. Nem ismerek még népet, amelyik ennyit szenvedett. Idedobva idegenek közé, mint a másformájú csibe a baromfiudvarba... Én éltem egészséges nemzetekben, tudom, hogy ott milyen az életműködés... Akik nem törekednek népünk megismerésére, hanem szétbomlasztottságát a maguk egyéni érvényesüléséhez használják fel, saját létüket is veszélyeztetik ezáltal.”

– Irodalmunk egyik nagy nemzedékének legfiatalabbjai közé tartozik: a felszabadulás után elinduló „fényes szellők”

nemzedékére gondolok. Juhász Ferenc, Nagy László nemzedékére. Idetartozónak érzi-e magát, vagy sem? Egyáltalán van-e értelme Ön szerint a nemzedéki szemléletnek?

A nemzedéki szemléletnek feltétlenül van értelme. Egy-egy nemzedéket az különböztet meg egymástól, mi volt az indító élményük. De egy nemzedéken belül is óriási különbségek lehetnek. Én ugyanis a saját nemzedékemben teljesen társtalannak érzem magam. A többiek törekvéseit nem tudom osztani, és az én törekvéseim is magányosak. Szerintem ebben a nemzedékben nincs két olyan író, aki minden lényeges kérdésben egyetértene. Nagyon rokonszenvesnek találok például Csoóri Sándor tevékenységét, mégis rendszerint ellentmondásra ingerel. Engem pedig csak a felületes kritikusok sorolnak az úgynevezett népi írók közé, mert a tematika alapján osztályoznak, s nem az író szemlélete szerint. Mikszáth például elsősorban vidéki emberekről írt, mégis megrajzolta a századforduló magyar társadalmának keresztmetszetét.

Huszonhárom éve élek Budapesten – tehát életem nagyobbik felében –, rengeteg megírásra váró élményem gyűlt össze; de mert irodalmunk annyira fővároscentrikus lett, mintha teljesen elfelejtették volna, hogy Magyarország lakosságának nyolcvan százaléka vidéken él, most már programszerűen is a vidéki emberek életéről írok.

– Írtak-e már olyan művet a nemzedéktársai, amelyet szívesen elfogadna a magáénak, amelyet irigyel?

Nem, holott kitűnő műveket írtak. Nagyon szeretem Csurka egyik-másik novelláját, ugyanígy vagyok Moldova, Fejes legjobb írásaival, de az ember azt gondolja: van valami, amit ők tudnak, és van valami, amit én tudok. Nem írunk el egymás elől semmit. A mi nemzedékünk elég színes, sok markáns egyéniség működik egymás mellett. Minket már kezdő korunkban sem lehetett összetéveszteni.

Nos, én csak a magyar nép, a magyar parasztság közösségében éltem. Néhány éve egy Tolna megyei faluban gyűjtöttem érdekes anyagot: egy téeszelnök több mint egymillió forintot sikkasztott, és ezt a falu gazdaságának fellendítésére fordította. Amikor lebukott, a parasztok össze akarták dobni a pénzt, hogy az elnököt kiváltsák a börtönből. Én akkor erre gondoltam: lehet egy egész falu korrump? Úgy látszik, lehet. Ez a két szélsőséges eset: hogy Niklait, a becsületes téeszelnököt cserbenhagyják, a sikkasztót pedig ki akarják váltani, ugyanannak az egészségtelen történelmi-társadalmi fejlődésnek, ugyanannak a pszichózisnak a következménye.

– *Ha egy napig korlátlan hatalma lenne, mit kezdene vele? Mit tartana a legfontosabbnak megoldani?*

Nem vállalnám el. Az a véleményem és tapasztalatom, hogy a politika külön szakma, s nekem más a szakmám. Én csak a politikai kérdések vetületét vizsgálom az emberi sorsokban, s ezt ábrázolom. De ha már a hatalomról kérdezett... Az egész világot beleértve Magyarországon oldották meg a legeredményesebben a parasztkérdést, a „legkevesebb fájdalommal”, ahogy egyik riportom címe állítja. Többek között ez elsősorban Erdei Ferenc érdeme is, aki a parasztság legnagyobb ismerője a magyar történelemben. A szövetkezeti mozgalom legfontosabb kérdéseit Erdei Ferenc dolgozta ki, s az '56 utáni politikában már volt annyi rugalmasság, hogy az alapvető téziseket a gyakorlatban folyton módosította vagy engedte módosulni, ha a parasztság és az ország érdeke azt kívánta. Ez a politika széles társadalmi bázisra támaszkodhatott; talán nem vagyok nagyon szerénytelen, ha úgy gondolom, hogy tíz éven keresztül rendszeresen írott falusi riportjaimmal valamelyest én is hozzájárultam jelenlegi parasztpolitikánk kialakulásához.

(*Magyar Ifjúság*, 1974. III. 29., 13. szám)

A menekülő ember

A múlt évben indította el a Szépirodalmi Kiadó Galgóczi Erzsébet válogatott műveinek sorozatát. Akkor a riportok, szociográfiák kötete jelent meg, az 1989-es könyvhétre pedig *Kettősünnep* címmel a válogatott novelláké. De ezt a könyvhetet az író már nem érthette meg. Ismét egy túl korán befejeződő élet, egy gazdagságában is félbehagyottságot sugárzó mű, amely az olvasó számára már nem ígérhet folytatást.

Galgóczi Erzsébet 1930-ban született, s annak a nemzedéknek tartozott a legfiatalabbjaihoz, amelyik az 1945 utáni évtizedben, több hullámban, lényegesen eltérő körülmények között indulva kezdte a pályát. E nemzedéken belül is a népi tehetségek között tartották számon, akit a „fényes szelek”-nek az ötvenes évek legelején is folytatódó lendülete emelt fel. Mondjuk egyre gyakrabban, hogy e nemzedéket megtizedelte a halál. Sajnos, így igaz, s e sokszor ismétlődő tizedelés miatt e nemzedék jeleseinek legalább a fele vált temetők lakójává még hatvanadik életéve előtt. A halálnak mindig volt orvosilag megállapítható pontos oka, de egyre biztosabban kell tudnunk, hogy ezek az okok csak tünetiek, csak következmények. Ezek az írók általában nem önsorsrontóak voltak, s ha azzá váltak, akkor is szinte belekényszerültek ebbe. A kényszerítő erő pedig az a társadalmi helyzetsorozat volt, amelyben létezniük, élniük

kellett, s amely örült forgószélként hol az égbe röpítette, hol a földhöz csapta őket egészen addig, míg egyszer csak már képtelenek voltak még egyszer felállni.

A siker – és ami mögötte van

Ez a képlet Galgóczi Erzsébetre is érvényes. S ez a tény a halál még mindig eleven döbbenetében azért is hangsúlyozandó, mert a köztudatban a sikeres íróról él a kép. S nem is indokolatlanul. Hiszen a hatvanas évek derekától sűrűn jelentek meg könyvei, készültek műveiből filmek, tévéjátékok, kapta a hivatalos elismeréseket, legrangosabbként 1978-ban a Kossuth-díjat is. S ami még fontosabb: folyamatosan olvasták műveit. Ha valamelyik megjelent, hetek alatt elfogyott a könyvesboltokból, a könyvtárak polcain is csak pillanatokig pihentek e művek. Még az antikváriumokban is nagy nyereménnyel ért fel, ha valaki talált egy Galgóczi-kötetet. S ez az elismerés – ezt soha senki kétségbe nem vonta – nem érdemtelenül övezett. Az ember és az író egyaránt rászolgált erre.

S miközben ezren és ezren olvastuk Galgóczi Erzsébet írásait, talán nem is gondoltunk arra, hogy milyen ára van annak, hogy élénk tárulhat egy sikeres írói pálya. Nagy László híres *József Attila!* című verse fogalmazza meg a kérdést: „*érdemes volt-e*” – „*ha ráment életed*”?

A költői válasz természetesen igenlő. S az a művelődéstörténeti válasz is. De vajon feltétlenül ilyen igenlőnek kell-e lennie az emberi életet mérlegelő válasznak is? Főleg akkor, ha a nagy számok törvénye érvényesül, és szinte már mindennapossá válik a kérdés?! Kellett-e ennyi önfeláldozást vállalnia, ennyi szorongató történelmi helyzetet átélnie az embernek ebben a szerencsétlen huszadik században, s e korban is ennek a földnek egy olyan pontján,

amelynek még az igazi megnevezése se lehetséges, hiszen ha azt mondtam volna: Közép-Európa, negyven évig marslakónak néztek volna. Vagy: Kelet-Európa ellenségének. S ha azt mondtam: értelmiségi vagyok – gyanakodtak vagy sajnálkoztak. S mondták: ne legyél az.

A menekülő ember

Gagóczi Erzsébet tehetősebb, ám sokgyermekes parasztcsaládba született. S eszmélésétől kezdve nem akart paraszt lenni. Tehetsége predesztinálta, hogy értelmiségi legyen. Menekült a faluról, menekült az életformától. Ez a menekülés ambivalens élethelyzetekbe kergette, jórészt azért, mert a társadalom is telítve volt feloldhatatlan és megoldhatatlan kettősségekkel. A fiatal nő a maga számára megszerzett életértéket még szinte birtokba se vehette, máris rendre elveszítette. Mint amikor a mesében valami hatalmas jóakarónk csillogó aranyat varázsol a markunkba, s amikor e kincset használni akarnánk, az hirtelen porrá foszlik.

Így vált a szerencsét próbáló fiatal menekülő emberré. A faluról menekült a városba, de ott nem találhatott otthonra. Menekült vissza a faluba, de ott már nem lehetett otthon. Menekült a paraszti életforma sok évszázados rendjétől, de éppen akkor, amikor az értelmiségi életforma rendje, annak értékei nem csillapodó földrengéssorozatot éltek át. Hivatássá válhatott ez az életforma, de biztonságot nem adhatott. Így kellett otthontalannak és magányosnak maradnia, így kellett *kőnél keményebbé* válnia, hogy megmaradhasson, hogy létrehozhassa a művet, amely most már: *életmű*.

Gagóczi Erzsébetet sokan Móricz Zsigmond egyik legmértőbb „utódjának” tekintették mind a parasztábrázolásban, mind annak módjában, s igazuk volt. Abban is

hasonlatos a nagy példához, hogy a maga tárgyias hitelű realizmusában, epikai objektivitásában a legtöbb személyességet, a legtöbb lírát a novellákba engedi be.

Novellák vallomása

Vallomásos műfaj is számunkra ez. S bár Galgóczi Erzsébet elég szigorúan megrostálta novelláit a *Kettősünnap* c. válogatás számára, e rostán hangsúlyosan maradtak fenn a menekülő ember léthelyzetét felmutató írások. Ha a történeteket elemezzük, ha sorra vesszük a témákat, a hősöket, a meghatározó motívumokat, akkor mindegyre az életformaváltó és a váltásra képtelen emberek, társadalmi közegek ellentéte tárul elénk. A menekülés a moccanatlanságtól, a beleütközés a mozdíthatatlan sziklafalakba. Szinte soha nem célképzet nélküli ez a menekülés, s ha azzá válik, akkor ennek egy rendkívüli társadalmi gyökerű tragédia a magyarázata, például a második világháború pokla, vagy az 1956 utáni munkanélkülivé válás. A menekülő ember célja azonban szinte elérhetetlen, mert egyrészt szegény, másrészt otthonatlanságából is következően magányos. Az emberi szolidaritás, a segítség csak kivételesen, a legkiélezettebb, már a pusztulással, az öngyilkossággal fenyegető helyzetekben mutatkozik, de akkor annál jelképesebb erővel. Kegyetlenül kemény világ a novelláké, s e világban a védtelen ember magányosan és kevés élettapasztalattal még védtelenebb. Nem tehet mást az összeomlás ellen, mint azt, hogy maga is keménnyé válik. Hogy élni tudjon akkor is, amikor a *Kettősünnap* a legnagyobb gyötrelme, mert folyamatos otthonatlanságérzet, s amikor Ady Endre verséből előimbolyog az a ló, rajta ülünk, mert mi vagyunk *Az eltévedt lovas*.

Kudarccal és vereséggel, dráma és tragédia sorjázik e történetekben, egyszerre bizonyítva azt, hogy az emberiség nem

tud élni, s azt is, hogy nem is hagyják élni. A boldogság, az öröm szinte ismeretlenek ebben a világban, örömet legfeljebb a túlélés, a keménnyé válás képessége jelenthet. Hiszen boldog csak akkor lehet az ember, ha otthonosan tudja érezni magát – egy nemzetben, egy szakmában, egy családban, egy párkapcsolatban –, s erre e novellák hőseinek soha nincsen módja. Menekülő emberek, akik nem tudnak megérkezni, akik hozzádeformálódnak a világhoz, de akik bele nem törődve szenvednek ettől a megszokhatatlan léthelyzettől. Nem tudnak élni, de bennük van a szép élet tudása.

1989

SZABÓ ISTVÁN

Isten teremtményei

Kedélyemet két dolog tölti el egyre újabb és fokozódó csodálattal s tisztelettel, minél gyakrabban és kitaróbban gondolkodom rájuk: a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvények bennem.”

(Kant)

„Apám keresztje előtt állva a nyakkendőm fojtogatott. Föléledt a kemény, egyenes paraszt, Szabó József. Kicsi kis kölyökké váltam, apám kézbe fogta mancsomat, és tudtam, tudtam, hogy nem érhet semmi baj, semmi veszedelem. Szavaira úgy füleltem, mint Isten igazságára. Talán ez a mérhetetlen bizalom ad még ma is élnivaló erőt.”

(Szabó István: *El nem küldött levéltöredék*
Farkas Lászlónak, Új Írás, 1984. október)

Szabó István a magyar novellairodalom egyik legnagyobb klasszikusa, s ezen nem változtat az sem, hogy ezt egyelőre kevesen tudják. Pedig nincsen más „bűne”, csak az, hogy nem írt regényeket, se drámákat, elbeszéléssel pedig mifelénk szinte lehetetlen beépülni a köztudatba. Korai halálával (1976-ban, 45 évesen ment el) is inkább csak ártott ismertségének, mert szinte véglegesítette ezáltal azt a vélekedést, hogy az elkallódó tehetségek és a ködlövagok

közé tartozik, azaz periférikus jelentőségű. Az azóta eltelt két évtizedben azért sem fordulhatott a figyelem igazán az életmű felé, mert az konokan ellentétesnek bizonyul az újabb kordivatokkal. Szabó István ugyanis soha, már ifjúkorában sem az aktuálisat kereste, nem a pillanatnyit tartotta időszerűnek, hanem az „örök” emberi értékeket. Ezek torzulása okozta mindig a konfliktusokat. Így szinte magától értetődő, hogy írói munkásságát minősítve automatikusan és kihagyhatatlanul olyan ódonnak ítélt fogalom társul az esztétikum mellé, mint az etikum. Nem kell feltétlenül korszerűtlennek tekintenünk e kapcsolatot, főként ha elfogadjuk Arisztotelész tételét, mely szerint az etika nem más, mint gyakorlati filozófia. Tudjuk, hogy egy irodalmi alkotás soha nem tudományos értelemben vett filozófiai eszmefuttatás, ám gyakorlati filozófia nélkül aligha törekedhet tartós érvényességre.

Szabó Istvánt – az életrajzi adatok alapján okkal – népi tehetségnek és autodidaktának, jellege szerint pedig ösztönös tehetségnek és ködlovagnak tartották. Származása teljesen egyértelmű: a Keszthely melletti Czerszegtomaj hegyközségben, kisparaszti szülők kései gyermekeként született, s a polgári iskola elvégzése után maga is paraszti munkát végzett, később traktoros lett. 1953-ban került a fővárosba, egyetemre, éppen mint népi tehetség, de tanulmányait nem fejezte be. Hiába népi tehetség azonban, sem életútjában, sem szemléletében, sem munkáiban semmi nyoma nincsen a fényes szellők korabeli lelkesedésnek, következésképpen az ötvenes évek eleji megtévesztettségnek sem. Csűrös Miklós jóvoltából publikus a fiatalember és Kodolányi János levelezése. Szabó István már a legelső, bemutatkozó levélben közli, hogy ő a politikától immunis (1949). 1951-ben katona, s ott *„csak nagy nehezen sikerül butának látszanom. A tiszték sejtik, hogy értek az ideoló-*

giához, s különböző próbáknak vetnek alá. Én jámboran nézek és hallgatok. [...] Csak attól tartok, hogy nem tudom mérsékelni magam, és egyszer kitör belőlem az ideológia elleni gyűlölet.” (Nyilvánvaló, hogy itt az adott ideológia, azaz az átpolitizáltság az ellenszenves.) A „népi tehetség” tehát korántsem a kor kívánalmai szerint gondolkodik és cselekszik.

Hasonló a helyzet az autodidaktaság s az ösztönös tehetség hiedelmével. Való igaz, nem járt középiskolába, s az egyetemen is nagyjából mellőzte az órákat. Műveltségét tehát formálisan autodidakta módon szerezte. Tanárai mégis voltak, s nem is akármik. Cserszegtomajon Vajkay Aurél néprajztudós volt egyik első felfedezője. A közeli Keszthelyen Hajdú Péter, a Helikon Könyvtár és Némethy Endre, a múzeum igazgatója a legfőbb szellemi gyámoltói. 1949 és 1955 között folyamatos levelezésben állott Kodolányi Jánossal. S természetesen rengeteget olvasott. Győri János egyetemista társa *Egy novellista szabadegyeteme* című visszaemlékezésében meggyőzően fejti ki, hogy a halkszavú, gyengécskén vizsgáztató diák elképesztően széles, a többieket megszégyenítő tudással rendelkezett egy sor olyan területen, amely abban az időben nemkívánatos volt, mint például a freudizmus vagy Kosztolányi Dezső munkássága. (Kell-e külön említeni, hogy ezekben az években Kodolányi is a nemkívánatos szerzők közé tartozott, s egy karrierre vágyó ifjú aligha írt volna levelet hozzá 1949 tavaszán.) Az „autodidakta” módon megszerzett műveltség tehát eleve szétfoszlatja az ösztönös tehetség hiedelmét: Szabó István egyike a legtudatosabbaknak nemzedékéből. Az első publikációk utáni egyik levelében ezt írja például 1955 elején: „Én mást akarok, nyűgnek, koloncnak érzem a móríci örökséget, ezt az agyontaposott utat. Ötven év óta minden magyar író ezt járja, Krúdy kivételével. Stílus-

ban teremtettek önállót, szemléletben, tárgyválasztásban is [Maga és Tamási], de a móríci módszerek ma is uralkodnak, s mi, fiatalok is ezt nyűjük, mint valami csodacipőt. Tovább kéne lépni, előre. Itt úgy írnak az emberek, mintha a nyugati irodalomban semmi sem történt volna a huszadik század folyamán.”

A legérvényesebbnek még a ködlovag minősítés mutatkozik. Az élet- és pályasors valóban szerencsétlen. Amikor elvégzi a polgári iskolát, meghal édesanyja, ezért esik el a továbbtanulás lehetőségétől. Amikor Inotára megy kubi-kosnak, apját elüti egy autó, kénytelen visszatérni a gazdaságba. Amikor fővárosi és egyetemista lesz, sem a városban, sem az egyetemen nem érezheti otthonosan magát. Ugyanakkor állandóan kételkedik írói tehetségében, s ez a művelt ember éppen csak azt nem tudja, hogy ez is természetes. Így viszont az otthontalanság, a kishitűség tévutakra viszi, roncsolja idegrendszerét, akadályozza az írást. De mint a *Ne nézz hátra* válogatott kötete után már posztumusz megjelenésű *Iskola a magasban* (1977) tanúsítja: kilépett e tragikus léthelyzetből is. A művek pedig egyértelműen bizonyítják, hogy a többé-kevésbé ködlovag-sors ellenére ez a próza nem ködlovag-próza. Nem Krúdy, de nem is Móricz, még csak nem is Kosztolányi vagy Kodolányi, hanem Szabó István prózája.

Szabó István mesterei közé nemcsak tudósok, klasszikus és élő írók tartoztak, hanem az édesapa is. Az elbeszélések gyanútlan olvasóját talán nem árt figyelmeztetni: az egyes történetek valóságanyaga mögött ne az életrajz egyes fejezeteit keressük. Annak az elemei is ott találhatóak, főként a késői elbeszélésekben kevesebb az áttétel, de lényegében öntörvényű írói világ formálódik, s erre a szülők alakja a legszebb példa. A leghitelesebb tanú maga az író, aki így vallott:

„Jó néhány írásomban valóban át- meg átszűrődik a gyerekkor, a megfélemlített gyerek, a gátlásos gyerek, a jóra törekvő gyerek, aki többnyire elbukik. Pedig nem volt szerencsétlen gyermekkorom. Ama kevesek közé tartozom, akiknek szülei szépen éltek. Édesapám így szólt anyámhoz: te, Anna! Soha haragos szó, verekedés vagy dobálózás a házunkban. Amit úgyis eleget láttam a szomszédban, s ami eliszonyított. Apám és anyám jók voltak hozzám. Mégis elégedetlen voltam.” (Új Tükör, 1976. 21.)

A két szülő közül az apa alakja a meghatározó. Kodolányi Jánosnak így festi le őt 1955-ben:

„...kivételesen a köztem s apám között fennálló viszony: ha jól körülnézek, egyetlen cserszegi parasztember sem viselkedett volna úgy a fiával szemben, mint ő. Mérhetetlenül sokat köszönhetek neki is, és jómagam is egyre jobban tisztetem és szeretem ezt a bölcs, finoman érzékeny, messzire látó öreget. Talán ifjúságom is azért volt elviselhető, mert ha a világ keserű volt is, de odahaza, a kis családban békesség volt. Jólesik visszagondolni kettőnk viszonyára. Afféle cinkos megegyezés volt köztünk, szavak nélkül, inkább csak nézésünkkel s mosolyunkkal intéztük el egymás közt a dolgainkat, s ez mélyebb értelmű beszéd volt, mint bármiféle mézesmázos, nyalakodó fecsegés. Általában tréfás hangon, viccelődve beszélünk – ez könnyű volt, mert az észjárásunk teljesen egyforma. Csak külsőmet örököltem az anyámtól, jellemem, érdeklődésem, felfogásom ugyanolyan, mint apámé. Transzcendens világszemléletre való hajlam s az anyagi világ fölé való emelkedés, könnyelműség, nagyvonalúság, érzékenységek s bizonyos zárkózottság, ha érzéseinkről van szó, a szép, a jó, az igaz s nemes dolgok után való örök nosztalgia, magas normák s valami különös, nem a környezetbe illő magatartás. Ilyenek vagyunk ketten apámmal. Szellemem szinte tökéletes mása az övének, jó-rossz tulajdonságaival, szőröstül-bőröstül.”

S ide kívánczik még egyetlen, rövid idézet a válogatott kötet kiadatlan előszavából: „*még ma is úgy adok ki a kezemből minden írást, hogy vajon mit szólna ehhez az édesapám. Őt tekintem a legfőbb fórumnak, ő ül a láthatatlan ítélőszékben.*” (Idézi Domokos Mátyás: *Varázstükrök között*, 1991. 63. 1.)

Az apa-fiú kapcsolatot tehát a szeretet, a bizalom, a tisztelet, a konfliktusok feloldása, máskor a konfliktusmentesség jellemzi. Más a helyzet az elbeszélésekben, ahol a többnyire bensőséges elbeszélői nézőpontból megjelenített apa-fiú kapcsolatokban gyakran kiéleződnek, olykor tragédiához vezetnek a konfliktusok. Ennek oka az erkölcsi normák ütközése, a nemzedékek közti ellentétek sora, a szokásrend különbözősége, amelyet a radikális társadalmi változások csak felerősítenek.

Konfliktusosság és konfliktusmentesség különös módon rétegződik egymásra az *Isten teremtményeiben* (1959), amelyet *Apám emlékének* ajánlott a szerző. Itt ugyanis az apa és kislánya közti harmonikus viszonyt nem valamilyen külső, társadalmi erő bontja meg, hanem a családon belüli szemléleti különbségek: az apa- és anyafigura élesen különböző alkata, gondolkodásmódja. Az ajánlás személyessége, a megjelenítés esetleg filmszerű hitelessége ellenére se gondoljuk azonban azt, hogy az egész elbeszélés önéletrajzi, hiszen az édesanya elidegenítően ábrázolt figurája semmiképpen sem illik bele az életrajzba, az egyértelműen a „*mégis elégedetlen voltam*” életérzésének szemléletes kifejtéséhez szükséges.

Az elbeszélés menetét sorkihagyásokkal három részre tagolta az író, egyúttal megadva a pontos szerkezeti rendet is. Az első egység az expozíció, a második egy cselekvéssor, a harmadik az előzőekből származó következményes cse-

lekménysor, amelyben robban a konfliktus, s igazi feloldás nélkül záródik a történet.

A történet váza a következő. Egy zápor után késő tavaszi vagy nyári reggelen, mivel nem lehet a szőlőbe kimenni kapálni, Csanaki Gábor nekilát, hogy a kertben kiszáradt körtefát kivegye. Az ötéves Jancsi figyeli munkáját, pedig az anya azt szeretné, ha vele maradna a konyhában. A kisfiú a kérdéses korszakában van, s anyja kelletlenül szokott csak válaszolgatni, apjával viszont mindenféle „bolondságokat” beszélgetnek. A fa „halála” az életre, a születésre tereli a fiú gondolatait, s megkérdi, hogyan, miből lesznek az emberek. Az apa a bibliai magyarázatot adja elő: az embereket Isten teremttette agyagból, s életet lehelt beléjük. A fiú megpróbálja utánozni az isteni munkát. Apja előbb lebeszéli, majd félig odafigyelve ráhagyja a fiúra a játékot. Ebéd után Jancsi otthon akar maradni. Anyja észreveszi a kis agyagfigurákat, feldühödik a kérdései nyomán kiderülő újabb bolondságon, elveri a gyereket, s megszegényíti férjét is a gyerek előtt. A fiú zokogva szalad világgá, az apa pedig, aki nem tartja bolondságnak azt, amiről beszélgettek, pofon vágja az asszonyt, majd a fiú keresésére indul. Az asszony pedig kimegy a szőlőbe, gondolván, majd utánajönnek a többiek.

Világos tehát, hogy az elbeszélés címe több szinten értelmezendő. A cselekmény szintjén a gyerek által gyúrt ügyetlen agyagfiguráknak kellene Isten teremtményeivé válniuk. Kívülről, olvasóként szemlélve a történetet maguk a szereplők bizonyulnak Isten teremtményeinek, olyan-amilyen, ugyancsak tökéletlen alkotásoknak. S még tágabbra vonva a kört, magunkat, olvasókat is beleértve mindannyian Isten teremtményeinek bizonyulunk.

A cím s maga az elbeszélés egyúttal a Biblia megfelelő részének kommentálása-értelmezése is. Mózes első könyvében olvashatjuk: „2, 7. És formált vala az Úr Isten em-

bert a földnek porából, és lehellett vala az ő orrába életnek lehelletét. Így lőn az ember lélekké.

8. És ültete az Úr Isten egy kertet Édenben, napkelet felől, és abba helyezteté az embert, akit formált vala.

9. És nevele az Úr Isten a földből mindenféle fát, tekintetre kedvest és eledelre jót, az élet fáját is, a kertnek közepette, és a jó és gonosz tudásának fáját.”

Jancsi kérdését a kiszáradt körtefa szemléletesen megmutatkozó élet-halál dialektikája formálja meg, pontosabban az apának azok a szüksézávú mondatai, amelyek a látvány kapcsán e kérdést észrevétlenül is életre hívják. Mint később megtudjuk, a születés kérdésköre nem először foglalkoztatja a fiút, de az anya erre is kitérő válaszokat ad, jellemző fordulatai a nem tudom, ne zavarj, bolondság. Az apa viszont partnernek is tekinti a kisfiút – akárcsak a természetet is, hiszen azzal is „beszélget”. Számára Jancsi is nevelendő „palánta”. Két embertípus, kétfajta gondolkodásmód kerül együvé egyetlen családban.

Az anya bigottan, szigorúan és gondolkodás nélkül hívó ember. Számára nem létezik kérdés, hiszen a normák mindent szabályoznak. Olyan szokásrendben lehet élni, amely elfogadható, amely jónak, értelmesnek bizonyul, s amelyhez automatikusan lehet alkalmazkodni. Innen nézve minden, ami más: furcsa, szokatlan, bolondság. A szokásrend normái adják a biztonságtudatot, s azért is gyűlöletes a másság, mert bizonytalanná tesz, kérdéseket fogalmaztatna meg, válaszokat követelne, s erre alkalmatlan, legalábbis felkészületlen ez a személyiség.

Természetesen az apa is komolyan veszi a konvencionális normákat, máskülönben csupa konfliktus volna az élete odahaza és a faluban is, de ő mögéjük lát. Számára a világ nemcsak a tapasztalat által megerősített leírás és megértés szintjén létezik, hanem összetett, polifon jelenség, ahol a

konvenció mögött ott vannak a lényegi normák, melyek kutatása-felismerése-megfogalmazása nem egy egyszerű volt kor kiváltsága, s nem is tehető automatikussá: mindenkor minden emberének kérdeznie-gondolkodnia kell azon, miért van az, ami van, mi az értelme. Vagyis a számára lehetséges filozófiai szinten is szembe kell néznie a létezéssel.

Némi kiélezéssel azt is mondhatnánk, hogy az anya és az apa alakja az ember érzéki és szellemi megismerő tevékenységének különbözőségét is példázza: mintha az anyából hiányozna a szellemi megismerés képessége és igénye. Persze ez némileg igazságtalan kijelentés, s talán helyesebb, ha empirizmus és racionalizmus kettősségére utalunk a szülőknél. Az anya gondolkodásmódjában a közvetlen tapasztalat és a tapasztalati hagyomány a meghatározó. Egyrészt elfogadja, hogy az embert Isten teremtetten, másrészt tudja, hogy ez nem így van, s agyagból nem lehet embert formálni, a gyerek játéka tehát bolondság. Számára a két tétel látszólagos vagy valóságos ellentmondása nem nyilvánul meg, az átélt-átélhető tapasztalat lesz a meghatározó, válik közvetlenül rációvá. Ez a tapasztalat azonban „malacság”, amelyről nem lehet beszélni.

Az apára nem is pusztán a racionalizmus a jellemző, hanem e kettősség meghaladása a naiv, józan, de hiteles, természetközeli népi filozófia nyelvén. Ő úgy gondolja, hogy az ember egyszerre érzékelő és eszes lény, s ez a kölcsönhatás tesz bennünket valóban Isten méltó teremtményeivé.

Az ötéves Jancsi érzékelő lényből most kezd eszes lénnyé is válni. Kérdései – mi ez?, ez miért van így? – a megismerés különböző szintjeire irányulnak. Érdeklődése egyre tudatosabb és tudatra irányulóbb, formálódó világképében egyre inkább összefügg ismeret és morál. Nem „malackodni” akar, sőt fogalma sincs, hogy mi lehetne ez ügyben a malacság, hiszen éppen valami különösen magasztos dologról,

magáról az életről, az emberről van szó. Kérdését az ismeretigény fogalmaztatja meg, s a kicsikart válasz után – apja fiához méltóan – tovább gondolkozik, az foglalkoztatja, hogy képes-e az ember teremteni, válhat-e Istenné. A bábuk készítése közben kétség és remény között hanyódik, az anya szereplése nyomán azonban fel kell ismernie, hogy bábuiban valóban nem fognak mozogni. Az ő gondolkodási szintjén még nehéz az apai bölcsességet számon kérni. Számára egyértelmű a tanulság: nem válhat Istenné, nem teremthet embert. S ami legalább ekkora tragédia: úgy látja, hogy apja is becsapta, az az apa, akit ő Istenként tisztelt, akinek a szava szent volt. Hibás ebben az apa is, ugyanis minden jóhiszeműsége ellenére sem vette észre, hogy a gyerek számára ez a játék halálosan komoly dolog, s így a csalódás az Édenből való kiűzetéshez válik majd hasonlónak. Ő ösztönösen csak arra gondol, hogy a játék az életre nevel, segít felnőtté válni, amiben végső soron igaza is volt, hiszen a tragikus élmény valóban felnőtté tette Jancsit, ellentétben az anya szerinti helyes, ám semleges játékokkal, a labdázással és hasonlókkal.

A Biblia teremtéstörténete az első ember keletkezése mellett minden emberre vonatkozik, ezt fejezi ki a por-képzet is: *„Orcád verítékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert por vagy te s ismét porrá leszel.”* (Mózes első könyve, 2, 19.) E képzet egyszerre érzékiszemléletes és szimbolikus-szellemi jellegű. Az apa ösztönösen is erre a kettősségre, kétszintűségre próbálja a fiát megtanítani, de Jancsi még annyira gyerek, hogy a jelképeset is érzékletesként tudja csak elképzelni, s rögtön realizálná a hallottakat. Az anya viszont, mint láttuk, felnőtt létére is érzéketlen e kétszintűség iránt, egymástól függetlenül veszi tudomásul a szinteket. Az elbeszélés ezt a háromféle Biblia-értelmezést konfrontálja oly módon, hogy egyértelműen helyteleníti az anyáét, megértően fogadja a kisfiúét, s az apa pártján áll.

A szülők kapcsolata egyébként sem harmonikus. Míg munkában feltehetően nagyobb zavarok nélkül tudnak együttműködni, az egyszem gyerek nevelése ütközőponttá válik, bár az apa láthatóan kompromisszumkereső. Az anya azonban – főként ebben az általa kiélezett helyzetben – mindenképpen győzni akar. Konvenciókhoz szokott szemlélete ragaszkodik ahhoz is, hogy amíg a gyerek nem jár a földekre dolgozni, addig neki kell őt nevelnie. Erre a nevelésre viszont kevésbé alkalmas, rossz „tanító”. Már ez is az apa felé fordítja a fiút, még inkább az apa nevelői természete. Egyébként a vereséget, a pofont is érzékelhetően a hagyományokon belül értelmezi az asszony: ez is a férfi joga, s nem az igazság vagy a büntetés kérdése. Figyelemre méltó az is, hogy míg az anya tudatosan a gyerek előtt alázza meg az apát, az apa négy szemközt s valóban igazságszolgáltatásként s láthatóan rendkívüli esetként bántalmazta az asszonyt.

A háromtagú kisközösségben eddig az alkalmazkodásra való törekvés volt megfigyelhető minden irányban, bár látható, hogy erre legkevésbé az anya képes. Tőle az apa és a gyerek is tart, s mintha az anyában némi féltékenység is volna, hogy a fia mindig az apjával „susmutol”. Az elbeszélés drámai cselekvéssorában minden irányban élesedik a konfliktus, de míg az anya és fia, az anya és férje között kétirányú az ellentét, a fiú és az apa között nem, itt csak a fiú kerül szembe nem is annyira apjával, mint az eszménnyel. Nem az apa gyávasága miatt, hanem azért, mert a szülő kénytelen alkalmazkodni a feleségéhez is, a gyerekhez is, ugyanakkor önmagát is akarja adni. Amit az apa is inkább csak – bár komoly – játéknak vélt, azt a fiú szent dolognak tartotta, ezt fejezi ki kétségbeesése. Az apa a kiélezett konfliktushelyzetben egyrészt megalázkodik, másrészt fokozatosan azonosul Jancsi álláspontjával, igazságával. Ezt mutatja a pofon mellett az is, hogy a gyerek keresésére

és nyilván megvigasztalására indul. E kisközösségben az anya továbbra is egyedül marad, változatlanul tudatlanul. („Nem tudsz te semmit” – mondja a férje a pofon után.) Hiába véli racionális lénynek magát, nem képes az érzékelés birodalmából kilépni, a jelenségek és a jelképek világa közt kapcsolatot teremteni. (Ugyanez az ellentét mutatkozik meg *A szent család reggele* című elbeszélésben.)

Az apa szavai („Hát nem bolondság, tudd meg”) válasz a címre: igenis „Isten teremtményei” vagyunk, s így kötelességünk megpróbálni, hogy mi is istenné, teremtővé váljunk. Az apa felfogása szerint a Biblia tanítása és a természeti tapasztalat között összefüggés van, s minden élőlény teremtésében, növekedésében (és halálában) van valami isteni (szellemi, spirituális) elem. Jancsi erre érez rá ösztönösen, anyjának szereplése ezt kérdőjelezi meg. Az ő szempontjából nézve a kérdés nyitott marad, az ő teremtése egyrészt azért kudarc, mert az agyagfigurák nem kelnek életre, másrészt azért, mert megtudja, hogy nem benne van a hiba. A teremtést ezért követi nála a pusztítás, a bábuk összetiprása, majd a világgá szaladás. Ez a futás az Édenből való kiűzetésnek felel meg, a gyerekkorból és a naiv istenképzetből is ki kell józanodnia. A kiszáradt körtefa, amely éppen porrá kezdett volna válni, szintén biblikusan példázatos szerepet kap: Jancsi számára ez válik a tudás fájává. A felismerés után helyzete éppen annyira drámai, mint minden emberé: ő is „megkóstolta” „a jó és a gonosz tudásának fáját”. Zokogása bizonyára meghozza majd számára a feloldást, s egyszer majd ő is eljuthat oda, hogy elmondhassa: „Kedélyemet két dolog tölti el egyre újabb és fokozódó csodálattal s tisztelettel, minél gyakrabban és kitartóbban gondolkodok rájuk: *a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem.*”

JÓKAI ANNA

Jókai Anna köszöntése

A születésnapok s különösképpen a tizenként emelkedő számú évfordulók mindig alkalmat kínálnak a számvetésre. Ha valaki értelmiségi s íróember, kötelessége is ezen alkalmak kihasználása. A számvetés belső ügy, s végeredménye nem mindig válik közismertté még alkotó embernél sem. De van egy közösségi számvetés is, s aki a nyilvánosság előtt szerepel, méghozzá egy egész ország előtt, annak szembe kell néznie nemcsak az önportréval, hanem a felkínált arcképvázlatokkal is. Nos, Jókai Anna számára az 1992-es esztendő íróként is, írószövetségi elnökként is nevezetes.

Alighanem még a legszűkszavúbb lexikonok is följegyzik majd, hogy az író életműsorozata ennek az évnek a könyvhetén indult el az összegyűjtött novellák kötetével. A pillanatnyi tervek szerint kilenckötetes lesz a sorozat: regények, kisregények, esszék követik egymást, s mire a kilencedik megjelenik, bizonyára készen lesz már legalább a tizedik kötet anyaga is, ha nem még több. A könyvkiadás jelenlegi ínséges esztendeiben különösen nagy dolog egy életműsorozat elindítása, s bizonyára nem vállalkozott volna rá a Szépirodalmi Könyvkiadó, ha nem tudja, hogy Jókai Anna a hatvanas évek végi indulása után igen hamar egyik legnépszerűbb írónkká vált. A kiadói példányszámok és a könyvtári olvasói statisztikák adatai mellett író-olvasó

találkozó is tanúsítja ezt, némelyiken magam is megta-
pasztalhattam az írói-emberi népszerűséget.

Aligha szétválasztható e két dolog. Vannak igen jeles
írók, akik szenvednek a közönségkapcsolat bármilyen köz-
vetlen formájától, s vannak bizony olyanok is, akiket egy-
némely személyiségjegyük ellenszenvenné tesz. Jókai Anna
mindezekre ellenpélda: a művekben megformálódó alkotói
én és az emberi személyiség minden lényeges jegyben azo-
nosnak mutatkozik, s ezért nem érheti csalódás azt, aki sze-
mélyesen is megismerheti őt. Az irodalmat s bármifajta ér-
telmiségi munkát szolgálatnak tekinti, olyan belső parancs
vezérli, amelynek törvényei elől ő sem menekülhetne, még
ha próbálna sem. Nem éppen divatos alkotói ars poetica ez
mostanság, de bármiféle divattól függetlenül: időtálló. S ki-
iktathatatlan létünkben: amíg az emberi nemnek feladatai
vannak – s azok vannak bizony, amíg csak létezik az embe-
riség –, addig e feladatok elől nem térhet ki senki értelmisé-
gi. Természetesen sokféleképpen lehet a korok kihívásainak
megfelelni, ám az egyik leghatékonyabb mód bizonyára az,
ha tudomásul vesszük a művészeteknek születésüktől való
feladatait a társadalomban élő ember körül.

Bizonyára e törvényszerűség tudomásulvétele miatt is nép-
szerű alkotó Jókai Anna az olvasók körében. S bármily meg-
lepő – főként a mai megosztott szellemi életben –, népszerű
ő az írók között is. Október végén volt az Írószövetség köz-
gyűlése, ahol Jókai Anna elnöki beszámolóját a hároméves
elvégzett munkáról általános elismerés fogadta, különösen
figyelembe véve azt is, hogy igencsak nyomasztó anyagi és
egyéb gondok között kellett a szövetséget vezetni. Jókai Anna
leköszönt tiszteiről, írói terveit szeretné megvalósítani, de az
általa végzett szövetségi munka legnagyobb elismerését azzal
kapta meg, hogy az új választmány tagjai közül a legtöbb sza-
vazatot ő érte el. Ez is adjon erőt a tizedik kötetéhez!

1992

Az ifjú halász és a tó

A tervezett életműsorozat első kötetében csak az összegyűjtött novellák kaptak helyet, amelyek 1965 és 1984 között keletkeztek. Jókai Anna azóta sem fordult el a kisepikától, csak más formáit részesíti előnyben. Egyes írók egész életükben egyetlen hangon, egyfajta poétikai eljárasmódot alkalmazva dolgoznak, másoknak minden művük lényegesen más. Jókai Anna életművében e két véglet összébékül, s azonosság és változás arányait szinte az élet természetes hullámmozgása adja meg. Ez teszi lehetővé azt is, hogy két évtized elbeszélései hat ciklusba rendeződjenek, s csak ezeken belül érvényesüljön a laza időrend. Éppen az írói alkat megmutatása szempontjából telitalálat ez a szerkesztési rend, hiszen a kritika szerint Jókai a tárgyias, olykor naturalista közlésmódtól haladt egy elvontabb-szimbolikusabb alkotásmód felé. Van igazság ebben az állításban is, de alighanem abban is, hogy nemcsak az írói közlésmód változott az időben, hanem a befogadói érzékenység is, s míg a hatvanas évek sokkal nyitottabb volt a tárgyias realizmusra, a nyolcvanas évek olvasóját ez ritkábban elégíti ki. Talán az is megkockáztatható, hogy a világ megváltoztatása helyett inkább megértése – és megőrzése – vált céllá. Életanyag, tapasztalati anyag nélkül természetesen mindez nem válhatna művé, s ezért is szerencsés a szemléleti formákat, poétikai eljárasmódokat szintetizáló

írói alkat, amelynek igazi egységét a határozott etikai nézetrendszer adja meg. S mivel élettapasztalat és etika ritkán illeszkednek sűrűlódásmentesen, szinte kifogyhatatlan az írói témák köre. Az ember esendő, nemegyszer romlott. Azzá tehetik a benne rejtő rosszát kibontó szerencsétlen körülmények, de sorsa mégsem reménytelen. Jókai Anna meg van győződve arról, hogy az ember formálható: nemcsak elvesztheti, de meg is találhatja a számára járható igaz utat. S amikor az úttévesztés sok-sok változatát mutatja be elbeszéléseiben, még ezzel is erre figyelmezteti olvasóit.

1992

„Közeledőben – távolodóban”

A Három Jókai Anna életműsorozatának legújabb, negyedik kötete. Kilenc éve egy ilyen kijelentésben semmi különös nem lett volna. Az életműsorozatok azonban a kilencvenes években, feltűnést sem keltve, többnyire elhaláloztak. Jókai Anna viszont – életkorából következően – csak ekkorra jutott el az összegzés belső és külső igényéig. A sorozat kiadását még az azóta megszűnt Szépirodalmi Könyvkiadó indította el 1992-ben, aztán a Széphalom Könyvműhely vette át, s egyelőre győzi, s nem csak lelkesedéssel. Aki figyeli a könyvtermést, tapasztalhatja, hogy csak klasszikusok – mint Pilinszky János – vagy klasszikusságra pályázó kortárs alkotók – mint Mészöly Miklós, Szabó Magda, Sütő András, Nádas Péter – esetében merészelnek manapság kiadók életműsorozatra vállalkozni, de még náluk is nagy az óvatosság: a Mándy-sorozatnak például a kilencvenes években már csak egyetlen kötete jelent meg. Ebben az összefüggésben lehet csak rangjának megfelelően értékelni Jókai Anna életműsorozatát. A sorozat legújabb kötetének van még egy sajátossága: nem valamely régebbi művet, hanem a legújabb írások nagyfokú tudatossággal megszerkesztett gyűjteményét vehetjük kézbe.

Az egyszerűnek látszó kérdésre: mi is e kötet műfaja, nem is olyan könnyű válaszolni. Első pillanatra esszék, meditációk és elbeszélések gyűjteményének mutatkozik ugyan a

Három, a gyűjtemény, válogatás megjelölés azonban némi-
képp félrevezető, mert többről, másról is szó van, szervesebb
az összetartozás. Ugyanakkor persze nem regény, nem is
elbeszélésfüzér e kötet, s a szó hagyományosabb értelmében
naplónak sem nevezhető. Leginkább talán a *confessio* mo-
dern változatával állunk szemben, ahol is a feltartóztathatat-
lan vallomásigény poétikai szempontból különbözőképpen
megformált, de a lényegyet tekintve azonos célú szövegekben
testesül meg, s ez a cél az, ami egységbe forrasztja e kötetet.

A poétikai polifónia önmagában is jelentéssé lehet, a
pálya egészére vonatkoztatva azonban még inkább azzá
válík. Jókai Anna éppen három évtizede mutatkozott be
első regényével, s hosszabb időn át a naturalisztikus-realisz-
tikus, cselekményes prózaformák mind avatottabb mestere-
ként vívott ki elismerést nemcsak a szakmában, hanem igen
széles olvasórétegeknél is. Egy évtizeddel bemutatkozása
után mindinkább előtérbe kerültek írásaiban a huszadik
század máig modernnek számító tudatábrázolási eljárásai, s
a külső cselekményesség, ha jelentőségét természetszerűleg
nem veszítette is el, mindinkább megnyilvánulási módjává
vált az addig csak áttételesebben bemutatott tudatmozgá-
soknak. S mindehhez nagyon hamar társult egy harmadik
fajta közelítésmód is, amelyet alighanem szimbolikusnak
célszerű nevezni, nem is a prózapoétikai eszközök alapján,
hanem a témakörök, a történetek és az alkotói közlések új-
fajta jellegéből indulva ki. Az idők során kialakított három-
fajta közelítésmód vibráló, helyenként különösségével is
megragadó szintézise a *Három*, amelynek mindjárt a címe
is izgalmas példája a szimbolikusságnak.

Aki egyértelmű választ próbálna adni a kérdésre, mi is
ez a „három”, bizony kudarcot vallana, bármilyen jó ötle-
tei lennének is. A legtöbb eredménnyel az az értelmezés
kecsegtet, amely a tézis-antitézis-szintézis hármasságára

épül, és szövegszerű utalásokat is leginkább erre találhatunk. Ám mit tegyünk, mit tehetünk akkor azzal az alapelmélettel, amelyre már a Biblia is felépíti a maga világképét: a megteremtett ember megismeri a jót, majd megismeri a rosszat is, beleszületik a Paradicsomba, majd kiűzetik onnan a valóságos földi létbe. Milyen „szintézis” születhet ebből? A Biblia a teljes körű szintézist az Utolsó Ítélet idejére teszi, az igazság ekkor fog érvényesülni, az erkölcs szerinti lét ekkor nyeri el a maga jutalmát. S mit tehet az addig élő ember? Nem többet és nem kevesebbet, mint hogy törekedhet az erkölcsi elvek szerinti életvitelre, hogy majdan igaznak bizonyulhasson. Bár Jézus tanításai majd' kétezer évesek, a Tízparancsolat még régebbi, s az idők homályába vész az ember erkölcsi lény volta, az igazság és a hamisság küzdelme talán soha nem volt olyan ádáz, olyan kevés reménnyel biztató, mint a huszadik században. Ezért még élesebb e század végén a kérdés: mit tehet az ember? S ha a keserű tapasztalatok alapján nem is állítható hitelesen, hogy ez az ember, maga az emberi nem megalkotta önmaga szintézisét, annyira talán mégsem reménytelen a helyzet, hogy ne lenne megkérdendő: elérhető-e, miként s mifajta szintézis? A *Három* – nem a harmadik, hanem maga a három, vagyis a teljesség, pontosabban a teljesség igénye – leginkább ebben a vágyban értelmezhető. Hogy az életnek mégiscsak van valami értelme, s hogy a paradicsomi álmokból és a pokoli tapasztalatokból megformálódhat az újabb évezrednek ez az embere, aki elődeinek gyötrelmeiből is okulva átvezeti az emberi nemet s így önmagát is a túlsó partra. Mindez program, amelynek nincsen s nem is lehet végrehajtási utasítása. Így mindenki személy szerint felelős, akár tudatában van ennek, akár nem. Ma már semmilyen értelemben nem lehetnek boldogok a lelki szegények, mert az egyetemes felelősség néhány milliárdod

része mindannyiunk vállára ránehezedik, elháríthatatlanul. A három az emberiség egyik legősibb fogalma, nemcsak mennyiséget, hanem szemléletmódot, világképet is kifejez, mítosza, misztikája van. Aki volt az egyik, próbált lenni a másik, talán lehet a harmadik is, s ez a háromság akár a menekülés útja is lehet.

A menekülés útja: „Közeledőben-távolodóban.” A könyv talán legszebb confessiójának a címe ez, s nemcsak egyéni léthelyzetet, emberi-írói szemléletmódot, hanem emberiségsorsot is leír. Az életre hívó alkalom is jeles (művészeti akadémiai székfoglaló beszéd), s önmagában is számvetésre ösztönző, akárcsak közelében a kerek születésnapjához, amely szintén közeledőben-távolodóban mutat szinte mindent. A legszemélyesebb nézőpont azonban magától értőddően simul egybe a történelmivel, a magyarságra és az emberiségre figyelemmel. A legutóbbi néhány év – e művek keletkezésének időpontja – köztudottan összetett változásokat hozott nemcsak a magyarság, hanem Európa s a világ életében is. Jókai Anna soha nem volt önmagába forduló alkotó, de nem politikus alkat abban az értelemben, amiként ezt a fogalmat a marxista irodalompolitika periódusaiban használták. Mindig a társadalomban élő emberre figyelt, de a valóságos társadalomban élő valóságos emberre. Ez megőrizte hitelét mind az egykor oly nagyszámú író-olvasó találkozáson, mind a tömegkommunikációs fórumokon, mind az irodalmi életben, így az Írószövetség elnöki székében is. S hitelessé teszi a mostani, az elbeszélésekben is közvetlenebbül megmutatkozó politikai jellegű véleménynyilvánítását is. Ez a közvetlenebb jelleg logikusan következik az alkotó összetett szemléletmódjából, annak mindhárom rétegéből. A kilencvenes évek embere átpolitizált korban él, a hétköznapiakba az idősebbek által egykor már megtapasztalt mértékben szól bele a politika, a fiatalabb nemzedékek elő-

ször élük át ezt, s így számukra még döbbenetesebb. 1948 után a szocialista demokrácia jelszavával a totális diktatúra vette át a hatalmat, a kilencvenes években a polgári demokrácia jelszavával „pusztán” a gazdasági kényszer tesz lényegében hasonlóan kiszolgáltatottá és reményvesztetté tömegeket. Az ötvenes években a „reakcióso” reménykedhettek, hogy lesz még más világ is, de miben reménykedhetnek manapság a lecsúszottak milliói? S mit várhat, aki most kezdi felnőtt életét? Jókai Anna új elbeszélései ebben az egész személyiséget megrázó elbizonytalanult jelenben tájékozódnak és tájékoztatnak. Feltűnő, hogy mind a négy nagyobb elbeszélés címében szerepel a történet kifejezés (*Egy tévedés története*, *Történet a megbocsátásról*, *Történet arról, hogy mit tehetünk*, *Körtörténet: kortörténet*). S valóban körtörténetek ezek mind, de már nem csupán a hajdani naturalisztikus-realista értelemben, hanem a polifon szemléletmódnak megfelelően is. A legösszetettebb alighanem az *Egy tévedés története*. Főhőse középkorú szociológus, akit a régi rendszer nem különösebben kedvelt, viszont ő a változó körülmények között sem érzi jól magát. Nyavalygó értelmiségi volna? A látszat ellenére korántsem az. A „három” problémakörével, a „közeledőben-távolodóban” léthelyzetével írható le pontosabban az ő helyzete is. Még nem öreg, de már nem fiatal. Taszította az előző rendszer, de az új törtézők sem vívják ki elismerését. Nem szerette a létező szocializmust, de a létező kapitalizmus is idegen neki. Függetlensége korábban erény volt az ellenzékiek szemében, a változások után viszont gyanússá vált mindkét oldal számára. Új kutatást hiába kezdene, az Intézetnek nincs rá pénze, így viszont a várható leépítések egyik lehetséges áldozata. S közben családját is ellentétek feszítik. Három fiából a két nagyobbik, az egyetemisták ég és föld, a kicsi még rejtély, hogy milyenné válik. Aztán a megértő és a hétköznapiokba beleroppant, de

helytálló feleséget is összehasonlítja a Svédországból 15 év után hazalátogató egykori szeretőjével. A nő az eszményinek tudott társadalomban vált gyógyíthatatlanul depresszióssá, önmaga sajnálatra méltó roncsává. S ott van még a jó karban lévő anyós is, aki szintén hurcolja a maga keresztjét: büntudatát, hogy nem ápolta eléggé odaadóan nagybeteg férjét. Van-e, lehetséges-e valamiféle fájdalomcsökkentő szer, ha már megoldás nem mutatkozik? Talán igen, s ezt érezteti a bölcsészfiú magatartása, akit a megértés vágya vezérel. Ő képes arra, hogy igazán figyeljen a másik emberre: a nagymamára is, az apjára is. Elemez, megért és értelmez, s egy lehetséges termékenyebb etikát képvisel, azt a cselekvő szeretetet, amelyben ott a csírája „három” emberének. Közben az ő világszemlélete is rezignált, de korántsem fásult. Arra a – máshol fölvetett – kérdésre, hogy „van-e értelme az egésznek”, a maga módján határozottan igenlő választ ad, mert úgy látja ő is, akárcsak magalkotója, hogy a „part és csillag nélküli létezésudatnak van némi heroizmusa”. S e felismerés birtokában könnyebb az út: közeledőben-távolodóban.

1996

Perc-emberkék dáridója

Aki Ady Endre versét idézi könyve címében, az bizonyosan nem perc-emberke. Mert hát mifélek is ők? A költő verse 1913-ból eléggé pontos eligazítást ad, nyolc évtized elteltével is pontról pontra hiteleset. S akkor beláthatjuk, hogy a kicsinyítésben semmiféle becéző-megbocsájtó gesztus nincsen, az emberke éppen embernek kicsi, kevés, s éppen azért, mert a percnek, pontosabban csakis a percnek él, méghozzá a saját perceinek, önzőn, mohón, „dáridózva”. Aki nem ilyen, az túlnéz a „most” világán, annak jövőtuda van, következésképpen felelősségérzete is önmagáért s mindazokért a közösségekért, amelyekbe beletartozik, tehát a családtól a nemzeten át az egész emberiségért. Nem dáridózik tehát, hanem medítál. Az okos, pontosabban a túl okos ember mondhatja erre azt, hogy vannak bizonyos korszakok, élethelyzetek, amelyekben nem meditálni kell, hanem cselekedni. Igaz, de a perc-emberke mást sem tesz, csak „cselekszik”. Ám miféle cselekvés az, amelynek hatására nem épül semmi sem, legfeljebb a féltve őrzött személyes vagyontárgyak tömege gyarapszik, az egyén birtoklási mámorán túl nem szolgálva senkit és semmit? Miféle cselekvés az, amely a fürdővízzel kiönti a gyermeket is, kancsónyi vizet nem hagyva már az újabb Pilátusoknak sem, elorozva mind a megtisztulás, mind az újszülöttek jövőjének lehetőségét?

Az egyének és a közösségek ilyenfajta léthelyzetében bizony szemlélődni, meditálni és megítélni kell – miként Ady Endre vagy József Attila is tette –, ez a cselekvés lesz a valódi, az értékörző, az átmentő, az építő jellegű, a „káromkodásból katedrálist” megképző. Jókai Anna persze keresztényi türelmű és szelíd lélek, ő fegyelmezettebb annál, hogy káromkodjon, mindig visszafogottan, de éppen ezért talán még meggyőzőbben fogalmaz a legutóbbi években keletkezett esszéiben, publicisztikájában. „Elegyes” írások ezek, ahogyan régebben mondták, mégis hallatlanul egységesek világképben, szemléletben, célkitűzésben, szemléletmódban. Mintha a vízözön korában járnánk, de a bárkán nemcsak az igazak foglalnak helyet: a végeláthatatlan és viharos tengeren egy magyarországi bárka hányódik vagy még inkább egy eurázsiai; lakossága jóból és gonoszból összegyúrva, s nem lehet kimenekülni se más szárazföldre, se más bárkára. Az adottat kell megélni, azt kell megpróbálni megváltoztatni, nemcsak elviselhetővé, hanem lakhatóvá is tenni a bárkát, nemcsak anyagi, hanem szellemi értelemben is.

Az egyre döcögősebben készülő létminimum-számítások mindig csak az anyagiakra ügyelnek, voltaképpen nem is tehetnek mást. Mert mérhető-e számokkal az emberi szellem? Érdemes mégis elgondolkozni szellemi-lelki életünk szintjén, annak létminimumán? A tudás mennyisége és minősége is fontos ez ügyben, de miféle tudásé? Nem olyan – sokak szemében nevetségesen elcsépeltnek látszó – fogalmakat kellene-e elsősorban vizsgálnunk, mint a hit, a remény, a szeretet? Nem feltétlenül valamely tételes valóság körébe soroltan értelmezve őket. Ezt teszi a keresztény Jókai Anna is írásaiban. Van hite, ezért szeretettel fordul az emberekhez, és reméli változásukat, reméli az emberibb, a keresztényibb jövőt. Az egész könyv legfontosabb

gondolata az, hogy „*még nincs kész a világ. Még folytatódik a teremtés.*” Egy két évvel ezelőtti karácsony ihlette e megfogalmazást, de Jókai Anna világában ez érvényes a hétköznapiakra is. Egy másik alapmondata szerint ugyanis „*Senki helyettünk nem fog itt csinálni semmit.*” Nem várhatunk tehát valamiféle isteni csodára, a deus ex machina csakis a bennünk, magunkban meglévő, felnövekvő istenből származhat. S ezt a lehetőséget gátolja, fedi el a percemberkéék dárídója. Mert hiszen a reklám évszázadában sokkal vonzóbb, könnyebben megérthető és könnyebben elérhetőnek tetsző utat mutat a tanácstalan és jobb sorsra érdemes embereknek. Ám a reklám becsap: nem a márkás illatszer, a mobiltelefon, a kacsalábon forgó palota fog bennünket megváltani, s nem azért hiú ez az ábránd, mert a teljes körű gazdagság mindig csak egy szűk réteg számára válik elérhetővé, hanem azért, mert az emberiséget nem az emberséges, boldogabb világ felé vezeti. Pedig az nemcsak könnyebben közelíthető-elérhető, hanem valóban, valóságosan is közelíthető.

Mondják, az emberiség anyagi javakban, a technikai civilizáció nyújtotta lehetőségekben szinte dúskálva élhet ma, az évezredek fejlődése szédületes iramúvá vált. De mindennek következtében jobb, boldogabb lett-e az ember? Vagy éppen boldogtalanabbá vált? A kilencvenes évek eleji radikális változások tapasztalatait summázva írja Jókai Anna, hogy „*sok minden változhat, de az embert mozgó démoni erők nem változnak*”. Ha ez így van, vethetjük közbe akadémikuskodóan – vagy a perc-emberkéék ügyvédjeként? –, mit ér akkor a hit, a remény, a szeretet? Mit a jövőt? Ady remélt is: „*Most perc-emberkéék dárídója tart, / De építésre készen a kövünk, / Nagyot végezni mégis mi jövőnk, / Nagyot és szépet, emberit s magyart.*” S lám újra és újra visszatér – vagy el sem tűnik „Magyar Bábelnek

ostoba kora". Ámde mi lenne, ha ellenerő híján időben és térben is végtelenné válna a dáridó? Az lenne a vég, utána már valóban csak az Utolsó Ítélet következhetne. De addig, érthetjük szimbolikusan is, valóságosan is ezt az Ítéletet, addig „még folytatódik a teremtés”.

Egy írói világkép tárul elénk a legújabb Jókai Anna-kötet lapjairól. Nem most formálódott ilyenné, de talán soha korábban ennyire egyértelműen nem szembesülhetünk vele. E világképben azonban nem az a lényeges itt és most az olvasó számára, hogy írói, hanem az, hogy egy mai emberé. Az íráságban az a fontos, hogy minden szép szó által mondatik ki, s oly pontossággal, amilyen a csillag útja az égen. Azért lényeges ez, mert nem a kiválasztottságra esik a hangsúly. Nem is az értelmiségi, hanem az értelmes létre. Ennek lehetősége pedig nem diplomáktól, nem munka- és tevékenységi köröktől függ. Mondhatjuk, hogy aki a maga körében képes a valóban értelmes létre, az kiválasztottá válik, Istennek és Embernek tetszővé. Olyanná aki „*az eget és a földet összekötő kozmikus lény*”. Az író a kereszténység és a Rudolf Steiner-féle antropozófia szellemében ilyennek látja az embert. Más létfilozófiák, más megfogalmazások is jutottak hasonló eredményre. Jókai Anna egyértelmű, ugyanakkor rokonszenvesen rugalmas fogalmazásmódja nem a rokon vagy alig érintkező nézeteket elválasztó, hanem az őket összekötő elemeket keresi és leli meg. Szellemisége egyeztető-kiegyenlítő egy olyan korszakban, amikor ez szinte különködésnek hat, éppen ezért létszükséglet. Az ezredforduló józan prófétája ő, aki nem pusztába kiáltja szavait, hanem azokhoz a régi és lehetséges újabb olvasókhoz fordul, akiket korábban oly hatásosan tudott megszólítani, s akik az ígért földjére talán ugyancsak nem fognak eljutni, de Mózesként megsejthetik-megláthatják azt. Többet ma az ember aligha

érhet el. Miként egyik legkedvesebb mesterét, Kodolányi Jánost idézi Jókai Anna, aki egy ugyancsak nehéz esztendőben, 1943-ban így fogalmazott: „*Mi nem hazudhatunk magunknak. De azt sem engedhetjük meg, hogy nekünk hazudjanak. Szemünket éjjel-nappal, jóban-rosszban magunkon és az örökkévalóságon kell tartanunk. Ha nem követelünk magunknak örökkévalóságot, elveszítjük a más is.*”

1997

Napok – tíz metszet egy regényről

I. A regény mint műfaj

Alighanem az irodalom legtalányosabb műfaja a regény. Meghatározása, pontosabban meghatározási kísérlete vagy százféle van, s a közös bennük mindössze annyi, hogy epikai műfajról van szó. Az epika a görög epikosz = elbeszélő szóból származik, így az az ugyancsak rendre emlegetett regényjellemző, hogy elbeszélő műfaj, az epika fogalmának csupán lefordítása, nem újabb sajátosság. Regény szavunk a nyelvújítás korában keletkezett, a legelső adat az 1820-as évekből való. A kifejezés könnyen visszavezethető „rege” szavunkra, az pedig a „regél-regöl” igéből keletkezhett elvonással. A regének a régi magyar nyelvben többféle jelentése volt, a számunkra legfontosabb és legismertebb szerint: „régi, szájhagyomány útján fennmaradt elbeszélés, ének”, vagyis az epikosz testvérfogalma a rege.

Tudjuk, hogy elbeszélni nagyon sokféleképpen lehet. Már a szövegformát tekintve is: van verses és prózai epika. A verset a középkorban és a reneszánsz idején gyakran kísérte az ének dallama. Maga a műnemi behatárolás sem mindig egyértelmű, hiszen az epika sokszor lirizálódik, a líra epikus jellegűvé válik, szoktunk epikolirikus alkotásokról is beszélni. A dramatikus jelleg sem idegen egyes epikai művektől. Lehetne példákat sorolni arról, hogy maga az író készíti el egy

írásnak dráma- és regényváltozatát, amelyek nem sokban térnek el egymástól. Nyilvánvaló, hogy az írói alkat mellett a kor és a körülmények, a lehetőségek is szerepet játszanak abban, hogy egy formálódó mű regény lesz-e, vagy dráma. S nemcsak az irodalom megjelenési formái között vannak kapcsolódások. A XX. század új művészeti ága, a film megteremtette a filmregényt és a regényekben a filmszerű ábrázolásmód változatait: a regény lehetőségei ezzel is tágultak.

Szokták mondani, hogy a regény a novellánál, az elbeszélésnél nagyobb terjedelmű. A kisregény fogalmának megjelenése óta pedig azt is, hogy a kisregény és a nagyregény között helyezkedik el. A művészetekben azonban a terjedelmesség szerinti megkülönböztetés gyakran csak fokozza a bizonytalanságot. Meddig novella, elbeszélés, kisregény, regény egy mű? Mikor lép át, mikor léphet át a következő kategóriába? Nem íródott még poétika, amelyik meg tudta volna válaszolni megnyugtatóan ezeket a kérdéseket.

Az elméletben kaotikusnak látszik a helyzet, a gyakorlatban azonban sokkal kevésbé. A legedzettebb kritikus és a legjámborabb olvasó is elég nagy biztonsággal meg tudja ítélni az előtte fekvő könyvről, hogy az epikus mű-e, regény-e, nagyregény-e. S még az se nagyon zavarja meg, ha esetleg az író életében megjelent különböző kiadások más-ként adnak műfaji megjelölést. Déry Tibor *Nikije* például először 1956-ban jelent meg önálló könyvként, regény megjelöléssel. Legközelebb 1967-ben a *Theokritosz Újpesten* elbeszéléseket összegyűjtő kötetében. Az életműsorozatban viszont a kisregények második kötetében vált címadóvá.

Lehet-e regény egy mindössze százoldalas mű? Kivételes esetben még ez is lehetséges, bár az említett példa inkább kisregénynek tekinthető. S hol van a határ a regény és a nagyregény között? Általában a terjedelemre szoktak utalni, s ebből következőleg arra, hogy a nagyregény nemcsak

intenzitásban, hanem extenzitásban is teljességre törekszik. Extenzív teljesség azonban sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem valósítható meg, nem is közelíthető meg, legfeljebb sokrétűségről, összetettségéről, a hagyományos regényhez képest gazdagabb világ- és személyiségábrázolásról lehet szó. A XX. század új regényírói eljárásai azonban újfajta lehetőségeket teremtettek kisebb terjedelem esetén is a nagyregény képzetének felidézésére. Ez azonban korántsem jelentette a nagyregény halálát. Aminthogy az olvasói szokások átformálódása sem. Nyilvánvaló, hogy manapság sokkal több embernek van lehetősége regényt olvasni, mint száz, százötven esztendeje, s az sem igaz, hogy önmagában az időhiány akadályozza regények – és főként nagyregények – olvasását. Akik naponta órákat töltenek a televízió képernyője előtt, azoknak lenne olvasásra is ideje. Elgondolkoztató az is, hogy milyen népszerűek a család- és élettörténeteket előadó folytatásos tévésorozatok, amelyek elsősorban sajnos alacsony igény szintű szappanoperák. Népszerűségük azonban azt bizonyítja, hogy az epikus történetmondás valamilyen formájára az embereknek is kiolt-hatatlan az igényük. Az ősemberek körülülték a tábortűzet, és hallgatták a varázsló, a táltos, a regös mítoszait, történeteit. Az emberiség évezredekén át, bárhol élt is, hallgatta a mesemondókat. A polgárság kora megteremtette a modern regényt. S amiként a polgári demokráciánál – bármennyi is a hibája – ma sem ismerünk jobb társadalmi formációt, egyelőre a regénynél sem találunk alkalmasabb és népszerűbb epikai műfajt. Feltűnt-e már valakinek, hogy bár a XX. században sokszor és sok szó esett – egyébként mindig vaklármát keltve – a líra haláláról, addig a regényt és általában az epikát nem szokták elsiratni. Nem is szükséges: ameddig ember nevezetre méltó lények fognak élni a földön, epikára – és lírára meg drámára is – szükség lesz.

Egyvalamit azonban célszerű figyelembe venni. A polgári kor a modern regényt egy nagy létszámú – és klasszikus műveltséggel, latin nyelvtudással kevésbé rendelkező – társadalmi réteg, osztály számára teremtette meg. Voltaképpen az újkori regény közvetlen előzményének tekinthető XII–XIII. századbeli lovagregények is azért válhattak olyan népszerűvé az epikus művek iránti igény mellett, mert latin helyett az anyanyelven szólaltak meg, s így az írni-olvasni nem tudó többség számára is könnyebben hozzáférhetővé váltak felolvasva. A XX. század modern regényeinek szerzői gyakran törekedtek artistikusságra: olyan poétikai és nyelvi eljárásokat alkalmaztak, amelyekkel elidegenítették az átlagolvasót. S itt nem csupán arról van szó, hogy az újítások megértése rendszerint egy emberöltővel később szokott bekövetkezni, hiszen most már 80–100 éves újítások soráról bizonyosodott be – az irodalomtörténet klasszikussá minősítésével dacolva –, hogy nem fogadja el sem az átlagolvasó, sem a műveltebb felső réteg, sőt a szakma is inkább csak tudomásul veszi létezésüket.

A regény kapcsán így módon évtizedek óta nem az a kérdés, hogy megmarad-e, hanem az, hogy elitirodalmi műformává válik-e, mint gyakorlatilag a líra, vagy pedig a harmadik évezredben is a legnépszerűbb és legolvasottabb irodalmi műfaj lesz. Jókai Anna munkássága ez utóbbi célra törekszik.

II. A regénytípusok és a Napok

Ami egyértelműen meghatározhatatlan, azt csoportosítani, tipizálni is nehéz. Szokás beszélni például történelmi és társadalmi regényről. Az előbbiben az író a múltat, az utóbbiban saját jelenkorát mutatja meg. De mi a helyzet a 25 és a 75 évesen írt művekkel? A fiatalember számára szülei története szinte a jelen, az idős számára saját ifjúsága is már-már

történelem. Főként akkor, ha közben egy-két éles történelmi fordulat is lezajlik az őt körülvevő világban. A XX. században erre túl sűrűn volt példa, különösen Közép-Európában. Az viszont rendre figyelmen kívül marad, hogy nemcsak az író számára létezik múlt és jelen, az olvasó is az időfolyamban él, s ha néhány évtizeddel fiatalabb az alkotónál, akkor ő már történelemként, nemegyszer „özönvíz előtti” korszakról szólóként olvassa azt, amit a „kortárs” író néhány évtizeddel korábban mint a jelenkort mutató társadalmi regényt készített el. A *Napok* első kiadása 1972-ben jelent meg, majdnem harminc éve. Főhősének életútja 1928-tól 1971-ig, tehát a megírás időpontjáig terjed. A mai fiatal olvasók számára ez a teljes időszak: történelem. Így ők történelmi regényként olvassák a *Napokat*. Vagyis ők nem a megélt történelemről kapnak képet, hanem a kevésbé ismert, előttük való múltból. S mivel minden irodalmi mű az olvasás által kel igazi életre, ez egyáltalán nem lényegtelen különbség. A társadalmi regényként készült mű kortárs olvasója a saját tapasztalatait is keresi a műben, igazolást is keres az életanyagban, az írói szemléletben, vitatkozik is vele, az évtizedekkel későbbi olvasó mindezt már csak áttételesen teheti meg. A regény életanyagának az a rétege, amely a szereplők és a történő történelem kapcsolatát tárja fel, szépirodalmi történelemkönyvvé is változik, amint ez általában lenni szokott: a nem történész olvasók a történelemről a legtöbbet a szépirodalmi művekből tudnak. A két világháború közötti iskola, a cserkészmozgalom, a második világháború, Budapest ostroma, a „fényes szelek” időszak, a bolsevik diktatúráé, 1956 forradalma, a megtorlás, a konszolidáció, a hatvanas évek viszonylagos békéje ma már mind történelem a *Napok* ifjabb, 40–50 életév alatti olvasói számára, s bizonyos, hogy most már ők vannak többségben.

A *Napok*nak egyetlen központi alakja van: Oláh Viktor. A mű voltaképpen az ő életregénye. Az előadásmód

önéletrajzias, ám a regény első fele inkább önéletrajzi regény, a második fele inkább lélektani. S ha semmi mást nem nézünk, csak ezt a változást, akkor máris fejlődésregénynek kell neveznünk ezt a művet, s nem csupán az írói szándék, hanem a főhős önértelmezése szerint is.

III. Magyar történelem

Láthattuk, minden társadalmi regény történelmi is megfelelő nézőpontokból, s ez fordítva is így van. A *Napok* társadalmi-történelmi anyaga lényegében a főhős életidejére korlátozódik, ám van egy nagyon lényeges korábbi esemény: apjának 1919-es szereplése. Az apa nem volt kommunista, de örült a háború befejezésének és az ígéreteknek, el is fogadott egy „burzsujlakást” a kommün idején, s ennek következtében börtönbe is került, gyanús egyénné vált, akinek soha nem volt rendes egzisztenciája, a kispolgárság alsó rétegéhez tartozott, s így ugyanez a sors várt családjára is. Ebből következett a családapai óvatosság is: a kisember legjobban teszi, ha meghúzza magát. Mindenféle munkát el kellett vállalnia, ügynök is volt, s így – a történelem gonosz fintoraként – 1945 után foglalkozását tekintve az „egyéb” kategóriába került, s ezzel komolyan és károsan befolyásolta fiának sorsát is.

A *Napok* Oláh Viktor önéletrajza, s ebből következően a történelmi tapasztalat egyetlen személyé és részben szűkebb környezetéé. Viktor nem történész, nem is politikus, politizálásra is csupán életének egy rövid szakaszában, 1945 után adja fejét, kamaszként válik a világmegváltó eszmék hívévé, majd hamarosan ki kell ábrándulnia. Lényegében kívülálló tehát, bár a történelmi kényszerek teszik ilyenné. Ugyanakkor értelmes és értelmiségi ember, aki tapasztalatait értelmezi, következtetéseket von le, így azt is, hogy 1956 után végérvényesen távol tartja magát a politikától,

szakemberré kíván válni, és az is lesz. Az 1960-as években a nem politizáló szakembereket már nem tekintették ellenségnek, akár régi, akár új értelmiségi volt az illető, viszont vezető állásra sem tartották alkalmasnak. De akár részt vesz a politikai életben Viktor, akár visszahúzódik, nézőpontja a civil tanúé, a nagy történelmi mozgásokat alulnézetből láthatja, s talán ez is eltávolító hatású.

A magyarság huszadik századi történelme nemcsak eseménydús, hanem tragikus is. Viktor kamasz és felnőtt éveire esik az emberiség legsötétebb világháborúja, a bolsevik diktatúra, 1956 vérbefojtása, s mindez másfél évtized alatt. Eközben őt – s az akkori lakosság nagy részét – megéri egy messianisztikus társadalmi fejlődéshit, amelynek nyoma egy maradandó égési seb lesz. Az alulnézet nem vezet szűklátókörűséghez, korlátolt ítélőképességhez. A viharos években a kisember is szinte enciklopédikus tudást szerezhetett a történelemről, amelynek sokkal inkább szenvedő alanya volt, mintsem formálója. Ezért nem vált szükségessé a közvetlen írói nézőpont érvényesítése, a kommentár. Ezerszer idéztük már lelkesen Flaubert mondását: „Bovaryné én vagyok.” A XX. század irodalma egyértelművé tette, hogy hasonló az írónők férfinőseiről is elmondható. Jókai Anna is kijelenthetné: Oláh Viktor én vagyok. Fiatalabbként is nemzedéktársa a regényalaknak, saját élményeit, tapasztalatait is beleírta a regénybe. A hős és a szerző történelemképe között lényeges különbség aligha van.

IV. Pozitívizmus, életfilozófia

A *Napok* Jókai Anna első alkotói periódusának záróköve, a máig tartó másodiknak pedig nyitódarabja. Alighanem épp a mű nagyregény volta teszi lehetővé ezt a kettősséget vagy kétarcúságot. Ugyanis nem az „egy kicsit ez, egy kicsit az”

állapotáról van szó, a műben a régi és az új is szinte teljesen benne van. S ez nem ellentmondás, éppen ez a fejlődés Oláh Viktor életútján és Jókai Anna alkotói pályáján is.

Az első pályaszakasz kapcsán az elemzések realista-naturalista tendenciákról, ennek megfeleltethető tárgyias-ságról értekeztek. Ismeretes, hogy ezek mögött filozófiai háttérként a pozitívizmus áll. Tegyük hozzá, hogy 1948 után – s még a hatvanas években is – a naturalizmusról inkább elítélően írtak, az „igazi” realizmus pedig a marxizmus alapján álló szocialista realizmus volt, a pozitívizmus is – pedig Marx is tanult tőle – polgári, csökevényes tudományoskodásnak számított. A pozitívizmus leghíresebb – és leghírhedtebb – művészetteóriáját Taine-nek köszönhetjük. Miliőelmélete – a XIX. századi lehetséges ismeretek szintjén – biológiai, pszichológiai, szociológiai, történelmi szempontokat egyaránt figyelembe vett a faj, a (társadalmi) környezet és a (történeti) pillanat fogalmainak hármását megalkotva. A művészi egyéniséget, s így a műalkotást is egy fő jellemvonás, képesség (*faculté maitresse*) határozza meg, s ezt formálja s ezek által is formálódik a faj, a környezet és a pillanat hármasa, amely így az alkotóra, a műre és az irodalmi folyamatra is jellemző lehet, ha nem szűkörűen értelmezzük az elméletet. Taine nem figyelt arra, hogy az ember, így az író is változhat élete során, s arra sem, hogy az azonos körülmények között felnövő testvérek sem egyformák.

Mindenesetre Jókai Anna első pályaszakaszának *faculté maitress*-e megfogalmazható úgy is, hogy a valóság tárgyiasan pontos, minden idealizálástól mentes képét akarta megmutatni, s e cél érdekében munkái sokban leírhatók a miliőelmélet segítségével is. A *Napokban* a gyermek és kamasz főhős életét nagymértékben meghatározza két szülőjének alkata, magatartása, a környezet, amelyet ebből

következően is biztosítani képesek egyetlen gyermeküknek, s az a történelmi időszakasz, amely olykor még ezt az alacsony életszintet, sőt magát az életet is kérdésessé teszi. S továbblépve: újabb környezeteihez való alkalmazkodása, azoktól való elidegenedése leírható pozitivistá szemléletű pszichológiai-szociológiai tárgyiassággal is.

Jókai Anna hőse azonban életútja során a kézzelfogható tények emberéből a szellem emberévé változik át. S így a pozitívizmusra ellenhatásként létrejött életfilozófiával rokonítható az ő magatartása és a szerző nézőpontja is. Nem annyira a német Diltheyre és a szellemtörténet társadalomtudományi irányzataira kell gondolnunk, hanem sokkal inkább Bergsonra, az ő kettős időfogalmára, amely megkülönböztette a fizikai időt és az élő embernek, az ő tudatának az idejét, amelyet tartamnak nevezett el. A tudatra nem az ismétlődés, hanem az állandó változás a jellemző, nem a mennyiség mint fizikai idő, hanem a minőség. Ezt az intuíción ragadhatja meg, az egyedi élmény átélése, az a lelkiállapot, amelyben tudatos bennünk a belső tudat minősége és működése.

Oláh Viktor már kisiskolásként értelmesebb az átlagnál. Életútja mégis szemlélhető olyan folyamatként, amelyben előbb a külső világra való nyitottság a meghatározó, majd mindinkább a befelé figyelés, a bergsoni intuíció. Eközben a külvilágnak való megfelelés mindinkább kötelességszerű feladattá válik, a belső életet élő ember szabadsága korlátozásának. Ez az ember ugyanakkor mindvégig elismeri a társadalmi normák és korlátozások szükségességét és észszerűségét, bár a lehetséges mértékig igyekszik hatásuk alól kivonni magát, miként ezt legérzékletesebben párkapcsolatai tanúsítják. Az életfilozófia azonban nem a végső stádium a főhős életútján.

V. Regényszerkesztés, tér és idő

A *Napok* hatszázhuszon-egynéhány oldala egyetlen, csupán bekezdésekkel tagolt folyam. Múlik benne a fizikai idő: napok, évek, évtizedek. Reflektál rájuk Oláh Viktor, de az idő múlásával mind kevésbé. Utolsó éveiben szinte már észre sem veszi, hogy milyen hónap, melyik év van éppen, annyira önnön belső ideje foglalja le. A szerkezeti tagolatlanság egy végső soron átlagember életideje egységének is kifejezője, de a fejlődésrajz folyamatszerűségére is utal. Ugyanakkor a történelem determináló erejével való rejtett vitaként is értelmezhető. Hiszen könnyen adódhattott volna mind az életkori-életrajzi, mind a történelmi jellegű regénytagolás. S vannak is ilyen elemek. 1945 után Viktor lelkes közéleti ember lesz, 1956 után pedig elbocsátják állásából. Viktornak 1956-ig vannak közéleti-politikai ambíciói, félreállítása után a visszatérésben reménykedik, 1956 után viszont már csak a szakmai érvényesülés foglalkoztatja, az is egyre korlátozottabban. Finom vita ez 1956 értelmezéséről, a közszereplés lehetőségeiről és értelméről a hatvanas években. Nem a szerző, hanem a történetmondó Oláh Viktor kimondatlan, de érzékelhető álláspontja ez. A történelem objektíve zajló ideje egyre érdektelenebb számára, s bár többször átélte már, hogy ez az idő kizökkent, már nem akar igazítani rajta. Úgy gondolja, hogy ez lehetetlen. S abban reménykedik, hogy önmagát azért megmentheti, felépítheti.

Mivel a főszereplő Budapesten él, a regény tere döntő mértékben ez a hely. A távollétek az ismeretterjesztő előadások vidéki megtartását célzó utaktól eltekintve ritkák. Ezek viszont munkautak, s egyre inkább favágásszerűek, tehát nem lényegesek a fejlődésregény szempontjából. Fontosabbak a ritka szabadságutak s a bennük megfigyelhető kettősségek.

A Balatonnál kétszer jár: egyszer még kisgyermekként, iskoláskor előtt, de egy sebe, majd az esős idő miatt be sem mehet a vízbe. Másodszor ifjú házasként nyaralnak, s a ragyogó naplementében jön rá, hogy ő ezt a nőt nem szereti, nem az, akinek elképzelte. Érett korában egyszer Heidelbergben jár, később a második feleségével az NDK-ban. Mindkét Németországban idegenül mozog, pedig jól beszéli a nyelvet. Ezen a második úton fokozódik benne a második feleségével kapcsolatos idegenségérzet. Az első feleség, a főhős gyermekének anyja, egy kisvárosi színházba ment el sűgónőnek. Az apa első látogatása feszélyezett és kellemetlen, hajnalban búcsúzás nélkül szökik el az állomásra. Jóval később második, előre be nem jelentett nyári látogatásakor pedig senki sem tartózkodik a lakásban, elutaztak. Egyetlen olyan nem budapesti helyszín van, ahol Viktor jól érzi s reményei szerint sokszor jól érezhetné magát, s ez a második felesége anyjának surányi víkendháza. De Józsa, a feleség nem szeret ott lenni, később pedig a szeretőjével jár oda, s letagadja a nála lévő kulcsot, s ezzel Viktort kitiltja ebből a picinyke éden-utánzatból is. Ilyen virtuális éden Viktor lakása is, amelyet legszívesebben remetebarlanggal formálna már első, de még inkább második házasságának időszakában, s amelyről végül is lemond, hogy Józstól megszabadulhasson. A „barátságos” albérlet, ahová költözik, már csak jelző nélküli barlangocska, voltaképpen a halálra való felkészülés színhelye.

VI. Életrajzi vázlat

Oláh Viktor 1928. február 5-én született Budapesten. Édesapja magántisztviselő volt, kolozsvári származású édesanyja pedig háztartásbeli. A harmincas évek közepén a magáncég megszűnt, az apa ügynök lett, a családja egyre nehezebben élt, kisebb, szinte proletárlakásba kellett köl-

tözniük. A fiú az elemi iskola elvégzése után gimnáziumba járt. Előbb a vallás, majd a cserkészlet lelkesítette, szeretett olvasni. Kisgyermekkorú súlyos tüdőgyulladás miatt a leventeszolgálatot megúsza. 1947-ben érettségizett, s mint lelkes baloldali ifjúsági mozgalmi aktivistát fölvetették a Színművészeti Főiskolára, de egy év után mint gyanús elemet eltávolították. Éveken át egy külvárosi lággyárban dolgozott irodistaként. Szakszervezeti kultúrfelelős lett, 1953 után elküldték egy bentlakásos tanfolyamra, majd ennek következményeként 1955 elejétől egy kerületi tanácsnál lett rendezvényfelelős.

Első feleségével, az árva gyerek, szakérettségis Katókéval a főiskolán ismerkedett meg. A kizárás után hónapokkal a lány kereste meg, s vallotta be szerelmét. Végzés előtt a lányt is kitették a főiskoláról. Albérletbe költözött és maszokoló varrónő lett. 1954 szeptemberében házasodtak össze. 1956 tavaszán gyerekük született, Ottó. 1957 tavaszán lakást is kaptak.

1956 októberében Viktor csak annyit tett, hogy részt vett az élelmiszersegélyek osztogatásában. Apja boltba menet halálos lövést kapott. 1957 nyarán kirúgják munkahelyéről, szakképzettség hiányára hivatkozva, valójában azért, mert 1956-ban megperzselődött főnöke tőle is fél. De még előbb javasolták egyetemi felvételét. Így 1957 és 62 között elvégzi a könyvtáros szakot. Közben egy mezőgazdasági könyvtárban raktáros. A munka és a tanulás mellett keveset törődik családjával, házassága egyre romlik. Közben kapcsolatba kerül egykori főbérőjük vidéken óvónő lányával, Krisztinával, aki házassági tanújuk is volt. Nagy a szerelem, de Viktor nem meri elszánni magát a válásra, ezért a nő hagyja ott csalódottan őt. A diploma megszerzése után már olyan rossz a házassága, hogy kölcsönösen a válásra gondolnak. Kató a fiával egy kisvárosba költözik, a helyi

színház sűgőnjje lesz, idővel férjhez megy az ügyelőhöz. A gyerek egyre nevelhetetlenebbnek bizonyul, se anyjára, se apjára nem hasonlít. A diplomás Viktor egy nagyobb könyvtárban lesz reference-könyvtáros. Angol és német nyelvvizsgákat tesz le. Főnöke előbb vidéki ismeretterjesztő előadásokat szerez neki, majd szakfordításokat, lektorálásokat is. Évekkel később szó van arról is, hogy Viktor kaphatna majd valamilyen kutatói állást.

A rosszul sikerült karácsonyi gyereklátogatásról hazautaztában Viktor megismerkedett a 27 éves, elvált Józával. Ismét nagy szerelem, 1967-ben esküvő. Hamar megromlik ez a házasság is, annyira különböznek a felek. 1970 őszén Viktor nagylelkűen lemond a lakásról, albérletbe költözik.

Ifjúkora óta sok baja van a gyomrával, de rendesen soha nem vizsgáltatta meg magát, csak diétázott. Erősödő fájdalmai, rosszullétei miatt kénytelen elszánni magát a vizsgálatokra. Megtudja, hogy műteni kell. A műtéthez elaltatják 1971 januárjában, s a regény érzékelteti, hogy a nyilván rákos beteg már soha nem fog felébredni.

VII. *Nőalakok*

Oláh Viktor főhős, de korántsem tökéletes ember. Ő sem látja önmagát annak, az olvasó pedig nemegyszer még rokonszenvesnek sem nevezheti őt. Nem különbek az életében jelentős szerepet játszó nők sem, kivételt csak két epizód szereplő jelent.

Az első nő természetesen az édesanya, aki tökéletes anyából nagyon hamar bírálendő, majd lenézendő, kisszerű alakká változik. Annak a típusnak jellegzetes példánya, amelyik úrinői ábrándokkal vág neki a házasesletnek, de férjének balsorsa mind nehezebb helyzetbe sodorja. Dolgozni nem megy el, mert őt még úgy nevelték, hogy a férj

dolga a feleség eltartása. Természetesen mártírnak gondolja magát. Férjének váratlan halála után megváltozik: dolgozni kezd, barátkozik másokkal, szinte kivirul, pedig már hatvan felé járhat. Az anya-fiú kapcsolat ez időben sem válik igazán rendezetté: az úgy-ahogy megőrzött formák mögött nincs igazi figyelem és megértés.

Az árva gyerek Kató számára természetes volt a fizikai munka is. Ő soha nem akart csak feleség lenni, de mindenképpen szeretett volna feleséggé válni. Igazi anyatípus, a házi tűzhely őrizője, aki valóban sok áldozatot vállal Viktor mellett majd' másfél évtizeden át. Ő úgy tudja, Viktor iránti szerelme miatt tették ki a főiskoláról, de az is valószínű, hogy valóban nem volt tehetséges. Elsősorban az érzelmek embere, nem az intellektusé, s bár az ilyen házasságok is lehetnek harmonikusak, ez esetben az idegenségérzet fokozódik tarthatatlanná Viktorban, aki szinte férfi Kárász Nelliként viselkedik, úgy változik benne már-már iszonyná, amit érez.

Miként Kató, Krisztina is kezdeményező fél. Szinte minden másban ellentéte a feleségnek, de nem azért, mert szeretőtípus. Ő is házasságot akar, s mert Viktor nem meri vállalni ekkor még a Katóval való bonyodalmas tárgyalást, végül ő szakít. Csalódott, s igaza van. Azt hitte, hogy Viktor más, mint a többi férfi, de ez csak részigazság maradt, a döntő ügyben ugyanis meghátrált. Viktortól ez tiszteséges döntés volt, s később sem egy másik nő miatt hagyja elmenni Katót. Ugyanakkor az is valószínű, hogy a Krisztinával való esetleges házassága is kudarcra végződött volna, rájuk is a kölcsönös csalódás várt volna. Nemcsak alkati különbségek miatt, hanem azért is, mert igazából egyikük sem tudta, mit is akar.

Józsáról az olvasó már első percben sejtheti, hogy nem való Viktorhoz. A magányos férfit az érzékiség ragadja

meg a nála tizenkét évvel fiatalabb nőben, az elvált, szak-középiskolai végzettségű üzemi fotós Józsát a megállapodott, művelt férfi, diplomás ember is vonzza. Ám Józsa nem akar nyelveket tanulni, nem érdeklik a művészetek, ő egy újabb nemzedék elhibázottan nevelt képviselője, aki szórakozni szeretne, öltözni, utazni, s ehhez partner és pénz kell. Belehajszolja Viktort még több különmunkába, gépkocsivásárlási terveket dédelget. A férfi azonban ez időben már egyre inkább otthonülő, szemlélődő ember. Az asszony előbb alkalmilag, majd rendszeresen megcsalja, csak egzisztenciális kényszerből marad a lakásban, amely végül az ölébe hull.

S végül a két kivételes epizód szereplő. Az egyik Zsombolya Valéria tanítónő. Amikor a költözés miatt a negyedik elemi máshol kezd, ez a néni segít Viktor kisebbrendűségi érzéseit levetkőzni emberségével, csalfainta jóakarattal, megdicséri a fiú nem szép, de azért érdekes írásmódját, ügyes fogalmazását. Regényalak-vallomása a szerző pedagógiai nézeteiről, s egyúttal rejtett *homage* is: egy Anna nevű negyedik elemistának volt egykor tanítónője Zsombolya Valéria, s ugyanígy tett jót vele, örökre megmutatva a pedagógiai ethosz lényegét.

A másik nő Józsa anyja, aki nagyon különbözik lányától. Magányosan élő fogorvos, szakmájának megszállottja, abban találja meg élete értelmét. Lányát nem hajlandó visszafogadni, nem tudná elviselni életformájának radikális másságát, de ezt már a házasságkötéskor megmondta. Szmélyisége abban rokon Viktorral, hogy az életmagányt természetes emberi lélekállapotnak tekinti, de abban eltér tőle, hogy az állandó hasznos munka elvonja figyelmét azoktól a meditációktól, amelyek a férfit egyre életképtelenebbé változtatják – természetesen betegségével is indokoltan. Kétféle remetelét ez: a fogorvosnő benne él munkájával a

világban, de egyébként magába zárkózik, Viktor viszont a világból is egyre inkább ki szeretné vonni magát.

Oláh Viktor és az őt körülvevő nőalakok ismeretében nyilvánvaló, hogy a családról nem alakulhat ki vonzó kép. Mintacsalád periférikusan sincs a regényben, a főszereplő nemcsak résztvevője nem lehet ilyennek, de távolról sem szemlélhet sikeres családokat. Elsősorban nem a szereplők bűnösek vagy hibásak ebben. Hiszen legtöbbjükben él az ideális család utáni vágyakozás, s a sorozatos kudarcok legfeljebb a fiatalabb nemzedék egyes képviselőit készítetik arra, hogy ne csak szkeptikusan, hanem elutasítóan gondolkodjanak erről az ősi intézményről. Minden emberalakban van több-kevesebb jellemhiba, de a jól működő makro- és mikroközösségek ezeket segíthetnek kijavítani, visszafejleszteni. Oláh Viktor életidejében viszont semmilyen típusú közösségnek nem adatott meg az ideális vagy legalább a jól működés lehetősége. Volt már szó a magyar történelem menetéről. Mindehhez hozzájárult, hogy az erőszakosan felgyorsított társadalmi változások sodrában a nagy hagyományú paraszti és polgári család normarendszere is felbomlott, sokkal otrombább módon, mint a normális fejlődésű nyugat-európai demokráciákban. Egy torz társadalomban az emberek is könnyebben torzulnak el. Korlátozott tűrő- és alkalmazkodóképességüket talán teljesen igénybe veszi a külvilág, az otthon falai közöttre már nem marad semmi. A sok radikális változást látva, megszáditva pedig maguk is úgy gondolhatják, hogy bár egyetlen az életük, de családjuk több is lehet, illetve egyre sincs szükség, a mindenkori „mai világban” felelőtlenség a gyermekvállalás.

A hozzá nem értő szülő persze mindig veszélyes. Viktort még egy régi, hagyományos világ nevelte, a szülők, a tanárok csetlését-botlását többé-kevésbé ellensúlyozni tudta

egyrészt a társadalom ideálisnak tudott normarendszere, másrészt a szerencsés személyiségjegyek sora. Az ő fia viszont a félreneveltség iskolapéldája. Igazából nem tudjuk meg, hogy miért. Nem is tudhatjuk, mert Viktornak inkább csak alapelvei vannak a gyereknevelésről, foglalkozni nem szokott fiával, a vidékre költözés után pedig teljesen formálissá válik a kapcsolat. Lehet nyilván a gének rossz kombinációira hivatkozni, lehet a válási stresszre is, de ezek magyarázatnak nem elegendők. Oti persze még válhatott komoly felnőtté, mint megannyi nemzedéktársa az 1956-os generációból, ám az ő eltorzulása mintha rájátszana rejtetten az 1956 tavaszi remények megcsúfolására is.

VIII. Egy felesleges ember?

Felesleges ember volna Oláh Viktor? Jelet nem hagyva élt, s úgy is halt meg, hogy talán senki nem siratta meg? Nyilvánvaló, hogy minden emberi életútnak vannak értékelei, s nem csupán az egyén belső élete, hanem az őt körülvevő közösségek nézőpontjából is. Ám ettől az ember még érezheti feleslegesnek magát, ha nem is minden, de jó néhány meghatározó kapcsolatában. A főhős előbb másokat tart a maga számára feleslegesnek. Elidegenedik a szüleitől, majd első feleségétől is, igazából mindkétszer ő szakít. Bizonyos mértékig idegenként mozog minden munkahelyén, még az egyetemen is. Leginkább a könyvtárban talál magára, de valamennyire tartalmaznak mondható kapcsolata csak az igazgatóval alakul ki. Már kezdetben is ellentmondásosan viszonyul Katóhoz: szerencsétlenségében és magányában szinte bebeszéli magának a szerelem illúzióját. Krisztina boldog menekülés lenne, de a háromszög-helyzetet a férfi nem képes megoldani. Még inkább így van ez Józsával: két, egymásnak idegen ember szenved a kicsiny lakásban, s

aztán nagylelkűen távozik, szinte kodifikálva ezzel feleslegességét, ám látszat, hogy csupán a fiatal nő életében.

Viktor alakját az életrevalóság és a sikerképtelenség polifóniája formálja. Gyerekkorától kezdve vannak pozitív célképzetei, s céljaiért akar és tud is tenni. Azonban még igen-csak kiforratlan személyiség, amikor a történelem sodrása előbbre lendíti, majd ugyanolyan váratlanul a sor végére löki. Munkahelyein, a közéletben nagyrészt alkalmazkodó ember, ám ez a képessége a kisember ravaszságaként, s nem az értelmiségi fölényeként nyilvánul meg. Miként a szerző egy interjúbán megfogalmazta: *„Ami történik Oláh Viktorral, az a jó szándékú, de gyenge akaratú értelmiséggel történik, a harmincas évektől napjainkig. A becsapódás, a kirekesztettség, a lassú felismerések folyamata ez. Férfihőségben jellegzetesebben és általánosabb érvénnyel kimutatható a »történelmi packázás« emberformáló hatása»* (1977, Magyar Szó, Újvidék). Sajnos hozzá kell ehhez tenni, hogy az erős akaratú emberek még jobban megjárhatták, s nemcsak egzisztenciális, hanem szellemi értelemben is. Bármilyen is volt ezekben az évtizedekben a régi és az új értelmiség, mindenképpen csak rosszul járhatott, ha méltó maradt az értelmiségi nevezetre. Viktorral a legnagyobb gond szakmai szempontból alighanem az, hogy bár jó képességű, talán igazi alkotómunkára is hivatott ember, soha nem tud produkáló, csak reprodukáló munkát végezni. Talán erre utal már az is, hogy éppen színész szeretne lenni, hiszen ez is reprodukáló szakma, bár természetesen alkotást igénylő. A könyvtárosi munka, a szakfordítás, az ismeretterjesztő előadás még kevésbé elégíti ki: okos ember, de csak része egy gépezetnek. Félreértés ne legyen: hasznos értelmiségi munka mindez, de Viktornak kevés. Gomolyog benne valami homályos hiányérzet, de megfogalmazni azt nem tudja. Nem ösztönlény, láthattuk, de a titok nem tárul fel előtte.

A megelégedettség hiánya azonban már nem sarkallja keresésre. Várakozik, mint egy beteg ember. Mint egy növény a napfényre. Mint egy remete a megvilágosodásra.

IX. Életmagányok

Nevelődési folyamatában Viktor, bár nyilván nem ilyennek született, a magány emberévé válik. Egyre inkább a zárkózottságot tartja önmaga legtermészetesebb, személyiségét leginkább kielégítő állapotának. Ám ha az életmagány szempontjából tanulmányozzuk a *Napok* alakjait, észrevehetjük, hogy szinte mindegy az életkor, a nem, a szakképzettség, a munka, majdnem mindenki magányos vagy azzá válik. Pedig az embernek nem ez a természetes állapota. Tudják ezt a regényalakok is, de sorsuk a társkeresés és társ megtartás kudarcaival teljes. A szerelemre, a szülőgyermek kapcsolatra, a barátságra, a munkatársakra ez egyaránt érvényes, sőt általában az emberiség körülöttük tolongó egyedeire, csoportjaira is. A kudarcknak ugyanis kétféle következményük lehet. Az egyik az egyre riadtabb, zaklatottabb, az ügyetlenség miatt még kudarcosabbá váló társkeresés, a másik a kivonulás, az elzárkózás. A kudarcos, a csalódott ember némaságba burkolózik, de néha kitör. Ebből lesznek a végzetes veszekedések, még nagyobb fokú kudarcokat elindítva. S közben a szerencsétlen ember mártírnak, áldozatnak tudja magát, s rendre nem a nehezen befolyásolható általános körülményeket hibáztatja, hanem azt a társát, aki pedig a legközelebb áll vagy állhatna hozzá. Viktor édesanyja férje haláláig mártírnak tudja magát, pedig csak szerencsétlen, kissé butácska átlagember. Az első feleség, Kató tényleg önfeláldozóan viselkedik, majdnem mindent alárendel a férj diplomaszerezésének, ám eközben szinte tárgyá válik a férj szemében. A szakí-

tás igazából őt viseli meg: soha nem fog már egész ember-ré válni. Aligha érti pontosan, hogy miért válik ilyenre a sorsa, de felismerve helyzetét van ereje távozni, „új” életet kezdeni, pedig ő egyetlen férfi mellett képzelte el az életét. Világszemléletének alapelemei a becsületesség, a munka, a család: ezekkel még a kisvilágban sem tud érvényesülni. Józsat a szórakozás, a kaland, az érdekesség élteti, s hiába létesít akárhány férfival kapcsolatot, aligha fog bármelyikben is megnyugvást találni. Kató és Józsa ellenpontok, meglepő, hogy ugyanaz a férfi vette mindegyiket feleségül. Elvileg Krisztina lehetett volna a legmegfelelőbb partner Viktor számára: ő is értelmiségi igénnyel élt. S talán éppen ezért: mert mindketten az abszolút ideális partnert keresték, nem is válhatott tartóssá kapcsolatuk. Az, hogy nem válhattak házastársakká, mindkettőjük számára kudarc, alighanem kölcsönösen elfeledhetetlen. (Viktor legalábbis nem feledi Krisztinát.)

Az egymás mellett élés, az életmagány csak a fogorvos-nőnél nem jelenik meg kudarcként, egyedül ő tudja hatékonyan ellensúlyozni helyzetét. Ha úgy tetszik, sikeres ember. Ilyenekből csak mutatóban akad néhány a *Napok* világában. Ilyen az ifjúkor legjobb barátja, az úszóbajnok, majd edző Imre, aki 1956-ban emigrál. Ilyen Gróf úr, az apa munkaadója, aki a haláltábor is megjárja, s 1945, 1956 után is talpra tud állni, még segíteni is Viktor szüleinek. S ilyen az éppen csak emlegetett színész, Söveges, akit ugyancsak kivágtak a főiskoláról, de később mégis a szakmába kerülhetett, s tehetségével érvényesült – ellentétben Katóval és Viktorral. (Bár máshoz Viktornak is volt tehetsége.) A tör-tető karrieristák árnyalakjait említeni sem érdemes itt.

Az életmagány azonban nem csak kudarcként élhető meg. Viktor sorsában ez a legfontosabb fejlemény: bár nemegyszer szenved ő is a magánytól, egyre jobban kör-

vonalazódik benne e létállapot lehetséges értelme: az önmagunkhoz való eljutás lehetősége, az önmegismerés a bergsoni intuíció szerint is.

X. Életes halál

„Minden úgy történik, mintha egy határozatlan, elmosódó lény, melyet hívhatunk embernek vagy emberfölöttinek, amint tetszik, igyekezett volna megvalósulni, és csak úgy boldogult volna, hogy útközben egyet-mást elhagyogatott.” Bergson ezt a gondolatot az élet kapcsán fejti ki, de nemcsak a Föld fejlődéstörténetére érti, hanem az egyes emberre is. Ha ehhez hozzátesszük, hogy az emberi élet „fölszedegetések” és „elhagyogatások” nehezen szételemezhető összessége, s mindebben a tudatnak, a tartamnak meghatározó szerepe van, akkor ezzel szinte leírhatjuk Oláh Viktor fejlődéstörténetét is.

Bergsonnak központi fogalma az eszmélet is, ez voltaképpen maga az élet, s két összetevője az értelem és az ösztön, amelyek egymással állandó kölcsönhatásban vannak. Az eszmélés a képzet és a cselekvés össze nem illése: *„Az eszmélet a lehetséges cselekvések vagy virtuális tevékenység zónáján maradó világosság, mely körülfogja az élő lénynek valóban véghezvitt cselekedetét. Habozást vagy választást jelent. Ott, ahol sok egyformán lehetséges cselekvés rajzolódik ki és egy sem valósul meg (pl. oly tanakodás folyamán, melynek nincs kimenetele), az eszmélet erős; ott, ahol a valóságos cselekvés az egyetlen lehetséges cselekvés [...] az eszmélet megsemmisül. [...] Az élő lény eszméletét úgy határozhatnók meg, mint a virtuális tevékenység s a valóságos tevékenység aritmetikai különbségét. A képzet és a tett széttolódását méri.”* Még egy idézet: *„Az értelmet az életnek természetes nem értéke jellemzi. Ezzel szemben*

éppen az élet formáira ömlött az ösztön. Az értelem minden dolgot gépszerűen kezel, az ösztön ellenben, ha szabad így beszélnünk, szerves módjára jár el. Ha a benne szunnyadó eszmélet fölébredne, ha ismeretté belsősödnék ahelyett, hogy cselekvéssé külsősödik, ha kikérdezhetnők és felelni tudna, az élet legbensőbb titkait leplezné le nekünk.” Folytatva: „Az értelem marad az a világos mag, amely körül még a szélesített és intuícióna tisztított ösztön sem alkot egyebet, mint homályos ködszerűséget. De a tiszta értelem számára tartogatott tulajdonképpeni ismeret híján az intuíció éppen azt adhatná kezünkbe, amire az értelem adatai itt elégtelenek [...] Az eszmélet azért hasadt így értelemre és intuícióna, mert szüksége volt rá, hogy az anyagra illeszkedjék, s ugyanakkor kövesse az élet áramlását.”

Bocsánat a sok idézetért, de talán így válhat érthetőbbé az eszmélet, az értelem, az ösztön és az intuíció fogalma és kapcsolata. S így figyelhetünk fel arra, hogy ezek a bírálók által sokszor – és okkal – pontatlannak, körülhatárolhatatlannak nevezett bergsoni fogalmak mégis milyen nagy mértékben alkalmazhatóak Oláh Viktor személyiségére. A *Teremtő fejlődés* szerzőjének filozófiája élet- és nem halálközpontú, ám Viktor is csak az utolsó hetekben néz igazán szembe a halállal. Pontosabban: csak akkor foglalkozik igazán a saját halálával. Mert megviselte őt apjának halála 1956-ban, édesanyjáé még inkább (feltehetően 1965-ben történt), hiszen ekkor fogalmazódik meg benne mélyebben először az, hogy ő maga is meg fog egyszer halni, s akkor mi az élet értelme. Van-e egyáltalán?

Jókai Anna vallomás-értelmezése szerint: „Oláh Viktor keresi egyedül érvényes sorsértelmezését, s halála előtt meg is találja. Belső karriert csinál: felismeri élete személyre szabott értelmét. Befejezi önmagát. S ezt kevesen mondhatják el, akik vegetatív lelki és szellemi szinten élnek, s úgy halnak

meg.” Magam az Oláh Viktor személyiségét kritikusan minősítő véleményem ellenére azért többre tartom őt a vegetatív szintnél, ezért neveztem reproduktív értelmiséginek, s ezért is hivatkoztam Bergsonra, ugyanis értelem-ösztön-intuíció-eszmélet olyan szövevényét véltem benne fölfedezni, amely a megoldás helyett kifelé, a cselekvés – és a fizikai állapot – szintjén kudarcсорozatnak mutatkozik, s többnyire a tudat is hajlik ilyesfajta értelmezésre, végül is azonban győzedelmeskedik a meghatározhatatlanul sokszínű intuíció: az ösztön és az értelem is meglátja a rohamosan közeledőt: elfogadja a halált.

Talán nem belemagyarázás, ha azt a nagylelkűséget, mellyel otthagyja Józsának a kizárólag saját tulajdonát képező lakást, a belső karrier közvetlen nyitányának tekintem. Nem a cserkész jócselekedeteként, nem önfeláldozásként, aszkétizmusként éli ugyanis meg elhatározását, hanem az igazságosság érvényesüléseként: „*NEM AZ A FONTOS, HOGY JÓVÁTEGYÜK, HANEM HOGY VISZSAKAPJUK, amit vétettünk.*”

1945 után Viktor nem volt vallásos, Istenről, hitről, túlvilágról nemigen gondolkodott, amennyit talán mégis, az visszafogott ateizmus lehetett. Az egzisztencialistákat olvasottsága ellenére sem nagyon ismerhette, Heideggerre támaszkodva nem készített olyan élettervet, amelyben szerepel a halál. Csak a legutolsó hónapok hoznak változást. Ösztönei életpártiak, értelmét bizonytalan sejtelmek zaklatják, de intuíciója egyre pontosabban működik, s így tudja megélni a befejeződést. S mert ezáltal élete teljessé válhat: halála *életes halál*.

2002

„A remény elpusztíthatatlan”

Beszélgetés Jókai Annával

Hosszú évek óta beszélnek nálunk az irodalom feladatkörének s vele együtt az írószerepnek a módosulásáról, a régi nemes hagyományok szétfoslásáról. Ki felszabadulásként, ki tragédiaként éli meg, más pedig ironikusan szemléli a kétségtelen változásokat. Jókai Anna pályaképe és műveinek fogadtatása azonban kételyeket ébreszt az átalakulás mindent eltörlő voltát és visszavonhatatlanságát illetően egyaránt. Olyan alkotó ő, aki szervesen kötődik a hagyományos feladat- és szerepértelmezésekhez, miközben újíto is. A kritika spirituális realizmusnak nevezi alkotói világképét és annak eszköztárát. Inkább megnyugtató, mint meglepő tény: a szakmai fogadtatás és a valóban széles olvasórétegeké egybeesik. Ezt a Kossuth-díjas, karácsony előtt a Magyar Művészetért-díjjal is kitüntetett író nő 1998-ban megjelent legutóbbi regénye, a *Ne féljetek* s annak ismétlődő új kiadásai végleg egyértelművé tették.

– *Felnevelt két gyermeket, másfél évtizeden át tanított általános és középiskolában, s közben már első regényével ismertté vált. Jól gondolom-e, hogy a szülőben, a tanárban, az íróban mindvégig volt valami közös?*

– Mindenképpen. Még hozzátenném azt a fogalmat is, hogy a közemberben. Nálam ez egybetartozik. Én nem úgy vagyok író, hogy külön világot valósítok meg a műve-

imben, én magam pedig egy másfajta létben élek, hanem szeretném elérni azt, amit valamikor régen még a művészet tudott, hogy egységben van az ember által létrehozott alkotás azzal, amit az ember a saját életében megélt. Vagyis a mű és írójának az élete között ne legyen olyan nagy distancia, mint ami általában a világban van. Ez tehát a világ építése és saját magam önépítése. Ha úgy tetszik, jobbítása. Olyan, mintha egy léghajón ülnék, és akkor ki kellene dobálni a nehezéket, hogy az ember magasabbra tudjon menni. Mindig, amikor valamit megcsinálok, úgy érzem, hogy egy ballaszttal kevesebb van a lelkemen. Nekem öszszetartozik az ember, az író, az anya, a tanár.

– *Mik a tapasztalatai az ember nevelhetőségéről?*

– Az én tudásom szerint mindenkinek a személyiségébe egy vízzel van belerajzolva, amit óvatos, figyelmes szemmel a fény felé fordítva meglát a szülő, a pedagógus. Ezt a vízjelet, ennek a szép és nemes részeit kell fölerősíteni, mintegy kirajzolni a lélekben, és igyekezni, hogy homályban maradjon, el-tűnjön mindaz, ami akadályozza ennek a személyiségnek az igazi kibontakozását. Abban hiszek, hogy egy bizonyos fokig mindenkit lehet alakítani, de nem úgy, hogy a saját rögeszmém vagy akár a legszebb ideám alapján is erőszakkal azt csinálnék valakiből, amit csak akarok. Csak azt hozhatom ki belőle, ami potenciálisan ott van. De azt kötelességem.

– *A Ne féljetelek felszólítása a halálra és az addig tartó életre egyaránt vonatkozik. Mit gondol, nem volna-e célszerű írni egy olyan regényt is, amelyik a Féljetelek csak címet kapná? Mitől félti az embert, az emberiséget?*

– Elsősorban attól félttem, hogy ha ez a felszólítás, ami a Bibliában minden nagy embertörténeti fordultnál megjelenik, hogy ne féljetelek!, hogy ez süket fülekre fog találni. Igenis nagyon fél ez a huszadik századi emberiség. A félelemnek egy igen nagy testvérét ismeri meg, a szorongást,

amely nemcsak abból áll, hogy a mindennap bekövetkező szerencsétlenségtől, tragédiától, betegségtől fél valaki, hanem létszorongás is: nem tudja elhelyezni a saját életét abban az időben, abban a térben, amelyikben jelen vagyunk. Tehát a céltalanságtól, az elborult és csak az anyagi világban megnyilatkozó tudatnak a lététől félttem az emberiséget. Amikor látom és látjuk magunk körül azokat a rontó és ártó hatalmakat, amelyek nagyon sok embertársunkban megnyilatkoznak, talán nem mindig tudjuk érvényesíteni azt a krisztusi csodálatos mondást és felszólítást, hogy bocsássatok meg nekik, mert nem tudják, hogy mit cselekszenek. Én attól félek ebben a világban, hogy egyre több olyan ember van, aki nagyon is tudja, hogy mit cselekszik. Olyan gonosz és romboló erők is megérkeztek ennek az évezrednek a végére, amelyekkel szemben nem elég a jóakaratot és a szeretetet fordítani, hanem valamilyen módon meg kell védeni a világot. Megintcsak nem erőszakkal, de határozottsággal és olyan szeretetláncot, olyan szövetséget hozva létre, amelyik a jóakaratú embereket egyesíti.

- Ha nem félünk, ha nem félünk fölöslegesen, akkor boldogok lehetünk? Mi is a boldogság az új évezred küszöbén?

- Én nem hiszem, hogy az embernek az a célja, hogy elsősorban boldog legyen. Nekem legalábbis nem célom. A boldogság tartalmai is emberenként változnak. Ha azt értem alatta, hogy teljesítem azt a hivatást, amiért ebbe a világba állítottak, akkor igen, akkor törekszem erre. Ezt kellene minden embernek valamilyen módon kiküzdeni: hogy fölismerje az életnek az értelmét. Azt nem szabhatjuk meg, hogy a szenvedés, a mindenkori megpróbáltatások távol maradjanak. Ezt nem mi szabjuk meg, de azt az erőt, amivel mindezt elviseljük, a tanulságokat levonjuk, átváltoztatjuk, az már a mi dolgunk. Azt szoktam mondani, hogy ha Isten havat ad, akkor adjon hozzá lapátot is. Ezért

a lapátért kéne imádkozni nagy behavazódásaink, nemzeti és egyéni behavazódásaink idején, hogy legyen erőnk kilátpátolni magunkat.

Nem bolond a közmondás, amikor azt mondja: segíts magadon, az Isten is megsegít. Ez kétoldalú dolog, mint ahogy Madách is azt mondta, hogy ember küzdj, és bízva bízzál. Tehát egyszerre van jelen az emberi és az isteni elem az ember életében. Ennek a kettőnek az összhangját keresem, ezt az értelmes emberi létet kutattam, a *Ne féljete*kben is. Meg tudja-e az ember csinálni, hogy a küzdelmes élet után úgy megy el innen, hogy ne vereségként maradjon utána a letöltött napoknak a száma, hanem úgy, mint a hegyek teteje, amelyikre az ember felér, körülnéz, nézi a lenyugvó napot, még egyszer megcsodálja a tájat, földidezi a szeretteit, és utána úgy érzi, hogy nem a semmi-be távozik.

– *Ezek szerint van remény az egyéni életutak és az emberiség számára is? Így vághatunk neki a harmadik évezrednek?*

– Meg kell tanulnunk nemcsak horizontálisan igazodni, hanem a vertikális világban is kissé otthon lennünk. A remény elpusztíthatatlan. Ha nem volna remény, ha az ember azt gondolná, hogy a világ így van befejezve, akkor egy sort sem volna érdemes írni. Az írónak az a reménye, hogy dolgozik, a közembernek, a tanárnak, a munkásembernek, a földet művelőnek is az a reménye, hogy amit a két kezével létrehoz, az megmarad és átível, és valaki majd folytatja. És ennyivel is okosabb és jobb lesz az emberiség, amelyik majd száz, kétszáz vagy ezer év múlva fogja benépesíteni ezt a földet.

2000

Ezredvégi regény

Ne féljetek

A magyar irodalom egészen a közelmúltig alig tartathatott számon idős kort megélt alkotókat. A hatvanéves Arany János már szinte aggastyánnak számított, igaz, ő a korán öregedők közé tartozott. Jókai Mór a nagy kivétel, Torkos László pedig a picike: e költő és tankönyvíró megérte a századik életévét is (1839–1939). Az ötven-hatvan éven felüliekről, az öregedés folyamatáról, az elmúlással az idős korban való szembenézésről így aztán az irodalom inkább csak közvetett információk alapján adhatott hírt, s ezekben óhatatlanul szerephez jutott – a megértésre törekvés legmagasabb fokán is – a fiatalabb nemzedékbeli lényegesen másfajta szemlélete. Az, amely szerint az öregek halála természetes – az öregségtől messze lévők nézőpontjából. Ha pedig az alkotónak magának is szembesülnie kellett – jóval az emberi kor legvégső határa előtt, az öregedés állomásait kihagyva – a halállal, akkor éppen az idő előtti vég tette eleve tragikussá a sorsképletet, döbbenetessé, olykor végletesen természetellenessé a halált. Ennek a helyzetnek Kosztolányi, Babits, a 32 éves József Attila a század első felének legkomorabb, esztétikai értelemben pedig a legmagasabb rendű példái.

Csak az 1960-as évektől jött el az a „kegyelmi állapot” a magyar írók számára, hogy egyre többen vághattak neki az

öregedés természetes útjának. S így válhatott végre igazán témává, az átélteket műbe örökítővé az életnek ez a szakasza is nálunk. Illyés Gyula, Déry Tibor, Zelk Zoltán, Vas István, Kálnoky László és mások művei tanúsítják mindezt. Csak-hogy mire ez bekövetkezhetett, másfajta változások módosítottak az öregséggel való szembenézés évszázadok során kialakult hagyományain. Magas kort megérő emberek régen is voltak, s minden közösségnek, kultúrának megvolt a maga kialakult rendje az öregekkel, a halállal kapcsolatosan, s természetesen arról is voltak képzetek, hitek, hogy mi lesz velünk a halálunk után. Magyarországon is bekövetkezett azonban 1945 után az iparosodó társadalmakban úgy látszik elkerülhetetlen változás: felbomlottak azok a hagyományos közösségek, amelyek a maguk olykor talán szigorú, de mindenképpen bölcs szokásrendjével kijelölték a követendő utat az egyén számára. E rendben helye volt az öregedésnek, helyük volt a különböző életkorú öregeknek, s nemcsak a születést, hanem a halált is folyamatosan megtapasztalhatta kisgyermekkorától kezdve a közösség tagja. A természetközeli lét is elmélyítette bennük élet és halál, halál és újjászületés kapcsolatát. Nyilván nem konfliktusmentesen, de talán testileg és lelkileg is egészségesebben volt átélhető az elkerülhetetlenül közelítő. A régi életforma, a régi közösségek megszűntek, s meglehetősen drasztikus gyorsasággal, hiszen nem a gazdasági célszerűség, hanem a politikai kényszer diktálta az ütemet. Így a társadalomnak és az alkotó egyéneknek még kevesebb idejük volt az átállásra, a felbomló szokásrend célszerűségét nem voltak képesek másikkal felváltani.

Súlyosbította ezt a folyamatot egy eszmetörténeti változás is. Nietzsche ugyan már a múlt század végén kijelentette, hogy az Isten meghalt, ám ez a hagyományosabb gondolkodásmódú magyar társadalmat csak kisebb részben

érintette. 1945 után azonban a politikai diktatúra kibontakozásával együtt járt az ideológiai is. A leegyszerűsítő materialista-marxista felfogás a vallást a hamis tudat termékének tekintette, s ennek megfelelően üldözte, legfeljebb megtűrte. Az idősebbek titkolták vallásosságukat, az újabb nemzedék tagjaipedig eleinte a „kettős nevelés” tudathasadásos állapotában növekedtek, azaz mást tanultak a világról, az életről otthon, és mást az iskolában, majd egyre inkább csak a hivatalos világszemlélettel találkozhattak. Magyarország, a kereszténység korábbi védőbástyája szinte ateista országgá vált. E felfogás szerint viszont a halál maradéktalanul végét jelenti az életnek, az én tehát semmiféle szellemi formában sem él tovább. E gondolkodásmód számára a halál a teljes megsemmisülés.

Jókai Anna legújabb regényének ez az eszme-, a társadalom-, az irodalomtörténeti háttere, s úgy gondolom, ebben a hármas koordináta-rendszerben való helye mutathatja meg igazi rangját, fontosságát, amelynek csak jele a nagyszámú méltatás, „Az év regénye”-díj (1998). Súlyos kérdésekkel szembenéző alkotás ez. Nem titkolt, nem rejtett célja a mintaadás, a segítség. Az esztétikai megformáltság révén nagyobb hatású az etikai üzenet. A hatvanas években epikai művek sora foglalkozott azzal a kérdéskörrel, hogy miként nem szabad élni, hogyan is kell, kellene élni. Akkor mindez elsősorban a teljes életre vonatkozó programként fogalmazódott meg, s kivételesnek számított az öregség és a halál olyan tárgyiasságában is szimbolikussá növő ábrázolása, mint Fekete Gyula regénye, *Az orvos halála*. Az öregedő és az öregséggel kapcsolatban egyre inkább tanácstalan társadalomban azonban egyre sürgetőbb a szükség olyan életprogramra s ehhez kötődő világszemléletre, amely kifejezetten az idősekre figyel. S erre a feladatra, a megoldás keresésére vállalkozik a *Ne féljetek*.

A posztmodernnek nevezett kor posztmodernségét felvállaló irodalma és annak elmélete meglehetősen ómódilag dolognak tartja esztétikum és etikum ilyenfajta kapcsolódását, az irodalmi mű és az élet közvetlenebb összekötését. Feltételezem azonban, hogy e teória képviselői is elkezdnek majd öregedni, s ha előbb nem, akkor majd felbolydulnak bennük is azok a kérdések, amelyek a *Ne féljetek* hőseit foglalkoztatják. S még ha másfajta lesznek is válszaik – s lehetnek, hiszen ez a regény is többféle utat mutat meg –, ha azok irodalmi megragadására törekszenek majd, ezt etikamentesen aligha tehetik meg. Mindannyiunk tapasztalata lehet, hogy Nietzsche kijelentése ellenére Isten nem halt meg mindenki számára. Igaz, polifonabb lett a keresztény hagyományú világ ez ügyben is. Alighanem hasonló a helyzet az esztétikum etikával való átítatottságával is. S amiként normális társadalmakban hívő és nem hívő békességgel képes együtt élni, talán irodalmi-esztétikai kérdésekben is eljön hamarosan ennek az ideje.

Ne féljetek – hirdeti Jókai Anna regényének címe. E kijelentés több helyről idézhető bibliai szöveg, s változatai jó néhányszor leíródnak a regényben, felidéződnek a belső monológokban, hol egyes, hol többes számú formában. Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy e felszólítás az öregségre, az öregedő ember életvitelére, az elmúlással való szembenézésre, a halál egyre testközelibb tudatára vonatkozik. Kell-e akárcsak utalni is arra, hogy szükséges a buzdítás? Hiszen még Jézust is szorongással töltötte el földi sorsának utolsó nagy próbája. S vajon megnyugszik-e, aki e regény olvasásának tapasztalatával válik okosabbá? Ez persze bizonyossággal nem állítható, hiszen többféle ember, többféle kétely, szorongás s többféle kiút van. Sokféle olvasata képzelhető el e regénynek is. Most csak az életrajzi helyzeteket említve példaként: az ifjútól az idősig, az ateistától a

hívó keresztényig, az édesanyját most elvesztőtől a halállal családjában, környezetében még nem szembesülőig. Ám bármilyen jellegű, mértékű az olvasó életrajzi érintettsége, a konkrét élettapasztalatok ez esetben még szerencsésnek is nevezhető csekélységét is leküzdheti, áttörheti a regényből sugárzó elementáris egzisztencia-élmény. Amiként a nagy szerelmet vagy a tenger fenségességét sem kell feltétlenül megtapasztalni ahhoz, hogy intenzíven átélhessük az ezt az élményt kifejező műalkotást, az öregséggel, a halállal is szembesülhetünk ifjan is.

A regénynek négy főszereplője van, s közülük, mire a cselekmény befejeződik, csupán egy marad életben. A bő húsz éven át követett élettörténetek kezdetekor, 1977 januárjában 47, 50, 55, 60 évesek. Nem tűnik-e ezek után műfaji értelemben abszurdumnak, ha elsősorban fejlődésregénynek nevezem Jókai Anna alkotását? A műfaj klasszikus fogalomtárából aligha idézhető meg találóbb kifejezés. S azért vannak példák arra is, hogy az időskori halálig tartó utat egészében „fejlődésnek” tekinthetjük. Bár műfaji szempontból drámai költemény, ám mégis ide illő példa Goethe *Faustja*. Jóval közelebbi példát keresve pedig említendő Németh László *Égető Eszter* című regénye, amelynek hőse ugyan nem jut el a halálig, de az öregkor küszöbéig igen, s közben mindegyre, még az epilógusban is „fejlődik”, azaz keresi és a maga körében meg is találja az értelmes élet-hez vezető utat. Goethe és Németh László válaszai jóval evilágibbak abban az értelemben, hogy hőseiket a halálig tartó életút foglalkoztatja elsősorban, s ennek tartalmassága vezethet el az üdvösséghez. Jókai Anna regényének két legfontosabb szereplője, Mária és Márió, s az ő világukban más és más módon, de egymáshoz egyre inkább közelítően meghatározó szerepe van annak a kérdésnek, hogy mi vár az emberre a halál után. Nem válik ettől misztikussá

a mű, kizárólagosan még mítoszregénynek se nevezném, bár kétségbevonhatatlanul az is. Hiszen a mítoszok egyik legnagyobb témája halál és halhatatlanság, igazolva, hogy az emberiséget létrejötte óta foglalkoztatja ez a kérdéskör. A mítoszoktól elforduló modern kor racionalizmusa voltaképpen elszegényítette az ember gondolkodását, hirdeti egy határozott álláspont, amelyet nálunk a század közepén elsőként Hamvas Béla, Várkonyi Nándor képviselt, szépirodalmi művekben pedig Kodolányi János, Weöres Sándor. Az ő nyomdokukon haladva nyilatkozott Jókai Anna már évekkel ezelőtt *„az orfikus prózáról, ami leszáll a mélybe, megtapasztalja a világ valódi lényegét, s föl is tud jönni onnan. [...] A cél: új néven megszólítani a világot, új fényben megtekinteni, s Istent újra megnevezni – heroikus kísérlet ez, hiszen kis, bezárt énem van csupán. »Megismerő próza«, ha lenne ilyen, így nevezném»* (1992). Mária és Márió alakja ennek az alkotói szándéknak a jegyében született meg. S a regény, amelynek középpontjában állnak, egyrészt szociológiai, sőt politológiai értelemben is hiteles kortörténet, másrészt olyan fejlődésregény, amelyben a belső történések a meghatározóak, a tudatregény-jelleg tehát, harmadrészt olyan mítoszregény, amely a kortörténetet és a tudatfejlődést szimbolikus egységgé szervezi.

A *Ne féljetek* három szerkezeti egységre tagolódik. Nem számok vagy alcímek, hanem mottók különítik el őket, s mindegyik a fénnel kapcsolatos: *„Az élet estéje magával hozza lámpását”* (Joubert), *„Legyetek saját magatok lámpásai”* (Buddha), *„Én vagyok a világ világossága”* (Krisztus). Az első részben (1977–1985) a friss nyugdíjas Mária, szerető harmadik férje, Richárd oldalán élve, három leány nagymamájává válik. Márió, aki 18 évig volt Mária élettársa, megírja végre – már ugyancsak nyugdíjas pszichiáterként – élete fő művét, *Az értelmiség nyomorúságát*, amely persze

kiadhatatlan azidőben. Az ő ekkori élettársa Villő, aki egy szociális otthon vezetője s vagy 13 évvel fiatalabb Márió-nál, akinek idős korára támasza, „lámpása”, mint ő maga is érzékeli. A második részben (1986–1992) Mária hirtelen megözvegyül, majd fokozatosan egyre reménytelenebbül depresszióssá válik. Márió ugyancsak lelkibeteg lesz. Végül 1991 karácsonyán Mária, a következő év pünkösdjén Márió is „újjászületik”. A harmadik részben (1992–1997) a két főalak sorsával, környezetével egyre megbékéltebben, bár mind több betegséggel viaskodva él, abban a tudatban, hogy „valami még hátravan”. Mária, környezetéhez mindig egyre alkalmazkodva, igyekszik mindent elrendezni maga körül. Márió még egy könyvet ír (*Ember az évezred végén*), s ugyancsak a szeretet jegyében él Villővel, s addigi elveit feladva még kései házasságot is köt vele. Mária 1997 januárjában, Márió az év pünkösdjén hal meg, s mindketten találkoznak az utolsó pillanatban az elhagyott, de mégis legigazibbnak gondolt, mert szellemi társsal, alakmásukkal s a világ világosságával is.

A három szerkezeti egység egymásutánja némi leegyszerűsítéssel s leginkább Máriára alkalmazva megfeleltethető az ember testi, lelki és szellemi rétegeinek. Természetesen ezek nem csupán egymásutánjukban, hanem egyidejűleg is létezhetnek, s ez legteljesebben Márió alakjában nyer bizonyítást. Máriát viszont az első részben meghatározóan jellemzi a testi szint. Még mindig vonzó, csinos nő, aki szexuálisan is harmonikusan él férjével, csak hatvanon túl válik a testiség gondná számára. Ugyanakkor az első unokájával való együttléteknak is határozott testi vonatkozása is van. A második rész kezdetén megözvegyül, testi-fizikai-biológiai értelemben mind esendőbbé válik. Lánya családostul már korábban Szegedre költözött, így egyedül él, nem unokázhat. Minél többet kell figyelnie a testi esendőségre,

a hiányokra, annál intenzívebbé válik a lelki szint fontossága. A testi bajok növelik a lelkieket, s mivel az előbbiben nem lehetséges, végül csak a másodikban lelhető meg az újjászületés. A harmadik részben, míg a testi bajok egyre súlyosbodnak, a lélek mintha fokozatosan megszabadulna tőlük, egyre nyitottabbá válva arra a szellemi szintre, amelyre majd egy villanással átkerülhet, végleg megszabadulva a testi-lelki gondoktól. Nyilván a szerző határozott antropozófia iránti elkötelezettségének is szerepe van abban, hogy Mária ebben a zárórészben olvasmányai közé iktatja Rudolf Steinert, s idézi is a szöveg az ember testből, lélekből, szellemből álló hármasságát. Ezek a szellemi élmények is segítik abban, hogy eljusson Krisztusig.

Mária és Márió, ez a két, spirituális élményekre nyitott ember 18 évig élt egymás közelében, s éppen amikor „nagykorúvá” válhatott volna kapcsolatuk, „végleg” szakítottak. Még 30 évig élnek, s ezalatt csak egyetlenegyszer találkoznak, a Filmmúzeum előcsarnokában véletlenül sodródnak össze, de nem is köszönnek egymásnak. Mégis a regényidő húsz esztendejében egyre többet gondolnak egymásra, s a halálhoz közeledve mindinkább úgy látják, hogy a másik volt az igazi társ. Mária a születendő dédunoka nevének a Máriót ajánlja, mire a kismama megjegyzi, hogy az már majdnem Mária. A születést már meg nem érő Mária akkor vallja be magának: „Márió. Akivel az Isten összekötött.” (Nem egyházi értelemben, hiszen nem voltak hivatalosan házasok.) Halála előtt néhány nappal egy latin verset talál Márió kézírásával és fordításában: „Végső órámon szemeim szemedet keresik majd, és kezedet keresi kába haló kezem is.” E verssor és Márió tolulnak fel legutolsó gondolataiban is. S Márió? Sok betegsége ellenére is váratlanul bekövetkező halála előtt Máriát várja, várná ő is, s legutolsó látomásában létre is jön a találkozás, a misztikus egyesülés.

Sokrétű e végkifejlet gondolati, hangulati és poétikai előkészítettsége. Az eddigi elhallgatásból úgy tűnhet, mintha Richárd és Villő mellékszereplők lennének csupán. Ez azonban korántsincs így. Nemcsak a regény világában, hanem a társak konkrét életében is meghatározó fontosságúak. Richárdtól viszonylag korán el kell búcsúznunk: még aktív ügyvédként percek alatt végez vele az infarktus. Életerős, csak az étellel foglalkozó ember volt, aki Mária értékelése szerint ösztönösen művelte a jót, s nem volt haláltudata. A hirtelen halál miatt nem volt módja se az öregséggel, se az elmúlással viaskodni, töprengeni az azutánon. Villőre is a vitalitás és az ösztönös jóság jellemző. Munkaköri kötelességein is messze túl gondolja az öregeket. (Halála előtt Richárd segít egy öregasszonyon.) S gondolja, ápolja, szereti Máriót is. Őhöz érkezik a betegségek sora, így Mária is ápolja őt. Villő kezdettől keresztény, templomjáró ember, Mária hite nem egyházhoz kötött. Villő abban a meggyőződésben temeti el férjét, hogy a rábízott ember, akivel egybeforrott, a kezei között halt meg, s ez az ő szempontjából így is volt, noha Mária akkor éppen Máriát találta meg ismét. Nem alázza meg ez a tény szemünkben Villőt, s sajnálnunk sem kell. Az élet egy hosszú szakaszában – első férjének autóbalesetben bekövetkezett halála után – Mária volt a társa, kölcsönös egymásrautaltságban éltek, s valamennyire Villőnek is köszönhető, hogy a férfi két fontos könyvet, főművet is meg tudott írni. Villő rokonszenvesen képviseli az „örök asszonyi” földi és égi vonatkozásait, s ezt erősíti az a fájdalom is, amely amiatt gyötri, hogy nem lehetett gyermeke. Jóságos tündér ő, az öregek otthonának egyik lakója következetesen annak is nevezi. Elsősorban a testi és a lelki szférákban otthonos. Hite szeretettel tölti el, s boldog is tud lenni, ha szeretetet tapasztal Mária részéről. Kapcsolatuk válságos szakasza után a kölcsönös szeretet teremti meg

közöttük az összhangot. Ha Villő az örök női képviselője, akkor Richárd a mintaférjé, aki jól keres, még szép is, minden házi gondot levesz felesége válláról, akit folyamatosan imád. Mégsem válik karikatúrává. Ellenpontja Máriónak, s ellenpontja Ábelnek is, Mária első férjének, aki ugyan csak jóra való, de szerencsétlen sorsú ember, aki semmilyen értelemben nem volt „tökéletes”, szemben Márió szellemi, Richárd férji magasabbrendűségével. S ami Máriát java éveiben végül is eltaszította Máriótól, az a szellemlényi mivolt válik számára a halál előtt vágyottá, újra megtalálttá. Mária és Márió fejlődésregényéhez tehát Richárd és Villő is szorosan hozzátartozik. S persze sorolni kellene Mária gyermekeit, azok családját, az édesanyját, további szereplők sorát: ők valamit hozzátesznek a képhez.

A hármas osztatú regény részeit ugyanaz az építkezés szervezi egységessé. Egyéni, a célnak megfelelő közléstechnikát dolgozott ki a szerző. A regény négy főszereplőjének belső monológjai, tudati történései adják a szöveg fő részét. A húsz-harminc sornál ritkán hosszabb monológok élén mindig a „beszélő” személy neve áll: mintha igazi könyvdrámát olvasnánk. S ami helyzetleírás, cselekmény-előadás, konkrétan elhangzó párbeszéd, az mind zárójelbe kerül, mintegy szerzői vagy rendezői utasításként, befogadói – s mindenképpen nélkülözhetetlen – tájékoztatásként. Ezek a közlések még tömörebbek. Igen fontos funkciójuk az is, hogy tájékoztatnak a regényidő előrehaladásáról 1977 januárjától 1997 júniusáig. E szövegszerkezetbe beékelődik öt párhuzamos belső monológ. Előbb Márió és Villő, majd Richárd és Mária szeretkezése közben történnek meg ezek az egyidejű belső beszédek, majd néhány évvel később a szerelmeskedés kényszeredettséget beismerők a monológok Mária és Richárd, majd Villő és Márió tudatában. Végül a filmműzeumbeli találkozás követel meg hasonló technikát Mária

és Márió egyidejű reflexióinak rögzítéséhez. S van még néhány betét is a regényben. Az egyik típus Márió könyveiből közöl tömör részleteket. Ezeknek a szövegpárhuzamai megtalálhatók egyébként Jókai Anna esszéiben. A másik típus a belső monológ sajátos esete: novellakezdeményeket szövegez meg két-két alkalommal Márió és Mária is. Márió gyermekkori emléke az anyjától való végzetes eltávolodást idézi fel, Mária viszont első gyermekét várja, bálban van a férjével, s ekkor kezd végzetesen elidegenedni tőle. A másik két történet is egymás közelében és egymásra utalva található. Mária egy nyomorgó tanyasi öregasszonyban, Mariskában, Márió egy fővárosi hajléktalan sorsában képzei el a maga egészen jó sorsának nyomorúságosabb ellenpontját.

A véglegesnek gondolt szakítás ellenére is folytonosak tehát a „kapcsolatok” Mária és Márió között. A regény-koncepció már a névadással ezt hangsúlyozza. Bár etimológiai szempontból e két név rokona egymásnak, nemcsak az unoka érzi majdnem azonosnak őket. S a párhuzamosságot csak erősítik a vezetécknevek: Mérő Márió és Marth Mária. Mindegyikük monogramja M. M. Amikor tehát Márió a tengerparti homokba karcolja ezt a monogramot, egyébként Mallorcán, Villő esetleg tévesen véli úgy, hogy ez csupán a férfi nevét jelentheti, hiszen Márió éppen Máriára is gondolt, s inkább kettejük keresztnévét rögzítette néhány percre vagy órára, amíg a tenger el nem mossa. Máriót egyébként egyszer egy kórházi nővér Merő bácsinak szólította, Mária pedig azon medítált, hogy ha angol volna, vezetécknevét „mersz”-nek ejtenék. Rejtetten ez a „névrokonság” is összekapcsolja őket.

A neveknek nemcsak az ő esetükben van jelentéssugalata. Richárd vezetéckneve Schwester, azaz nővér, Villőnek meg a foglalkozása ez. Ő egyébként Pajkos Rezsőné született Tatár Villő. Amikor Levente bácsi az öregek otthonában

tündérnek nevezte, talán nemcsak a jóságos személyiségére, hanem nevére is célzott. A Villő név ugyanis tavasztündérre utal. Aki persze lehet „pajkos” is, akinek lénye ősi időkbe vezethet vissza, barbár, „tatár” sajátosságokat is megidézve. Beszélő nevek a Máriához kapcsolódó férfinevek. Ábel (az első férj) ószövetségi név, feltehetően héber eredetű, s akkor jelentése: férfi. A Richárd német eredetű, jelentése: erős fejedelem. E jelentések bizonyos mértékig jellemzik is az adott személyeket, s még az ember hármasságát is felismerhetjük bennük: Richárd a testi, Ábel a lelki, Márió, az „igazi”, a szellemi szintre utal. Mária fia Márk, azaz Mars hadistenhez hasonló, s hangzásában rokon a két név. Lánya Angelika, azaz angyali lény, menyé Olimpia, vagyis mennyei, isteni teremtés, veje pedig Lóránt, akinek dicső, vakmerő harcosnak illene lennie, bár ő inkább rokkant ember. Igaz, a fiatalasszonyok se felelnek meg nevüknek igazán, inkább a kontraszt válik jelentésképzővé ez utóbbi esetekben. Az unokák nevei inkább a kor gyakorlatára jellemzőek, bár talán van rejtett üzenete annak is, hogy a Tímea, a Dalma Jókai Mór révén terjedt el, Zelma pedig Dalma ikertestvére, a névadás is szinte ikresítésnek hat. Mária anyja Ilona, ez a Helené görög név változata, s talán a nap, talán a hold jelentésű szóból származik, s a női szépségre utal, ami majd elsősorban Máriát jellemzi. E név keresztény szimbolikája közzismert. Héber eredetű, istentől ihletett énekest jelentett. E sokszoros névvarázs a regény szimbolikus-mítoszi sugárzását erősíti.

Ugyanez a szerepe a jeles napoknak. A regény három részének a kezdő- és a végpontjai: újesztendő – Mihály-nap (szeptember 29.), újesztendő (január 2., Ábel-nap) – Pünkösd, Mihály-nap – Pünkösd. S ismétlődően funkciója van a karácsonynak (Mária december 23-án született) és a húsvétnek is. 1977 januárjában Mária friss nyugdíjas, 1986 kezdetén megözvegyül. 1985 Mihály-napján találko-

zik Mária és Márió a moziban, 1992 Mihály-napján mindketten a szeretet, a környezetük iránti megértés tanújelét adják. Máriával közli lánya, hogy szeretője van. Márió hosszú évek ellenállását feladva beleegyezik, hogy Villő macskát tartson. A depresszióból Mária 1991 karácsonyán gyógyul ki. Mária 1997 januárjában hal meg, egy nappal Márió nyolcvanadik születésnapja előtt, s ezt az eseményt fel is idézi magában. Márió halálának napja 1997 pünkösdje, s mindegyikük délután három óra után fejezi be a földi életét. E jeles napok közül talán csak a Mihály-nap igényel különösebb magyarázatot. Ez Jókai Anna egyéni mitológiaiának, ünnepképzetkörének meghatározó része: *„Amikor megtörténik az a csoda, hogy minden meghal körülöttünk, az egész természet, de az ember nem hal meg. A Mihály-nap ezt a csodát hozza el. Hogy túl tudjuk élni azt a halált, ami a természetben végbemegy”* (1994).

Folytatva Mária és Márió spirituális kapcsolatainak sorát, hangsúllyal kell említeni öregkori, visszatérő álmukat, amely a halálfélelmet fejezi ki, a birkózást élet-halál peremhelyzetével. Mindegyikük álma kapcsolódik szakmájukhoz: Mária stewardess egy léggé foszló repülőgépen, Márió pedig hasműtétet végez a fronton, de a golyót nem tudja kiszedni. Mindketten ugyanúgy gondolkodnak a temetésükről: hamvasszák el őket, és szórják szét a hamvaikat. Mária akarata teljesül, Máriót viszont kettős urnásírhelybe helyezteti Villő, aki ugyanott szándékozik majd nyugodni. Kapcsolat az is, hogy Mária elolvassa Márió könyvét. S a mozi előcsarnokában való találkozás azzal folytatódik, hogy egy időben nézik meg Zeffirelli *Napfivér, Holdnővér* című filmjét. Ennek témájára már korábban utal Márió, aki öregedvén a szerzetesi élethez vonzódik, s az átlényegült szerelem az eszménye. Halál-látomásában egy fiatal fiúval, egy „tanítvánnyal” találkozik, akiben Máriát ismeri fel, s

őt követi a barlangba. S ezzel – a regény zárósorait idézve: „Ami eldőlt, eldőlt / valami véget ért / valami elkezdődött”. Ami az életben nem jöhetett létre, amire Márió Szent Ferencsel, Mária Schubert négykezes zongoradarabjával, az *F-moll fantáziával* utal, az mindkettejük utolsó látomásában megvalósul. (Schubert műve egy reménytelen vonzalom ihletésében keletkezett.) S az általuk többször felidézett bibliai szöveg, a felszólítás, az önbuzdítás a félelem leküzdéséről a végső pillanatban válhat teljes körűvé: boldogan halnak meg, lépnek át a fény birodalmába.

S ez a fény földi életükre is visszavetül. Kereső embereknek bizonyulnak, akik bár el-eltévednek útközben s félnek is, végső soron megigazulhatnak. Mindegyiküknek van „tanítványa”: Zelma, illetve a Lencsés házaspár, a maguk módján egyaránt emberhalászok tehát. Márió kései könyvének középpontjában az emberalatti ember és az ember-reprezentáns megkülönböztetése áll. Az előbbi kizárólag anyagi dimenziókban gondolkodik, szellemi múltját is eltörli, végletes típusában sátánivá változik. Az ember-reprezentáns mindennek ellentéte: „a spiritualitással áthatott Kozmosz várományosa”. Ez utóbbi a két főhős számára. Ennek megfelelően törekednek a test, a lélek, a szellem szintjeinek összhangját megteremteni. Akár Kierkegaardra is hivatkozhatunk: az ember léte olyan folyamat, amelyben önmagává válik, s eközben önmagához, a többi emberhez és Istenhez viszonyul. Ennek három stádium felel meg: az érzéki-érzelmi létezés kifejező esztétikai, az etikai és a vallási. E fejlődésregény ezeket a fokozatokat is felmutatja. Camus híres tézise szerint az ember azért abszurd lény, „mert a kisujját sem mozdítja az örökkévalóságért”. Mária és Márió ellenpéldává válnak, olyan Sziszüphoszokká, akiket boldognak kell elképzelnünk.

1999

„Szépben rejtett jó”

A mérleg nyelve I.

Berzsenyi Dániel határozta meg így a poézist, s ezt Jókai Anna – okkal – az ihletett prózára is ráérti. E meghatározás forrása nyilván az antikvitás, a görögség kalokagathia-fogalma, amely a szép és a jó egységét jelentette. A jelenkori ember, aki a huszadik századot részben átélte, részben sokat megtudott róla, s akinek a korábbi évszázadok-évezredek jellegéről is van ismerete, tudja jól, hogy az emberiségnek, mint közösségnek és az embernek mint személyiségnek, ritkán van módja a maga létében a szép és a jó egységét megtapasztalni – ha talán nem is sokkal ritkábban, mint két-három ezer évvel ezelőtt. Ami sokkal ritkább, az a metafizikus hit, legyen szó akár a vallásról, akár erkölcsi értékekről, akár művészetekről. Aki mégis ezekért emeli fel szavát, az az árral szemben állva fogalmaz, az nem a népszerűséget keresi, hanem az igazságot. Mint Jókai Anna is, aki öröknek nevezhető s manapság többnyire konzervatívnak mondott értékek megvallója, védelmezője, s aki mégis – vagy talán éppen ezért – népszerű alkotó is. Életműsorozatának már a tizenegyedik kötete jelenik meg, s e művek el is fogynak, némelyikük több kiadást, sokezres példányszámot is megér, mint a *Ne féljete*k, amely a kilencvenes évek egyik legfontosabb magyar regénye.

Az új kötet az esszékből, publicisztikai írásokból válogat. Az első két részben olyanok kaptak helyet, amelyek a kortársi, illetve a klasszikus alkotókkal, elsősorban írókkal foglalkoznak, s már a fejezetcímek is elgondolkodtatóak. Az élők *Vannak – lesznek*, a klasszikusok *Voltak – vannak*. A harmadik rész a *Vasárnapi levelek* 32 darabját tartalmazza: ezek erkölcsi kérdésekkel foglalkozó esszék.

Ha a művészet szépben rejtett jó, akkor az lett maga a végességbe rejtett végtelen, s ez fordítva is igaz: az élet a végtelenbe rejtett végesség. Jókai Anna nem filozófus, de írói világképe meghatározottan filozofikus. Régebbi olvasói jól tudják, hogy sokat tanult Rudolf Steiner antropozófiájától. Ennek is szerepe van abban, hogy a huszadik század jeles magyarjai közül elsősorban Hamvas Béla, Kodolányi János és Várkonyi Nándor hatottak rá. Jó néhány írás foglalkozik velük, s ha nem is róluk van szó, akkor is felfedezhető szellemujjuk.

E kötetben a legújabb évek terméséből is szerepelnek az ide illő írások, így egy hosszabb esszé Várkonyi Nándor *Az ötödik ember* című munkájáról, amely a hatvanas évek elején keletkezett, s csak a közelmúltban jelent meg. Az esszé címe: *Sodródó emberiség*, s ezzel a könyv gondolatmenetének lényegét emeli ki. Várkonyi felfogása szerint, miként az esszé összefoglalja: „Az őskor-ókor még a Kozmosz rendjét akarta lemásolni, földi térbe és időbe helyezve, a Paradicsomot itt a földön visszaszerezni; a középkor megkísérelte ezt a paradicsomot valódi helyére, az Égbe tenni újra. Ez volt az ősi emberi kultúra utolsó kísérlete önmaga visszaszerzésére, írja Várkonyi, s hozzáteszi a számunkra oly fontosat: *utolsó, de nem végső*.” A mester a fokozatos dehumanizálódásról, a 19. századtól kezdődően az ember haláláról írt. Lehet vitatkozni Várkonyival, amiként Hamvassal vagy Kodolányival is. Sokan meg is teszik. Sokan viszont a modern világ szel-

lemi életének azokat a gondolkodóit említik, akik hasonló megállapításokat tettek. S ha valaki azt gondolná, hogy Jókai Anna túlságosan elfogult szeretett mesterei iránt, az vegye észre azt is, hogy visszatérően hőse e kötetnek Németh László is. Ő maga racionalitásával, „evilágiságával” látszólag messze van Hamvastól, ám egyvalami nagyon is közös bennük: féltik az emberiséget az eltömegesedéstől, s ennek ellenpontjaként kulcsfogalmuk a minőség.

A mai világ hajlamos arra, hogy a minőség fogalmát elsősorban az anyagi javakkal kapcsolatosan használja. A jó minőségű áru, ha birtokunkba kerül, valóban emelheti az életkörülmények minőségét, de nem magáét az életét. Németh László – és Hamvasék – az ember minőségére gondoltak, azt szerették volna magasabb szintre emelni. E minőségnek számos összetevője van. A tudás nemcsak tesztekben számonkérhető, lemérhető. Fontos dolog lehet egy oklevél, egy diploma, de még fontosabb, hogy át tudjuk adni a helyünket a járművön a rászorulóknak, hogy segítsünk, hogy megértőek legyünk. A türelem, a szeretet képessége a legfontosabb emberi adottságok, törvényszerű, hogy a *Vasárnapi levelek* újra és újra foglalkoznak velük. Azzal a reménnyel, amely Németh Lászlóé is volt: az ember nevelhető, s nemcsak gyermekkorában. Jobbá, megértőbbé formálhatjuk magunkat, s példánkkal a másik embert is.

S ebben az átlagosnál sokkal nagyobb a híres ember felelőssége. Nem minden író válik híres emberré, de Jókai Annáról már rég elmondhatjuk ezt, minden túlzás nélkül. Évekig dolgozott tanárként, számára ez is megadatott, nem úgy, mint József Attilának, de vele együtt vallhatja írói ars poeticájaként, hogy egész népét akarja tanítani, s nem középiskolás fokon. Nem didaktikusan, bár sokszor arra is szükség mutatkozik, s az esszétől, a publicisztikától nem is idegen a magyarázó jelleg. Az életmű egésze a szép és a jó

összhangját megteremteni vágyó törekvés. Másként fogalmazva: az etikum és az esztétikum szétszakíthatatlan kapcsolatának hite. Vannak, akik erről másként vélekednek, s ehhez joguk van, ám az új évezred hajnalán igen nagy szükség mutatkozik arra, hogy a műalkotás etikai tartást is sugározzon. Az emberséges embert kell őrizni. Át kell vinni a túlsó partra.

2002

Egy író műhelyében

Befejeződött – egyelőre – Jókai Anna életműsorozata. Azért egyelőre, mert az alkotó töretlenül dolgozik, újabb írásokat publikál, így bizonyosan folytatni lehet és kell is majd ezt az eddig megjelent 12 kötetet. Különös sorsa volt ennek a könyvsorozatnak, egy kicsit az 1990 utáni korszak története is benne van. Ugyanis eredetileg a Szépirodalmi Kiadó tervezte és indította el még 1992-ben, de ez a cég villámgyorsan megszűnt, rejtélyesen, érthetetlen módon egyik áldozata lett a rendszerváltásnak. S akkor egy fiatal, még szinte névtelen kis kiadó, a Széphalom Könyvműhely vállalkozott a sorozat folytatására. Bölcs volt a döntés, s nemcsak az irodalom szűkebb szempontjai szerint, hanem a kiadó számára is hasznos, hiszen Jókai Anna a kilencvenes évek során még a korábbiaknál is népszerűbb íróvá vált, a kifejezés legnemesebb értelmében a közönség kedvencévé, s ez azt is jelentette, hogy megvették és megveszik könyveit. A könyvkiadás világában kevésbé tájékozottak kedvéért azt is hozzá kell mindehhez gondolni, hogy 1990 után inkább leálltak életműsorozatok, mintsem hogy indultak, befejeződtek volna, s ez nemcsak élő alkotókra, hanem a legnagyobb klasszikusokra is érvényes, s nemcsak a magyarokra, hanem a világirodalom nagyjaira is.

A sorozat 2002-ben és 2003-ban – egyaránt a könyvhéten – megjelent utolsó két kötete *A mérleg nyelve I. és II.* címet

kapta, s bennük Jókai Anna esszéi, kispublicisztikái, interjúi kaptak helyet. Hatszáz, nagyalakú könyvoldalt foglal el ez a gazdag anyag, egészük vizsgálata egy monográfia számára nélkülözhetetlen és méltó feladat. Talán elfogadható korlátozással ez alkalommal az interjúkkal foglalkoznék, azokra szeretném irányítani a figyelmet, mert az írói műhelyt azok tudják a legközvetlenebbül bemutatni, minden olvasói réteg számára hozzáférhetően.

Jókai Anna nemcsak népszerű az olvasók körében, hanem ő maga is fontosnak tartja olvasóit és lehetséges, eljövendő olvasóit is. Megfordítva is igaz ez: Jókai Anna számára fontosak az olvasók, s ezt megérzik ők is. Pedig nem hízeleg nekik. Bizonyára legnagyobb sikerű, 1998 óta egyre újabb kiadásokban megjelenő regénye, a *Ne féljetek* kapcsán többször is foglalkozott a befogadás rétegzettségével. Elsősorban nem azzal a modern irodalomtudományban közkeletűvé vált nézettel, hogy egy műnek egy időben is, s az időben előre haladva még inkább sokféle, egyaránt elfogadható, megszívlelendő olvasata lehet (s itt elsősorban természetesen a hivatásos, az értő olvasókról van szó), hanem a laikus olvasókra gondolva. Elképzelhette, de író-olvasó találkozók során meg is tapasztalhatta, hogy – főként, ha egy mű összetettebb szerkezetű, gondolatvilágú – a befogadó ritkán fog mindenre kellően figyelni, minden fontosat észrevenni: „Talán azzal is elégedett lennék, ha az olvasók többsége a regénynek csupán az első rétegét észlelné, érzékelné: azokat a tanácsokat, amelyeket egy öregedő embernek egy másik ember adhat. De nem bánám, ha azt is megértene: ez a rendszerváltozás regénye is, amennyiben kifejezi sokak csalódását” (*Könyvhét*, 1998. július). Ugyanitt arról is szólt, hogy a három szerkezeti egységnek megfelelően a regény három, egymásra épülő szellemi réteget bont ki: a szép öregségre való készülést, a halálra való készülést, végül pedig a

tökéletes szeretetbe való belesimulást. Ideálisnak – nyilvánvalóan – a lehetséges mértékben teljes megértést tartaná ő is. Máshol arról esik szó, hogy a jó olvasó aktív: „valóban kell egy bizonyos intelligencia ahhoz, hogy az ember tudja, mit vesz a kezébe. Ezért mondtam, hogy az olvasónak is van felelőssége. Én azzal nyugtatom magam, hogy aki szereti azt, amit én írok, és többé-kevésbé fontosnak is tartja, az nem fog olyan könyvet is szeretni és értékelni, ami teljesen messze áll ettől a gondolatvilágtól. Én bízom a saját olvasóimban, és abban is bízom, hogy ébreszthetők az emberek. Nem nevelhetők – ezt a szót nem szeretem –, hanem fel lehet ébreszteni a lelküknek azt a részét, amelyik nem tud megelégedni azzal, hogy a világ arról szól, hogy jobban kell élni. Hanem azt érzi, hogy bár nem árt, hogy ha jobban élünk, de alapvetően jobbá kell lenni” (Szövetség, 2002. november 8.).

Aki ébreszteni kívánja az embereket, az csakis feladat-tudatos lény lehet. Nem túl divatos manapság ez a felfogás, de úgy látszik, mégis népszerű. Művész esetében legáltalánosabban azt jelenti, hogy számára az etikum és az esztétikum továbbra is elválaszthatatlan egymástól. Az írás – akárcsak az olvasás – felelősségteljes szellemi munka. S az ő felfogása szerint nemcsak az írásnak, hanem megalakítója életútjának is sugározni kell az erkölcsiséget. Kölcsey Ferenchez méltó idea ez, s bár tudván tudjuk, hogy csak a legritkább esetben valósítható meg, a rá való törekvés mégis példaértékű. Amikor az elhivatottság tudatáról kérdezték, Jókai Anna így válaszolt: „Túlzás lenne elhivatottnak nevezni. Arról van szó, hogy egyensúlyra törekedtem. Igyekeztem eligazodni a materiális világban is, és vigyáztam arra, hogy ne váljon belőlem lila széplélek. A mérleg nyelvét kerestem: a földön lenni két lábbal, és az eget célozni. Ez nyilvánult meg abban, hogy azt, amit írásban ki tudok fejezni, valamilyen módon a gyakorlati élet-

ben is hasznosíthassam. Van-e az ember számára szeretet? Lehet-e egymáshoz közelebb hozni az embereket? Lehet-e határozottan, de nem terrorisztikusan képviselni valamit?” (Könyvpiac, 2000. december).

Az emberek ébreszthetősége számomra azt is jelenti, hogy Jókai Anna felfogása szerint az ember a jó képessé-
gével születik, s az már az életútától, a körülményektől, a hatásoktól is függ, hogy milyenné válik a személyiség. Az író nő a hatvanas-hetvenes években másfél évtizeden át tanár volt, előbb általános, majd középiskolában, tehát saját gyerekeinél jóval tágabb körben szerezhette az ember formálódásáról felnőttként tapasztalatokat. S okosan úgy alakította már tanári pályáját is, hogy abban az etikusság meghatározó szerepet játszott. Ma is újszerű például az, ahogyan még 1974-ben vélekedett: „Én úgy képzelem el a jövő iskoláját, hogy ott többé-kevésbé azt kapja mindenki, ami érdekli. S mindenki olyan iskolatípust választ, ahová képességei szerint való. Akkor majd kedvük is lesz hozzá. Én még több fakultatív tárgyat vezetnék be, sokkal többet. Kettős kööttségben imádom tartárgyamat, az irodalom-tanítást, de nem érezném sérelmesnek, ha – a kötelező minimumon túl – fakultatívvá válna. Ha óráim egy részét csak azok látogatnák, akik igazában kíváncsiak rá” (Köz-nevelés).

Jókai Anna emberképe a maga összetettségében, teljességében a nyolcvanas években bontakozott ki. Nagyon tanulságos, hogy milyen pontosan tudja saját pályáivét bemutatni, jellemezni. Két nagy, egymással természetes módon összefüggő korszakot különböztet meg, s a látható határkö-
nek a *Napok* című regényt tartja, s okkal. (Megjelent 1972-ben.) „Az én szívem 1972-ig a szükségesnél jobban be volt ágyazódva az anyagi létbe, a földi világ szenvedései közé. De onnantól más kezdett érdekelni ugyanabban a sorsban

– más értékközponttal viszonyultam ugyanahhoz az életanyaghoz. (...) Különös az én vonzódásom: olvasok, és ráérezek, rátalálok dolgokra, amiről én is tudok, amik felé én is tapogatózom. Felujjongok ilyenkor, s így vezetnek a mesetek: Tolsztoj, Dosztojevszkij, Hamvas, Kodolányi bizonyos regényeivel, Várkonyi Nándor – ők tudnak az orfikus prózáról, ami leszáll a mélybe, megtapasztalja a világ valódi lényegét, s föl is tud jönni onnan. (...) A cél: új néven megszólítani a világot, új fényben megtekinteni, s Istent újra megnevezni – heroikus kísérlet ez, hiszen kis, bezárt énem van csupán” (*Magyar Napló*, 1992. december).

Máshol, többször is spirituális realizmusnak nevezi a maga módszerét, hiszen „A prózának a földön kell járnia, az írónak ismernie kell az anyagi valóságot. A működés itt van, de az ítélet és az indíték odaát, egy magasabb szférában. E két szint találkozásából lehet létrehozni az olyan prózát, amely egy bizonyos életminőséget teremt meg az olvasóban. S ennek az életminőségnek köszönhetően, miközben az ember éli a maga mindennapi életét, kialakulhat egy felsőbb szintű kontrollja, amely megvilágítja az eseményeket. Ezt szeretném én kidolgozni” (*Szépirodalmi Figyelő*, 2002. 4.).

A kortársi epikában két – egyaránt rossznak tartott – végletet lát az író. Az egyiket panel-realizmusnak nevezte el, a másikat, amelyet a posztmodern hozott, szöveg-realizmusnak. Ezek között látja feloldásnak, megoldásnak a spirituális realizmust. Az ő módszere valóban a jelzettek között helyezkedik el, a kérdés csak az, hogy vajon másfajta, másként megnevezhető módszerek nincsenek-e a két véglet között. Vagyis: a két szélsőség valóban csak szélsőség-e, vagy pedig találhatók a modern magyar epikában olyan művek is, amelyek, ha úgy tetszik, hagyományosabban realisták avagy éppen jellegzetesen posztmodernekek és

mégis értékesek, maradandók. Az olvasói tapasztalat szerint vannak ilyen alkotások, s nem is elenyésző számban. Az természetesen nemcsak megérthető, hanem bizonyos mértékben szükséges is, hogy egy alkotó a maga útját járja, s mélységesen meg legyen győződve a maga módszeréről, annak helyességéről. Ha nem így tenne, nem volna képes jó műveket létrehozni. Az egyéni módszer és a másféle eljárások közötti ellentét azonban könnyen feloldható, ha belátjuk, hogy a spiritualizmusnak, a metafizikai, a szellemi szintnek is sokféle változata lehet, s ezek, ha esztétikailag is érvényesek, nem kioltják egymás igazságtartalmát, hanem éppen erősíthetik. S tehetik ezt annál inkább, hiszen végső soron mindegyiknek ugyanaz a célja: az ember arculatának felmutatása.

Egyik korábbi esszékötetének Jókai Anna ezt a címet adta: *Mennyből az ember*. Ezzel az ember égi fogantatására kívánt célozni. Máshol úgy fogalmazott, hogy az ember „*az eget és a földet összekötő kozmikus lény*” (*Magyar Napló*, 1994. karácsony). További gondolatait is szükséges idézni: „Nincs küldetés nélküli ember” (1999). Meg van győződve arról, hogy az ember választhat s választ is a jó és a rossz között. Az élőknek meg kell élnie az Istentől való elhagyottság állapotát is, s néha olyanok vagyunk, „mintha egy vadállat dolgozna az emberben” (*Kortárs*, 2002. december). Ezért lehetséges a jövőben két élesen különböző út: megvalósulhat az ember-alatti ember, de az ember-reprezentáns világa is. Nem tudja elfogadni az objektív erkölcsi mérce nélküli globalizációt sem. Felfogása szerint „a mai globalizáció is egy elsietett karikatúra. Majd az lesz az igazi globalizáció, amikor Krisztus szelleme át tudja hatni az egész földet, és az aura, ami körülveszi, az lesz a világ globalizációja. Ez nem az. Ez az ördög játéka. Az ördög, aki az Isten majma, szeretné utánózni az Istent, csak egy kicsit ügyetlenül teszi.

Néha azonban úgy csinálja, hogy már szebbnek tűnik, mint a valódi" (*Kortárs*, 2002. december).

A beszélgetések gazdag anyagából egyetlen dolgot feltétlenül meg kell még említeni: a magyarság-motívumot. A magyarság ismerete és szeretete, a sorsáért érzett aggodalom, a felelősségtudat, ha nem is hangoztatja gyakran ezeket a szerző, hangsúlyosan van jelen az életműben. Erre a legszebb és nagy örömet okozóan közismertnek nevezhető példa Jókai Anna imáiból az *Ima Magyarorszáért*, amely 2002 karácsonyán jelent meg, és amely mű most *A mérleg nyelve* második kötetének élén áll.

2003

A mai napon

Több millió ember él a földön, aki a mai napon, november 24-én született, s köztük szép számmal lehetnek olyanok is, akik éppen ezekben a percekben jöttek a világra. Az újszülöttektől a nagymamáig és a dédmamáig bizonyára többen vannak a mai nap jelesei között a nők. Szokták mondani, hogy a nőknek nincsen koruk. S tudjuk azt is, hogy a kortalanság szempontjából a művészet az egyik leghálásabb életpálya: ameddig a szellemi erő megengedi, lehet dolgozni. Az az ember, akit itt most köszöntenünk, s akire rajtunk kívül is nagyon sokan gondolnak most szeretettel, a természet akarata szerint ugyancsak ezen a napon született. Nem akarom most az évek számát említeni. Nem átlátszó udvariasságból tartózkodom ettől, hanem azért, mert egy egészen más számot szeretnék kimondani. Ha jól számoltam, figyelembe véve a szökőéveket is, Jókai Anna 25 567 nappal ezelőtt született. Ha a napot alkalmazzuk mint egységet, s miért ne tehetnénk meg, hiszen napról napra élünk, akkor ez már maga a végtelenség, de legalábbis a behatárolatlanság, a behatárolhatatlanság. Egy alkotóművészre gondolva: a halhatatlanság figyelmeztetése.

Élénken emlékszem egy tíz évvel ezelőtti eseményre: akkor is Jókai Annát köszöntötték barátai és tisztelői az Írószövetség székházában. Szeretetteljes délután volt, a ke-

gyelmi állapot ígézetében. Azóta egészen sok idő elsuhan, szemérmetlen gyorsasággal, s azóta azt is tudhatjuk, hogy Annának igaza volt, amikor nem vállalta tovább az Írószövetség elnöki teendőit. Ismét főhivatású íróvá válhatott ugyanis. Többek között megírhatta élete egyik főművét, a *Ne féljetelek* című regényt. A Bibliát idézi ez a közlés. Nagy szükség van erre az isteni eredetű biztatásra, hiszen ősidők óta se szeri, se száma a félelemre okot adó történeteknek és történetshiányoknak. Ha én lennék annyi idős, mint az író, ha én lehetnék Jókai Anna, bizonyosan boldog lennék, hogy megélhettem a korántsem felhőtlen kilencvenes éveket s megírhattam ezt a regényt. S tudom, számomra szinte szemmel is látható, hogy ez a boldogság ott van Jókai Annában.

Kritikus volnék, irodalomtörténész. Jó néhányszor írhattam már az életmű egyes kötetéről, megtalálni vélt összefüggésekről. Ez a munkásság számomra az élő irodalom kiiktathatatlanul szerves része. Így bár tudván tudom, hogy irodalomtörténeti jelentőségű, elsősorban a jelenhez tartozónak vélem. Az első regényt, az 1968-ban megjelent 4447 címűt, az első pályaszakaszt összegző *Napokat* s természetesen a *Ne féljetelek* regényvilágát is. Az irodalomtörténészt tehát megpróbálom hallgatásra készíteni. Még inkább a kritikust, hiszen most semmiképpen sem a részletekkel kellene foglalkozni. Mi marad meg így belőlem, lehántani igyekezve a kritikust, a történészt? Az olvasó ember. A viszonylag sokat, ám soha nem eleget olvasó ember, aki töredelmesen bevallja, hogy Jókai Anna könyvei nélkül valami nagyon fontos hiányozna az életéből. Valami megnevezhetetlen, s talán mégis megnevezhető, bár szavakkal nem eléggé kifejezhető.

Én még az olvasóknak ahhoz a réges-régi, egyesek szerint ódon táborához tartozom, amelyik egyetértően hivat-

kozik József Attilára: „Félek a játszani nem tudó emberek-től” – ám azt is tudja, ugyancsak a költőre hivatkozva, hogy az volna a helyes világ, amelyik „jó szóval oktat” és „játszani is enged”. A jó szó, a szép szó, az igaz szó számomra azt jelenti, hogy etikum és esztétikum szétválaszthatatlan egymástól. Egy kissé pontosabban fogalmazva: az etikummentesség, az erre való törekvés is minősíti az irodalmi művet. A jelenkori ember, aki a huszadik század egy részét átélte, s aki a korábbi évszázadok és évezredek jellegéről is szerezhett ismereteket, tudhatja, hogy az emberiségnek mint közösségnek és az embernek mint személyiségnek ritkán van módja a maga létében a harmónia megtapasztalására – ha talán nem is sokkal ritkábban, mint két-három-ezer évvel ezelőtt. Ami sokkal ritkább, az a metafizikus hit, legyen szó akár vallásról, akár az erkölcsi értékekről, akár a művészetekről. Aki mégis ezekért emeli fel a szavát, az az árral szemben állva fogalmaz, az nem a népszerűséget keresi, hanem az igazságot. Így tesz Jókai Anna, aki öröknek nevezhető, s manapság többnyire konzervatívnak mondott értékek megvallója, védelmezője, sugalmazója, s aki mégis – vagy talán éppen ezért – népszerű alkotó. E népszerűségből arra is következtethetünk, hogy az emberiség állapota talán mégsem annyira reménytelen, mint egyesek látják.

A reménytelenségben van, aki leteszi a fegyvert, s behódol. Van, aki prófétál. A reménynek bár szikráját felvillantó helyzet nem kedvez a prófétáknak. Szükség a munkálkodó emberre van. Aki nem másokra vár, hanem másokat is az értelmes életre készítet. Mint teszi ezt Jókai Anna regényekkel, elbeszélésekkel, esszéikkel, apokrif imákkal vagy akár csak egy-egy biztató mondatával.

A világ tele van éles ellentétekkel. Ezek nem csak legyőzhetik vagy kölcsönösen megsemmisíthetik egymást. Nicolaus Cusanus, a korareneszánsz jeles gondolkodója

fogalmazta meg az *coincidencia oppositorum* tételét, amely az ellentétes dolgok egybeesését állítja. Úgy gondolta, hogy az ellentétek a végtelenben egybeesnek és kiegyenlítődnek, s ezt tartotta Isten lényegének. A végtelen azonban nemcsak a tér és az idő felfoghatatlan távlatában képzelhető el, hanem bennünk is. Legalábbis törekedhetünk ilyen kegyelmi állapotra. S ezt a törekvést fejezik ki Jókai Anna amúgy esendő, nagyon is evilági regényalakjai.

Az esendőséget kulcsszónak érzem. Héroszok alighanem csak a mítoszok ábrándvilágában léteztek, az ember, bármilyen kiváló, esendő lény. Jókai Anna írói világában ilyenfajta lények jelennek meg: mi vagyunk ott, bármelyikünk. A művek nem azt a vágyat keltik fel bennünk, hogy rendkívüliek, híres emberek legyünk, hanem azt, hogy igaz emberré válhassunk, s így élhessünk teljes életet. Jókai Anna életműve fölé mottóként egy szállóigévé vált latin mondatot képelek: *Nihil humani a me alienum puto*, azaz semmi emberi nem idegen tőlem. Az idegenségérzet elutasítása számára a szeretet kifejeződése. Hadd tegyem hozzá, hogy az embert ő a sátáni és az isteni pólusok közötti úton látja. Azt, aki a sátán felé halad, megmenteni próbálja, de aki a sátáné lesz, az már idegen, az már nem ember. Ő leginkább a másik úton járókkal tud azonosulni, s azért alkot, hogy ez a tábor beláthatatlan sokasággá változzon. S e népes sereg szemléletében egyre gyakrabban világosodhat meg az isteniben az emberi elem, az emberiben pedig az isteni. *Coincidencia oppositorum*. Keresztződnek, egybeesnek az ellentétek, a véges és a végtelen, a halandó és a halhatatlan. Erre törekvő munkájában az emberi kor legvégső határáig próbáljuk segíteni Jókai Annát mi is.

Kortársunk Jókai Anna

Bizonyára nagy vitát váltana ki a szakemberek körében annak a kérdése, hogy ki ma a legnépszerűbb kortárs magyar író. Egyöntetű vélemény aligha születne, s ha közvélemény-kutatásra kerülne sor, annak a reprezentatív volta is kérdéses lehetne. Ha azt idézem fel, hogy az ELTE bölcsészkarán a vizsgázók, ha olyan tételt húznak, amelyben több szerző közül maguk választhatnak, kik kerülnek szóba, akkor Jókai Anna neve mellett leggyakrabban Lázár Erviné és Szabó Magdái hangzik el. Ebben csak annyi az elgondolkodtató, hogy költőt a legritkábban említene. Félnék róluk beszélni, mert nehezebb a feladat. Az eladott példányszámok mellett van egy friss adat, amely Jókai Annát egyértelműen a legismertebbek és a leginkább elismertek közé sorolja. Decemberben, a Prima primissima díjak odaítélésekor a szavazatok alapján ő kapta meg a közönség elismerését.

Jókai Anna munkásságáról két éve megjelent már egy szép esszémonográfia: Bárdos László *Önismeret és beavató* című könyve, amely nem szólt minden műről, de mégis az egészről adott képet. Olasz Sándor könyve, a *Kortársunk Jókai Anna* szabályos kismonográfia, amely így a teljes eddigi életművet tekinti át. Sajátos műfaj a kismonográfia, hiszen míg a nagymonográfia egyértelműen a szakma számára készül, addig karcsúbb változata a művelt nagyközönséget is

megcélazza, azaz minden irodalomolvasóra számít. A pályaképeknek ennek megfelelően közérthetőségre is törekedniük kell, vagyis egyszerre kell érvényesíteni a tudományos és az ismeretterjesztő szempontokat. A kortárs irodalommal foglalkozva különösen gyakran találkoznak ezzel a műhelygonddal a szerzők, hiszen többnyire az első – olykor a második – terjedelmesebb munka kerül ki kezük közül. Olasz Sándor könyve egyébként eredetileg a hetvenes évek óta létező *Kortársaink* sorozat számára készült, s annak átmeneti szüneteltetése miatt került más kiadóhoz. Tehát egy létező sorozat szempontjait, igényeit is figyelembe kellett vennie a szerzőnek. A kiadóváltásnak egy előnye bizonyosan van: így elég gazdag képanyag kerülhetett be a könyvbe.

Ha egy szépirodalmi művet olvasunk, soha nem lehetünk bizonyosak abban, hogy elsőre minden lényegeset megértünk belőle. Sokkal inkább az ellenkezőjére számíthatunk: a második, a harmadik olvasásra is marad éppen elég felfedezni, meditálni való. Egy vers esetében természetes akár a rögtöni újraolvasás, regényeknél ez csak ritkán fordul elő. Jókai Anna ugyan novellistaként tűnt fel, igazi beérkezését, nemzetközi sikereit azonban leginkább regényeinek köszönheti. A jó regényolvasó türelmes ember: nem rohan végig a szövegen. A modern – a huszadik századi – regények esetében ezt nem is tehetné meg, ha valódi megértésre törekszik. Az író nő legutóbbi regénye, a *Ne féljetek* kapcsán maga is elmondta azt, hogy ezt az összetett, többretegű művet az olvasók egyes csoportjai más és más szinten fogják megérteni, s hogy ezzel ő már írás közben is számolt, s ez nem baj. A befogadói élmény bizonyosan sokféle lesz. S hozzátehető: az újraolvasások egyetlen személy esetében is mélyíthetik, gazdagíthatják ezt.

Könyvében Olasz Sándor rendszeresen hivatkozik az eddigi szakirodalomra: a korabeli kritikákra és a későbbi

elemzésekre is. Vagyis arra törekszik, hogy a befogadói élmények minél teljesebb körét vonja be a maga értelmezésébe. Ez természetesen a jó filosz becsületbeli kötelessége, ez esetben azonban azt is következetesen kifejti, hogy a szakma meglehetősen gazdagsággal foglalkozott már eddig is az életművel, s ami ugyancsak nem lényegtelen: a megértésre törekedve.

Jókai Anna indulásakor, a hatvanas évek végén még híre-hamva sem volt a posztmodern korszaknak. A hagyományosnak mondható realizmus jellemezte őt is, majd fokozatosan egyre rétegzettebbé, egyre szimbolikusabbá váltak művei, amelyeknek szemléletét és poétikáját aztán a kiteljesedés korszakába lépve ő maga nevezte spirituális realizmusnak. Ez a fajta próza nem posztmodern, de annak a tudatával és tudásával, azzal vitatkozva készül, ugyanakkor ezredvégien modern epika. A monográfia jól tudja kezelni ezt a kettősséget: érti és feltárja a jellemzőit. Ugyanakkor irodalomtörténészként alkalmazza a legújabb kor elméleti eredményeit, de csak a szükségesnek látott mértékben. E könyvet sem fogja minden olvasó azonnal minden elemében pontosan érteni, de célszerű mindenkinek kézbe vennie. Jókai Anna olvasóinak azért, hogy pontosabban értessék a műveket, a leendő olvasóknak pedig azért, hogy kedvet kapjanak az első olvasáshoz.

TAR SÁNDOR

leTARolt világ

A magyar irodalomtörténet szűkebb jelenkorának, a nyolcvanas-kilencvenes éveknek kétségbevonhatatlanul Tar Sándor az egyik legnagyobb sikert elért alkotója. S az is bizonyos, hogy az ő esetében a siker szerencseelemei mellett az esztétikaiak is meghatározó szerepet játszottak. Vagyis az érdem nyerte el jutalmát, ami megmutatkozott a kritikai visszhangban, a díjak sorozatában vagy akár abban is, hogy legújabb elbeszéléskötete, a *Lassú teher* eséllyel indulhatna a legszebb kiállítású könyvek pályázatán a Magvető Könyvkiadó, Pintér József tervező és a Gyomai Kner Nyomda jóvoltából. Viszonylag ritkán fordul elő manapság, hogy kortárs irodalmi mű már megjelenítésében is vonzó, s hogy a kötet a második olvasás után nem esik szét darabjaira.

A szokatlanul egybehangzóan pozitív kritikai visszhangban mind ez ideig következetesen tér vissza két tézis, még ha a megfogalmazás módjában voltak is eltérések. Az egyik azt a szembeötlő tényről rögzíti a posztmodern korában, hogy Tar Sándor írói világát szemléletében is, poétikájában is a realizmus határozza meg, ráadásul annak a szociográfiai indíttatású változata. Olyan valóságrajz tehát, amely minden „korszerű” elme számára ósdi, lejáratott, semmitmondó lenne, s lám, Tar Sándor tollából mégis esztétikai

élvezetet is nyújtó modern prózának mutatkozik. Mint-ha – többek között – Móricz Zsigmond folytatója lenne, pedig egy ilyenfajta minősítés vagy harminc éve legalábbis lesajnáló jellegű. Elsősorban – remélhetően – nem Móricz életműve miatt, hanem azért, mert az ötvenes-hatvanas években túlzott mértékben vált kánonná, s nem irodalmi, hanem ideológiai-politikai megfontolásokból. A túlzások azonban mindig megbosszulják magukat. Semmiféle történelmi tapasztalat, semmiféle tárgyyszerű érv nem szól amellett, hogy a művészetekben valami végleg korszerűtlenné válhatna, főként rövid távon. A „realizmus” azonban mégis ilyen minősítést kapott, s „fölmentéssel” igen kevesen dicsekedhetnek azok közül, akik továbbra is ilyenek, továbbá „népinek”, „elkötelezettnek” bizonyultak. A kivételek közé tartozik Tar Sándor is. S ha kialakulhatott munkássága, személye körül valami zavar, valami – legalábbis számomra – nemszeretem dolog, akkor az ebből az általános irodalmi-művelődéstörténeti helyzetből következik. A posztmodern irodalom berkeinek legfőbb pásztorai és jósai beengednek maguk közé egy-egy szemmel láthatóan nem közéjük tartozó, tehát lényege szerint nem posztmodernet alkotót, s ezzel demonstrálják, hogy ők értéktételeikben nem irányzatos elfogultságúak. Ugyanakkor azért azt is bizonygatják, hogy az illető művész szemléleti-poétikai elvei valójában rokonok az övéikkel. Ilyen jó báránynak számít Tar Sándor is, akár tudja ezt, akár nem, akár egyetért vele, akár nem. Vonzó dolog, hogy Tar Sándor könyveinek hátsó borítólapjain Esterházy Péter, Petri György és mások ajánlásai olvashatóak, de tudnivaló, hogy ez egyúttal irányzatos irodalompolitikai reklám is, és sem a megnevezetteknek, sem más íróknak nem szokása, hogy rokonszenve, ízlése ellenére pusztán az esztétikai érték okán dicsérjen, reklámozzon más kortárs írókat. Pedig az

igazán jó irodalmi helyzet az lenne, amelyben Tar Sándor műveinek minősítésekor az általa alkalmazott ábrázolási módnak, írói technikának nem csupán egyedi kivételessége mutatkozna meg, hanem általános érvényessége, alkalmazhatósága is. Vagyis az, hogy – bár irányt kijelölő vélemények ezt kétségbe vonják – a sokféleképpen leírható, meghatározható realizmus, valóságábrázolás, visszatükrözés stb. nem vált halottá, s ha az epikának van hosszú távon jövője a polgári korszakban kialakult műformákban, akkor az nehezen képzelhető el a legtartósabb és legnagyobb hatású hagyomány nélkül. S ebben az értelemben Tar Sándor nem utolsó mohikán, nem csodabogár, nem ritka kivétel – legfeljebb a fogadtatástörténet szempontjából mutatkozhat ilyennek –, hanem egy sok-sok évtizedes hagyomány életrealitásának bizonyítója. S ez egyúttal és nyilvánvalóan azt is jelenti, hogy ez a hagyomány folytonosan meg is újul: a posztmodern korában és azáltal is.

A másik gyakorta olvasható tézis, visszaulva Dosztojevszkijre, a megalázottak és megszorítottak írójának nevezi Tar Sándort. Első, második és harmadik olvasatra is igaznak bizonyul ez, s a legújabb kötet sem módosítja lényegében az állítást. Egy vonatkozásban azonban, úgy látom, módosítani szükséges e megszilárdult tézist. A megalázottak és megszorítottak irodalmi ábrázolásának legalább másfél évszázados története azt tanúsítja, hogy e szociológiai szempontból a tér és idő változásait figyelembe véve másként és másként leírható kör világának rendszerint volt ellenpontja. Egyrészt a fent világa, amely a lent világának léthelyzetét döntő mértékben létrehozta és fenntartja, másrészt az önkörön belüli kitörés mégoly korlátozott lehetősége, amely megengedi a megtisztulást, a megigazulást, a lényeg szerint öntörvényű emberré válást. Ezekre az ellenpontokra a huszadik század irodalma egyre kevésbé figyel, részben azért, mert kétségbe

vonja szerepüket, illetve létüket. Tar Sándor írói világában a fentiek, a hatalmon lévők mindig csak periférikusan jelentek meg, s bár egy szinte feudális jellegű hatalmi hierarchia körvonalazódott, éppen a láncolatszerűség is elfedte a valóságos szembenállások határait. S még inkább így van ez az újabb elbeszélésekben, ahol már nem a korábban hangsúlyos helyszínek: a gyárak üzemcsarnokai, a nagy építkezések állnak a középpontban, hiszen ezek a mai magyar valóságban részben, Tar Sándor írásaiban egészében megszűntek, hanem helyettük éppen a munkahely-nélküliség, a tengés-lengés, amelyben még virtuálisan sem lehet közel kerülni vagy szembeszállni a „fentiekkel”. A megalázottak és megszomorítottak világának ábrázolásában rendszerint jelen szokott lenni valamilyen mértékben a végzetszerűség. Ennek egyfajta felfokozásával találkozhatunk Tar Sándor írásaiban. Nem csak a társadalmi folyamatok, nem csak az emberi természet – vagy kiélezve: egyre kevésbé az – határozza meg az emberi sorsokat, hanem egyre inkább és mind teljesebb körűen az a végzet, amely nem enged meg semmifajta kitörést az ember számára. Akkor sem, ha fiatal és frissen érettségizett, akkor sem, ha nyugdíjas, akkor sem, ha van munkája, akkor sem, ha nincs.

S még valamit célszerű észrevenni Tar Sándor megalázottjainak világában. Ez sem nevezhető előzmények nélkülinek, de nála különös élességgel mutatkozik meg. Ezek az alakok nemcsak megalázottak, hanem megalázók és megalázkodók, nemcsak megszomorítottak, hanem megszomorítók is. Ez azt is jelenti, hogy a *fent* és *lent* világa nemcsak a társadalom nagy színterein különíthető el, hanem a kis közösségekben is: egy gyár, egy falu, egy utca, egy család ugyanúgy a rétegzettiséget mutatja, s alkalmat kínál mindenfajta rosszra, embertelenségre. S jelenti azt is, hogy az írói világ alakjai egyúttal önsorsrontók is, s már nem is a „lássuk, uramisten, mire megyünk ketten!” tragikomikus pátozával, hanem a vegetáló

lények gondolatlan és cselekvésképtelen beletörődésével. A jelenkor megnehezíti az emberhez méltó életfeltételek megteremtését vagy megtartását. (De melyik korszakról mondható el az ellenkezője?) Tar Sándor alakjainak ezek a nehézségek olyannyira megoldhatatlanok, hogy többségükben meg sem kísérlik a küzdelmet. S várakozásuk, vágyakozásuk is sivár. Bizonyos értelemben még annál is sivárabb, mint Beckett írói világa, ahol a figurák legalább Godot-ra várnak, aki ugyan lehet, hogy nincs is, de azért várni lehet rá. A Tarfigurák ugyanúgy letarolt világban élnek, mint Beckettéi, de itt várni sincs mire, legfeljebb a halálra: a magunkéra vagy arra a másik emberére, akivel együtt „kényszerültünk” élni. Rövid távon pedig minden nap a kábító, gondokat feledtető részegségekre. Ismeretlen fogalom a boldogság, s jellemző módon árulja el, hogy ezt a kérdést a kisnovelláktól és az elbeszélésektől eltérően egy Descartes úrhoz intézett, s egy korabeli „hercegno” által írott levél veti fel.

Igazságtalanság lenne azonban az eddigi életmű és a jelenkötet tendenciáit abszolutizálni, annál is inkább, mert épp a legújabb munkákban mutatkozik meg, ha mégoly visszafogottan, sokszor visszavontan is, némi ellenpont. Essen azonban szó előbb arról, ami a leggyakoribb. A kötet címe, a *Lassú teher* a kötetet lezáró elbeszélésben egy tehervonat-ra utal, egészében azonban maga az élet mutatkozik lassú, mert évtizedeken át tartó tehernek, amelytől azonban megválni mégse nagyon akarunk. Ennek az életnek a fő színterei: a műhely, a lakótelepi vagy a falusi, tanyai lakás, az utca, a kocsmá. Jellegzetes alakjai: az elvált, a kisemmizett férj, a magára hagyott feleség, a munkanélküli, a hajléktalan, az egyedülálló idős ember, a beteg, a nyomorék, a haldokló, a szellemi fogyatékos. A meghatározó társas kapcsolatok: a szülő és a gyerek, a férj és a feleség, a férfi és a nő, s általában a családi, a lakóhelyi, a munkahelyi, a kocsmái emberek és

csoportok közti viszonyok. Ezek közül az új kötetben felerősödik a családon belüli kapcsolatrendszer és konfliktusok szerepe, szinte meghatározóvá válik a szülő és a gyerek, a férj és a feleség, általában a férfi és a nő mindig konfliktusos vagy olyanná váló élete. S amikor valami sikerül, illetve amikor pozitív emberi érzések és magatartások mutatkoznak meg, akkor is mindig ott van az ellenpont: a boldogság nem válhat teljes körűvé, korlátozott a szeretet érvényesülési lehetősége. Mert hiába a gyermeki szeretet, a haldokló édesanya mégoly gondos ápolása sem tehet csodát (*Mi késztet élni?*). Az idősecske lány odaadóan ápolja édesapját, de ennek az lesz a következménye, hogy elhagyja az udvarlóját, végzetesen magára marad (*Varjak a hóban*). A nyugdíjaskor előtt munkahelyéről elküldött férfi városi lakásának árából tanyát vesz, új asszonyt is talál, talán még boldog is, de ennek az az ára, hogy meg kell szakítania a kapcsolatot felnőtt fiaival és menyeeivel, akik ellenezték ezt az „örültséget” (*Kis fehér ház*). A már nem fiatal, gyerektelen asszonymak szeretője lesz, s gyereke vár, de a férfinak csak alkalmi kapcsolata lehetett, az utcabeliek büntetésül jól megverik, a férje lekurvázza (*Örömhír*). A legszomorúbbnak az a két történet mutatja a helyzetet, amely a karácsony-motívumot is bevonja. Egy egész család kudarcokkal telített életútjának summájaként az mutatkozik meg, hogy hiába remélték évről évre azt, hogy majd jövőre másként lesz minden, a más mindig csak rosszabbat hozott, karácsonyról karácsonyra. Még a báty is karácsonykor halt meg, a gyermekkori család pedig volt-nincs (*Jövőre másként*). Az éppen elvált, s ideiglenesen a garázsban lakó férj karácsony napján néhány órát együtt lehetne kisfiával, de az asszony ezt az alkalmat használja fel arra, hogy végre bevallja: a gyermek apja nem a volt férj, hanem az új, s így a lakás értékének a fele nem lehet a fiúé, az jár neki. A férfi elemi egzisztenciális gondjai tehát megoldódhatnak, de

magánya így totálissá válik (*A leghidegebb éjszaka*). S még az a történet, amely a legharmonikusabbnak mutatkozik, amelynek középpontjában a cselekmény és a „mese” szintjén is a szeretet áll, s amely talán egyedülként feloldással fejeződik be, az sem lehet ellenpontmentes, mert a történetben az anya és fiacskája közötti pozitív kapcsolat mögött ott van a végzetes szegénység, a mesében pedig, bár oldódik, de nem szűnik meg a kiskutya kiszolgáltatottsága (*Mese*). Az elbeszélés pedig, amelyikben egy szinte édeni szerelem kezdhetne kibontakozni, tragédiával fejeződik be: a férfi közlekedési baleset áldozata lesz, éppen akkor, amikor a nagy beteljesülés szédülete őt is figyelmetlenné teszi (*Suhanó ájulat*).

A boldogság sorozatos ellenpontja tehát hol a teljes körű boldogtalanság, hol a boldogság elérhetetlensége, korlátozottsága. A boldogtalanság ellenpontjai pedig a mégis megfogalmazódó emberi álmok, remények, tervek, amelyeknek elérhetetlensége, kudarca, korlátozottsága minduntalan megmutatkozik. Úgy látszik azonban, hogy az írói világban egyre nagyobb az igény arra, hogy a boldogság elérhetlensége ne tehesse azért abszolút érvényűvé a boldogtalanságot, legfeljebb csak egyes elbeszélésekben, elbeszélésvonulatokban. Az embertelenség, a kietlenség sötét világán is áthatolhat némi fény, a kopár „színpad” csupasz fája csak azért is levelet hajt. S aligha véletlen, hogy a remény elemei a kisvilág társas kapcsolataiban mutatkoznak meg. Tar Sándor eddigi munkái s a szociológiai elemzések is azt mutatják, hogy az utóbbi fél évszázad dinamikus és drasztikus változásai leginkább a családi közösségeket forgatták fel. Ugyanakkor itt maradt, örökött meg leginkább annak a lehetősége is, hogy a mélyponton át lehessen lendülni. Még ha Isten meghalt, még ha a karácsony szétdúlott, megcsúfoltatott is, az értékeket vissza lehet perelni.

1998

CZAKÓ GÁBOR
Pályakép 1975-ben

Fogadtatás_

Czakó Gábornak 1970 óta öt könyve jelent meg. Egy novelláskötet (*Emberkert*), egy szociográfiagyűjtemény (*Indulatos jelentések*) és három regény. Az *Emberkertről* eltekintve mindegyik műve rendkívül ellentétes fogadtatásra talált. Az eszmei, az esztétikai értékről, az írói tehetségről, az alakteremtésről, a nyelvi megformálás szintjéről a legkülönbözőbb vélemények láttak napvilágot. A *szoba* (1970) egyik kritikusa, Marx József az *Élet és Irodalomban* „naturalista állóképek sorozatá”-nak látja a regényt, amelyben „a mondatok közötti gondolati üresség, mint *horror vacui* szízpantja föl a tegnapi költészet funkcióvesztette döreségeit”. Vele vitatkozva a *Tiszatájban* Ördögh Szilveszter elismeri a regény formai tökéletlenségét, de nagy lehetőségnek látja: „hosszú idő óta az első »mű« fiatal író kezéből, mely a valóságból markolja tíz körömmel hitt-akart igazságait”. Az *Indulatos jelentések* (1973) általában elismerő fogadtatásával szállt szembe a *Valóságban* Lázár István, mind a szociográfusi, mind az írói tehetséget vitatva, meglepődve azon, hogy a szerző, aki gyakorló jogász, nem higgadtan elemzi a vizsgált erkölcsi kérdéseket. A *Megváltó* (1974) tovább nő-

velte a véleménykülönbségeket. Voltak, akik az utóbbi évek egyik legfontosabb regényének nevezték, mint Kis Pintér Imre az *Alföldben*, vagy én magam a *Könyvvilágban*. Többen viszont fanyalogtak, s alapjában elhibázott szándékú és megvalósítású munkának tartották: Varga Lajos Márton a *Népszavában*, Sziládi János a *Magyar Nemzetben*. Megírták azt is, hogy *A szoba* többet ért. S végül az utolsó regény: a *Csata minden áldott nap* (1975). Erről még alig jelent meg kritika, de máris szemben áll egymással Hajdú Ráfis Gábor elismerő véleménye a *Népszabadságban* és Iszlai Zoltán meghökkentően felháborodott hangú, a könyvet a szemétdombra hajító bírálata az *Élet és Irodalomban*.

Csak néhány véleményt idéztem a legjellemzőbbek közül. Világos belőlük, hogy az értékelés két pólusa: Czakó Gábor nem író – Czakó Gábor mai irodalmunk kiemelkedő tehetségű képviselője, nemzedékének vezéregyénisége. Az irodalomkritikában, főleg ha elsőkötetesekről van szó, elég gyakoriak az efféle szélsőséges vélemények. Példa nélkül álló viszont, hogy egy konok következetességgel épülő életmű értékelésében legyen ilyen kevés az egyetértés. Mi lehet ennek az oka?

Etikum és esztétikum

Czakó Gábor sose rejti véka alá a véleményét hőseiről, a világ dolgairól. Szenvedélyesen foglal állást, s ezáltal olvasóit is állásfoglalásra készíti. Ezért ritka róla a langyos kritika: el kell fogadnunk vagy el kell utasítanunk, amit csinál. Az írói állásfoglalás rendezőelve a cselekedetek etikai megítélése. Czakó a moralista írók elkötelezettségével faggatja az emberi személyiséget, az ember útját a társadalomban. Az erkölcsi kérdések iránti fogékonysága oly erős, hogy időnként fontosabb lesz ezek pusztá megjelenítése a

művészi megformálásnál – mint ezt szociográfiái is példázzák. Ám a jellemző nem ez. Igaz ugyan, hogy Czakó regényeiben is egy-egy etikai kérdés vizsgálatát állítja a középpontba, s hogy ezt *közvetlenül* teszi, a példázatosság mindenki számára nyilvánvaló. De igaz az is, hogy az ábrázolt etikai kérdéskör gazdag életanyagba ágyazva jelenik meg számunkra, ugyancsak közvetlenül, hogy ennek az életanyagnak önálló mozgástere van, s hogy nem a szándékolt írói mondanivaló, hanem éppen az életanyag mozgása, a regényvilág valósága kényszeríti a hősöket útjukat végigjárni. Mégis megmarad valamiféle kettősség. Mindhárom regényben más-más módon és mértékben ugyan, de a kétfajta közvetlenség nem tud teljesen eggyé olvadni az olvasó számára. A közvetítések nem elég gazdagok és nem eléggé rejtettek. Korai műveiben leginkább az állatmesékben sikerült ezt a kettősséget elkerülnie Czakónak. Törvényszerűen, hiszen az állatmesében nincs is szükség a közvetítések gazdagságára, az erkölcsi példázat és a jelképes fabula természetesen simul egymáshoz. Tartalom és forma itt maradéktalanul találkozhatott.

Tartalom és forma harmóniájának keresésével persze nem csak Czakó viaskodik. Elegendő talán Sánta Ferenc regényeire, a Czakóéhoz hasonló módszerbeli kérdésekkel birkózó *Az ötödik pecsétre* és *Az árulóra*, illetve az egyfajta megoldást találó *Hús órára* hivatkozni. Czakó Gábor hasonló tudatossággal keresi tartalom és forma pillanatnyi megfeleléseit, s ezért van, hogy regényei formai, stilisztikai szempontból alig hasonlítanak egymásra. (Egy vallomása: „Szeretném elkerülni, hogy »ezakésan« írjak: friss akarok maradni, hogy minden mondanivalómhoz – reá- és csakis reászabott! – művészi köntöst találjak.” Petőfi Népe, 1972. I. 16.) S egyetlen dolog csökkenti egyelőre a három regény esztétikai hozadékát. A közvetítések imént említett elégte-

lensége, amelynek legszembetűnőbb oka, hogy Czakó kissé merev dialektikával szemléli a világot. Etikai rendszerét szükségszerű sarkítással tiszta képletekben szereti elénk tárni. A gondolat szintjén ez helyénvaló lehet, de akadály az ábrázolás szintjén. A valóság gondolati birtokbavételének sokféleségét és bonyolultságát csak hipotetikusán szabad leegyszerűsíteni, s úgy, hogy az ábrázolással rögtön fel is oldjuk ezt az egyszerűsítést. Ha Sánta ilyen egyszerűsítést alkalmaz – például *Az ötödik pecsét* első részében –, a későbbiekben szükségszerűen adja vissza az ábrázolt világnak is az eredeti létezés bonyolultságát. Czakó Gábornak eddigi regényeiben ezt még csak részben sikerült elérnie. A legteljesebben a *Csata minden áldott nap* című regényében, ahol etikum és esztétikum, tartalom és forma harmóniája egyfajta eszményi mértékhez közelít.

Etika és szociográfia

Az *Indulatos jelentések* című kötet szociográfiai írásainak legnagyobb jelentősége az írói műhely szempontjából alighanem az, hogy alkalmat adott az etikai nézetek viszonylag széles körű tapasztalati anyag alapján való tudatosítására, a szerző és a „többiek” nézeteinek szembesítésére. Czakó adatfelvételei 1967 és 1971 között készültek. A hatvanas évek végi életformát vizsgálja, a valóság tényeit szembesíti az erkölcsi eszményekkel (amelyek részben a vizsgált alanyok, részben a szerző eszményei). Az erkölcsi magatartások vizsgálatára az élet minden tevékenysége alkalmas, de leginkább talán az a kettő, amellyel az ember élete javát eltölti: a családi élet és a munka. Így előtérbe kerül a szerelem, a házasság, a gyereknevelés, a munkaerkölcs vizsgálata, s nem utolsósorban annak elemzése, hogy milyenek a lakásviszonyok és a munkakörülmények.

Czakó nem tudósi igénnyel közelít témáihoz, de véleménye határozott: „Alapvetően az ember életviszonyai felelősek cselekvéseiért, értékítéleteinek tartalmáért, és ezek között kiemelkedő helyet foglalnak el azok a körülmények, melyek a létet a legközvetlenebbül érintik” (Albérlok – 1967) – írja, s ezzel a szemlélettel találkozhatunk mindegyik írásában. Másik alaptétele: az ember közösségi lény. Leggyakrabban épp a közösségiség torzulásait mutatja fel nagy erővel. Kimutatja, hogy a megkérdezettek jelentős részének véleménye szerint a nemi viszony folytatásához nincs szükség szerelemre, hogy a borraivalót, a protekció igénybevételét, a vesztegetést, a fusizást sokan hasznosnak, sőt helyesnek is tartják. A lakásínség embert deformáló hatásáról értekezik, a gyereknevelésről íródott negatív véleményeket kommentálja, a hazaszeretet kérdéséről beszél. Vagyis mindvégig a közösségi tudatot elemzi. Az otthontalanság, a fogyasztói embertípus ellen hadakozik. Mert a szociális, sőt szocialista (!) ember számára az egyik legnagyobb veszedelem, hogy idegenként, közösség nélkül kell leélnie az életét.

Czakó elkerülhetetlenül szembekerül a régi és az új erkölcs problémájával. Közvetlenül keveset beszél róla. Amit mond, bizony elég közhelyes: „a keresztény ideológia elleni harc korábban indult meg, mint a szocialista erkölcs elméletének kidolgozása. A régi normák helyébe nem állítottunk újakat, magyarul: két szék közül a pad alá estünk.” Vajon így van-e ez? A régi erkölcs feltétlenül azonosítható-e a keresztény erkölccsel?

A közösség eszménye a vallás erkölcs egyik lényeges tétele. Azt fejezi ez ki, hogy az ember már nagyon régen rájött arra, hogy közösségi lény, hogy rá van utalva a közösségre, érdeke a közösség szolgálata.

Az évezredek gyakorlatával hitelesített helyes erkölcsi elvek igazi és teljes érvényesítési terepe lehetne a szocializ-

mus. Nem a semmiből kell tehát új erkölcsöt teremteni. S ez nagymértékben megkönnyíti a munkát. S ha szociográfiájában ez még nem is egyértelmű, regényeiben ez a fajta igazság munkálkodik. Nem az erkölcs senkiföldjeként ábrázolja a társadalmat, nem is abszolutizálja a normarendszereket, hanem a tényleges valóságot mutatja: a változó világ változó normáit és nézeteit.

Etika és a jelleme

Az erkölcsszociográfiák világnézeti alapelvei révén a valóság sok jelenségét, tendenciáját meg lehet érteni, de az erkölcsi ítélet szigorúságán ez mit sem változtat. Czakó regényeiben a jellemeket szigorúan tagolt értékhierarchia sorolja be a pozitív és a negatív pólus közé. Az erkölcsi jó és a rossz ölt testet a figurák cselekedeteiben. Az erkölcsileg jó Czakó számára a humanizmus kódexbe nem foglalt alapelveinek szellemében való cselekvés lehet. S mivel a cselekvés mindig egyéni, Czakó hangsúlyozza az egyes emberek felelősségét: *„Egyre kevesebb ember törődik azzal, hogy személy szerint ő tisztességesen cselekszik-e, vagy sem. Egyre kevesebb embert érdekel a saját lelkének vagy lelkiismeretének tisztasága. Képletesen szólva, egyre több lélekben hal meg az isten, de nem egy másik isten ölte meg; űr maradt a helyén”* (Élet és Irodalom, 1972. június 17.). S épp ez a hiány készíti írásra, tiltakozásra. (*„Jóval előbb foglalkoztattak a morális problémák, mint esztétikai megformálásuk lehetőségei”* – mondta.) A jó és a rossz szembeállításában a már említett mereven dialektikus szemlélet érvényesül. Viszont ez teszi lehetővé már az első regényben, hogy Czakó pozitív hősöket teremtsen. Mai irodalmunkban ritka a pozitív hős. A bizonytalanság, a keserű vagy cinikus tehetetlenségtudat hatja át a prózairodalom teremtette figurák sorát. A létezés kétségtelen filozófiai gondjaitól nem

érnek rá *élni*, cselekedni. Már pusztán ezért is örülhetünk Czakó Gábor munkáinak, hiszen a felelőtlenség változataival mindig szembeállítja a felelősen gondolkodó és cselekvő embert, ha másképp nem, egy jelkép erejéig.

Az embertelenedés folyamata

A szoba című regény főhőse Attila és maga a szoba. Az egyhelyiséges főbérlet, amelyet megszerezve meg lehet alapozni a jövőt: feleségül lehet venni Piroskát és nekilátni a születendő gyermek fölnevelésének. Attila intézeti gyerek volt, majd ágyrajáró lett, és betanított munkás. A présgép mellett állt egész nap: „Sose szokott munka közben elaludni. Nem mintha szerette volna, de nem is utálta. Néha, eleinte – megpróbált figyelni, hogy egy csekélyke érdeklődést szítson magában az iránt, milyen lesz a keze alól kikerülő kukta. Persze erről semmit sem tehetett, mert a technikusok pontosan beállították a prést, és az hajszálla a meghatározott formát sajtolta ki. Ezt tudta, de nem akarta megemészteni, mert nincs megalázóbb annál, mint rájönni, hogy én vagyok a fél a félautomatában.” Attila naiv, félénk, tapasztalatlan, kialakulatlan életfelfogású fiatalember. Viszonylag könnyen befolyásolható: jóra, rosszra egyaránt. Addig nincs is különös baj, amíg Piroška, a menyasszonya irányítja napjainak és álmódoszásainak a menetét. A kisregény pont ennek az életmenetnek a megszakadását, sőt gyökeres módosulását elemzi, a változások mértékének megfelelően két fokozatban. Az elsőben Attila még nem követ el semmi jóvátehetetlen erkölcsi vétet. Tisztességes üzletet köt, amikor vállalja a Mama gondozását. Hosszú társadalmi gyakorlat szentesítette ezt a formáját a lakásszerzésnek. Ám a regénybeli esetben a Mama nem köti meg a szerződést, fia erővel költözteti át a lakáscserével szerzett „szobába”. Attila

számára csak két út volt lehetséges. Vagy ágyrajáró marad, vagy segít a Mamát átköltöztetni a szobába. Egyik sem ideális megoldás, s ő környezete nyomásának engedve s a saját érdekeire hallgatva választja a költözést. Ezzel újabb szakasza kezdődik az életének.

A Mama érthetően meggyűlöl mindenkit a környezetéből, s gyűlöletét ki mással éreztethetné, mint eltartójával, Attilával meg annak a segítőtársával, Piroskával. Gyűlöletének megmutatására ugyancsak természetes módot választ: disznóolat csinál a lakásból. Piroska megérti ezt a gyűlöletet, s tudja, hogy csak szeretettel lehet feloldani, kitartó gondoskodással. Attilában viszont a gyűlölet az első napok zavarodottsága után ellengyűlöletet hív életre. S mivel az öregasszonynak ártani nem tud és nem is mer, dühét fokozódó mértékben érezteti Piroskával. Nem segít neki a házimunkában, melyet tulajdonképpen neki kellene elvégeznie. Összevész vele, majd megcsalja. Másnap pedig végleg elveszti a mértéket: erőszak akarja szeretkezésre kényszeríteni, mondván: „– *Nem várok semeddig, mert előbb döglök meg, mint hogy történjen valami! Huszonöt éve állandóan várom, hogy fölemeljék az órabéremet ötven fillérrel, pofon vághassak egy stricit, szerezek egy lukat, ahol gyereket csinálhatok a szeretőmmel, hogy megdögöljön ez a vénasszony! Te ne merd még egyszer azt mondani nekem, hogy várjak, mert szétcsapom a fejed!*”

Attilát rosszul értelmezett férfiszemérme visszatartja attól, hogy felkeresse Piroskát, és bocsánatot kérjen tőle. Így végleg elveszti a lányt, aki lényének humanista vonásait hívta elő. Hiányával viszont állatias tulajdonságai még erőteljesebbek lesznek. Nevetségesen viselkedik, ahogy ő elképzeeli a férfiaságot, a vagányságot. Napokig nem ad enni a Mamának, igaz, nincs pénze, ő is koplal. Pedig az öregasszony már elfeledte gyűlöletét: Piroska szívóssága megtörte ellenállását. S összeveszésük végleg elgondolkoztatta: önmagát

okolta érte. De Attilát már csak egy érdekli: az öregasszony mielőbbi pusztulása. S ezért, amikor egyik éjjel rosszul lesz és orvost kér, Attila nem megy el, az egész éjjelt a lépcsőházban tölti. Hajnalra, mire visszatér a szobába, már csak a halál tényének megállapításához hívhatja el az orvost. Nem Attila ölte meg a Mamát, hanem a rák. Attila csak siettetette a folyamatot, néhány órával vagy nappal megrövidítette az asszony életét, és magára hagyta őt haldoklásában.

Tényleg az elembertelenedés gondosan motivált folyamatáról van szó. Mintha csak Czakó *Élet és Irodalom*beli vallomásának aggodalmait erősítenék, Attila gondolatai rendre a felelősség áthárításának kényelmes megoldását választják. Amikor cselekedeteit értelmezi, mindig ön maga tökéletességére és a körülmények hibás voltára jön rá. Az önkritika elemei is hiányoznak gondolatvilágából. Ez a félnék fiatalember igen gyors személyiségváltozáson megy keresztül. Piroska zokogva jön rá, hogy Attilában fejtetőre állt a világ, a Mama pedig rettenetesen fél tőle. E változást regisztrálja Kamill is, ez a furcsa, jelképszerű alak, ez a vagány életművész, aki Attila őrzőangyalának a szerepét vállalja magára. Ő írja alá a Mama helyett a lakáscserét, mert ezzel segíthet Attilán. Fölkeresi a fiút, éppen amikor haragban van Piroskával, s egy rövid időre sikerül is összebékítenie őket. Majd a verekedés, Piroska végleges elmenekülése után kábult álmában ővele bunyózik Attila, őt, a lelkiismeretére figyelmeztetőt veri véresre. S végül a befejező jelenetben Kamill hozza a világ tudomására a villamoson jegyellenőrként találkozáva a bérletét nem találó Attilával: hogy lebukott, nem állta ki az emberség próbáját.

Attila változik a cselekmény sodrában, a többiek néhány állandó jellemvonással felvázolt figurák. Még a Mama is, hiszen az ő átmeneti gonoszsága-gyűlölködése pusztán egy haldokló érzelmi reakciója, s nem egy kétszeres személyi-

ségváltozás tükre. A jelképszerű Kamill mellett Piroska a regény másik pozitív alakja. Emberhez méltón szeretne élni, s nem hajlandó a körülmények miatt, azokra hivatkozva olcsó kompromisszumokat kötni. Van ereje megszakítani egy ötéves kapcsolatot, mint ahogy korábban volt ereje szembeszállni a Mama gyűlöletével. Az otthonteremtés igénye munkált minden cselekedetében. Igazi pozitív hős. Az erkölcsi jó és rossz így valóban a maga póré ellentétségében jelenik meg a figurákban, s tulajdonképpen Attila útja is e között a két pólus között feszül. Leginkább ez a póreség, ez a végletesség teszi, hogy a példázatosság és az életanyag túl közvetlenül épül egymásra, aminek az lesz a következménye, hogy *A szoba* kissé didaktikus lesz.

A vépletekben való gondolkodás ebben a regényben néhol romantikus hangoltságú (Kamill alakja), de ezt mindig elensúlyozza az egyes elemeiben naturális ábrázolás. Több véleménnyel ellentétben mégsem nevezném naturalista regénynek *A szobát*. Stíláris szempontból sem, hiszen a tartalomhoz, a személyiségváltozáshoz szorosan idomul a stíláris alaphang. De még lényegesebb az a világkép, amely *elrendezi* a valóság elemeit – a naturálisakat és a romantikusakat is. Ez az írói világkép következetesen egy központi kérdésre figyelve építi fel a regény minden elemét, s így Attila életének néhány hete többet jelent egyetlen ember rövidke életszakaszánál. S ha nem is hibátlan alkotás *A szoba*, a regénytechnikai problémákon átlendíti az elképzelés tisztasága.

Az elembertelenedés pillanata

A szoba egyetlen ember átváltozásáról szól. A *Megváltó* igazi hőse nem a jelképes címet megszemélyesítő Marci, hanem a tömeg. A tömeg viselkedik emberhez méltatlanul. De mivel tömegről van szó, az azonosulás a cselekvésben csak egy pil-

lanatra jöhet létre. Nem formálódnak át a tömeget létrehozó személyiségek, hanem egy adott helyzetben önmaguk rosszabbik énjét hívják elő, erősítik fel. „Kizökken az idő” egy rövid percre, s utána minden folytatódik majd, mint régen. Czakó ezt a percet ragadja meg. Alig másfélszáz oldalon teljes világot tár elénk. Marci sikeres énekes, talán húszéves sincs. Éppen bírósági tárgyalásra indul. Az a vád ellene, hogy egyik estjén sértegette énekével a terembe tóduló rendőröket. Nem tudjuk meg bizonyosan, hogy igaz-e a vád, hogy pontosan mi is történt azon az estén. A regény mégis bizonyosságot sugall: Marci nem követett el semmiféle bűnt.

A cselekmény jelen ideje egy percnyi sincs: a tárgyalásra érkezők a liftajtótól a tárgyalóterem bejáratáig vonulnak. A fejezetekben a vonuló tömeg egyes alakjaival ismerkedhetünk meg közelebbről.

Czakó tér- és időkezelése szintetizáló jellegű. A tényleges cselekmény tere és ideje szűken körülhatárolt. Ám ahhoz, hogy egy perc alatt valóban érdemleges dolgok történhessenek, s hogy ezeket a történeteket megérthessük, szükséges az, hogy az egyes szereplők plasztikusan, tehát múltjukkal együtt álljanak előttünk. Így jó néhány másodlagos térrel és a hozzárendelt idővel dúsítja az író a regényt. S hogy ezek egy célra összpontosultan kerüljenek egymás mellé, azt Marci alakjának központi szerepe biztosítja. Mindenki az ő tárgyalására jött, mindenkinek kialakult véleménye van Marciról, akár ismeri, akár nem, akár tudja, mivel vádolják, akár nem. Szülők, barátok, ellenségek, ismerősök gondolatai mind előítéletekkel terhesek, s az előítélet teszi a tömeg tagjait minden különbözőségük ellenére is egységessé.

A tömeg Marci iránti érzelmeit Czakó így foglalja össze: „...CSAK azt szerették volna, hogy történjen vele VALAMI, kapja meg a MAGÁÉT, tanuljon MÖREST. A cselekvéstől azonban egyöntetűen irtózott mindegyikük, mert következ-

ményeket szül, esetleg felelősséget ellik, aminél még Marcit sem gyűlölik jobban, hiszen ő csak felelősségre vonta őket NÉHA, s annyira nem voltak tökfilkók, hogy a Marcitól függetlenül is létező SZÁMONKÉREST tagadni merészeljék; ezért nem nyomták össze az ajtón, ezért nem fojtották meg (no és az se hiányzik, hogy mártírt csináljunk belőle!), ezért ragaszkodtak szigorúan a SZABÁLYOS ELJÁRÁSHOZ, ahhoz, hogy ne ők személyesen, hanem az ELJÁRÁS végezzen Marcival.” Így kapóra jön a folyósón támadó pillanatnyi zűrzavar. Az ügyész megbilincseltené Marcit állítólagos szökési kísérletéért, s a tömeg sürgetésére a bíró beleegyezik ebbe. Miért a sürgetés? Már a regény címe sugallja a választ: az embereknek megváltóra van szükségük. Aki helyettük él tiszta életet. Tulajdon kicsinyességüket szeretnék így semlegesíteni. S ha nem is kiáltják a *feszítsd meg!*-et, a regény zárójelenete ezt idézi fel.

Akik őszintén Marci mellé állhatnának, nincsenek jelen. Kisfiú barátjának otthon kell maradnia, a szerelmespárt ő küldi el egy másik emeletre, a jó Dénes bátyó pedig (meglátva a bilincset) gyáván megszökik. Elárulja a testvérét. A szülők, a rokonok, a barátok és az alkalmi ismerősök, a védő és a bíró mind alkalmatlanok az igazság képviselésére. A gyermeki tisztaság és a szerelem lehetnének Marci természetes szövetségesei, de ezek nem adhatnak védelmet a tömeggel szemben.

Néhány szereplő mégis elkülönül a tömegtől. Az ember a liftben, ez a magányosan, albérletben élő autóbuszsofőr, aki alig ismeri Marcit, de ha meglátja, erőt merít élete folytatásához, bátrabb lesz, helyesebb életű. És a fütyülő ember, aki a bíróság büféjében kenyeret és szódát árul. Ő az, aki a legteljesebben megérti és átéli Marci sorsát, aki megérti, hogy miért került ide, s aki ráébred, hogy Marci éneke „emberi beszéd”. S ezért *„Abbahagyta a fütyülést.”* S ott van még a „csipetkemellű lány” is, aki szerelmes Marciba, s aki mos-

toha sorsától vele szeretne elmenekülni. Dénes mellett ő az egyetlen, aki a kezébe kerülő bilincset nem akarja továbbadni az ügyész felé, de tőle is elveszik. Ám a döntő pillanatban ők is, mindenki, aki jelen van, része lesz a tömegnek, amely izgatottan és elégtétellel várja, hogy a bíró igent mondjon a megbilincselésre. A néma tiltakozás mit sem ér.

Hogyan kerül a folyósóra ez a bilincs? A nagyteremben zárt tárgyalás volt, s két fegyőr épp vezeti ki az elítéltet. Hatalmas, erős férfi, aki egy biztosítótűvel kinyitotta a bilincset s kiugrott az ablakon, végleg visszanyerve szabadságát. De előbb még *„sietség nélkül Marci felé fordult, intett neki, ujja talán a hiába verdeső hajszárnyait is megsimogatta!”* A bilincses ember képe többször felvillan a fejezetekben. Sokan tesznek szinte önkéntelenül, a látvány hatására összehasonlítást a rab és Marci között. A csipetkemellű lány ezért kiálltja el magát, hogy Marci *„Nem fél!”*, hogy tényleg ne féljen. Hiszen Marci is megtapogatja a csuklóját. Érti tán, hogy néhány másodperc múlva rajta lesz a bilincs.

Ki ez a bilincses ember? Marciról is keveset tudunk meg konkrétan, de az ő jelképisége tisztán áll az olvasók előtt. A bilincses emberről közvetlenül semmit se tudunk. Az egyik foglár azonban így gondolkodik róla: *„Miért ne történhetne egyszer CSODA? Egyetlenegyszer ebben az átkozott életben? Ó, ha sikerülne, ha elfuthatna! Nem mennék utána, nem lőnék utána! Elesnék? Megbotlanék? Rosszul lennék? Nyelt. Mi közöm hozzá? Mi közöm a bűnéhez? Elkövette? Nem követte? Miért én őrzöm? Miért én hurcolom a börtönbe? Miért éppen én? Miért mindig én?!”* A regény végén a tömeget így jellemzi Czakó: *„Egyáltalán nem érdekelte őket az Ember, akit a többségük észre se vett idáig, a CSODA se, hogy kiszabadult, és elröpült VALAHOVÁ, nem kérdezték meg maguktól sem, hogy HOVÁ? Bár kívánták a csodát, de gondolattal, egyetleneggyel sem akartak adózni*

érte...". Bizonyos a jelképes kapcsolat a rab és Marci között. Hiszen az írói szándék szerint egyben azonosak: *Emberek, akik úgy élnek, ahogy kell*. Akik elítélik a helytelen, a rossz életmagatartásokat, ezt nyíltan meg is mondják mindenkinek (Marciról több ilyen esetet tudunk meg), s éppen ezért gyűlöli meg őket sok-sok ember, a tömeg: a tisztaságukért, az igazságukért. Ezért akad mindig egy Júdás, aki följelenti a mindenkori Marcit, s ezért akadnak mindig mások, akik Júdás hazugságát megerősítik vallomásukkal (itt például a hónaljszagú lányról derül ez ki). A bilincses embernek tehát kettős funkciója van. Egy regényszerkezeti-technikai, ugyanis a gazdátlanul maradó bilincs teszi lehetővé a regény sűrített befejezését, az eljárás nélküli ítélet megszületését, s az igazság helyett a tömegakarat érvényesülését. De van még fontosabb funkciója. Czakó szándéka szerint a bilincses ember figurája kiemeli egyediségéből Marci esetét, s ismétlődőnek mutatja a tiszta emberség bukását. Kérdéses persze, hogy szükséges volt-e ezt a tágitást ezen a módon is hangsúlyozni. Ugyanis a regény címe, a megváltó-jelkép már eleve egy gazdag jelentéstartalmú kétezer éves hagyományhoz kapcsolja Marcit. A térben és időben való tágitás, az írói mondanivaló általánosítása tehát már ezáltal is megtörtént. Maga Marci is jelképszerűen ábrázolt figura még akkor is, ha a fejezetekből összerakódó mozaikportré a szükséges mértékig konkrét marad. A bilincses ember tehát egy közismert jelkép (Megváltó) egyediségében felmutatott mai megtestesítőjének (Marci) újbóli általánosítása. A regényben azonban ez fölöslegesnek látszik, mivel a figura nem eléggé kibontott még a maga jelképiségében sem, s inkább logikailag, mintsem esztétikailag végiggondolt a feladata.

Az igazi mérce Marci a regényben. Hozzá viszonyítva törpülnek el a szereplők. Czakó tökéletes írói biztonsággal mozog az általa teremtetett világban. A bíró, a tanár úr, a nagy-

bácsi, az újságíró, az apa s a többiek magkapó életszerűséggel állnak előttünk. Négy-öt oldal elegendő ahhoz, hogy lássuk, miért akarják sorban mind, hogy Marci elítéltessék a törvény szigora által. Az írói indoklás az élet dialektikus szemléletének következtében ritka gazdagsággal tárul elénk. Alakjainak Czakó látszólag csak egy-egy vonását emeli ki, de ez csupán a vezérmotívum szerepét tölti be, mert mögötte ott van egy egész ember, minden kicsinyességével és esendőségével.

Az emberi személyiség torzulását az életutak lényeges pontjait kiragadva mutatja be a regény. A lényeges pontok mindig a társas kapcsolatok, a társadalmi élet eseményei. Közösségi lények tehát Czakó figurái, de eltorzult életű, eltorzult magatartású tagjai egy tökéletlen közösségnek.

A regény logikájából is következik, hogy Czakó ismét éles ellentétzéssel dolgozik: a rossz és a jó szembeállításával. A rossz, a többségben lévő erő győz. Mégsem az emberi gonoszság abszolutizálása ez a regény, még a bilincses ember jelképével együtt sem. Figurái vagy az élet perifériájára szorultak, vagy megfeneklett életű értelmiségiek, művészek, akik annyiszor alkudtak meg már a körülményekkel, hogy alkalmatlanok tényleges társadalmi feladataik gyakorlására. Nem azt mondja tehát Czakó, hogy a tömeg, az emberiség rossz és javíthatatlan, hanem azt, hogy ilyen is, ilyenné tehető. Nem véletlenül választott a regény motójául Sztanyiszlavszkij naplójából egy idézetet: *„Nem lehet kifejezni a művészi igazságot, ha nincs fantáziánk a rossz és embertelen megoldások változataihoz is.”* Ez a mottó már ott állhatott volna az első regény élén is. Az ember rosszá tehető – mondja Czakó. S hogy ez minél ritkábban következze be, fel kell tárni az igazságot. Mert a megváltó helyettünk mégsem bűnhődhet: kinek-kinek magának kell megváltoztatnia az életét.

Az elembertelenedés folyamatának megfordítása

A Megváltó néhány figurájában él a szándék, hogy másképpen éljen. A *Csata minden áldott nap* egy hozzájuk hasonló fiút állít a középpontba. Akinek lesz bátorsága más életre, mint amilyenre a környezete készítené. A téma s a környezet, amelyben megjelenik, ismét különösen alkalmas az etikai tartalom kibontására.

A történet 1950 nyarán játszódik egy kis dunántúli faluban. Főszereplői a falu gyermekei, 13–14 éves fiúk, akik csapatot alakítanak, az Arany Kört. Nincs még olyan mesze a háború, hogy kisgyermekkoruknak ezt a nyomasztó alapélményét elfelejthették volna. Így a csapat a katonai hierarchia és vakfegyelem elvei alapján épül. A Vezértábornagy úrtól a próbaidős újoncig terjed a ranglétra, s a Vezér szuggesztív zsarnoki egyéniségének a hatására szigorúan be is tartatják egymással az önmaguk által elfogadott, de a felnőttek társadalmától eltanult törvényeket. Háborús idősakra jellemző törvények ezek, s úgy is viselkednek, mintha háború lenne. A közük nem tartozó hasonló korú fiúkat mind ellenségnek tartják, így ők ellencsapatot kénytelenek létrehozni. Állandó a háborúság közöttük, de míg az Arany Kör fő célja a verekedés, a másik csapat megsemmisítése, Tikosék csak védekeznek, s csapatuk inkább játszani szeretne, mint verekedni.

Ebbe a faluba költözik egy nap az árván maradt Balzsam Zoli kisöccsével, az ötéves Gyuszival az öreg szüléhez. Zoli hiába próbálna kitérni, találkozik az Arany Kör csapatával, s mivel nem gyáva, nem menekül el. Belesodródik a csapatba, próbaidős újonc lesz. Formálódó egyéniségétől viszont nagyon idegen az Arany Kör szelleme. A regény tizenegy napba sűrített cselekménye azt meséli el, hogyan ébred rá Balzsam Zoli fokozatosan arra, hogy a Vezér által irányított

csapat rossz közösség, amelyet meg kell szüntetni. Zolin nem uralkodik el a félelem, amely összefogja a csapat tagjait, s engedelmességre kényszeríti. Ő szeretne mindent megérteni, s ha egy cselekedetet értelmetlennnek tart, nem végzi el. Etikai érzékenysége a legnehezebb helyzetekben sem hagyja cserben. A csapatot csak emberi kapcsolatok rendszereként tudja elképzelni. Ezért próbál barátkozni Kovács Lajossal, a másik árva gyerekkel, ezért rövidíti meg Behemót szenvedését, ezért menti meg ravaszul az általa elfogott ellenséget a veréstől. S ezért győzi le végül a benne is szunnyadó félelmet a náluk egy évvel idősebb Vezérrel szemben.

A Vezér gimnáziumból kimaradt epilepsziás gyerek, már a családja is terhelt, az apját iszákossága miatt váltják le a tanácselnöki tisztségből. A család hagyja, hogy a Vezér azt tegyen, amit akar, s ő ki is éli szadista hajlamait. Cselekedeteit életfilozófiával is alátámasztja: szerinte ellenség mindig volt, van és lesz is, még azután is, hogy Tikosék csapata leteszi a fegyvert és feloszlik. Szorosan egymáshoz kapcsolódik a fiúk kisgyermekkori és 1950-es élményrétege, hiszen a regény jelen idejében sokszor hallják, például az új tanácselnöktől is, hogy ellenség van mindenhol, s hogy ellene csak a rend és a fegyelem segíthet. Így jelenthet fel a Vezér két kirándulót azzal, hogy kémek. Zoli statisztálni volt kénytelen mindehhez. S mivel hallgatásával vétkessé vált két ártatlan ember letartóztatásában és kiszámíthatatlan további sorsában, s mivel tévedését helyesbíteni nem tudja, mert a rendőr kineveti, rá kell jönnie arra, hogy a fő rosszal, a Vezérrel kell szembeszállnia. Talál magának két potenciális segítőtársat, akik másnap valóban melléállnak, amikor nyíltan szembefordul a Vezérrel. A Vezér, miután csapata gyakorlatilag cserbenhagyja, párviadalra hívja Zolit, aki nagy nehezen legyőzi. Ezzel vége az Arany Körnek. Felbomlik a rossz közösség, hogy átadhassa a helyét egy jobbnak.

Zoli győzelme tehát teljes. Czakó azonban nem valami-féle grállovagként állítja elének a fiút. Zoli többször téved, hibázik. A rossz, illetve a jó magatartásformák korábban más-más személyek jellemzői voltak, s így az írói etika szellemében a pozitív hősök csak nyersen tiszta figurák lehettek. Piroskáról szinte kizárólag az írói állítás hiteti el, hogy pozitív hős, s nem az alak önmozgása. Sokban így van ez még Marcival is, bár nála egyrészt a jelképszerűség ezt indokolta is teszi, másrészt pozitív cselekvései az ábrázolás látszólagos szaggatottsága ellenére is szervesen illeszkednek egymáshoz. Zoli figurájában mind a túlzott didaktikusságot, mind a túlzott jelképiséget sikerült elkerülni. Pedig a legtöbb veszély itt fenyegette az író, hiszen a kamasztörténet eleve csábít a didaktikusság és a jelképiség közvetlen összekapcsolására.

A jellemzés árnyaltságának sok az összetevője. Elsőként: a szereplők – az etikai példák – lélektani motiváltságának aránya és mélysége alapvetően megváltozik. Korábbi regényeiben főként a „miért lesz rossz valaki?” kérdését tudta árnyaltan motiválni Czakó Gábor (Attila vagy a *Megváltó* sok figurája, például Apa). A „miért jó valaki?” megfelelő motiválásával adós maradt. A *Csata minden áldott nap* viszont teljesíti ezt a feladatot is. Nem fekete-fehér figurákban gondolkodik, az élettapasztalataiból elvont etikai elveket nem a maguk közvetlen nyersségében akarja visszatükrözni a regényekben. Ez a törekvés már a *Megváltó*-ban szembeötlő volt, főként *A szobához képest*, de ott a regény jelen idejének pillanatszerűsége részben elfedte ezt az árnyaltságot, amely az új regényben nagy szabadsággal érvényesül.

A merevebb etikai szemlélet korlátozta a hősök lehetőségeit, a determinizmus nem engedte meg az író számára, hogy a két pólus közti sokféle átmenetet megfelelően érzékeltesse. Zolinak viszont tényleges mozgástere és körülményeihez ké-

pest jelentős cselekvési szabadsága van. S ez a közeg, amelyben él, szintén eleven mozgalmasságban jelenik meg. Czakó eddigi regényeiben az etikai ítélet kétpólusosságának megfelelően a szerkezeti felépítés is kétpólusos. Attila a dolgok foglya, s a szoba lesz személyiségváltozásának legfőbb motiválója. Marci ellenpólusa a sok arcból egyetlen masszává alakuló tömeg, s Marci, aki gazdája szeretett volna lenni a tömegnek (akárcsak Attila a szobának), e tömeg életfelfogásának lesz az áldozata. Ilyen veszély fenyegeti Zolit is, hiszen a banda funkciója e szempontból a tömegével rokon, s míg itt a Vezér, amott az ügyész vállalja az adott pillanatban a befolyásoló szerepét. A *Csata minden áldott nap* azonban nem a folyamatból kiragadott pillanat képe, hanem magáé a folyamaté. A regény által teremtett figurák skálája is sokkal gazdagabb. A *Megváltó* azt is mondja, hogy a normális, helyes életmód rendre bukásra van ítélve. A *Csata minden áldott nap* viszont a regény minden rétegében a normálisat, a helyeset állítja középpontba. Nem a maga egyedi konkrétságában (Piroska), nem is általános jelképiségében (Marci), hanem a végletek helyes arányát megtalálva. A mindennapi élet mozgalmassága és a követendő életforma jelképisége egymástól szétválaszthatatlan itt. Így van ez Zolinál is, aki egyaránt megharcol jellemének a gyengébb ellenállás irányába húzó vonásaival, s környezetével azért, hogy úgy élhessen, ahogyan kell. Ám az erőt ehhez a harchoz nem meríti olyanira önmagából, mint Marci. Zoli a helyes élet érzékletes példáit is láthatja maga körül, a felnőtt- és a gyermekvilágban egyaránt. Jellemének alapmatériája is ebbe az irányba húzta. Nem annyira a vágyódás, inkább a kaland sodorta a bandába, s a tapasztalás idegenítette el onnan végképp.

A pozitív példák közül elsőként a Szület kell említeni. Az idős nagymamát, aki 76 évesen vállalja kisunokáinak felnevelését. Kevés szavú, látszólag szikár egyéniségét a

munka tisztessége és a becsületes helytállás parancsa vezérli, s Zoli ezt tudja. Az öregasszony személyesre rajzolt képe korábban már egy lírai elemekkel telített novellában felbukkant (*A Szüle halála*). Akkor is a megingathatatlan erkölcsi tartás, a munkával azonosuló élet volt a Szüle alap tulajdonsága.

Jenő bácsi, a festő is formálja Zoli gondolkodását. Beszélgetései a Balzsam gyerekekkel a regény gondolati anyagának a lényegét sugározzák. E félresikeredett életű, nem is tudhatjuk, mennyire tehetséges festő embersége a Szüléével egyenrangú. Humanizmusának tartalma s némiképp megfogalmazása is emlékeztet Sánta Ferenc híres elbeszélésére, a *Halálnak halálára*, a két elítélt beszélgetésére. Ám a szenvedély és az elkötelezettség rokonsága nem csökkenti Czákó eredetiségét: „– Szóval olyasmit kéne akarni, amiben nincs bűn. Mint például az igazság. Elhatározod, hogy igazságos leszel, akármi is történjék veled; csak igazat mondasz, csak igazságosan cselekszel, igazságosan bánsz mindenkivel. Csak az igazságra törekszel mindenáron. Ehhez, persze, ismerni kell az igazság természetrajzát. De az bele van írva a szívedbe, ha kíváncsi vagy rá és keresed, meg is találod. És ha megvan, akkor föl se veszed, hogy megvernek a pajtásaid, vagy nevetnek rajtad, amikor festesz, és haszontalanságnak nevezik, mert kevés pénzt hoz, mindez nem számít. Látni fogod, hogy ott ragyog az igazság, már nemcsak a szívedben, hanem a cselekedetedben vagy a képedben, akármin! – Elfelejtette szívni a pipáját, kialudt. Hadonászott a szárával, csépelte a levegőt, olyan szenvedéllyel, mintha nem is két kisgyerek, hanem föl nőttek előtt szónokolna. – Érted? Ha eddig eljutsz, rájössz, hogy semmi másnak nincs értelme, se a verésnek, se a gúnyolódásnak, semminek az égvilágon. Győztél. Te vagy az erősebb, aki mindenkivel elbírt, mert igazságos volt, igazat mondott, igazat festett. Érted?”

És sokat segített Balzsam Zolinak a kisöccse is. Gyuszi a gyermeki lélek romlatlanságával rögtön átlátja, hogy az Arany Kör csapata rossz. Alakít egy másik „csapatot”, ahol Tikosékhoz hasonlóan emberi módon bánnak egymással. Ő mondja ki először, hogy a Vezér maga az ördög, akivel el kell bánni. Bátorságot, helytállást tőle is tanul a bátyja.

A *Csata minden áldott nap* a szerző vallomása szerint történelmi gyermekregény – felnőtteknek. Önéletrajzi elemeket is felhasznált benne, de a fontosnak nem azt, hanem a nemzedékét fölnevelő kornak a megjelenítését tartotta. Célját sikerült megvalósítania. Feszés cselekményű regénye a két alapélményt, a háborút és a személyi kultuszt helyezi a középpontba úgy, ahogy ez a kiskamaszok gondolkodásában megjelenik, és sajnos erősíti is egymást a Vezér hatására. Mivel a regény főhősei gyermekek, nem erőltetett az igazság győzelme, a rossz bukása. A fejezetek egymásutánjából pontosan kirajzolódik egy magyar falu képe 1950 nyarán, hiszen sok a kevés szóval is jól jellemzett figura, a felnőtt mellékszereplők köre elég tág. A gyermektársadalom világa mellett, abba szervesen beleépítve, megjelenik a felnőtt-társadalom képe is. A kupectól a voronyezsi boldon át a törzsőrmesterig mintegy húsz felnőttalakja van a regénynek, s ha csak egy jelenet villanásnyi szereplői is, gazdagítják a regényt. Nem engedik eltorzulni az arányokat. A felnőtt- és a gyermektársadalom kettősségét (az összetartozást is kibontva) mutatja meg általuk az író.

Bandaregénynek is érdekfeszítően cselekményes a *Csata minden áldott nap*. De az fejlődésregénynek is. Épp Attilával ellentétes folyamatok zajlanak le itt, egy olyan életkorban, amikor ez szinte spontán természetességgel történhet meg. A kiskamasz felnőtté válása, gondolatrészének átfarmálódása mindig a személyiség történetének egyik legszebb és legtisztább szakasza. A kamaszkorról szóló

regényekben a legnagyobb érték mindig a felnőttként való helytállás. A kamasz számára adott közösségek nem egyenműek, kiéleződött különbségek vannak mind a gyerekek, mind a felnőttek világában – tanúsítja Czakó regénye. Zoli az egyiket fel tudja oldani. A regény teljes cselekményében azonban a harmónia, az emberi érték győzelme csak viszonylagos. A szerelmespár egymásra találása a szülői ellenkezés dacára és Zoli győzelme a Vezér ellen sem tudja feledtetni a kor társadalmi problémáinak sokaságát, az emberi személyiség sokféleségét. A regény gondolati síkján azonban teljes a humanizmus győzelme.

Várkonyi krónika

Czakó Gábor nemzedékét sok bírálat érte már. Mondják, hogy keveset alkot, s kevéske a mondanivalója is a mai harmincasok nemzedékének. S ha közülük valaki a prózaíró számára egyébként kötelező szorgalommal rendelkezve dolgozik, mint például Balázs József vagy Czakó Gábor, akkor sem maradt szótlán a rosszmájúság, s felhígulásról, színvonalaleségről fecseg. Persze vannak, akiknek soha semmi se jó, de róluk szó ne essék. Azon viszont érdemes elgondolkozni, hogy Czakó Gábor eddigi munkái – s ezek nem kevesen vannak, hiszen a *Várkonyi krónika* a hetedik kötete s egyúttal az ötödik regénye – eléggé ellentétes fogadtatásra találtak. Szinte minden művének a megítélése szélsőségesen ingadozott, s mindig az éppen előzővel hasonlították össze az elmarasztalók az új művet, s ahhoz képest adtak hangot csalódottságuknak. Másrészt az írói pálya változatosságát, a mindig kereső, megújulni képes író lehetett üdvözölni, aki egyrészt szenvedélyesen a mai valóságról ír, másrészt mindig keresi azt a regényformát, amelyben a leghitelesebben szólalhat meg.

A *Várkonyi krónika* mindenképpen fontos állomás nemcsak az író pályáján, de a mai epikában is. Amikor 1974-ben a *Megváltó* megjelent, a nemzedék beérkezésének, felnőtté válásának bizonyítékeként üdvözöltem a regényt. Bár ebben sokan kételkedtek, véleményem azóta sem vál-

tozott. Úgy hiszem, hogy Czakó Gábor új regénye azokat is meg fogja győzni elementáris epikus tehetségéről, akik eddig kételkedtek ebben.

A legutóbbi években regényirodalmunk mintha feltámadna tetszhalálából. Ez jelentős mértékben annak köszönhető, hogy éppen a mai harmincasok nemzedéke robbant be regényíróként. Balázs József, Bereményi Géza, Esterházy Péter, Lengyel Péter, Nádas Péter munkáit kell elsőként említeni, s a nevek és a művek sorolásából nem maradhat ki Czakó *Várkonyi krónikája* sem.

Sok szó esik a regényírás mai nehézségeiről. Valóban nehezebbnek látszik olyan egységes világkép kialakítása, amely áthathatja, elrendezheti az egész regényt, de ugyanakkor rendelkezik az epikus objektivitásra törekvésével is. Ez a nemzedék is elég szubjektív, sokszor önéletrajzi jellegű elbeszélésekkel és regényekkel jelentkezett, s szinte kivételnek számít még ma is közöttük az, aki az epikus alakítás objektivitását fontos célnak tartja. Leginkább Balázs József és Czakó Gábor regényeiről mondható ez el, s szerepüket, jelentőségüket ez is kiemeli. Bár vannak, akik éppen ezért ítélik el, s egy avíttabb, leíró jellegű realizmus képviselőinek tartják őket, s velük szemben az igazán „modern” írók szubjektívebb szemléletét dicsérik.

Czakó Gábor azonban sohasem a vélekedésekre volt kíváncsi, hanem az igazságra, s az igazságkereső szenvedélynek rendelte alá formakeresését. Ezért tudta vállalni a leghagyományosabb formákat is (*A szoba, Csata minden áldott nap, Iskolavár*), s ezért tudott merész kísérletező is lenni (*Megváltó*). A *Várkonyi krónika* szintézise eddigi írói törekvéseinek. Viszonylag terjedelmes regény, s cselekménye, szereplői, konfliktusai a hetvenes éveket idézik. Ha úgy tetszik, „hagyományos” realista regény. De nem csak az. Olyan regényformát talált ugyanis az író, amely vibrá-

lóan mozgalmassá teszi a mű világát. A *Várkonyi krónika* műfajmegjelölése: krónika. Nem hinném, hogy az író tancstalanságának eredménye ez a szókettőzés. Az alapvető írói magatartás ugyanis valóban a krónikáéhoz hasonlít. Ez a mű mégsem krónika, hanem regény. A krónika a regény formája. Valahogy úgy, mint az eredeti címén *Húsz órás riport*ban a riportforma Sánta Ferencnél. A szókettőzés viszont arra utal, hogy a komikum különböző formái, s főként a humor, nem idegenek ettől a műtől.

A krónika azt a célt szolgálja, hogy a mű minél objektívebb, az írói személyiséget minél inkább háttérbe szorító legyen. A tényekhez való ragaszkodás, az az állítás, hogy az író nem tehet mást, mint hogy követi és rögzíti az eseményeket, természetesen szintén fikció. Nem megtevesztetni akarja az olvasót, de hitében megerősíteni, hogy a valóság képét látja. S az olvasó ezt el is fogadja, tudván, hogy Várkonyhoz hasonló falu nagyon sok van, hogy várkonyi emberek népesítik be Magyarországot, de ez a Várkony mégis csak Czakó Gábor regényében létezik. Ő azonban olyannyira otthon van ebben a faluban, annyira tud mindent múltjáról, lakóiról, jelenéről, hogy el kell fogadnunk ezt a teremtet világot – akár regénynek, akár krónikának.

Várkony kis falu, áttekinthető világ, ahol mindenki ismeri egymást, mindent tudni vél a másikról. Ezt megint egy alapjában humoros elem erősíti meg: a családneve majd mindenkinek Guti vagy Gaál. Akit nem így hívnak, az Másnevű, s így egy kicsit eleve gyanús, hiszen nem lehet igazán falubeli, csak betelepült. Viszont ha csak két név van, előnevekkel kell egymástól megkülönböztetni az embereket, s itt Czakó megintcsak szabadjára engedheti humoros kedvű krónikaírói hűségét. Az előnevek természetesen beszélő nevek, s viselőjükről eleve információt közölnek. Ez a névadás néha hagyományosabb: Borissza Gaál, sőt Pesti

Borissza Gaál, Sörös Gaál, Öreg Guti, Ájtatos Guti, Száz-
éves Bora néni, Csonka Guti Dezső, Tolvaj Gaál Farkas,
– máskor azonban szorosabban a regény világához kötődik,
s olyan főbb szereplőknél is, mint a régi illegális kommu-
nista: Földalatti Gaál Lőrinc, a tanácsi kirendeltség vezető-
je: Vak Gaál, az örök ellenzéki suszter: Háromkerekű Gaál,
és epizód szereplőknél: Csakazértis Nazarénus Gaál, id.
Szegény (Gazdag) Guti stb. Belemerülve a regény világába,
eleinte kavarog az olvasó előtt a sok Guti és Gaál, s időbe
kerül, amíg igazán el tudja rendezni magában őket. Annál
is inkább így van ez, mert a regény szereplői közt már nem
élők is vannak. Éva asszony az idők során négy férfit szere-
tett: a kántort, az esperest, a tanár urat és Földalatti Gaált, s
a már meghaltak rendszeresen megjelennek, rögtön a nyi-
tófejezetben is. Persze nem valamiféle ostoba idealizmusról
van szó, s nem is merő játékról, a holtak nem feltámadnak,
nem testi valójukban jelennek meg, hanem élő szereplők tu-
datában tűnnek fel, a képzelet által megelevenítve. Nem va-
lóságos, csak virtuális ez a jelenlét, de a regényben nagyon
fontos funkciót kap. Már a cselekmény alapkonfliktusa is
eszerint épül. Éva asszony hajdanán fiút szült, s nem tudta,
ki az apa négyőjük közül. A csecsemőt egy templomban
hagyta. A gyerek, Gutisgál László, felnövekedett, elvégez-
te a szakmunkásképzőt, s most eljött a tanára javaslatára:
hátha Várkonyban megtalálja szüleit. Szüleit meg is talál-
ja meg nem is Éva és Földalatti Gaál személyében, talál-
kozik viszont a szerelemmel, s a regény végén Mónikával
kézenfogva látjuk, amint Földalatti temetése után távozni
készülnek a faluból. Laci útját s az élő szülőket kíséri végig
a három néhai „apajelölt”, s hozzájuk csatlakozik a regény
végén Földalatti is, aki „megszökik” a saját temetéséről.

A néhaiak jelenlétének azonban nemcsak a cselekmény-
ben, de még inkább a regény gondolati anyagában van sze-

repe. A falunak ők (ők is) a múltja, s mint múlt a jelenen is túl tudnak nézni, a jövőbe is. Várkonyi világa jellegzetesen jelencentrikus. A jövő, mint a jelentől különböző jövő, voltaképpen csak a felnőtttség küszöbén álló Laci és a halál küszöbén álló Földalatti Gaál gondolatvilágában jelenik meg. A többiek vagy élvezik a jelent és igyekeznek minél több hasznot húzni belőle (a tisztségviselők szinte mind ilyenek), vagy szenvedik a jelent, s úgy érzik, hogy ez a szenvedés állandó állapot (Visnyiók, Miczkyék, a kultúrház-igazgató). A néhaiak szerepe a lelkiismeret ébrentartása, ez az önvizsgálathoz hasonlítható, s így természetes, hogy azoknak „jelennek meg”, akik részesei az alapkonfliktusnak.

A cselekmény középpontjában azonban nemcsak Laci szülőkeresése áll. Ettől nem függetlenül, de ugyanilyen súlya van Földalatti Gaál élete utolsó két hetének is. Őt a fordulat éve után félreállították, s így újra „illegalitásban” élt, elzárkózva a várkonyi közélettől is. A falu nagy szenzációja, amikor megjelenik a kocsmában, s az is, amikor megjelenik a vezetők tanácskozásán, s a fejükre olvassa bűneiket, s rájuk parancsol, hogy a félig kipusztult faluba telepeseket hozzanak. Földalatti Gaál utolsó nagy felismerése az, hogy az etikus alapú nemcselekvés, az elzárkózás az élettől helytelen, végső soron nem etikus, s ezért kell már néhaiként „a maga töméntelen mulasztására” gondolnia. Hisz azzal, hogy gyűjti a terhelő adatokat a falu rossz vezetőiről majd’ két évtizeden át, a falu népének nem sok jót tesz. De a Földalatti még így is, naiv és utópista szemléletével is rokonszenves ember, ellentétben a vezetőkkel, akiket Éjszaky Pál (ez is beszélő név) irányít.

A regényben szélesen megalapozott társadalomkritika bontakozik ki, s ennek kísérője, hogy a szereplők körében világosan tagolt az értékhierarchia, s ebben Éjszakyék a legmélyebben kapnak helyet. A legpozitívabb azonban nem Földalatti.

A cselekménynek van még egy harmadik rétege is. A faluba Lacival egy időben egy író és egy kritikus érkezik, író-olvasó találkozóra. Az író is középponti figura lesz. Számára nem jelennek ugyan meg a néhaiak, de Várkonyban ő is az őszinte számvetés szükségességét érzi, az életforma megváltoztatásának lehetőségét latolgatja. Az író persze aligha marad sokáig Várkonyban, de számára e két hét is emlékezetes lehet. És még inkább az Klárikának, a takarítónőnek, aki gyereket akar, s hite szerint kap is – az írótól.

Az író érdeklődésének felkeltésében nagy szerepe van a kocsmárosnak, Somának. A cselekmény középponti színtere éppen a kocsmá, s benne a kocsmáros nem elvetélt filozófus, hanem józan értelmű bölcs ember, aki Várkonyban akarja – nem kergetni és megragadni, csak a maga közelében érezni a boldogság madarát. A kocsmáros áll a legközelebb a regényt író Czákó Gábor gondolatrendszeréhez. Fontos szerepet kapnak azok az „esszék”, amelyeket a kocsmáros a kultúráról, Klárika a tanításról, Visnyei, az egyetlen verset író szakmunkás a költészetről ad elő. Akik elmondják, azoké az író legtöbb rokonszenve, s mellettük még a fiataloké: Lacié és Mónikáé. A rokonszenv nem pusztán érzelmi kérdés, hanem a regény objektív értékhierarchiájából következik, s háttérben a szereplők etikai megítélése áll. A jó és a rossz nem mechanikusan különül el, s nem is abszolút és merev ellentétet képez, mint például korábban *A szoba* című regényben. Nem az a jó, aki hibátlan, hanem az, aki őszintén próbál élni. Az őszinteség önmagunkkal s a közösségeinkkel szemben egyaránt kötelességünk, s a krónika szerzője ezzel a regényben hirdett életformaeszmény központi gondolatát fogalmazza meg. Mindaz a sok szerep, amelyet az emberek magánéletükben, munkahelyükön, közszerepléseikben kialakítanak és magukra kövesítenek, nemcsak az egészséges életmenet kialakítását akadályozza, hanem az egész társadalmat is deformálja.

A demokratizmus hiányosságai, a kétféle vagy sokféle kultúra kialakulása és újratermelődése is erre vezethető vissza, s ezeket a kérdéseket a regény középpontinak tartja.

Czakó művének hangneme egységes, de ez az egység sokszínűségből születik. A krónikaíró objektivitása az életet követi, s így a ténylegesen távolságtartó, tényközlő hangnemnek ugyanúgy helyet ad, mint a szeretettel azonosulónak, emberi melegséget sugárzónak. A szelíd szatíra, az ironia, az idill mind megfér itt, s nem széttöri, hanem teljesebbé teszi a várkonyi világ krónikáját. A tragédiák is az élet, a folyamat részeként jelennek meg. A hangnemek, az esztétikai minőségek szélsőségeitől való tartózkodás nemcsak a krónika megtalált műfajából következik, hanem írói telitalálat is: eszköz a hetvenes évek minél pontosabb megörökítéséhez.

Czakónak sikerült az, amit korunk hitetlenkedői egyre kevésbé tartanak lehetségesnek. Olyan regényt írt a jelenről, a jelennek, amely egyszerre meg tudja valósítani az extenzív és az intenzív teljességet. Egész világot teremt, amelyben mindenki megáll a lábán. Mindezt olyan írói eszközökkel éri el, amelyet potenciálisan bárki megérthet. Nemcsak a regény világát, de eszközeit is a demokratizmus igénye hatja át. Laci, ha a szüleit igazából nem is találja meg, de megtalálja a szülőföldjét, az örökségét és a jövőjét is. A falu nemcsak Mónikával ajándékozza meg, de a felismeréssel is: másképpen kell élni. Ezt a *másképpent* Laci még nem tudja megfogalmazni, csak érezni képes, de a regényben az író a lehetséges mértékig konkrét választ próbál adni rá. Néha ezek a válaszok vitathatóak, mint Klárika esszéjének egyes gondolatai az oktatásról, néha naivak, mint Földalatti reformjavaslatai, de egészükben mégis jók: a többség, az egész nép véleményének a meghallgatására, a demokrácia gyakorlására buzdítanak.

1978

Eufémia

Az *Eufémia* nem egy betegség neve, hanem regény-cím, amelynek van egy teljesebb s így egyértelműbb változata is: *Eufémia utolsó heteinek hiteles története*. Ez az állam valamikor a jövőben, feltehetően a harmadik évezredben fog létezni, s szinte „tökéletessé” fogja formálni mindazokat a hibákat, amelyeket a huszadik század emberre elkövetett és elkövet.

Czakó Gábor regénye tehát társadalmi utópia. Nehéz műfaj ez, s az eredmény szinte mindig kétséges. A felvilágosodás korának nagy példái óta ritkán használják ki az írók az utópiában rejlő lehetőségeket, hacsak nem a tudományos-fantasztikus irodalomban. Czakó még csavar is egyet e műfajon, mert könyve negatív utópia. Ezt a műfajt igazából a huszadik század hozta létre. A technikai fejlődés korlátlan távlatai és beláthatatlan torzulásai feloldhatatlan ellentéteket mutattak fel az emberiség számára. Ugyanakkor az is egyértelmű a gondolkodó ember számára, hogy a torzulások elmérgesedésének megakadályozására addig kell mindent elkövetni, amíg a folyamatok még visszafordíthatóak, tehát a jelenben.

Korunk magyar irodalmában két nagy hatású negatív utópia született eddig: Déry Tibor *G. A. úr X.-ben* (1963) és Karinthy Ferenc *Epepe* (1970) című regénye. Ma már mind-egyiket klasszikus értéként tartjuk számon. Nemcsak a

műfaj kihívása nagy tehát, hanem eddigi megvalósulásainak színvonala is kötelez. Czakó Gábor azonban nem az az író, aki megijed egy feladat nagyságától. Az *Eufémia* éppen a tizedik könyve, s eddigi pályája egyértelműen bizonyította, hogy kísérletező, feladatvállaló író. Az *Eufémia* egyik legnagyobb szabású vállalkozása, s részben ezzel is magyarázható, hogy a feladatot csak félig sikerült megoldania.

A kritikai visszhang a regényt elutasítóan fogadta, amit főként stiláris problémákkal magyarázott. Kétségtelen, hogy az *Eufémia* stílusa nem írói telitalálat. Gondoljunk a nyelvjárásban írt regénykísérletekre. Köztudomású, ezek rendre kudarcot vallottak, a nyelvjárás és a köznyelv helyes arányainak megtalálása csak keveseknek sikerült. Egyértelművé vált, hogy a nyelvjárás csak jelzésszerűen, csekély mértékben lehet jelen egy szépirodalmi szövegben.

Czakó Gábor a mozgalmi nyelvnek, a hivatali-adminisztrációs bürokrácia nyelvének időnként a valóságban is elképesztő vadhajításait állítja pellengérré azzal, hogy ezeket a torzulásokat általánosítja. Megteremt egy olyan nyelvet, amelyet *Eufémiában* ugyan a többség használ, de amelynek alapját ma Magyarországon szerencsére viszonylag kevesen beszélik. A gond az, hogy ez a nyelv Czakó szerint is igen messze van az irodalom követelményeitől. Kérdés viszont, hogy lehet-e irodalmat létrehozni nem irodalmi nyelven. Egy olyan feloldhatatlan ellentmondás van tehát jelen a nyelvi megformálásban, amely nagyban hátráltatja a mű befogadását. Nem vagyok meggyőződve arról sem, hogy a valóság ábrázolt ellentmondásait, képtelenségeit ennyire eltorzított nyelvi eszközökkel szükséges felmutatni. Az író ugyanis nemcsak a szereplők idézett közléseit formálta meg ezen a torz nyelven, hanem jórészt a leírást, az elbeszélést is. Szinte üdítő, pihentető kivételnek számít, amikor elfeledkezik felvállalt stílusáról.

Helytelen volna azonban, ha a nyelvi forma elrejtene előlünk mindazt, amit közvetít: a negatív utópiát. Eufémia társadalmának jellemvonásai ugyanis a huszadik század megtörtént eseményeiből, átélt valóságából sarjadnak. Az egyik réteg az iparosodott, pontosabban túliparosodott társadalom elidegenítő közegét ábrázolja. Az eufém állampolgárok kényelmes lakóüregekben élnek. A levegő szennyezettsége miatt állandóan szájkendővel közlekednek, a napfényt csak hírből ismerik. A betonvárosban nincs fű, nincs növény. A túlhajtott iparosításnak egy falanszterszerű, de hiánygazdálkodást folytató rend felel meg. Az eufémek nem ismerik a család fogalmát, a gyerek nem ismeri szüleit. A házasságkötés és a válás egy telefonnal elintézhető. A társadalom szervezettsége és rendje hibátlanul látszik, valójában a demokrácia álarcában egy öncélú, értelmetlen diktatúra jelenik meg, amely a néptömegek érdekképviselését hirdeti, de senkinek az érdekét nem szolgálja. Eufémia a tökéletes elidegenedettség társadalma, de ezt senki nem ismeri fel. A cselekmény éppen azt a folyamatot rögzíti, amelynek során mégis megváltozik Eufémia, s a lassan, de szívósan hatni kezdő értelmes emberi erők hatására kártyavárként omlik össze a rossz hatalmi mechanizmus.

Demokrácia és diktatúra, népképviselő és öncélú hatalmi mechanizmus kibékíthetetlen ellentétei adják a regény konfliktusainak alapját s legfőbb gondolati anyagát. Olyan beszédes nevű közintézmények vannak Eufémiában, mint a VITI, azaz a Viszonyokat Természetesítő Igazgatóság, aztán a KVH, azaz Környezetvédelmi Hivatal, a Demokráciaelosztó, a Művészi Szabadságot Engedélyező Igazgatóság, a Követettellugyanhibákat de Mégismátyás Szakközép-technogimnázium. A szereplőket is beszélő nevekkel ruházta fel az író. E szereplők rétegei: a hatalmi rendszer képviselői és kiszolgálói, a tömegek képviselői,

néhány ösztönösen lázadó figura s néhány szellemalak. Ez utóbbiak az eltorzított nevű Ady Endre, Krúdy Gyula, Csontváry Kosztka Tivadar és József Attila. Melléjük sorolható még egy Remete Pál nevű bölcs öregember, valamint Arcz János szobrászművész, akit az író előző regényéből ismerhetünk már, s akik nem illeszkednek be Eufémia társadalmába. A hús-vér emberként megjelenő szellemalakoknak köszönhető elsősorban, hogy a város néhány lakójában ösztönösen dolgozni kezdenek az elfelejtett emberi értékek, melyek érvényesülése dönti romba az eufém hatalmi rendszert. A regény azt hirdeti, hogy bár az emberi társadalmat a végtetekig lehet deformálni, az embert rá lehet venni arra, hogy a tulajdon érdekeivel ellentétes érdekeket képviseljen, hogy egy mechanizmus egyetlen kereke legyen, mégis van egy pont, ahol minden a természetes, az egészséges állapotba fordul vissza. A mesterkéeltséget, az elidegenedettséget az emberi mértékű rend váltja fel. Ez a történetfilozófiai meggyőződés hatalmas pátoszt adhat egy regénynek. A gond az, hogy ez a pátosz most nem tud kellő erővel érvényesülni. Ennek oka nem az említett stiláris problémákban keresendő, sokkal inkább a regény szerkezeti lazaságában és gondolati anyagának egyenetlenségében.

A regénynek mintegy negyven szereplője kapcsolatban áll egymással. Közülük a nagy Ő, Eufémia szeretett és tisztelt vezetője válik igazán főszereplővé, másrészt a szellemalakok és a társadalmon kívüliek csoportja. Az egymást követő epizódokból kaotikus kép bontakozik ki, s meglepő, hogy ez a káosz szinte önmagától szűnik meg: a szellem ereje teremt rendet. A szellemalakok azonban a regényen belül maradvá bizony erőtlen ellenfelek, hiszen a regény belső világa nem mutatja fel értékeiket, csak ráutalással kijelenti azokat. Másrészt tudjuk, hogy még a leghatalmasabb szellemi-művészi erők sem tudták megakadályozni a

huszadik század antihumanista társadalmainak kialakulását, s e társadalmak bukásához is politikai és katonai erők voltak szükségesek.

Másfelől közelítve: e regény egyrészt a humoreszk, a karcolat, a satíra sajátosságait felmutató jelenetek füzéréből szerveződik, másrészt a legendák világát eleveníti fel a szellemalakokkal. Ez a két réteg mindvégig idegen marad egymáshoz.

Erősíti ezt az is, hogy kétféle fantasztikum kapcsolódik hozzájuk. Eufémia világának technicista-anyagias fantasztikuma és a szellemalakok humanista-tudati fantasztikuma. E két világ összebékíthetlensége egy negatív utópiában elfogadható ugyan, de az író érzékelhetően abszolút igazságnak tartja mindazt, amit hirdet. Így mai világunk kritikai elemzéséhez igen tanulságos szempontokat kaphatunk e regénytől, de nem feledhetjük, hogy a negatív utópiát pozitív realitássá kellene megpróbálni átformálni. Végző soron ez lehetett az író célja is.

1983

A lélek fele

Konok következetességgel kezdettől fogva arra törekszik Czakó Gábor, hogy megtalálja a maga választát a *hogyan kell élni* kérdésre. Ennek érdekében mindig jellegzetes életúttípusokat mutat fel regényeiben. Mivel azonban a *hogyan kell élni* kérdésre, ahogy haladunk előre a XX. században, egyre nehezebbnek látszik az igazi válasz megtalálása, Czakó Gábor egyik regénye végén se mondhatja azt, hogy megtalálta a bölcsek kövét. Írói józanságát mutatja, hogy bár láthatóan határozott véleménye és elképzelése van az eszmék és ideák szintjén az emberhez méltó létezésről, tudja, hogy az emberiség történetéről még csak az sem mondható el egyértelműen, hogy fokozatos közeledés lenne ehhez a méltó léthez. Czakó felmutatja az elveket, s felmutatja azt a valóságot is, amely jórészt ezeknek az elveknek a megcsúfolásaként jelenik meg a regények világában.

Igazi moralista íróként Czakó Gábor is a jó és a rossz erők küzdelmeként ábrázolja az emberi létezést. Lényegét tekintve tragikusnak látja az emberiség helyzetét, művei mégsem tragikus kicsengésűek. Műveiben mindig jelen vannak azok az erők, nemcsak eszmei, hanem rendszert esztétikai hangsúllyal is, amelyek őrzik, átmentik az értékeket, és arra is képesek, hogy kiterjesszék érvényességi körüket. Egyik korai regényének címével fogalmazva: mindig vannak *Megváltók*, akik erkölcsi tisztaságukkal

„feloldozzák” az emberiséget bűnei alól. Ezek a megváltók hol valódi példaemberként jelennek meg, s cselekedeteikkel teszik egyértelművé azt, amit képviselnek, hol pedig a kivonulás emberei, akik inkább létezésük szellemi-erkölcsi sugárzásával képviselnek valami olyat, ami gyökeresen különbözik a társadalmi szokásrendtől. Mindegyik típus voltaképpen külön abban az értelemben, hogy a társadalmi normarendszer alapján a többség annak tartja őket, hogy nem azt teszik, amit elvárnak tőlük, amit mások tesznek, hanem azt, amit az adott helyzetben személyiségük parancsára helyesnek tartanak.

A két típus, a *cselekvő-megváltó* és a *kivonuló-remete* sokban rokon egymással, de mégsem azonos. S Czakó Gábor írói útján sem egyidejűleg jelentek meg. Előbb volt a megváltótípus, majd az elhalványodott, s helyébe nyomult a kivonulótípus. A kivonulás hőse már a *Várkonyi krónika*-ban nagy szerepet kapott, a + című regényben pedig Arcz János szobrászművészen főszerephez jutott. Arcz az *Eufémia* című regényben is fontos szereplő egy Remete Pál nevű öregemberrel együtt. S most a legújabb regényben megjelenik Maghó Dániel, Arcz János egyenes leszármazottja.

A kivonulás hősei mellett az újabb regényekben még valami kap döntő szerepet: a fantasztikum világa. A fantasztikum általában nagyon sokféle és sokirányú lehet. Czakóé egyfajta „lebegőnek” nevezhető fantasztikum, amin azt értem, hogy a realitás és a fantasztikum természetesen és folyamatosan játszik át egymásba, de ugyanakkor szinte egymástól függetlenül létezik. A realitás síkján létező regényvalóság alig vesz tudomást a fantasztikum síkjáról. A fantasztikum síkján „létező” regényvalóság viszont állandóan figyelemmel kíséri, kommentálja a realitás síkján történő dolgokat.

A fantasztikum erőteljes megjelenésének kettős funkciója van. Egyrészt rendkívül kiélezett, belülről s mégis „kívül-

ről” jövő társadalomkritikát szólaltat meg. A másik funkció is kritikai jellegű, de nem a társadalomra, hanem az emberre összpontosít, s a lét és a tudat egyoldalúságaira hívja fel a figyelmet: a gondolat, az életmagatartás kritikája. E két funkció szorosan egybefonódik, mégis az *Eufémia* inkább a társadalom, *A lélek fele* inkább az életmagatartás kritikája.

A fantasztikum bevezetéséhez Czakó a „talált anyag”, az „én csak kaptam a történetet” elvét alkalmazza. A *Várkonyi krónika* a falukrónikás feljegyzése. Eufémia utolsó napjainak hiteles története egy véletlenül talált, szinte az égből pottyant kézirat. Hasonló módszert választ az új regény is. Dr. Korbuly Zoltán orvos adja közre a történetet: egyik betegének esetét, amelyet az a testvérébe „költözve” mond magnóra.

E beteg Maghó Árpád újságíró. Túl van a negyedik ik-szen, szürke kis ember, pontosan és jól végzi a dolgát, írja a lelkes kis riportokat a termelési eredményekről, tudja, hogy egy kis csavar a gépezetben, s talán már álmaiban sem akar legalább egy fogaskerék lenni.

Egy nap váratlanul ez az ember a szó szoros értelmében eltűnik az ebédloasztal mellől, társai szeme láttára levegővé foszlik. Nem semmivé, hanem mint később megtudjuk, dzsetté változik. A dzsetek a „húsokkal” szemben anyag-talanul létező, csak egymás számára látható ködalakok. A testben létezőkkel szemben csak szellemlét az övék, s ez alapvetően negatív. Nem azért, mert nem valóságos lét, hanem azért, mert a dzsetek is megszervezik a maguk társadalmát, amely egyrészt groteszk karikatúrája a valóságosan létező társadalomnak, másrészt ez a szatirikus szellem-társadalom a Sátán uralma alatt áll, s ennek megfelelően a valóságos társadalmat is a maga uralma alá akarja hajtani. „Megkísértik” az arra alkalmas embereket, dzsetté változtatják, majd céljaik szolgájaként nevelik őket. Mindebből következik, hogy dzset az lehet, aki nem gondolkodó ember,

aki alkalmazkodó szolgálattel. Érdekes módon azonban nem minden dzset válik igazán szolgálává. Itt is vannak szuverenítésre törekvő lények. Ilyen például Targa, az avar nő, akivel Árpád találkozik, s végül ilyesfélével küzdi fel magát Árpád is.

A „húsok” világában is kétféle típus található. E két típus szemléletes példája a Maghó testvérpár: Árpád és Dániel. Míg Árpád a tökéletes alkalmazkodás a közéletben és a magánéletben egyaránt, addig Dániel teljesen alkalmazkodásképtelen. Az a fajta nonkonformista, akin a társadalom vagy dühöng, vagy elnézően mosolyog. Dániel sok munkakört, sok szakmát, sok nőt kipróbált, de sehol sem érzi otthon magát. Ezért szánja el magát a kivonulásra: egy víkendtelken, maga ácsolta kalyibában él, most már megelégedetten. Árpád a regény cselekmény előtti idejében potenciálisan dzset, Dániel viszont sosem lehet az. A hozzá hasonló embereket nevezik a dzsetek Egésznek. Félnék is tőlük, mert az Egészeken nincs hatalmuk. Az Egész típusú ember tehát pozitív példa. Egész lehet valaki azért, mert még nem romlott el, mert még tiszta; s Egésszé válhat az, aki vállalja a személyiséget átformáló küzdelmet. Az előbbiekhöz sorolható a gyermek Sandur, aki macskájával segít Árpádnak, hogy kimeneküljön a dzsetek birodalmából, s talán Rózsika is, a túlságosan őszinte újságíró-gyakornok. A második típushoz Dániel sorolható. S bármilyen paradoxnak tetszik: a dzsetek világában hasonló utat jár be Árpád is. Árpádnak érezhetően az lenne a feladata, hogy szellemiségével testvérebe költözve rontsa meg őt, rántsa ki az Egész-létből, hódítsa meg a Sátán számára, mivel az magának a Sátánnak nem sikerült. Árpád végül is elmenekül a dzsetek szolgálhata elől, s bár testvérebe költözik, nem azért, hogy megrontsa, hanem inkább azért, hogy azonosuljon vele.

A maga módján Árpád is és Dániel is ép embernek érezte magát, mindegyik a másikat sajnálta félelmeiért. Kiderül azonban, hogy ők ketten a lélek két fele: az anyagi-as alkalmazkodásban, a praxisban megmerítkező az egyik, és az eszményi tudatba, az ideálvilágba húzódó a másik. Ha e kettő egyesül, azt sem a társadalom, sem a személyiség nem tudja elviselni. Dánielt, miután megvallja Árpád történetét a dzsétiségről, skizofréniával kórházba szállítják, Rózsika pedig ápolónőként követi őt.

Árpád tudatában zajlik a harc. Lelke-fele-Árpád fél, nincs hite. Lelke-fele-Dániel biztos öntudattal társalog az őt itt is meglátogató Sátánnal, aki legfőljebb ölni tud, de azon túl egy ujjnyival sem terjed a hatalma. Ezzel a közléssel zárul a regény, amely feloldást sejtetően hagyja nyitva a kérdéskört.

A jó és a gonosz erők küzdelme zajlik, mióta világ a világ, de a gonoszság nem arathat végső diadalt. Úgy is értelmezhető ez a zárás, hogy Dániel megváltóként magára vállalja Árpád, s így képletesen minden jó és rossz között tébolygó ember lelki tusakodásának terhét. Ezzel a krisztusi vállalással végleg lerázza magáról is és az emberiségről is a Sátán hatalmát.

Ha szimbólumként kezeljük e figurákat, akkor az európai kultúrkör legmaradandóbb szimbólumának modern parafrázisaként olvashatjuk a regényt. A kivonuló ember megkísértetik a gonosz által, de tiszta marad, magára veszi az emberiség bűneit, s megváltja társait. Ez a szimbolika azonban a második ezredvég társadalmának ábrázolására épül rá. A társadalomábrázolás egyrészt a fantasztikum közegében zajlik, s ekkor groteszk-szatirikus jellegű, másrészt a realitás közegében, s ekkor főként ironikus. Ezek az írói nézőpontot kifejező esztétikai minőségek azonban áttételesen jelentkezhetnek csak, mert az egyes fejezetek a főszereplők, főleg a testvérpár első személyben előadott

elbeszélései. Ez az írói nézőpont nem a szimbolikus eszmének, hanem az ábrázolt társadalmi gyakorlatnak szól.

Czakó kritikája általánosságban természetesen jogos. Amikor azonban ez a szimbolikus jelentéskör a regény anyagában, a cselekmény menetében lépésről lépésre érvényesülne, amikor az egyes életúttípusok a hétköznapi világában megmerítkezve képviselik a maguk kisebb-nagyobb igazságait, akkor ezek az igazságrészek nem egyszer erősebbnek mutatkoznak a szimbolikus eszménél. Mondani sem kell talán, hogy mintha az írói szándék ellenére történne mindez. Lényegében kétféle etikai értékszemlélet létezik: az egyik az életet, a másik az embert tekinti a legfőbb értéknek. S történelmi tapasztalat, hogy az ember nevében mennyi visszaélés, tragikus visszaélés történt. Czakó láthatóan „az ember a legfőbb érték” elvéhez vonzódik, de túlságosan ideologikusan szemléli ezt a kérdést, s bár az életérdekeket, az ehhez ragaszkodókat megértő türelemmel szemléli, az eszmét egyértelműen többre tartja az életnél. Ő természetesen nem visszaélni akar az eszmével. Mégis vitára készítő a regény zárómondata. Nem önmagában, hiszen így az ember elpusztíthatatlanságának tételét fogalmazza újra. A regény egészének gondolati anyagát lezárva azonban az az állítás, hogy a Sátán „legföljebb ölni tud”, csak az emberiség történelmét tekintve adhat okot az optimizmusra, az egyes ember, az Egész ember személyes történelmét tekintve aligha. Illetve ezt a választ csak a vallásos ideológia tudja törésmentesen beépíteni egy kiegyensúlyozott világképbe. Mert a történelem arra készíthet vagy kényszeríthet bennünket, hogy féllelkűen éljük le az életünket, de a halál „legfeljebb” ezt a fél lelket is visszavonja. Legyen boldog, aki másként gondolja.

Czakó Gábor regénye sokféle irodalmi hagyományra játszik rá. Mert nemcsak a megváltó- és a sátántörténetek vál-

tozatával van dolgunk. A regény bevezető fejezete Korbuly doktor és páciense viszonyát Kosztolányi *Esti Kornéljának* módján fogalmazza meg. Ez a gondolat azonban a későbbiekben elsikkad, s helyét a léleknek (a tudatnak) a Maghó testvérekben való megkettőződése foglalja el. Azt azonban, hogy itt valóban ilyen hasadásos kettőződésről van szó, csak a regény vége felé észlelhetjük igazából. Addig a kettősség két objektíve eltérő magatartás. A dzsetek világának bemutatásában a szellemtörténetek, a kísértethistóriák általános vonásai is jelen vannak, de nem ezek a hangsúlyosak. Nem a reális és a fantasztikus világ eltérései a döntőek a mű egésze szempontjából, hanem éppen a lényegi hasonlóságok, a gondolkodó lényhez méltatlan magatartásmin-ták dominanciája. Mellesleg a dzsetség kialakulásában és létezési módjában lehetetlen észre nem venni Marcel Aymé híres történetének, *A faljárónak* az ihletését.

A regény életanyaga és gondolati anyaga között különös feszültség vibrál. Se a valódi világ, se a dzseteké nem mutatja a megváltozás lényegi jegyeit. A néhány Egész ember mintha csak a megváltás gesztusával tudna tiltakozni, ami végső soron mégsem evilági tett, hiszen a megtisztulást csak képletesen ígéri. A regényvilág hétköznapijaiban sem Árpád, sem Dániel nem tekinthető életmodellnek. Mintha Czako Gábor a kivonuló-megváltó típusokból, a Dánielekből kezdene kiábrándulni. Ezt a kiábrándultságot egyelőre feloldja a regény szimbolikus kicsengése, de ez sem feledtetheti, hogy Dániel sem ad megvalósítható életprogramot. A kivonulás a szigetre a könyörtelenül társadalomkritikus szemléletnek mindig is egyik lehetséges következtetése, s gondolatilag igen termékeny is lehet, de ugyanő példa arra is, hogy a sziget-eszme a valóságban zsákutca.

1987

A Sárkánymocsár ura

Czakó Gábor eddigi regényei – az *Eufémia* kivételével – mind a történelmi jelen időben játszódtak. E kivételiséget folytatja *A Sárkánymocsár ura*, amely a mottó szerint „Történik *Eufémia* bukása után 235, a Tűz és Eső után 231, a IX. Nagyvila eltűnése után két esztendővel, amikor az emberek uralta maradék országok egymás után estek el a terjeszkedő *Araneus-Kenlog Birodalom* csapásai alatt.” Vagyis valamikor a harmadik évezred derekán járunk, egy többszörös katasztrófa utáni Földön. Ugyanis – nyilván az esztelen környezetpusztítás következtében – a jégmezők megolvadtak, az árvíz elpusztította az alacsonyabban fekvő országokat, azok katonai erővel támadtak a felföldi népekre. Kitört egy atomháború, amelynek pusztításai nyomán egyrészt csak „maradék” emberiségről beszélhetünk, másrészt furcsa biológiai változások zajlottak le: bizonyos állatfajok „értelmes” lényekké váltak, elsősorban a patkányok, azaz az araneusok, akik leigázva az emberi településeket, országocskákat is, egyre nagyobb világhatalomra törtek. Mindössze két nép, „birodalom” védi magát sikeresen: az atombiztos, energiapajzzsal védett Kupola lakói és a világ, a mocsár partján élő nép, akik különleges lelki és fizikai adottságokkal rendelkeznek, és meghódíthatatlannak bizonyultak – egyelőre legalábbis.

Ám a vilákat izgatja, hogy eltűnt a Nagyvila, biztonságuk legfőbb őrizője. Ezért a Király úgy dönt, hogy fiát és annak

nevelőjét elküldi a Nagyvila felkutatására. Egy jórészt ismeretlen és félelmetes világban kell kutatniuk, természetes hát, hogy kalandregényt olvasunk. Mivel ez a világ pozitív és negatív csodákkal van telítve, e kalandok egy meseregénybe illeszkednek. Ez a mese egyértelműen a jövőben játszódik, s a „csodáknak” van tudományos indokoltsága is, sci-fi is ez a mű. De ezzel még mindig nem írtuk le a műfajt. Mivel a regény az egész emberiség lehetséges sorsát vizsgálja történetfilozófiai nézőpontból, így utópia is, mivel a lehetséges rossz változatot veszi figyelembe, negatív utópia. Ugyanakkor nevelődési regény is *A Sárkánymocsár ura*, hiszen a Király fia, Hóúr nem csupán azért éli át a Nagyvila keresésének kalandjait, hogy megtalálja őt, hanem azért is, hogy felnőtté és igazi vilává válhasson. Közben pedig megtörténik a legnagyobb csoda is: az Araneus-Kenlog Birodalom összeomlik, a gonoszok elpusztulnak, s ezzel egy időben a Föld mint természeti lény is újjászületik: az eget uraló, rendszeresen érkező szörnyű Koromsárkány ízekre szakad, s elkövetkezik a béke korszaka.

A negatív utópiát tehát feloldja, megszünteti a nevelődési regény igazsága. S itt nemcsak a vilaságról van szó, arról a jóságról, tisztességről, látszólag pusztán passzív rezisztenciáról, amely végül is a vízcseppek konok szívósságával formálja a világot, hanem arról is, hogy az ilyen példa előbb-utóbb hatni kezd. A Birodalomba fogolyként kerülő két ember: egy öreg tanító és egy törekeny kamaszlány a maga állhatatos magatartásával, a vadállatok között is megőrzött élethitével, azaz szelídítő és változtató erejével eléri, hogy miközben a Birodalom csapatai öngyilkos akciókban morzsolódnak fel, a gépként kezelt lakosok is kezdik viszszaszerezni személyiségüket, s így maga a Birodalom egyik pillanatról a másikra összeomlik. A negatív utópia önmaga ellentétébe csap át, akárcsak korábban az *Eufémiában*. Azt

a regényt olvasva egykor úgy véltem, hogy nem eléggé indokolt ez a pusztán szellemi erőknél tulajdonított radikális változás, a gonosznak ily módon bekövetkező totális vere-sége. *A Sárkánymocsár ura* viszont már egy olyan korban olvasható, amelyben mindannyiunknak testközel, közép-európai tapasztalatai lehetnek arról, hogy kikezddhetetlennek hitt kövületek morzsolódnak porrá, fásult és közönyös tömegek aktivizálódnak, és hiszik azt, hogy képtelenek tovább élni az eddigi módon. Ezt a „csodát” a világtörté-nelem persze ismeri, mégis mindig meglepetést kelt: miért? Miért éppen akkor, ott és úgy következnek be ezek a fel-szabadító események? Czakó Gábor a magyarázatot a jel-lemes, kiegyensúlyozott, belső békével rendelkező emberek példaerejének sugárzásával magyarázza. A Németh László-i sziget-eszmével, minőség-gondolattal rokon ez a tézis, s igazságtartalma vitathatatlan. Talán mégsem csak arról van azonban szó, hogy ez az erkölcsi sugárzás eléri azt a kritikus értéket, amellyel szétrobbantja a rosszat, hanem arról is, hogy maga a rossz is közelít ahhoz a kritikus értékhez, ame-lyen túl már tehetetlenné válik, amikor a hibátlannak vélt rendszer olyan gondokkal kerül szembe, amelyekre nem tudja megadni az érdekében álló választ. Mondhatnánk, hogy e gondok lényege éppen ez a feltámadó erkölcsi erő, de aligha csupán erről van szó. *A Sárkánymocsár ura* azt is hitelesen tárja elénk, hogy maga a Birodalom miként válik önmaga sírásójává, hogy a hozzá nem értés, a meglegedett-ség, az ember és a társadalom természetének figyelembe nem vétele, a totális diktatúra, a gonoszság világa soha nem lehet örök, mert ellenkezik a természet törvényeivel. Előbb-utóbb porrá kell omolnia, akárcsak a történelem előtti kor gigantikus, életképtelen méretűvé növekedett őshüllőinek. Ami a természet rendjével ellenkezik, az elpusztul, s mindez könyörtelenül érvényes az emberi természet rendjével ellen-

tétes erőkre is. Széthullott hát az emberiség? Nem. Bár az emberiség el tudja pusztítani magát fizikailag, széthullani nem tud, mert amíg van ember, addig léteznek, hatnak azok az erők is, amelyek a széthullóban lévőnek a további pusztulását megállítják, s az emberek szövetségének, a békének a korát hozzák el.

Túlságosan egyértelmű, túlságosan didaktikus volna ez a regény? Hiszen a Kozmosz Könyvek sorozatában jelent meg, akár ifjúsági regénynek is tekinthető. Meg kell nyugtatnom az aggodalmaskodó leendő olvasókat, hogy bár *A Sárkánymocsár ura* formailag megfelel az ifjúsági regény követelményeinek is, szabályos „felnőtt” regény is, amely a választott műfaj követelményeinek megfelelően csupán abban különbözik a *Luca néni föltámadásától*, hogy cselekményvezetése hagyományosabban követhető, értékrendje egyértelműbb. De ugyanabba a jóból és gonoszból gyúrt világba vezet el, amelyben annál inkább megmaradhatunk, minél inkább a jó vezérel bennünket.

1987

Rémmesében az igazság

Czakó Gábor műfajt teremtett a magyar rémmesékkal. Illyés Gyula annak idején a *77 magyar népmesében* az eredeti szellemben dolgozta fel és tette közkinccsé azokat az újabb nemzedékek számára. A sok kiadást megért műre inkább csak címével utal Czakó Gábor a két évvel ezelőtt megjelent *77 magyar rémmese* és annak folytatásaként most a *77 és fél magyar rémmese* című könyvekben, amelyeket ő írt, Banga Ferenc pedig rajzolt. Indokolt szöveg és kép egyidejű említése, hiszen egy-egy, legfeljebb oldalnyi terjedelmű rémmese mellett mindig ott a rémmese-rajz is.

A rémmese a fantasztikus irodalom műfaja, ritkábban oktató, gyakrabban ijesztő jellegű. A magyar irodalomban alig lelhető fel. Czakó számára a rémmese formai keret. Voltaképpen az egyperces rémmesét alkotja meg, ahol a történet egyperces jellege valóságos, rémmese volta viszont időzjelben értendő. Fontosnak tartom az elvi rokonságot az Örkény István által teremtett műfajjal, s egyelőre Czakó rémmeséit tartom e műfaj egyetlen igazán szuverén továbbvitelének, alkalmazásának.

A mesék a jelenről és a közelmúltról szólnak, s csak kivételesen a régebbi múltból. Nem mesék, hanem igaz történetek. Alapjuk egy újsághír, egy anekdota, egy talált történet arról a korról, amely például így érzékelhető: „Egyszer volt, hol nem volt, az Óperenciás-tengeren is innen, hol a

kurta farkú malac túr, amikor Kádár János volt az úr, élt Magyarországon két elvtárs. Az egyik a tömegkommunikációban ette meg a kenyere javát, a másik az apparátusban bütykölte a demokráciából a centralizmust. Ámde nemcsak kenyérrel él az ember: ittak is az elvtársak annyi, de annyi szürkebarátot, hogy az asztal alá estek.”

Czakó Gábor tehát azt tartja, hogy rémséges, ami az elmúlt évtizedekben velünk megesett: a szocializmus kora a rémmesék kora. E kor nem kis számú abnormális elemét villantja fel a rémmesékben, amelyek attól válnak „rémsé”, hogy a kor azt hirdette, s jórészt tartotta is természetesen, ami valójában természetellenes volt, ami ellenkezett az emberi természettel és tapasztalással.

Fontosnak tartom, hogy a rémmesék bírálata kettős: a társadalmi formációt és a benne élő legkülönbözőbb emberi magatartásokat is érinti. Vagyis nemcsak a hatalom kivételezettjei hibásak és bűnösök, nemcsak azok, akik Rajk-pert kreáltak, földművelőket tettek tönkre, később pedig csődbe kergették a magyar gazdaságot és társadalmat, hanem azok is, akik ellenállás nélkül illeszkedtek be ebbe a hivatalos képbe, akik soha nem gondolkodtak, s így egy gépezet csavarjai voltak.

A rémmesék legalább annyira szólnak a futószalag-kultúra, a futószalag-lét, mint a rossz társadalmi berendezkedés ellen. Nemcsak azt mondják, hogy rossz volt a társadalmi rend, hanem azt is, hogy még az adott lehetőségek között sem tudtunk élni, mert egy döbbenetes erkölcsi hiátus tapasztalható: amiben az emberi lélek a legtöbb ellenerőt mutathatta volna fel, az sérült meg talán leginkább. Ezért is különösen fontos a szerepe a könyvegészben a néhány „pozitív” rémmesének, amelyekben értéktudatos emberi lények jelennek meg, olyanok, akikben él valami isteni. Ezek közül is talán a legszebb a *Mese a semmiről*,

amelyben ez a semmi maga a minden: a teremtmő és meg-
őrző emberi értékeknek az a köre, amely egy kézfogásban,
egy-egy könnyecseppben is kifejeződhet, s amikkel szem-
ben végül is tehetetlenné válik mindenféle rémség. Mert
rémmesét lehetne írni sajna hetvenhétyszer hetvenhetet is, a
nyersanyag oly beláthatatlan, de mindennek az igazi értel-
me, ha mind több ember kezd el úgy gondolkodni és élni,
hogy ne lehessen egyetlen rémmesének a torzalakja sem.

1990

Luca néni föltámadása

Öszintén szólva nem tudom pontosan, miért van az, hogy amióta létezik családrege – tehát mintegy száz éve már –, az ide sorolható alkotások szinte kivétel nélkül a család, a családok pusztulásáról, hanyatlásáról, „alkonyáról”, „végéről” szólnak, hiszen éppen ez az évszázados folyamat is ellenpélda lehet: ha száz éve is voltak széthulló családok, meg ma is vannak, akkor közben is kellett lennie családnak, s talán mégsem lehet a család évszázados történetét folyamatos agóniaként bemutatni. Ostobaság volna persze szemet hunyni az utóbbi két-három évtizedben különösen sűrűsödő gondok előtt, s nem vallani be azt, hogy a család történetének egyik legnagyobb válságát éli át. Magyarországon legalábbis bizonyára így van. S ez a válság nem „szerves” fejlődés eredménye, következménye, nem is Nyugatról késve „importált” múltó divat, hanem elsősorban az 1945 utáni magyar társadalmi út erőszakoltságának, hagyományokat félresöpörő, szervetlen jellegének következménye. Az emberiség egy akolba terelésének falanszter-álma minden kisebb közösséget valamiképpen gyanússá tett, s a folyamatosan megsértett emberi személyiség csak ideig-óráig tudott egészségesen védekezni, azaz visszahúzódni például a család menedéket kínáló közegébe. Hosszabb távon egyre tömegesebben kezdett szétszilálódni maga a család is, a személyiség megsértett integritásának tényét egyre inkább önzéssel próbálta ellen-

súlyozni. Miután a bolsevik diktatúrából az emberek döntő többsége néhány év alatt végleg kiábrándult, egyre szaporodott azoknak a száma, akik a totálisan közösséginek hirdetett társadalomkép hamisságára rádöbbenve, tapasztalataikat túláltalánosítva, általában kezdtek a közösségekből kiábrándulni, s egy olyan kártékony individualizmust magvalósítani, amely ugyanúgy torz, mint az említett társadalomkép, hiszen nem a személyiség értelmes szabadságát valósítja meg, azt, amelyiknek kitörölhetetlen része az emberek egymásrautaltsága, méltóságon alapuló kapcsolatrendszere.

A személyiség és a társadalom viszonya került válságba az élet minden szintjén. Minden ember nézőpontjából a legsúlyosabban érintve éppen azt a két színteret, amelyen a mindennapi élet időben is döntő része zajlik: a családot és a munkavégzést.

Ha szociográfiákat olvasunk, statisztikákat böngészünk, ismerőseink beszámolóit hallgatjuk, a helyzet szinte reménytelen. A mutatók egyre rosszabbak, a tendenciák fenyegetőek. Veszélyben volna a család? Ott azért nem tartunk. A család nem halhat meg, s még a legvadabb utópiák sem tudnak család nélküli társadalmat felvázolni. Család, szülőföld, anyanyelv, ezekhez köthető kultúra nélkül ugyanis nem lehet beszélni sem emberiségről, sem társadalmairól.

A család nem halhat meg. Kell, kellene egy család... erre döbben rá Luca néni is, Czakó Gábor regényének címszereplője, „föltámadó” hőse. Ne gondoljunk az írónál már megszokott fantasztikum valamilyen újabb megjelenési formájára Luca néni esetében. Ő nyolcvanévesen, egy különleges álom hatására csupán betegágyából pattan ki, lerázva magáról évtizedes betegségeit, melyek legsúlyosabbika a depresszió. Eladja értékes porcelánjait, s úgy dönt, hogy unokaöccsének társaságában felkeresi a családot, a szerteágazó Püspöki család tagjait. Utaztató-, látogatóregénynek indul tehát e mű, s első fejezete, amely a terjedelemnek mintegy ötöde, meg is felel ennek. Ám a láto-

gatások inkább csak azt a célt szolgálják, hogy a regény alakjait valamilyen szerkezeti rend szerint ismerjük meg, s hogy egyetlen nagycsalád sorsában az egész társadalomról kapjunk – elszomorító – képet. A regénynek mintegy ötven egyéníthető arcélt mutató szereplője van, s közöttük nincs szinte egyetlenegy sem, aki normális életűnek volna nevezhető. A „furcsa” csak az, hogy ezt a társadalom, a környezet csak kivételesen észleli. Zűrzavar és rendetlenség uralkodik a nagycsaládban is, ami azért nem feltűnő, mert zűrzavaros és rendetlen a társadalom is. Nem ez a család a különleges tehát, hanem az a néhány ember, aki ilyen-olyan okokból kilóg közülük.

A zűrzavaros világban nem léteznek normális emberi kapcsolatok. Az első fejezet még azt ígéri, hogy Luca néni talán el tud érni valamit, összefogja a családot, feltámasztja a régi szellemet, de erre igazából nem képes, s ennyit talán nem is akar elérni. Főszereplőből fokozatosan epizodistává alakul át, akinek már semmi befolyása nincs a cselekményekre, amelyek a maguk kibogozhatatlan kuszaságában zajlanak, egyre fokozva a zűrzavar és rendetlenség képét.

Tudatos írói szándék munkál itt, ebben a különleges családregegyben, ahol még a családi kapcsolatok rendje, a rokonsági fokok sem mindig világosak az olvasó számára, s ha igen, akkor nemegyszer csak detektívmunkával deríthetők ki. Van ugyan a regényben egy „családfa”, de ennek sincs rendje, s csak esetlegesen van köze a regényben leírtakhoz a „lerajzolt” rokonsági kapcsolatoknak. A regény tehát egy kaotikus állapotban leledző nagycsaládot és ugyanilyen állapotú társadalmat mutat fel: a káosz képét káosszal festi. Nem ritka megoldás, hogy az író valamilyen problémakört annak túlhajtásával mutat be, de igen gyakran gátjává válik ez a módszer annak, hogy a kitűzött írói cél hibátlanul megvalósulhasson. Vannak ugyan olyan írói eljárásmodok, amelyek szinte megkívánják a folyamatos túlhajtottságot, torzítást,

nevezetesen a fantasztikum és a szatíra világa. Ez az utóbbi, a szatirikus jelleg folyamatosan érvényesül a *Luca néni fel-támadása* című regényben. Folyamatosan, de nem tisztán és egyértelműen, melynek magyarázata az írói nézőpont bizonytalansága. A regénynek nincs igazi hőse, se pozitív, se negatív értelemben, csak alakjai, figurái vannak. Általában ezekre sem lehet azt mondani, hogy rokon- vagy ellenszenvesek, inkább csak azt, hogy torzak és/vagy szerencsétlenek. Vagy torznak születtek (lelki értelemben), vagy eltorzultak, vagy eltorzulóban vannak. Van ugyan a szereplőknek egy csoportja, amely a torzságból kitörne, normálissá kívánna lenni, de közülük sem válik senki szándéka egyértelművé, a regény világát elrendezővé.

Helyzetekben, figurákban, cselekvésekben, nyelvi megformálásban sok minden szatirikus, de a regény mégsem válik nagy vagy kis magyar szatírává, mert bár szinte tobzódik az író az emberi gyarlóság felmutatásában, a hangsúlyt inkább a gyarlóságra helyezi, de megtartja az emberi jelleget is. Ide jutott az ember s az emberek közössége – mondja a regény inkább keserűen, mintsem elutasítóan.

A szatirikus jelleg az írói szándék szerint sem lehetne egyértelmű, hiszen a családot nem megszüntetendő, túlélő rossznak, hanem eltorzított, de egészségessé formálandó, szükséges, hasznos formának tekinti. Annak ellenére, hogy emellett a cselekmény szintjén szinte semmi érv nem hangzik el. Egyes szereplők gondolataiban azonban – ahogy előre haladunk a regényben – egyre gyakrabban jelenik meg a szeretet filozófiájának néhány eleme, a hamis, a torz rend és rendszerek helyett valami igaznak a keresése. Mindez azonban eléggé bizonytalanul fogalmazódik meg, s olyan szereplőkben, akikről a korábbi szatirikus mez nem hullott le, nem tudott igazán lehullani. A társadalom sokszor a különc embert is torznak tartja, és nemegyszer csupán azért különcnek

tekint valakit, mert eltér a megszokott átlagtól. Czákó Gábor regényében nem ilyen figurák jelennek meg, hanem olyanok, akikben a mindennapi átlagember, a különc és a torz vonásai keverednek, de oly módon, hogy az utóbbiak hangsúlyosak. Egy eltorzult társadalomban ugyanis a torzság lesz az átlagos, s aki még ettől is eltér, az a különc. E regény világában e különcöknél található a legtöbb pozitív elem, még ha erőtlően is, kellően, azaz társadalmi érvénnyel hatni nem tudóan is.

A regénynek mindegyik szereplője ember, s abban, amit tesznek, mondanak, valami igazságelem többnyire akad. Ám mindegyikük sorsa monologikus sors, azaz nem tud egy másikhoz kapcsolódni, pedig épp ott és abban torzul el még jobban. A regény legelkeserítőbb tétele épp az, hogy az embereknek torzak még a legbensőségesebb kapcsolatai is. E nagycsaládban és környezetében csak véletlenül található olyan személy, akinek egészséges máshoz, másokhoz a kapcsolata. Ezért is különösen kár, hogy Luca néni kezdeti fellépése, amely ezt látszott ellensúlyozni, tartalmatlanná s így funkciótlaná válik. Az emberi kapcsolatok hamissága, a nem összeillő emberek kényszerű együttélése iszonytató magányt növeszt fel, ez teszi az embert beteggé, torzzá, gonosszá, zsarnokká, ál-ságos és hamis cselekedetekbe menekülővé. Az egyik ember csendes bolond lesz üldözési mániával, s egy rossz pillanatában férjébe döfi a konyhakést. A kamaszfiú nem bánna, ha az őt nevelő nagyanyja meghalna, ezért „véletlenül” elvágja a vasalózsínort – hátha halálos lesz az áramütés. A férj terrorizálja a feleségét, a feleség a férjét, a főnök a beosztottját, a fiútestvérek felnőtt létükben is idétlen és otromba tréfákat követnek el egymás ellen, az idős ornitológus öngyilkos lesz, a háromgyerekes ezermester örült találmányon töri a fejét, amely a világ minden hatalmát térdre kényszeríti, de nem különb a gazdag és sikeres amerikai rokon sem, aki a világ energiagondját kívánja megoldani egy oktatási program keretében.

Az emberek cselekedeteiben még legegyénibb érdekeik szempontjából is legfeljebb hasznosságmorzsák találhatók. Szinte minden pótcselekvéssé válik, minden a viszájára fordul, etikailag is. Nem is értjük, hogyan létezhet, maradhat fenn egy ilyen kaotikus népség. De azt belátjuk, hogy az ábrázolt állapot nem normális. A személyiség szétmorzsolódása és a családé egyszerre következik be. Személyiség nem létezhet szeretet nélkül, s éppen annak révén társadalmazhat. Az ember lényege a szeretet, a megértés; családot, társadalmat ez tarthat meg. Ez az írói alapelgondolás egy jó szerkezetű, számtalan ragyogó figurát felvonultató regényben valósul meg, amelyet azonban elbizonytalanít az, hogy a figurák között nehéz eligazodni. A regény szereplőinek világában egyrészt a szükségesnél egy fokkal talán több a homályosság, s ez írói közlések hiányát jelenti, másrészt néhol mégis túlírt a mű, azaz cselekvési és gondolatrendszerében sok a kitöltött hely. Mindez azért feltűnő, mert az értékvilág alapvető, kitüntetett legfőbb értékén túlmenően az író bizonytalanságban tart bennünket, hogy e kaotikus világ cselekvéseiben, gondolataiban mi az, amit már határozottan elutasít, mi az, amit még megértéssel megbocsát, s mi az, amit helyesel. Tudom persze, hogy a való életben is létezik ez a hullámozó értékbizonytalanság. Megjelenése Czákó Gábor új regényében talán azért is jelent gondot számomra, mert korábbi munkáiban határozott értékrenddel találkozhattunk szinte minden egyes szereplő írói megítélésében. A szemléletnek ez az elmozdulása tehát azt is jelentheti – ha további művek erősítik meg –, hogy Czákó Gábor világképében oldódik a kategorikus vagy-vagyokban megfogalmazódó ítélet súlya. Ez a tény azonban nem teszi sem derűsebbé, sem reményteljesebbé e regény világát.

1991

A Teremtő mosolya

Regények, elbeszélések, szociográfiák, drámák után a tizennyolcadik könyv az első, amely esszékből építkezik. Igaz, egykor az *Indulatos jelentések* szociográfiai riportjai egyúttal szocioesszéek is voltak, ám az esszé műfajának különösebben nem kedveztek még az 1970-es évek sem. A világnézeti hegemoniára törekvő marxizmus természetéből következően nem kedvelhette a gondolati kísérlet műfaját, s csak amidőn az „egy akol” szemlélet merevsége oldódott, tehát inkább csak a nyolcvanas években kaphatott – bár akkor is korlátok között – teret az az esszétípus, amely nem szűkebb körű szakkérdésekről nyilvánított véleményt, hanem az Egészről. S azt illetően is kétféle köre létezett a tabuknak, következőképp a veszélyforrásoknak: egy politikai és egy ideológiai-világnézeti jellegű. Nem elvek, hanem gyakorlatias szempontok döntötték el, hogy mikor melyik bizonyult merevebbnek, azaz megközelíthetlenebbnek. A politika nehezen tűrte, ha eredményeit vonták kétségbe, többnyire nehezebben, mintha valaki a napi politikai kérdésekben semlegességet mutatott, ámde világnézetiileg elzárkózott a marxizmustól. A valláosság azonban nemcsak magába zárkózó lehet, hanem térítő jellegű is. S Czákó Gábor egész írói munkássága ezt a térítő szándékot hordozza magában. Így érthető, hogy esszéi fokozottan erre törekszenek, s érthető az is, hogy az esszék gondolatai néhány éve még pártközponti kiátkozás alá estek volna.

A térítő szándék kiinduló tézise, mint minden igazi térítésnél, az, hogy az embereket – egyenként és összességükben is – meg kellene változtatni, mert tévutakon járnak, mert rosszak, mert elfordultak a helyes törvényektől, mert még nem találtak rá azokra. A változtatásokra azért van szükség, hogy az ember és világa jó legyen, hogy boldog lehessen mindenki. Bármely igazi világnézet és térítő szándék erre törekszik, s a különbség nem annyira a helyzet-elemzés és a célkitűzés általános körvonaláiban található meg, inkább a helyzetet életre hívó okok felsorolásában és a célképzet materializálásának szintjében.

Annak, aki nincs megelégedve az emberiség, a magyarság, az emberi személyiség mai helyzetével és sorsának várható alakulásával, Czakó Gábor esszéi mindenképpen izgalmasak. Akinek van már némi élettapasztalata, végigolvasva a könyvet azt fogja megállapítani, minden vélt és valós világnézeti távolság ellenére is, hogy a szerzőnek gyakorlatilag, a lényegi kérdésekben nagyobbrészt igaza van. Mert hiszen az embereket, az emberiséget valóban meg kellene változtatni, s ennek valóban előfeltétele és célja is lehetne a szeretet, sőt a SZERETET érvényesülése. Sok igazság van abban, hogy e változtatás nemcsak átformálás lenne, hanem visszaformálás is egy eredeti állapothoz, pontosabban talán: egy régóta létező eszményképhez, a létezési mód ideális mintájához. S ez a minta-ember a világot nem annyira megváltoztatni akarná, mint inkább lényegi törvényei szerint használni, s így a birtoklás igazi mottója a megértés lehetne, az értő használat, vagy ahogy Hamvas Bélát szabadon idézi Czakó, a művelés: „Az ember dolga, hogy a világot művelje, s ezáltal a létet javítsa.”

Ahhoz, hogy a szeretet-ember legyen az általános, kevésbé gőgösnek kellene lennünk, olyannak, aki mind teremtmény voltát felismeri, mind teremtető voltának felelős-

ségét tudatosan vállalja. Aki ilyen, azt az igazság fenséges törvényei oltalmazták: etikus ember lesz bármilyen körülmények között is.

Ebben tehát teljes köztünk az egyetértés. Abban már nem vagyok Czakó Gáborral egyformán bizonyos, hogy e célhoz csakis és kizárólag az istenhit és a valláserkölcс vezethet el, bár azt tudom, hogy ez is oda vezet. Azt pedig még inkább kétlem, hogy minden mai baj forrása az istenhittől való elfordulás, a materializmus térhódítása. Ha anyagelvűségről, racionalizmusról, materializmusról van szó, Czakó Gábor prófétai dühvel és nemegyszer prófétai elvakultsággal támad, s annyira elveszti tárgyszerűségét, hogy az olvasónak néha már azok a hajdani néhány elemis pártagitátorok jutnak eszébe, akik a vallás ellen szavaltak. Például így fogalmaz: „Az eddigi legnagyobb szabású összeesküvés az élet ellen a materializmus, a szellem kiűzése az anyagból, a létezés elrendetlenítése, fizikai szakszóval: entropizálása; köznapian: a halál” (152.1.). Én úgy gondolom, hogy a legnagyobb szabású összeesküvés az élet ellen az, amikor magát az életet erőszakosan megsemmisítik. Ez valóban maga a halál, s bizony a halálnak ez a fajtája világnézettől függetlenül folyamatosan arat, amióta csak emberek léteznek.

Máshol ezt olvashatjuk: „A vallás a szó tiszta, etimológiai értelmében tanúságtétel szellemi voltunkról. Minden ember vallásos. Az is, aki tagadja. A materialista a legbigottabb, mert azt hiszi, hogy lélekkel bírni, pontosabban és őszintén: lélek nélküli lénynek lenni elhatározás kérdése” (53. 1.). Bizonyára akadnak ilyen materialisták is, ám nem hiszem, hogy ez lenne a materialista eszmekör lényege. Czakó Gábor talán nálam is jobban ismeri azokat a racionalistákat, materialista szemléletű gondolkodókat, művészeket, a mindennapi életnek azokat a névtelen s mégis nagyszerű embereit, akik nem tartották magukat s embertársaikat

sem lélek nélküli lénynek, legfeljebb akkor, ha „önként s kéjjel” ölték. József Attila például felnőtt léte nagyobb részében materialistának tekinthető, mégsem tudom őt semmiféle élet elleni összeesküvés részesének tartani, sőt éppen ellenkezőleg áll a dolog.

Azt hiszem, tudomásul kell vennünk, hogy vannak vallásos, idealista, és vannak materialista szemléletű emberek, hogy ez a két „tábor” állandóan hullámozik, hat egymásra, s hogy semmi szabály nincs arra, hogy egyetlen személyiség is meg ne változtathatná élete során nézeteit. Mennyi híres esetet ismerünk arról is, hogy nagy vallásosok kiábrándulnak, arról is, hogy kiábrándultak megtérnek! S még arra sincs szabály, hogy e változások egyetlen élet során nem fordulhatnak elő ismételten is. A világ, az embertársaink iránti szeretet nevében talán elvárható az is, hogy a más meggyőződésűeket is szeressük. Bevallom, hogy nekem például soha nem volt igazán értékelő szempontom az, hogy valaki vallásos-e, vagy sem. Inkább azt néztem, tisztességes, erkölcsös lény-e, működik-e benne a szolgálatelv, az igazságérzet. S ha így volt, akkor az igazak közül valónak tekintettem embertársamat.

S ha nem így volt? Nemegyszer meditáltam már azon, hogy az ember képességei, tulajdonságai mennyire veleszületettek, s mennyire megszerzettek. Bár azt nem hiszem, hogy valaki eleve gonosztevőnek születhet, azt igen, hogy az erkölcs iránti fogékonyság, az etikus életvitel többé-kevésbé ugyanúgy belénk van programozva születésünkkor, mint másfajta képességeink is. Tehetség sokféle van. S ami minden embernek, a kétbalkezesnek, az iskoláit elvégezni nem tudónak, az analfabétának is sajátja lehet, az valóban az etikus élet igénye. S aki nem ezzel születik, az tanulhatja is, miként valamiféle foglalkozást minden épeszű ember képes elsajátítani. E tanulási folyamatban

valóban kiemelkedő szerepe van a társadalmi mintáknak. Ebben egyetértek Czakó Gáborral. A vallás mércét adó, elrendező; megnyugtató szerepe vitathatatlan. S mivel nem lehet mindenki etikus és elit értelmiségi lény, s mivel a végső kérdések által keltett félelemre csakis a vallás adott egyelőre bárki számára hozzáférhető és megnyugtató-feloldó választ, senkinek sincs joga ezt a választ elvitatni az emberiségtől.

De talán az is megengedhető, hogy a valláserkölc's alaptörvényeit vallásosságtól függetlenül is alaptörvényeknek tekintsük, hiszen az emberiség eddigi történelme is alátámasztja ezt az értelmezést. S talán az sem tilos, hogy az ember Isten-képmás voltának ne csak közvetlen vallásos értelmezése és elutasítása legyen lehetséges, hanem jelképes felfogása is. Az Isten, az Eszme, az Emberi Lényeg, a Halhatatlanság így rokon értelmű fogalmakká válhatnak, s maga a Teremtés és az Utolsó Ítélet is része lehet a jelkép-rendszernek.

A lekezelő materializmusfelfogásnak, ami Czakó Gábor esszéiben megjelenik, van egy olyan oka is, ami valóban magyarázatot kíván. Az ember Egész-voltának, polihisztor-ságának megrendülésére gondolok. Ez ügyben a szerző rendre megkülönbözteti a kultúra és a civilizáció fogalmát, kultúrán az Egész-voltot, civilizáción annak modern kori, érdekelvű feladását-megtagadását értve. Meghökkenítő-vitatható megállapításai itt is vannak, például az a tétele, amely a művészetekben a reneszánsztól eredezteti az elsilányulást: *„Ahogy mondani szokás, az Ember felé terelték az érdeklődést. Néhány nagy mester munkájától eltekintve hamarosan az ember totalitása helyett a bőre-izma került képre-szoborba, kozmikus perspektívája mértanivá szűkülte...”* (120. 1.). Fontosnak azonban nem a reneszánsznak ezt az egyénieskedő és elfogult elítélését tekintem, hanem

azt a sokszorosan kifejtett gondolatot, hogy az ember képes az Egészre, hogy igenis „polihisztor”.

Kultúra és civilizáció Czakó Gábor-féle megkülönböztetése sok vitát válthatna ki, s a szerző által adott értelmezések se koherensek minden ponton. A kultúra létrejöttének pillanatát az erkölcs megszületésében látja, s kultúrának lényegében a lelkiismeret szerinti létet tekinti. A civilizáció az újkori történelem praktikus-anyagias-érdekelvű mozgatóereje, amely Isten helyett bálványokat állít. Csakhogy miként a kultúra, a civilizáció is az ember teremtménye, s mivel az ember, a lelkes lény anyagi formában jelenik meg, nehezen képzelhető el, hogy földi történelmében lett volna egy ideális szellemi léte (a késő középkorig), majd egy materiális, sivárodóan eldologiasodó léte (mind a mai napig). Nehezen igazolható az értékeknek ez a merev szembeállítás még akkor is, ha elfogadjuk kultúra és civilizáció iménti értelmezését, amely a megszokott szóhasználatától igencsak eltérő.

Sok igazság van abban, hogy az emberiség tragikus és elszomorító zsákutcában vergődik léte minden szintjén. De ha nincs „racionalizmus”, akkor jobb lenne a helyzet? Fordítsuk meg bátran a nagy kérdést, hogy „*Ment-e/A könyvek által a világ elébb?*”, s kérdezzük meg azt is, hogy jobb lett volna-e, ha nincs civilizációs „fejlődés”? Csakhogy akkor az is kérdés, hogy mely ponttól tekintjük tragikusnak a fordulatot. Valóban a reneszánsztól? Vagy esetleg a tűz használatától kezdve? Vagy már a fáról sem kellett volna lejönnünk? Ha következetesen végiggondoljuk ezt, nemcsak történelmietlenek, hanem komolytalanok is leszünk. Valószínű, hogy az ember az utóbbi három-négyezer évben sokat változott, ellentétben a környezetével és az arról való ismereteivel. A tudás azonban nem az „általános bomlás” előidézője, hiszen akkor a Paradicsomból való kiűzetés óta csak e bomlás zajlana. S még Czakó Gábor is úgy értelmezi

a Bibliát, hogy Ádám és Éva „Istenhez kívántak hasonlósabbá lenni, amikor ettek a tiltott gyümölcsből”. S a Bibliára is ráépül a racionalista embereszmény egyik legismertebb és legszebb példája: Fausté, a fausti emberé. Gondolati következetlenség, az Isten-emberhez méltatlan cselekedet a fausti embert ítélni el az emberiség bűneiért. Nem a Faustok hatására váltak „konzumidiótává” tömegek. Létük mély mocsarából való kiemelkedésüket nemcsak az segítheti, ha Isten magához emeli őket, hanem az is, ha Faust és segítői lecsapolják e mocsarakat. Amelyek nem csupán újkori fejlemények: az emberiség történelme a mocsarasodások és az ellenük való küzdelmek története is. S a fausti ember arcán is a Teremtő mosolya jelenik meg.

1992

Angyalok

Nem sok írónk van, aki időben és térben, sőt a „negyedik” dimenzióban – vagy talán egy ötödikben? – olyan tág világot ölelne át, mint Czakó Gábor. Jókai Mórról mutatták ki hajdan szorgos pozitivista irodalmárok, világtérképen is szemléltetve, hogy mennyifelé játszódnak regényei, hozzátéve, hogy milyen tág időhatárokat ölelnek át a régmúlttól az elképzelt jövőig, milyen sokféle ember-típust vonultatnak föl. S mindezt egybefogta az író elementáris és kiapadhatatlan mesélőkedve. Ha más módon is, de e gazdagság Czakó Gábornak is sajátja. Az emberiség történelmének legkorábbi szakaszaitól a lehetséges jövő századokig sokfelé kalandozott már, bár e kifejezés nem egészen helyénvaló, hiszen e kalandok nemcsak abban az értelemben szellemiek, hogy az írás maga az, hanem abban is, hogy minden cselekménybeli fordulatosság ellenére is e regények minden lényeges kérdése és válasza az ember szellemi lény voltára vonatkozik.

Az a világszemlélet, amely a *Teremtő mosolya* esszéiben megmutatkozik és kibontakozik, meghatározza az *Angyalok* című regényt is. Olyannyira, hogy teljes a megfelelés, résnyi eltérés sincsen az esszé és a regényvilág szemlélete között. Formailag tézisregénynek is tekinthetnénk az *Angyalokat*.

Mintha azért írta volna a szerző, hogy életanyagon át is bemutassa világszemléletét. A regény azonban lerázza ma-

gáról a téziszjelleg szűkös ruháját, hogy egy másik, sokkal tágasabb mezbe öltözzön: a mítoszregényébe. A borítólap ajánlása ugyan a mitológiai regény kifejezést használja, s ez is jogos lehet, én azonban pontosabbnak érzem a mítoszregény fogalmát. A mitológiai regény ugyanis egy közismert mítosz modern feldolgozása. Természetes, hogy mivel a mítoszok előadásmódja s alkotóik tudása a világról lényegesen más, mint a modern kor regényíróié, a mitológiai regény tág teret enged az alkotói fantáziának, a téma szabadabb alakításának is. Ehhez képest minőségileg más eset az, amikor az író szinte a semmiből teremt mítoszi regényvilágot, amikor a kiindulópontja egy ősi mítosz, amelynek általános szellemiségét elfogadva mégis egyéni világot teremt. Ezt nemcsak azért tudjuk, mert ismerjük a szerző nevét, hanem azért is, mert személyességének bélyege határozza meg az egész művet. Igazi, elementáris mítoszok az emberiség „gyermekkorában” keletkeztek, azonban a két- és többezer éves távolság sem tudta elidegeníteni az emberiségtől ezeket. Ahogy a felnőtt őrzi gyermeki lényét is, úgy őrzi az emberiség hajdan született mítoszait. Ha vannak a Bibliában kitöltetlen helyek, például a Teremtés könyvében, akkor Czakó egészen természetesnek tartja, hogy „visszautazzon” a Vízözön előtti korba, belehelyezkedjen az akkori világba, de ugyanakkor az akkorit és a mait is folytonosan egymásba játszassa, sejtetve, kimondatlanul is határozottan kimondva, hogy most is Vízözön előtti korban járunk.

A regény angyalai nem a köztudatban élő tündériesen égi lények, hanem az Isten ellen fellázadók csapata. Két-száz égfi költözött a Földre, fokozatosan emberformájúvá váltak, házasodtak és embereket nemzettek, tudásuk révén kiépítették azt a civilizációt, amely önmaga ellentétévé fordult, s a Teremtést Rombolássá változtatta át. A régi atyák

istenhitben éltek, az égfiak viszont a káinitákkal alkottak szövetséget, talán nem is azzal a szándékkal, hogy az embert megrontsák, lelkét az ördögnek (a Másiknak, miként a regény nevezi) adják, hanem talán csak a birtokolni vélt tudás bűvöletében. Az évtizedek, századok során az égfiak földfiakká változnak át, s angyalként és emberként egyaránt elbuknak. A regény zárójelenetében hiába könyörögnek az Úrhoz, hogy mentse meg őket az örök haláltól; azé, a Másiké lesznek. Okkal, mint Énok, a regény eszményi alakja összegzi: *„semmit teremtetek, nemvalót, hazugságot, amely úgy elborította a Földet, hogy bányásznia kell annak, aki valódi létezést kutat, és hiú reményt kerget az, aki a dolgokat a maguk illő helyén keresi. És a Semmi legkevésbé alkotóit kímélte.”*

Énok egy „régí atya”, Járed egyik fia, s ő az, aki az „Úrral jár”, azaz a szeretet parancsa szerint él. Nem is parancs ez számára, hanem létezési forma, levegőként nélkülözhetetlen. Ő az igazi „angyal”, földönjáróként is. Segít másokon is, a regény megértésének egyik kulcsjelenete az, amikor egy gonosz cselekedetért halálra ítélt koldusasszony életét megmenti, majd ezt a nőt feleségül veszi. A nő mérgeiben a kisgyermekét a vonuló elefántok elé lökte, de valóságos isteni csoda folytán a gyermek életben maradt, s egy időre minden és mindenki megdermedt, érezvén az Ő jelenlétét. Énok elsősorban mégsem cselekvő, hanem szemlélődő-elviselő ember. Kamaszként környezete szinte félnótásnak tartja, később inkább különcnek vélhetik önmaga s a hozzá csapódó figurák miatt is. Inkább belső életet él, s ennek kiteljesedése az a korszak, amelyben *„nem hagyta el többé a Sili dombját. Később azt mondták az emberek, hogy életének ez volt az a korszaka, amikor elragadtatott, és az Úrral járt.”* Azaz aszkétaként, szentként szemlélődött, és látta a Föld szinte minden dolgát.

Énok a legigazabb ember a földgolyónyi Szodomában. Akiért érdemes lehet megmenteni az emberi nemet. Ám kérdés, hogy miért olyan a többi ember, amilyen. Hogy miként is kell értenünk a szeretet parancsát, mikor cselekszünk helyesen? A regény Énokja akkor válhatott volna mítoszi hőssé, ha mítoszi léptékűt cselekedett volna. Ha az általános felbomlás és züllés ellen nemcsak a maga egyéni tisztességét tudja felmutatni, hanem ennek olyanfajta hatékonyságát is, amely szerint az isteni mellett létezne egy emberi tudomásulvétel is. Énoknak nincsen mozgalma, nem Isten fia, mint Jézus, s bár hiteles személy, „csak egy személy”, azaz modern kori figura az ősidőket felidéző mítoszregényben. Igaz, e személy funkciója az, hogy kiélezett cselekménypontokon Isten létére figyelmeztesse az embe-
reket és az égfiakat, ám paradox módon ennek nincs hatása, mert nem idéz elő pozitív változásokat, s amikor megszületne az égfiakban a bűnbánat szándéka, már késő.

Nincs bocsánat. De kinek nincs? A lázadóknak? Az emberiséget zsákutcába vezetőknak? „A tudás almáját” birtoklónak? Vagy egyiknek sem? A regény gondolati anyaga – az esszéekkel azonos módon – folyamatosan elítéli a civilizációt, mint az emberiség megrontóját, káoszba kergetőjét. A regény szándékos anakronizmusai, különböző korszakok technikai civilizációs vívmányainak egymás mellé csúsztatása, más és más korok filozófiai nézeteinek hasonló jellegű nevetségessé tétele a regénykoncepció szerint nem is anakronizmus, csupán a felfordult világkép kifejezője. A hadielefántok és a géperejű járművek egyidejűsége figyelemkeltően képes érzékeltetni az írói sugallatot. Miként az esszéekben, itt sem kell feltétlenül minden gondolattal azonosulnunk. Más azonban az esszé, és más a regény világa. Főként a mítoszregényé. Ami az esszében vitatandó gondolat, az a regényben egy zárt rendszer elfogadható,

nemegyszer kétségbevonhatatlan eleme. A jó fikción belül mindennek elhithető ereje lehet. Ami vitatható, az éppen abból következik, hogy a teremtet világnak nem minden eleme kikezddhetetlenül szerves része az egésznek.

Az abszolúttá növvő szeretetelv két részre bontja az embereket: jókra és gonoszakra. Ádám és Káin fiaira. Ezen ősi etikai elvet Czakó Gábor azzal dúsítja többárnyalátúvá, hogy a rossznak különböző változatait mutatja fel, s nemcsak a gonoszság mértékében, hanem jellegében is. Az angyalfiak nemcsak azzal tesznek rosszat, hogy hódítanak, háborúznak, feltalálnak; azzal inkább, hogy az emberiség boldogításának jelszavával rosszat gondolnak, tehát elindítják a „fejlődést”. Íme, megint visszaköszön az esszék egyik alaptétele. Olyan szemlélet ez, amelyik a történetfilozófiát szinte kiiktatja, s csak létfilozófiát ismer, abból is azt, amelyik szerint az emberi lét célja az abszolútum, azaz az Isten felé való törekvés, s minden ennek rendelődik alá. Kétségkívül középkorias ez a szemlélet, s még rokonszenves is azzal, hogy a természetközelséget istenhítként is értelmezi, azonban nagy kérdés, hogy a középkorból mi támasztható fel, s legalább akkora, hogy vajon mi a mítoszok korából.

Az *Angyalok* cselekvéssorából kaotikus világ áll elénk, szinte minden esetleges és nélkülozi a magasabb rendű értelmességet. Az emberiség öntudatának és történelmének paródiája ez, s ok van rá éppen elég, hogy a kép ilyen legyen. Mégis ismét: e világból is hiányzik a fausti ember, s a halál, a Másik legyőzésének ez is lehetséges útja. E hiány aligha véletlen: az író károsnak tekinti e típust. E hiánnyal viszont a mítoszregény zárt világa nem koherensebbé, hanem önellentmondóbbá válik.

1992

Magyar–magyar nagyszótár

Éppen a huszadik új könyve ez Czakó Gábornak, s a címlapon szereplő zsebkiadás kifejezés nem egy előző kiadásra utal, hanem a mű alapvetően szatirikus jellegének kifejezője. A nyelvészetben a magyar–magyar szótárak mind az értelmező szótárak szerepét töltik be, s természetesen itt is valami ilyesmiről van szó, de nem a dolgok színét, hanem rendre a fonákját mutatja be ez a mű A-tól Z-ig, s ha jól számoltam, „mindössze” 581 szócikkben. Az előszó szerint a mű *„Tartalmazza mindazon hazugságok összességét, melyek a modern élet, a Gazdaságkor gránittalapzatát képezik. Benne van, ami undok és elviselhetetlen, mégis édes, és csináljuk, bárha rondasága szemünket szinte kiszúrja, mégsem tudjuk levenni róla. (...) Megmutatja, miért nem érti magyar a magyart, ugyanakkor segít eltévedni lelkünk meghitt, benső zűrzavarában is. Szócikkei házilagosan gyarapíthatók, kiegészíthetők.”* S ezt a célt szolgálja a könyv végén Az Olvasó jegyzetei cím s az üres hely. A könyvecske szerves részét képezik Banga Ferenc grafikus iniciáléi minden betűről, pontosabban betűszörnyetegről. Embert, ördögöt és tintapacnit egyaránt formázó árnyképek sora mutatja azt az aberrációt, amelyet a szócikkek kifejtének.

A könyv mottója is kétélű: *„Ó, nem kell ezt annyira komolyan venni, ez csak az élet, te!”* Az élet a maga álságaival, szemléletével, amely minden igazi értéket „elavult”-nak tekint, s

minden hamisat modernnek. Okkal hivatkozik a szerző az előszóban *Eufémia* című regényére (1983), s hivatkozhatna más munkáira is, valóban azok világszemlélete szervezi egész művé e „nagyszótárt” is. E szemlélet lényege az, hogy az emberiség történelme igen régóta tévúton halad, s a valódi életértékek mind tragikusabban szorulnak vissza, olyannyira, hogy a helyzetet már csak a groteszk, a szatíra vagy esetleg a fantasztikum érzékeltetheti. A valódi értékek erkölcsi jellege, s a Bibliára, a kereszténységre utalók. A nagyszótárban mindezek elavultként jelennek meg, s a középpontba a tudomány, a termelés és a piac „szentháromsága” kerül, melékistenként a reklámmal. Főként a piaczgazdaság és az általa gerjesztett fogyasztói szemlélet válik a bírálat tárgyává, s terméke, a fogyasztó maga, a konzumidióta, a „*Modern Ember, aki szenvedélyes Fogyasztói mértéktelenségével fönntartja Gazdaság szakadatlan fejlődését, melynek célja Fogyasztói mohóságának kielégítése.*” Ugyanílyen erőteljes elítélés tárgya a „*Létezett Szocializmus*” és a marxizmus ideológiája is. Senki és semmi nem menekülhet: az „*Osztálytársadalmak*” mindegyike megkapja a magáét, s meg az államformák is: a demokrácia és diktatúra is. A „*Reálpolitika annak megvalósítása, Áldozatok és Kompromisszumok árán, aminek nem lenne szabad megtörténnie*”, s a „*Választás titkos, Demokratikus eljárás, melynek során a Nép felséges hatalmát gyűlölt sanyargatói sanyargatják. Nem érti, hogy miért.*”

Ebben a világban a „*Hét főbűn hazaszeretet, mértékleteség, monogámia, lelki éberség, hit, remény, szeretet – egyszerűsmind Veszélyes szavak.*” E könyvet olvasva talán még a kíméletlenül kifigurázott „konzumidióta” is belátja, hogy nem rendjén való a létező világ felfordultságának ez az állapota, s hogy mégiscsak jó volna keresni valamiféle harmadik utat, amelyik megőrzi, illetve visszaperli az embert az eredendő-en lényegéhez tartozó erkölcsi értékek számára.

1994

Törökkő

A többféle műfajban otthonos s regényíróként is sokarcú Czákó Gábor legújabb munkája regényeinek abba a vonulatába tartozik, amelyik a jelen és a közelmúlt magyar valóságát faggatja. A korai szociografizáló törekvésektől messzire elkanyarodva, de abból, és sok másféle hagyományból is merítve alkotja meg azt a közlésformát, amelyik világismeretének és eszméinek kifejtésére a leginkább alkalmas.

Törökkő egy hajdani falu neve, amely kisváros, majd Budapest része lett. Két család s még jó néhány más alak szenved, szeret, ügyeskedik, szerencsétlenkedik, azaz él a regényvilágban, amelynek fő ideje a jelen, de belejátszik mindaz, ami 1945 óta történt, s elmosódottabban az is, ami a régebbi időkben. Vannak központi szereplők, főhős még sincs, s láthatóan tudatos írói választás miatt. Nem egy helynek, egyetlen idősíknak, egyetlen – vagy több – személynek van kitüntetett szerepe, sőt végső soron mindezek másodlagos jelentőségűek. A helyszín mikrorealista rajzú szinte, ugyanakkor mitikus jellegű is. Az időpont számos elemmel egyértelműsített, konkrétsága mégis szekundér fontosságú. Az emberek mind karakteres figurák, valamilyen magasabb szempontból mégis szinte egygyé mosódnak.

Az írói világ legizgalmasabb kérdése az, miként látja az embert, s e látásmódot miként érvényesíti. Czákó regé-

nyeiben két tendencia érvényesül: egyszerre látja az ember minden hibáját, bűnét és a megtisztulás, megigazulás lehetőségét. Így részben szinte kegyetlenül és könyörtelenül szemléli figuráit, olykor mintha egy panoptikumban járnánk, de legalábbis a különös, a különleges és a különc alakok körében, máskor meg a szeretet válik meghatározóvá, akár ugyanazzal a személlyel kapcsolatban. Így olyasféle groteszk regényvilág formálódik, amelyben a groteszk nem válik abszolúttá, ellenkezőleg, fel is oldható: a torz esendővé, az meg szeretetre méltóvá válhat a krisztusi megbocsátás jegyében. Az élet legalapvetőbb gondja ugyanis annak minősége, s mindez egyúttal út Istenhez, s ezért lesz a regény központi motívuma a Miatyánk, az ima, amelyet úgy kell elmondani, hogy utat lelhessünk a valódi léthez.

1994

OLÁH JÁNOS
A prózaíró világa

A több műfajú szerzőnek 1977 óta négy prózaköte-
te jelent meg mintegy 1400 oldalnyi terjedele-
ben, s ehhez hozzájön még mintegy 200 oldalnyi újabb
elbeszéléspublicáció lapokban. A közel két évtizedes jelen-
lét s a mennyiség is már-már életművet sejtet csak ebben
a műnemben is, mégis Oláh János neve rendkívül ritkán
hangzik el, amikor újabb prózákról esik szó. Igaz, a köl-
tészeti áttekintések sem tüntetik ki figyelmükkel. Munká-
inak kritikai visszhangja is árulkodóan beszél minderről.
A *Közel* 1977–78-ban még feltűnően sok kritikát kapott,
szám szerint 16-ot, igaz, ebbe belejátszhatott az is, hogy
ekkor még szokás volt minél több új prózai műről írni, a
pályaindító kötetekről is. A *Közel* folytatása, a mű második
része, a *Visszatérés* két év múltán már csupán négy orgá-
numot és kritikust foglalkoztatott, s erre a divat lanyhultán
túl még az sem lehet igazán érv, hogy az első rész sokakat
elkedvetlenített, mert még az sem írt feltétlenül a *Vissza-
térés*ről, aki az első részt dicsérte, s az sem, aki reményét
fejezte ki, hogy a második rész értelmezi és átvilágítja job-
ban az elsőt is. Ezek után az egészen más írói módszerű
Az Örvényes partján c. novellafüzér (1988) mérsékelt fo-
gadtatása nem is volt meglepő, amiként az sem, hogy egy
interjúban az alkotó rezignáltan nyilatkozott a publikációs

nehézségek és a kritikai visszhangtalanság tükrében az írói munka értelméről.

Való igaz, amit a legtöbb bíráló szóvá tett: a *Közel* nehéz, a figyelmet maximálisan igénybe vevő olvasmány. A *Visszatérés* ehhez képest jóval oldottabb, cselekményesebb építkezését viszont már szinte nem is volt kinek rögzítenie – mert talán el sem olvasták. S e két mű valójában egyetlen egész, tehát igazán csak az egész értékelhető. A szétválasztásnak és a kétéves csúsztatással való megjelentetésnek kizárólag kiadói okai voltak, az előbbiek alapján sajnos azt kell megállapítani, hogy ennek következményei eléggé szerencsétlenek lettek. Az a tény azonban, hogy egy regény kétségtelesen nehéz olvasmány, s hogy vitatható megoldásai vagy vitatható eredményű megoldásai is vannak, akármekkora is ezek mértéke, még nem teszi a regényt magát elutasítandóvá. Különösen ha úttörő jellege kitetszik. 1977 táján azonban ennek a fél regénynek inkább a torzó, mintsem úttörő voltát érzékelték leginkább. Írásban csak Angyal János, a *Kilencek* antológiáját is szerkesztő nemzedéktárs, valamint Határ Győző voltak egyértelműen elismerőek, tehát ha úgy tetszik, a leginkább „elfogult” jóbarát és a Londonból a „legtárgyilagosabban” ítélni képes, két nemzedékkel idősebb író. A többiek vagy elutasítóak voltak, vagy tanácstalanok, egyrészt-másrészt értékelőek. Érzékelték ugyanis, hogy profi munkáról, erőteljes poétikai és nyelvi kidolgozottságú műről van szó, ugyanakkor majdnem olvashatatlanok, tévutakon bolyongónak, nem epikai műnek látták a regényt, s leginkább azt a „felmentést” találták ki, hogy költő munkája ez, azért ilyen. S ezért is váltak felszabadulttá szinte a bírálók, amikor a regény szép prózastílusáról, prózaversszerűségéről szóltak.

Ha már próbáljuk mérlegre tenni a *Közel* és a *Visszatérés* együvé tarozó köteteit, egyértelmű az úttörő, a kísérleti jel-

legük. Tendenciájában nem magányos törekvésekről van szó: a hetvenes évek magyar prózája tudatosan és többféleleképpen is törekedett az újszerűsége. Voltak csoportként, irányzatként jelentkező tendenciák, s olyanok is, amelyek a jelentkezés éveit során szerveződtek irányzattá. Oláh János kísérlete annyiban magányos, hogy nem csatlakozik sehová azon túl, hogy a *Kilencek* egyike, ám e csoportot költői törekvések kovácsolták össze, s azon belül sem feltétlenül poétikaiak, amit az is mutat, hogy Oláh János költészete is egészen egyéni arculat az *Elérhetetlen föld* alkotóinak körén belül is. S epikájának ez a társtalansága is oka lehet a visszhang csekélységének.

Mik is hát e regénykettős legfőbb újszerűsége törekvő elemei? Elégge hosszú a sor, s előjáróban le kell szögezni, hogy külön-külön ezek az elemek már többnyire megjelentek vagy megjelenőben voltak epikánkban e regény megírásának időszakában, tehát 1968 után. A leginkább szembeötlő a cselekményesség radikális háttérbe szorulása. Ez azonban nem valamiféle öncélú vagy ötletszerű játék, hanem az írói témaválasztásból és anyagkezelésből következik. Az önvallomás szerint e mű „tulajdonképpen egy stilizált gyónás, de nem önéletrajz. A szimbólummá lényegített öntudat regénye.” A cselekményesség helyébe ezért tolul a reflexió, az irodalmunkban megszokott és sokak szerint túltengő szociografikusság helyébe a belsőre figyelő lélekrajz. S a cselekményszegénység és a tudatra koncentráció úgy is szervesen utal egymásra, hogy aki gyón, a főhős, az elbeszélő alakmása, a létezés egyik fő gondjaként éli meg a cselekvésképtelenséget, a gondolat és a cselekvés közt feszülő nemegyszer drámai távolságot, s a cselekvés kétes, többértékű és többértelmű hatását is. Mindennek különös feszültségét fokozza, hogy a vallomástétel, a gyónás rendre a szubjektumra koncentrál, ennek van természetes hagyo-

mánya, Oláh János regényében viszont igen erős az objektivitásra törekvés. A főhős-elbeszélő egyrészt arra tesz kísérletet, hogy minél pontosabban rögzítse a látható világot, méghozzá nem annak tág horizontját, nagy összefüggéseit, hanem a részleteket, az apró, hétköznapias jeleneteket, történéseket, amelyek emberiek, természetiek, élők és élettelenek egyaránt lehetnek. Ez utóbbi különösen szembeötlő: megnő a tárgyak, a dolgok szerepe, az önmegismerésnek nemcsak kellékei, hanem formálói is lesznek. A megfigyelő állás- és nézőpontja ez, s talán ebben mutatkozik meg legtisztábban az igazán gyermeki. Másrészt a belső világ ábrázolásában is kulcsszerepű az objektivitás: a kintet nem lehet, nem szabad másként szemlélni és megítélni, mint a bentet. Egy szubjektum jelenik meg, „a szimbólummá lényegített öntudat”, de ami a főhősnek a legelső emlékképektől 14 esztendőig tartóan bemutatott életútján a lehető legszemélyesebben átélt és megszenvedett, s amire a lehető legérzékenyebben és legeggyütérzőbben reflektál, a szétválasztást szinte lehetetlenné is téve a felnőtt visszaemlékező-elbeszélő, mindazt egy másik „énje”, az írói minél szikárabban, tárgyyszerűbben közelíti meg.

Már ebből is következik az elbeszélői én tükörszínjátékszerű többarcúsága. Szó sincs itt már a szociografikus típusú epika mindentudó elbeszélői nézőpontjáról, az alapszólam a meditáló, a kereső, a bizonytalan elbeszélőé, ha a főhős-alakmásra tekintünk, viszont az író-elbeszélő nemcsak azonosul a felnőtt-visszaemlékező-rekonstruálógónó elbeszélővel, hanem hozzá képest valami többlettudással is rendelkezik, amit a regény első olvasásra túlbonyolítottnak mutakozó és furcsának tetsző című előhangja, a *Közzjáték* sokoldalúan kifejez. Ez az elbeszélő mintha már túl volna „jón és rosszon”, mintha már a „semmi ágán” ülne, megterhelve még azzal is, hogy rejtélyessé vált már

az is, hogy mi a jó és mi a rossz, alapvetően tehát a létezés értelme a kérdés. „Élünk, miközben megtörténhet akármi” – közli már a legelső oldal, s már előtte ott a mottó Ortegától: „Élni annyi, mint különböző lehetőségek között habozni.” A személyiség helyzete kétséges, eltévedt, elbukik, az emlékek is töredékesek, nincs egész s „a részletek között a semmi mindent felülmúló közönye fészkel, semmi nincs...” A vallomástevő- és az író-elbeszélő azonban ugyanazt teheti csak: „Elindulok mégis, naponta kioldom a vitorlákat, kiteszem arcomat a szélnek, és közben közelebb kerülök, egyre közelebb, csak ha messze, előre nézek, célom – talán nincs is ilyen – irányába, akkor érzem úgy, hogy egyre távolodom. (...) Minek hát akkor ez a reménytelen erőlködés, megtudni, hogy mikor, hol tettem, amit tettem, ki vagyok, minek, hiszen ha befolyásolhat valamit – nem valószínű – ez az igyekezet, csak ronthatja esélyeimet, ha vihet valahová, csak hátrafelé, a megsemmisüléshez vihet közelebb, vagy azt mondod, ha előre mennék, akkor se várna más?”

A cselekmény visszafogottságából következik az is, hogy az epikában, sőt egész irodalmunkban oly nagyfokú történetiség-központúság is csekélyebb szerepet kap itt. Története a személyiség formálódásának van elsősorban, s történetisége is ennek lehetne, de e mű jellegéből következik, hogy elsősorban lét- s nem történetfilozófiai igényű. Olyan létfilozófiai nézőpont mutatkozik meg azonban, amelynek számára nem valamiféle elvont spekuláció következtében válik kérdésessé a lét értelmessége, hanem bemutatott és elemzett történelmi tapasztalatok alapján. Pontosabban: a felidézett életszakaszbeli gyermek történelmi emlékeire rakódik rá az 1956 utáni 12 esztendőnek az elbeszélői szemléletet meghatározó élettapasztalata a regény 1968-as elkezdéséig, s nyilván a további, az egzisztenciális és az írói pálya alakulása szempontjából legalább annyira fontos

évek is „beleépültek” az elbeszélő, s azon keresztül a főhős tudatába.

Már az eddig felsorolt, a műből célkitűzésként kielemezhető sajátosságok is szinte megoldhatatlannak mutatkoznak elvileg. S gyakorlatilag sem könnyű a helyzet. A teljes körű emlékidézés eleve lehetetlen, s még ha csak a lényegeseket próbálnánk újraélni, akkor is abszurdum volna ezt a 2–14 éves életkorra vonatkozóan megtenni. Egy külső folyamatos megfigyelő igen sok dolgot feljegyezhetne a növekvő gyermekről, ám éppen a tudatába nem bújhatna be, s könnyen lehet, hogy éppen a leglényegesebb dolgok maradnának rejtve előtte, bármily kiváló pszichológus is. A felnőtt viszont nem képes folyamatosan visszaemlékezni kisgyermekkorára, s az sem biztos, hogy amire emlékezik vagy emlékezni vél, az valóban úgy is volt, hogy ő látta olyannak az adott dolgot, jelenséget, s nem húsz-harminc év távlatra módosít, s esetleg éppen másoknak, családtagoknak hajdani emlékei befolyásolják az objektíven rekonstruálhatatlan emlékképeket.

A lélektan szerint az ember általában nem emlékszik vissza 3 és fél éves koránál régebbi időre, másrészt eléggé eltérő jellegű és tudati szintű fejlődési szakaszokat különböztetünk meg a későbbiek során is. A regényíró ezt elméletileg nyilván pontosan tudta, s úgy gondolom, ennek látványos bizonyítéka, hogy az első rész, a *Közel* nagyobb fokú töredezettségét a második részben sokkal szembeötlőbb folyamatosság, cselekményesség váltja fel, ez ugyanis pontosan megfelel a kisgyermek- és kisiskoláskor, illetve a korai kamaszkor fejlődési szakaszainak is, ugyanakkor megfelel a felnőtt emlékidézési képességének is. Az is furcsa volna, ha a kisgyermek igen lassan kifejlődő s viszonylagos érvényű időtudatának helyét e regényben az emlékidéző szigorú kronológiája váltaná fel. Lélektanilag hiteles

az is, hogy e regényt igazibb időrendiség inkább csak a második részben szervezi, bár az első részben is pontosan tudhatjuk, hogy a második világháború utáni években járunk, ez inkább az olvasó művelődéstörténeti ismeretei alapján nyilvánvaló. Ugyanakkor a *Közelben* megjelenik néhány olyan emlékkép is, amelynek kronológiai helye a *Visszatérésben* lenne, fordítva viszont ez nem figyelhető meg, s ez is az emlékezés jellegzetes sajátossága.

Természetesen nemcsak a gyermeki időérzékelés lassú bontakozásának tudása hatja át e regényt, nemcsak ez a probléma, hanem sokkal inkább a felnőtt időérzékelése. Egyrészt az emlékező: rendre beleütközik az emlékidezés hézagosságába, pontatlanságába. Másrészt az elbeszélő-íróé, akinek szemléletében a lét ugyan a kezdő- és a végpont közé van bezárva, de ezen belül az állandó jelen, s ebből következően a lényegi mozdulatlanság számára a meghatározó. Így még érthetőbb, hogy gyermek-alakmását a cselekvéskorlátozottság és -képtelenség jellemzi.

S az emlékidezés korlátozottságának törvényszerűségei arra is ráirányítják az elbeszélő figyelmét, hogy maga az elbeszélés is bizonytalansági tényezőktől áthatott és így korlátozott. Kérdéses a megragadhatóság, a tudati, a nyelvi megfogalmazás, ugyanúgy szinte, mint a csecsemő számára az, hogy el képes-e érni egy tárgyat, s ha igen, képes-e megragadni s meg is tartani ujjai között. A gondolat és a cselekvés kettősségével lényegében rokon kérdéskör ez, s igen jellemző ez ügyben egy interjúrészlet is, amelyben a kérdés az első írásokra vonatkozik: *„Az időpont meghatározásával alighanem azért vagyok bajban, mert a fejben-írás és a papíron való írás összekeverednek az emlékezetemben. A legelső válságélményeimnek egyike is ez volt: a fejben kialakult lázas és sokszínű agyszülemények milyen hideggé és élettelenre dermednek a papíron. Csak igen lassan sejtettem*

meg valamit a belső írás és a papírra kerülő szöveg közötti hajszálcsovésség összefüggéseiről.” A bírálatok élettelennek, „unalmasnak” éppen a regény tudatleíró részeit tartották, megszerkesztetlennek pedig regényegészbe illeszkedésüket, illetve azt, hogy a gyermeki és a felnőtt tudat nem kellően választódik szét. Van ebben igazság, hiszen a gyermek nem kicsinyített felnőtt, ám ha visszaidézzük, hogy a szerző a „szimbólummá lényegített öntudat regényének” nevezte művét, akkor ezen a szimbolikus síkon másodlagosak lehetnek az emberi tudat fejlődésének ugrásai, már csak azért is, mert a másság lényegét a felnőtt amúgy sem képes soha visszaidézni. S a felnőtt tudat természetesen emlékszik vissza azokra az elemekre, amelyek éppen felnőtté válásával vannak szoros kapcsolatban pro vagy kontra.

Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a szerző e regény írása közben magát a regényírást is tanulta. (Módszertanilag hasonló ez a folyamat azzal, amit Déry Tibornál figyelhetünk meg *A befejezetlen mondat* c. regénynél.) A Közel így egy tanulási folyamatot is rögzít, s innen magyarázható talán leginkább a szerkesztés, az arányosság, a cselekményesség, az elvontság néhány buktatója. A *Visszatérés* mindezekre már alig ad példát, igaz, ezt az is segíti, hogy a gyermek hős eljut abba az életkorba, amelyben kezd kialakulni a majdani felnőtt tudatvilága, problémaköre, gondolkodásmódja, etikai szemlélete.

A mű tudatregény, s mint ilyen, fejlődésregény is. Van egy nagyjából következetes kronologikus rendje a háború végétől 1956 őszéig, tehát a főhős kétéves korától nyolcadikos koráig. De van benne egy reflexiós fejlődésregény is, amelynek – a regényben meg nem mutatkozó – ideje a regényírás több esztendeje 1968-tól, s amely párhuzamos nagyjából a kisgyermek fejlődésével. A gyermek eljut addig, hogy vízért menve az utcán majdnem agyonlövik, a véletlen

menti meg életét. Eljut a felismeréshez, ami az emlékezőé is: „Meghalni és élni egyformán nehéz.” Nehéz élni, hiszen az ember bármilyen közel hajol is az emlékekhez, önmagához, a világhoz, a kezdethez, a tudathoz, a visszatérés csak feltételes lehet, igazából nincs rá mód. A tudatunk se képes rá, a társadalom se teszi lehetővé. Nincs éden, nincsen bűnbeesés előtti állapot, s amit esetleg annak vélnénk, az is csak a képzletünkben az. Hiszen ami valamennyire is édeni lehetne, azt ott kell hagyni, azt elveszik, lehetetlenné teszik. Édeniek lehetnének a gyermekkori falusi nyarak a nagyszülőknél, de szeptember mindig véget vet ezeknek. Édeni lehetne a játék, de az erőszak, a többiek rosszasa, gonoszsaga rendre szét-dúlja a kisvilágot. Micsoda öröm a megfelelő faág kiválasztása, nagy munkával a levágása, megfarigcsálása, s mindez semmibe fordul, amikor a nagyobbak erővel elveszik tőle, s még meg is verik. Elképesztően magányos a regény gyermek hőse, s aligha vélhető, hogy csupán felnőtt magányát vetíti vissza. Szociológiailag és lélektanilag is motivált e magány: a túl sokat dolgozó, ám szegény szülők, a testvérnélküliség, az iskolában a jótanulóság kiváltotta magány, a testi gyengeség vagy ügyetlenség. A főhős mind gyakrabban lesz mások céltáblája: testileg és lelkileg is kudarcok sorozata már az élete, főként a második kötetben, ahol a cselekmény szintjén szinte csakis negatív élmények rögzülnek, egyre radikálisabb egzisztenciális fenyegetést is jelentve. A főbb elemeket sorra véve: tanúja falun egy titkos disznóölésnek, majd egy bőröndnyi hús illegális hazaszállításának fővárosszéi otthonukba. Apja részeg lesz, őt is elveri, majd meg is akarja ölni mérgében. Elveszik a botját, alaposan elverik. Véletlenül fültanúja lesz anyja és egy szomszédasszony beszélgetésének, amelyből megtudja, miért nincsen testvére: „Nem köll gyerek, elég bajunk van ané'kül is. Untig ölég ez az egy.” Ráébred a szexualitásra, „paráználkodik”, de nincs ereje

meggyónni, s így méltatlanul áldozik. Az iskolában nem tud felelni, megkukul. Később meg az énekórán nem képes énekelni. Ezért orrba veri az egyik csúfalkodó osztálytársát. Az igazgató ki akarja rúgni az iskolából. Másnap kitör a forradalom, amelyben majdnem elpusztul. E sok-sok kudarc azonban nem szétmorzsolja a személyiségét, hanem éppen: megformálja. A kietlenséggel számot vetővé, ám a vitorlákat minden nap kioldóvá. Hiszen bár a kudarckok a dominálni látszóak, ott van az első részben a nagyapai kovácsműhely feledhetetlen jelenete, s a segítő kisfiú a nagykalapáccsal. Aztán a rajzolás-festés megérezett-megértett felelőssége. A második részben a botkészítés öröme, a faluszéli erdőben való csatangolás, a természet szépségének felismerése, majd az olvasás, a képzelet működtetésének izgalma. S minde- nekelőtt és -felett: maga az életben maradás, az életre terem- tettség minden kudarc ellenére is. S ennek végső bizonyíté- kát maga a regény adja, hiszen a visszaemlékező elbeszélő minden kételye ellenére is megalkotja a stilizált gyónást, a regényt, amely semmiképpen nem kudarc.

A *Közelben* az elvontság-jelképeség került túlsúlyba a tárgyias életanyaggal szemben, a *Visszatérésben* kiegyensú- lyozott volt e két tendencia aránya, a következő regény, *Az őrült* viszont a tárgyias-cselekményes életanyagot tette meg fő regényszervezővé, mintha csak megfogadta volna a *Közel*t illető bírálatokat az író, holott elsősorban nyilván nem erről van szó. A figyelmes olvasó ugyanis könnyen észreveheti, hogy *Az őrült* főhőse, Süket Sándor több szempontból is ol- dalági rokona az előző regénypár vallomástevőjének. Az el- beszélő-író szemléletmódja lényegében azonos a korábbi- val, ám ez az elbeszélő nem alakmása a főszereplőnek, még ha sok szempontból rokonszenvez is vele. Nem önvallomás, hanem nemzedéki vallomás ez a regény, miként *Czine Mi- hály* helyesen megállapította, s azon túl is a mindenkori sze-

rencsétlenek, megalázottak, életből kiszorulóok pusztában szétfoszló segélykiáltásának megörökítése.

Így a regénycím valóban nem túl szerencsés, hiszen az egyetemista fiú nem örült, még pillanatnyi elmezavarról sem beszélhetünk, s bár gyilkossá válik, azt sem „jogos felindultságában” követi el, inkább véletlen balesetről beszélhetünk: dulakodás közben az áldozat a radiátorba veri be a fejét végzetes erővel. Nem örült a diák, hanem balfácán, felesleges ember, és sem ő maga, sem az elbeszélő nem dönti el egyértelműen, hogy ez alkati dolog-e nála vagy inkább a kor politikai-közéleti helyzetéből következő kényszerdedtség. Az bizonyos, hogy mindkettő szerepet játszik. Szociológiailag nehéz sorsú e fiú. Egy külvárosi odúban húzódik meg nyomorgó nagynénjénél, majd albérletbe költözik, ugyancsak külvárosban, de mintha ezzel kezdetét vehetné valamiféle kiemelkedés. Véletlenül találkozik gyerekkori iskolatársnőjével, kapcsolatuk szilárdná válik, sőt gyerekük is lesz, s a magzatot éppen Sándor kívánta mindenáron megtartani. Inkább félbehagyja tanulmányait, dolgozni megy. Azonban munkahelyén nem képes alkalmazkodni, s azt is kategorikusan kijelenti, hogy nem, s hogy miért nem lép be a pártba. Tegyük hozzá, hogy a történet a hatvanas évek első felében játszódik (s nem a hetvenesekben, mint némely kritika vélte), s ebben az időben a KISZ, a párt, a mozgalmi munka még meghatározó volt az érvényesülés szempontjából. Érthetően húzódózik tehát az erkölcsi értékekre kényes, a karrierizmust elítélő főhős mindazoktól, akik inkább csak érvényesülni akarnak. „Érthetetlen” azonban meglehetősen nagyfokú tehetetlensége, enerváltsága, cselekvésképtelensége. Nem lélektanilag, hiszen vannak ilyen emberek, s még az is lehetséges, hogy nagyon mélyről indulva is bejutnak az egyetemre, s éppen ott roppannak össze lelkileg. Süket Sándort azonban nem valamilyen hirtelen megrázkódta-

tás éri, s vannak benne késztetések arra, hogy megfelelően válaszoljon változó helyzetére. Lényegileg mégis az alkalmazkodásképtelenség alkatának legfőbb vonása, s az ezzel szorosan összefüggő élheteretlenség. Az albérletet, majd talán a nyaralót is, ahova a szülészetről viszi családját, maga szerzi, de ezen túl szinte semmiben nem igazán kezdeményező, kivéve a gyerek vállalását. Voltaképpen Mari csábítja el őt, majd ott is hagyja gyerekestül. A főbérlo felesége, Éva aszszony az, aki pártolja kapcsolatukat, s elintézi, hogy férje, Döme is beleegyezzen, hogy a lány is odaköltözzön, s hogy eltartási szerződést kössenek. Egyetemi barátja, Nagy szerez neki alkalmi munkát is meg komolyabbat is, amikor kimarad az egyetemről. Újabb bonyodalmak után Döme beszéli rá arra, hogy ne hagyja magát kisemmizni a lakásból, hiszen nem a becsület, hanem a győzelem a fontos: „Az igazság mindig annak az oldalán van, aki győz.” Ezért szánja rá magát Süket, hogy leszámol Döme új feleségével, Mici-kével, aki eltüntette, mint kiderült, az eltartási szerződést, így válik gyilkossá, győztes helyett még ebben az ügyben is s most már talán mindenben vesztesé. Győztes csak abban lehetett, hogy döntésétől is függően született egy gyerek, aki most már nyilván soha nem fogja őt az apjának tekinteni, s ő maga sem tekintheti többé a fiának. Nemcsak élet-halál kettősségében függ össze azonban a gyerek és az öregaszszony sorsa. Süket igazi bajait is a gyerekvállalás indítja el, olyan feladatra vállalkozik, amilyent képtelen hathatós társadalmi segítség nélkül megoldani, s ilyen segítség nincs, illetve amennyire van, azt ő nem képes felkutatni és elérni. S lélektani értelemben talán már az egyetem végzése is meghaladta képességeit.

Nyilván lehetne rengeteg „tanácsot” adni Süket Sándornak, hogy mi mindent csinálhatott volna másképpen, milyen lehetőségeket találhatott volna a hatvanas évek ele-

jén is, amelyekkel elkerülhette volna a vesztes pozícióját, hiszen ennyire vesztesé azért szerencsére kevesen váltak. Igaz, megvan ennek az ő esetében a családi determinációja is. Nagypapját megkínózták, megalázták, hogy lépjen be a téeszbe. Apja segédmunkásként lett 1956-ban a munkástanács tagja, véresre verték a rendőrök, nyugatra szökött vagy a határon agyonlőtték, nem tudni. Ezért sem akar a politikába keveredni, s ezért gyanús a számára mindenki, aki érvényesül. (Nem egészen érthető viszont, hogy ilyen rossz káderlappal miként lehetett egyetemistává.) Az író azonban nem a főhős érvényesülésének, hanem kudarcorozatának útját kívánja felmutatni. A szimbolikussá lényegülő kudarc regénye *Az örült*, s nem azért, hogy a világ totális gonoszságát mutassa föl. Hiszen vannak itt emberségüket, romlatlan erkölcsi érzéküket megőrző alakok is, mint Örzse néni, Sándor nagynénje, akinél korábban lakott, Éva asszony még inkább, aki szinte jótevő angyala, okkal siratja meg hát, amikor meghal. Igazából a mogorva, különc Döme is megszokja, s szinte meg is szereti őt, ezért szeretné kórházi betegágyán azt, hogy a lakás ne a második felesége legyen, akinek, már látja, csak a lakás kellett, hanem a fiataloké. S Mari sem rossz teremtés, csak gyenge ő is, s miként a fiúról, róla sem tudjuk meg, hogy a hangulati-érzéki fellángolásokon túl mi volt kapcsolatuk alapja. Mindketten szenvedtek a magánytól talán, de kapcsolatuk igazából sem szerelemnek, sem szövetségnek nem mutatkozik.

Az elbeszélő a kudarc-sorsképlet felmutatásával nem általános világmodellt kíván megrajzolni, inkább elemzésre próbálja készíteni az olvasót. „Használati utasítást” is ad: *„Segíts megfejteti, ezt kérem tőled, aki egyszer talán beletúrsz e romlékony lapokba, ne várj kinyilatkoztatást, hízelgést, haragot, bosszantást, izgalmat, szemforgatást, semmit se tőlem, az igazat se, ha várhatsz valamit, azt csak*

magadtól várhatod. Segíts megfejtetni, ennyit kérek, segíts, ne ezt az írást, ezeket az eltévedt mondatokat, önmagadat, nem többet és nem kevesebbet, ennyit kérek, önmagadat!” Ez volna az, ami Süket Sándornak nem sikerült? Nem, ő meglehetősen tisztában volt önmagával, csak azt nem tudta, csak arra nem volt képes, hogy változtasson személyiségén, hogy életrevalóbbá váljon, a kifejezésnek erkölcsileg még el nem ítéltető értelmében. A főhős beszélő neve nyilván arra is utal, hogy az ilyen ember a közvélemény szemében süket alak, szerencsétlen fráter, akinek még a magához való esze sincs meg. Mindennek azonban nemcsak pszichikai, hanem társadalmi determináltsága is van, következésképpen felelőssége. S a regényben megmutatkozó társadalom nem biztosítja a többség számára a normális emberi létfeltételeket. Döme azon borong, hogy mint nyugdíjas régi értelmiségi kénytelen albérlőt fogadni, hogy megélhessenek, Sanyi s más fiatalok viszont azon, hogy nem fognak soha lakáshoz jutni normális módon. Munkahelyek ugyan vannak, de aki ügyefogyott, annak nincs érvényesülési lehetősége, csak ha van annyi esze, hogy mozgalmárrá váljon. A hatalom viszont az ördög mesterkedése, akkor már jobb ott maradni, ahová kijelölték a helyedet: *„Fejjel a falnak miért rohannál? Vagy azt hiszed, különb vagy, ha vakmerőn fordulsz föl? Túrjem inkább, hogy akik a hatalmat bitorolják, a hatalommal nap mint nap visszaélnék, arcul köpjének? Igen. Túrj, ha egyszer túrni kell! Nem, ez sem kevesebb, mint csaló eszmék után loholni, vagy esetleg kihasználni őket.”* Így medítál a főhős az éjszakai szénlapátolás után a gőzfürdőben, s e nézetekkel az elbeszélő is rokonszenvez.

Az őrült lapjain karakteres epizódfigurák jelennek meg, jóval karakteresebbek is, mint a főhős. Érthető, hiszen az ő esetében funkciója van az elmosódottságnak. Örzse néne,

Döme, Éva, Micike, a második feleség és annak családja, Sárrika, a titkárnő, vagy akár a karrieristává váló diáktárs, Nagy is hiteles figurái a hatvanas évek világának, amelynek atmoszférája elsősorban rajtuk keresztül mutatkozik meg. Az a világ, amely szétszakíthatatlanul behálózta a főhőst, aki már kezdetben meg tudja fogalmazni célját és annak lehetetlenségét is: „légy, amivé lenned kéne, amivé lenned nem lehet”. Tudja azt is, hogy „Másnak akart látszani, nem annak, annak semmiképpen sem, aki volt”. S Mari terheességéről értesülve „úgy érezte, mintha csak most nyílt volna rá a szeme mindarra, amivel eddig nem törődött, most találta volna magát először szembe megszokásainak mulékony fényével, most ébredt volna rá, hogy minden, de minden jóvátehetetlenül egyszeri. Haladékat kérni, megállni, dédelgess bármily hazug reményt, lehetetlen. Kapkodva, futtában kell odahagyni mindent az idő és az időtlenség örökös zavarában, de talán így természetes.” S ez a tudatába nyilalló felismerés válik végérvényessé a zárójelenetben, a gyilkosság után.

A *Közel* és Az *őrült* a két szélső pólus Oláh János tudatregényei között, a *Visszatérés* pedig az „arany” középút. Ilyen úton járnak az elbeszélések is, Az *Örvényes partján* novella-füzére azonban nem egy tudatregény mozaikjaként írható le, hanem egy hagyományközelibb társadalomrajz összetartozó, mégis önállóan is megálló képeiként-jeleneteiként. Összefüggés mégis van, főként a *Közel* – *Visszatérés* és az elbeszélések között. Az *Örvényes* egy faluszéli patak kiszélesedő és elmélyülő, veszélyes része, maga a falu, Avaskér pedig ugyanannak a gyermekkori világnak másfajta lenyomata, mint amellyel a regénypárban ismerkedhettünk meg. A kor is ugyanaz, 1945 és 1956 közötti, s csak néhány írás lép az időben hozzánk közelebb. Érvényes ez azokra az elbeszélésekre is, amelyek a kötet (1988) publikálása óta

jelentek meg, s amelyek részben szintén az Örvényes partján játszódnak, s amelyek nem, abban is sejthető az ottani eredet.

Az *Örvényes partján* történetei valóban kapcsolódnak egymáshoz: egy valóságos, de képzeletbeli nevekkal ellátott tájegységen játszódnak, egy kisváros és egy falu a színhe-lyük, majd kivételesen a főváros is, s a szereplők is részben azonosak. Igen valóságosan jelenik meg a történelmi idő is. Míg a tudatregényekben ez másodlagosnak mutatkozik, itt a szereplők belső világát s cselekedeteit is a kor determinálja, főként az 1948 és 1956 közötti évek. A történelemből tud-ható a Rákosi-kor minden lényeges bűne, ám más az átlag, a tendencia, s más ennek minden egyes konkrét megnyil-vánulása. A „kulákság” megtörése tény, amiként azonban mindez Az *intéző házában* történik, felháborítóan feled-hetetlen. Más az, ha tudjuk, hogy embereket megaláztak és meggyötörtek, s más ennek konkrét esetével élményszerűen szembesülni. Hasonló erejű a *Tücskök, bogarak* (Remetei Kéziratok 9, 1993/2.), amelyben nemcsak elviszik az egyház-szolgát, a klérus ügynökét, hanem a tanácsháza kirakatában is egészalakos karikatúrát készítenek róla, majd büntetésül később kisfiát, akit kitiltottak az iskolából, beállítják a ki-rakatba. Hasonlóan emlékezetes az a jelenet is, amelyben a falu ostoba párttitkára szétszakányoztatja a kastély barokk kapuját, őrtornyát, s a fellelt bútorokat, iratokat tűzre há-nyatja, hiszen ezek a régi világ ócskaságai, s nem ez, hanem „kultúra” kell a népnek. Kacagni lehetne ma már mindezen, ha nem tudnánk, hogy ilyen ostobaság uralkodott és rom-bolt éveken át az egész országban (Az *elveszett hivatal*).

Minden tipikussága ellenére is egy falu, „az én falum” világa jelenik meg a novellafüzérben, de egyáltalán nem Gárdonyi Géza módján. A falu világa ugyan belülről és a szenvedőkkel együttérzően láttatott, de az író nem érzel-

mesen-líraian, hanem objektív-távolságtartó módon jeleníti meg ezt a világot. A falu az övé, de nem líraian és személyesen, hanem elemzően és elbeszélőként. Az én falum tehát azt jelenti: az én írói világomnak a faluja. Már a *Közel* megmutatta, hogy az író még véletlenül sem él a nosztalgizálás lehetőségével. Sem a gyermek-, sem az egyébként ritka természetmotívum, sem a gyakori emlékidéző magatartás nem csábítja erre. Pedig a külvárosi gyermekkorának a falusi hetek-hónapok voltak a mesés szakaszai. Itt azonban nem a gyermek emlékein van a hangsúly, hanem a teljes körű rekonstrukción, amelybe így beletartozik az is, amit a gyerek láthatott, átélhetett és megérthetett, az is, amit az akkori felnőttek, de még az is, amit a mai felnőtt tud és gondol azokról az évekről és arról a faluról, azokról a falvakról. Múlttá vált ez az időszak, történelemmé, de azok számára, akik átérték, megszenvedték, ez a szenvedés el nem feledhető, akik pedig belepusztultak, azok iránt kötelező azoknak az utódoknak a tisztelgése is, akik akkor még nem is éltek. Ezek az elbeszélések sugárzó erővel bizonyítják, hogy a személyi kultusz kora nem „alig pár év” volt csak, még ha a legszörnyűbb szakaszra ez helytálló is lehetne, a hatása sokáig, máig és még tovább is hullámmzó, akkor is, ha az egyén legtöbbször nem is tudja gondjainak ezt az okát.

Az ábrázolt világ tehát a befejezetlen múlté, s ennek érzékeltetésére jó eszköz a novellafüzér mint poétikai forma. Nagyobb kompozíció lehetőségeit sejteti, ugyanakkor mégis a részekre szakadozottságot, a befejezetlenséget magát. Az *Örvényes partján* azonban csak szociográfiai szinten tekinthető a falu meg az ötvenes évek könyvének. A létértelmezés szintjén sokkal inkább az elementáris periféria- és erőszakélményé. A perifériaélmény áthat szinte mindent. Periférián van maga a falu is, ahol az új rend diktáns képviselői szerencsétlenkednek és gonoszkodnak,

hogy minél előbb kitűnjenek és elkerülhessenek innen. Az új rendnek kizárólag romboló tulajdonságaival, döntéseivel ismerkedhetünk meg, a paraszti kultúra, mentalitás szétverésének válhatunk tanúivá. Aki nem válik az új hívévé, azt könyörtelenül eltapossák, lehetetlenné teszik. De nemcsak a hagyományos paraszti életforma sodródik a perifériára s így mély válságba, hanem a falusi-kisvárosi értelmiségi-tisztviselői réteg is. Aki nem érti meg az idők szavát, azt a guta üti meg, mint a *Kölcsönkenyér* ravaszsággal téeszbe kényszerített parasztját, az *Isten báránya* időszódó plébánosát, vagy bolonddá válik, mint *Az elveszett hivatal* postatisztviselője és tehetséges helytörténeti kutatója. S nem kerülhet középpontba a gyermeki lét ártatlansága sem, az sem lehet menedék, mint ezt a nyitótörténet, *Az Örvényes* fuldokló, majd nehezen mégis megmenekülő kisfiúja példázza jelképesen is.

Az egész „régí világ” került a vádlottak padjára a kor irányadó eszméinek alapján, s ebbe a régibe az a kisember is beletartozott, akinek a nevében meg akarták semmisíteni magát a régít, hogy új világ legyen, boldogságot hozó, amelyhez erőszakkal is el kell vezetni a népet. Az erőszak – hol közvetlenül is érintve a személyt, hol korjellemző nyomásként – megnyomorít mindenkit, de leginkább azt a kisembert, akin senki és semmi nem segíthet, hiszen a félelem légkörében nem érezheti még a kisebb közösségek segítő erejét sem. A hősokeket tragédiák, megaláztatások, kényszerű bukások és vereségek kísérik. Kudarccal mindenhol. Kitörni ebből az életből nem lehet, csak belehalni, még annak is, aki földjétől fosztottan a városba megy dolgozni, a vasúthoz (*Foggal, körömmel*). Ám deformálja a hatalom azokat is, akik gyakorolják. Az egész kötetben, de a későbbi elbeszélésekben sincs egyetlen olyan figura sem, akinek valaminő hatalma van, s azzal értelmesen él. A novellák ta-

nulsága is igazolja Az őrült hősenek elutasítását a hatalom bármilyen formája iránt. Az Örvényes kisfiúja végül kimenekül a víz fojtogató szorításából, a természet élni engedi. A befejező történet, a *Fekete öröm* főszereplője már csak hazajár a faluba, mert „varázsereje” van, gyógyító híre kerekedett. Az orvos azonban feljelenti „ellenfelét”, akit megbilincselve visznek el, kis időre le is csuknak. A férfi soha többé be nem teszi lábát a faluba, s ezzel, dacára annak, hogy családja van, nyilván magányossá válik. Volt egy közösség, amelynek szüksége volt rá, s attól elszakították. Elnyelte őt a nagy társadalom örvénye, s bár kibukott belőle, sok reménye már nem lehet. Élünk, amíg a természet és a társadalom ezt megengedi, lehetőségeink igencsak korlátozottak, s ez a meghatározó. Ez a lét nekünk az egyetlen és a legfontosabb, a társadalom egészének azonban csak esetleges és periférikus a nagy számok törvénye alapján. A természet pedig talán nem is tudja, hogy van, majd pedig elenyésszik e periférikus lét, amelynek dilemmái így feloldhatatlanok, s az esztétikai megjelenítés bárminő pontossága is csak ideig-óráig adhat nyugvópontot. Ez a keresőfaggató nyugtalanság, kíméletlenül őszinte önélveboncolás Oláh János epikájának – és lírájának is – leginkább szembeötlő jellegzetessége.

1995

BALÁZS JÓZSEF

Koportos

Rendhagyó pályakezdés a Balázs Józsefé. Az írói önfegyelem és a tehetség egyaránt erre utal. A rendhagyó pályakezdést a gyors egymásutánban megjelenő három kisregény tette robbanásszerűen figyelemfelhívóvá. Közülük a *Koportos* könyv formában másodikként került hozzánk, de legelőbb ezt olvashattuk a *Forrásban*, majd a *Látóhatárban* is. S az írói vallomás is azt mondja, hogy ez a szerzőnek az első nagyobb lélegzetű munkája, eredetében s megírásában egyaránt. Csak sajnálhatjuk, hogy az 1972-ben befejezett munkát nem adta ki mégis előbb a kezéből. Mert a *Koportos* nem csupán Balázs József pályakezdő műve. Jelentősége van az egész mai magyar irodalomban. S bár az eddigi három kisregénynek eltérő a rangsorolása a kritikában, úgy gondolom, hogy ez a műve az esztétikailag legtökéletesebb, a kitűzött szándékot a legteljesebben megvalósító.

Koportos egy vasúti megálló neve, a közelében pusztán egy tanya van, s a temető. Pontos hely- és időmeghatározást nem ad Balázs a regényben, de tudjuk, hogy Balog Mihály, a főhős, 1914-ben született és körülbelül ötvenéves, tehát a hatvanas évek derekán játszódik a történet, egy őszi hétvégén, péntek reggeltől vasárnap éjjelig. Budapesten és egy faluszéli telepen, valahol a Kraszna-Szamos-Tisza ta-

lálkozásánál, ahol Balázs minden eddigi regényhőse élt. S van itt valóságosan is egy Koportos nevű vasúti megállóhely Vásárosnamény mellett. Azért érdekes ez, mert utal a regények közös jellemző jegyeire: a pontos, tárgyias, szociográfiai hitelességű életanyagra, s ugyanakkor ennek az életanyagnak a nagyon tudatos, korszerű írói eszközökkel formált kezelésére. A Koportos helységnév szimbolikus erejűvé válik a regényben. Nemcsak a közvetlen analógia kihasználásával – hogy közelében a temető –, nem annyira a naiv helyi etimológia révén: hogy a koporsó szóból származna a Koportos, s nem is csak a tanyasi ember és Balogh Mihály hangsúlyos temetőbeli beszélgetése miatt, hanem mert a főhős egész történetének, konfliktusainak a megoldatlanságát-megoldását tudja jelképezni a regénycím.

Balog Mihály, akit másképpen sovány Balognak is szoktak nevezni, segéd munkás Budapesten, az útépítőknél. Meghal a felesége, ő hazautazik, hogy eltemesse. Egy ember találkozik a halállal. Ezt az általános helyzetet bontja ki, árnyalja a kisregény úgy, hogy ebben az ősi témában eredetit, újat tud mondani.

Balog Mihályt váratlanul éri feleségének halálhíre, nem tudta, hogy beteg az asszony. De a nagy feladat rögtön körvonalazódik előtte. Két hónapja temették legjobb barátját, Aladárt. Emlékei szerint: „A temetése szégyen volt. A papon kívül alig voltak.” Felidézi magában a régmúltból Bereczky Gyula temetését is; a legrangosabb, legemlékezetesebb volt a faluban. Ezek az emlékek még többször visszatérnek. Ez a két véglet marad meg benne: a leggazdagabb és a legszegényebb temetés, s ezekhez viszonyítva tűzi ki a célt magának: ha olyan temetése nem is lehet a feleségének, mint Bereczkynek, de olyan se legyen, mint Aladárnak. Nehogy azt mondhassák rá, hogy „csóró cigánytemetést” rendezett a feleségének. Egy átlagos állampolgár számára semmi rend-

kívüli sincs a tisztességes temetésben. Természetes igény, természetesen meg is valósítható. Nem akar mást Balog Mihály sem: csak hogy legyen legalább két koszorú, hogy harangozzanak, a pap mondjon beszédet, a sírásóknak vehessen egy liter pálinkát, hogy ne a legolcsóbb legyen a korporsó, a fejfa, egyáltalán hogy ne a falu költségén, hanem a sajátjáén temessék el az asszonyt. Nem akar tehát mást, mint a szokásos, az átlagos módon temetni. De ami másnak szokásos, az Balog Mihálynak rendkívüli. Átlagon felüli erőfeszítéseket követelő. Miért? Mert Balog Mihály cigány, s ennek a közösségnek mások a hagyományai. Környezete ezeket a hagyományokat őrzi, s sorra le is beszélik terveiről. Ugyanakkor Balog Mihály különbözik is a többiektől. Kérdi is tőle a fuvaros, hogyan van az, hogy megtanult írni-olvasni. S más jelek is mutatják, hogy Balog voltaképpen közösségeken kívül rekedt ember: a telepiek már nem, a falubeliek, a városiak még nem fogadják be. S ez a kívülrekedtség határozza meg életformáját is: a félnomád életviteltől az állandó munkavállalásig. Balog Mihály azonban nem harcos egyéniség, s arra nincs már ereje, hogy lendületesen vesse bele magát az életformaváltás küzdelmeibe.

A másik akadályozó ok, hogy Balog Mihály szűkebb kapcsolatait tekintve is teljesen egyedül marad. Egy szem barátja után a felesége is meghal, s nincs se rokonsága, se ismeretsége. Rajta senki se segíthet, csak ő maga. Ezért kell kizárólag a saját erejére támaszkodnia. Ezért nem kérhet kölcsön pénzt senkitől, s egyetlen dolog kivételével ezért kell sorra lemondania eredeti célkitűzéseiről. A pappal megegyezik, hogy mond egy szép beszédet, s ő fizetségül fon majd neki 2–3 kosarat.

Péntek délelőtt tudta meg a hírt, szombaton délután volt a temetés, s addig percnyi nyugovása nem volt Balog Mihálynak, annyira lekötötte a feladat. Enni se volt ideje,

aludni is alig, s a temetésre már félig önkívületben tántorogva indul. S miközben a két szekérrel mennek a temetőbe, az olvasó azt is megtudja, amit a faluban úgyszólván tudnak, hogy az asszony csalta a férjét egy vasutassal. S ha Balog Mihály ezt bizonyosan nem is tudhatja, számunkra csak növeli a férfi erőfeszítéseinek hiábavaló voltát.

Dolgainak intézése közben Balog Mihály állandóan gondolkodik. A temetésről, a halálról. „Az eltelt húsz év alatt nem gondolkodtam annyit, mint most” – mondja magának még a vonaton hazafelé. S amikor van egy kis ideje, s van kivel, megbeszéli legnagyobb gondját. Még a vonaton kezdi egy öregedő férfivel. Majd amikor a fuvarossal hozzák a koporsót a szomszéd faluból. S végül leghosszabban a temetés után a tehenét legeltető koportosi tanyasi férfival. Ezzel az idegennel, akivel életében először s talán utoljára találkozott. A beszélgetőtársak természetesen hozakodnak elő a halál kérdésével, hiszen vonatbeli útítársának is meghalt a felesége, a mezőőrnek is; a tanyasi ember a temető szélén szintén halottait idézi meg.

Mi a halál? Könyvtárnyit összeírtak már róla filozófusok, írók, tudósok. Balázs József nem valami meglepően újat akar ehhez hozzátenni, sőt egy viszonylag elmaradott tudatvilágú embert állít a középpontba, aki erről a kérdésről igazán még sohasem gondolkodott, aki életében most jár először templomban, aki a kísértetekről, a feltámadásról kérdezi a tanyasi embert, s aki babonásan fél felesége friss sírjának a közelébe menni, de közben a temetőtől sem tud elszakadni. De Balog Mihály, ha már találkozott ezzel a kérdéssel, választ is szeretne rá találni. S az író igen részletesen, lépésről lépésre haladva mutatja meg, hogyan jut előbbre gondolataiban a főhős. S ugyanakkor szemléletesen láttatja azt is, hogy az emberi létezés nagy kérdéseinek a felvetése és megválaszolása nem egy társadalmi réteg kivált-

sága csupán, hanem minden emberben megvan a képesség rá, s ha alkalom adódik, ki is bontakoznak ezek a képességek. Nem az dönti el az életről-halálról való gondolkodás érvényességét, hogy a gondolatok mennyire öltöznek filozofikus fogalmak mezébe, hanem az, hogy mennyi a gondolatok valóságtartalma, hogy mennyiben felelnek meg a természetes emberi életvitel igényeinek, hogy mennyiben hasznosíthatók az életút során.

A tanyasi ember bölcsen eltanácsolja Balog Mihályt a temetőből: „*Én mondom magának, ne jöjjön többet a Koportoshoz. Itt csak a halál jut az ember eszébe, arra pedig ne gondoljon az ember. Soha. Érti? A Koportosnál csak tehetetlen az ember. Előre látja a maga sorsát.*” S a kérdésre, hogy mi a halál, így válaszol: „*Én úgy gondolom, annyi halál van, amennyi ember. Bennünk van a halál, azért nem tudjuk legyőzni. Itt, bennem, a szívemben, a gyomromban... Megosztán ha már erről beszélünk: örökké nem élhetünk. Mert van úgy az ember, úgy gondolja: jobb meghalni, mint élni. Ha magára marad, akkor már minek az élet, akkor már nincs értelme. Ha este egyedül lefekszik, olyan, mintha koporsóba feküdne...*” Majd rádöbben, hátha Balog Mihály is egyedül maradt, s abbahagyja a beszédet. Mégis ő az, aki véglegesen hazaindítja a tehetetlen, a temetőtől szabadulni nem tudó férfit.

Balog Mihály megpróbáltatásainak azonban még nincs vége. Állni akarja adott szavát, megkötni a kosarakat a papnak. Álma is erre ösztönzi: kötötte a kosarakat s közben „*a felesége is leült mellé, s azt mondta neki, hogy nem haragszik rá a temetés miatt. Az a fontos, hogy a kosarakat megköti, és visszafizeti a papnak az adósságot.*” Másnap hajnalban elindul. Ősz van, tudja, hogy nehezen talál vesszőt. Megjárja a Szamos, a Tisza partját, míg végül délben talál vesszőt a túlsó parton, egy meredek part tetején. Emberfeletti erőfe-

szítésre van szüksége, hogy átjusson a vízen, hiszen úszni nem tud. Később a leszakadó földdarab majdnem maga alá temeti. De végül is sikerül a terve: megvan a vessző. Elindulhat haza. Útközben munkahelyi társaival találkozik, akik rosszkedvűek, kötözködnek vele, s elveszik erővel nemcsak az utolsó cigarettáját, de a vesszőkötegeket is. Összeverik. Amikor magához tér, utánuk indul, de újból elverik, s tovább mulatnak a révész kompján a vesszőért kapott itallal.

Balog Mihály másodszor „...koromsötétben, egyedül ébredt. »Élve maradtam«, csodálkozott”. S rájön, hogy most már tudja, mi a halál. „Kétszer érezte: megsemmisül, szétszakadnak a csontjai, belesüllyed a végtelen mélységbe. A szemébe belemart a sötétség. Ahova nyúlt, amit megérintett, amihez közeledett – sötét volt, ő maga is eggyé vált a sötétséggel. Zuhant, zuhant, és tudta: fokozatosan kisebbedik; már csak akkora, mint egy ököl. Akik a Koportosnál vannak eltemetve, mind tudják ezt, csak hogy a titkukat magukkal vitték a sírba. A halál előtt okossá, de homokszemmé is válik az ember. Valahogy így gondolkodott Balog Mihály. Megjelenik az életünk – »az enyém is megjelent, bár az enyém akkora, egy zsebbe is elfér« –, és az ember végleg magára marad. Igaza volt a tanyasi embernek: a halál bennünk van. »Most már ismerem és tudom én is. Tudom, nem menekülhetek előre. Megváltás is lenne, ha most jönne, csak lejjebb kellene menni. Belépni a hideg vízbe...«” Azonban mégsem ezt teszi. Fölkel és elindul hazafelé.

Nem tudja tehát Balog Mihály a kosarakat sem megkötni, ez a terve sem sikerül. Nem bukott emberként indul el azonban a hétfőre hajló éjszakában. Ha bele is bukott vállálásaiba, bukása katarzist hozó. Igazán most ébred rá ember voltára: öntudatra ébred, átéli cselekvő módon az emberi lényezet, s a halált megismerve, vereségei után is az életet választja.

Balog Mihályra ezen a három napon megerőltető testi-lelki megpróbáltatások vártak. Szinte a bolygó zsidó módjára, megállás, pihenés nélkül tevékenykedik. Félig öntudatlan cselekedeteiből a folyamatos mozgás a legszembetűnőbb. Az elvégzendő feladat nem enged számára nyugovást. Ezért nem ér rá enni, eszébe se jut, hogy ehetne, ezért nem tud rendesen aludni sem: egy fél éjszakát a vasúti kocsi padján, egy felet a háza előtt egy fa alatt, majd a házában tölt el, s végül félig agyonverve a Szamos partján alszik valamennyit. Ha megpihen egy kis időre, mindjárt feladatairól gondolkodik, s a halálról. S így saját magáról is. *„Önmagával még sohasem foglalkozott annyit, mint a legutóbbi napon. Most a szívével, a mellével, a derekával, a lábával, aztán újra a szívével, újra a mellével... Soha nem figyelte például az ujjait, a tenyerét, nem szorongatta annyit a csuklóját, nem érezte a szíve verését, soha nem tudta, mi a fejfájás... Gyengeséget már régebben is érzett, de ha aludt egyet, rögtön elmúlt.”*

A kisregény fontosabb szereplőit Balog Mihályhoz való viszonyuk alapján sorolhatjuk három csoportba. Az egyikbe tartoznak azok, akikkel rendszeresen együtt él, találkozik. Ez a közvetlen környezete. Akiket szeret közülük, azok meghaltak: két hónapja a barátja, most a felesége. A szomszédasszony segít a temetés előkészítésében, hívja is magához, enni is adna neki, de közben több holmit ellopott a háztól. S nem érti Balog Mihály különözöségét. Miért akarna nagyobb temetést, s miért nem akar hozzá költözni, amíg az ő férje a börtönben van? Ernőék, munkahelyi cigánytársai rendkívül lefokozott életűek. A temetésig azt sem veszik észre, hogy Balognak bánata van: meghalt a felesége. A temetőbe sem kísérik ki a koporsót. Balog nem is mindig szeret velük lenni, főleg ha zajosak. S Ernőék többnyire ilyenek, a vonaton is, s vasárnap este a révnél is.

Érzik, de nem értik, hogy Balog Mihály nem egészen közjük tartozó, s ezért az ellenségeskedés, a verés, a lopás. Aminek ők aligha tulajdonítanak nagyobb jelentőséget, de ami Balog Mihálynak szinte az életszemléletét változtatja meg. S ide sorolható a fuvaros is, aki már Aladár koporsóját is hozta. S aki fuvardíj fejében elveszi-ellopja Balog minden maradék pénzét. Ő is cigány, s ő is látja Balog Mihály különbözőségét, rá is kérdez, hogy nem volt-e egyik szülője magyar. (Közvetlen környezete tehát különbözőségét, számukra külön voltát érzi, s eszerint is bánik vele.)

A szereplők másik csoportjába azok tartoznak, akikkel „hivatalból” találkozik Balog Mihály. A brigádvezető, a pap, a sekrestyés, a mezőőr ilyenek, s a gyanakvó sekrestyés kivételével mind emberségesen, a feleségét gyászoló ember érzékenységet figyelembe véve beszélnek vele. A mezőőrrel való beszélgetés pedig örömmel is eltölti: *„Büszke volt magára. A cigaretta felfrissítette, a mezőőr pedig úgy beszélt vele, mintha a barátja lenne. »Ez a nap jól kezdődik« – gondolta. De büszke elsősorban azért volt, mert a mezőőr megkérte őt, vagy meg fogja kérni, nézzen utána a munkának.”* S a Szamos-patra érve *„Jókedvében meg sem fordult a fejében, hogy nem talál vesszőt. »Én ne találnék?» Gyerekesen elhúzta a száját, és az ujjait nézte, ahogy ökölbe szorította.”*

Ez a villanásnyi életöröm, az erejébe vetett hit élteti a vesszőt keresve, s végül is ez ad erőt neki, hogy a történet végén hazainduljon. Megtalálta a vesszőt, és elvették tőle a vesszőt. Óhatatlanul Hemingway öreg halászára kell gondolnunk, az ő küzdelmére a nagy hallal, amelyet elejtett, s amelynek mégis csak a csontvázát vihette haza a kikötőbe. Hemingway hőse azonban pusztán a természeti erőkkal kényszerül viadalra, Balog Mihály történetében a természeti és a társadalmi erőkkal való küzdelem elválaszthatatlanul összefonódik. Természeti maga a halál is, s a vesszőt

is a természeti erőkkal dacolva szerzi meg, fizikai erejének teljes latba vetésével. De nem a halál ténye, hanem a temetés szertartása, tehát egy társadalmi jelenség állítja megoldhatatlan feladat elé. S a kosarat sem a természeti erők túlsúlya miatt nem tudja megfogni, hanem „barátainak” lopása miatt.

A természeti erőkkal szemben győzni tudott Balog Mihály, hiszen kiismerte a halál természetét, s vesszőt is szerzett, de a telepi moráltalan morált nem tudta legyőzni. Azaz megszüntetni nem tudta, csak önmagában. Önmagát tudta kivonni ebből az életformából, immár véglegesen, s ezért is válhat veresége győzelemmé, a helytállásnak, a mégis küzdő életnek szép példájává.

S végül a szereplők harmadik csoportjába alkalmi beszélgetőtársai tartoznak: a vonatbeli utas és a tanyasi férfi. A legtöbbet éppen tőlük kapja Balog Mihály, cselekedetben és gondolkodnivalóban egyaránt. Mindössze két szereplő van, akiknek léte nem hatol el a főhős tudatáig: a vasutas és a kocsis, akik majdnem összeverekednek a temetésre haladva, de láttuk, milyen fontos szerepük van.

Balog Mihály három napját, gyaloglását balladás tömörséggel és fegyelmezettséggel beszéli el az író. Cselekményvezetése, időkezelése hagyományos, stílusa világos és tiszta. Kerüli a többszörösen összetett mondatokat. De az egyszerű szerkezetű, szókincsú mondatoknak is súlya van, hiszen nemcsak a cselekmény alakulását irányítják, hanem a figurák jellemzésének is legfőbb eszközei. Balog Mihály kivételével mindenkit a párbeszédeken keresztül ismerünk meg. A jellemzésnek ez a módja erősíti a *Koportos* drámaiságát, s erősíti Balog Mihály belső monológjait is, amelyek egyébként szintén a párbeszédhez hasonló stílusúak. Ha más műfajokhoz hasonlíthatunk, mégsem annyira a dráma, sokkal inkább a film juthat eszünkbe. Balázs József

maga írja, hogy egyetemista korában amatőr filmet akart készíteni ebből a témából. A tárgyszerű, szinte szikáran szűkszavú, mégis lírai, egységes látomást sugalló *Koportos* mégsem egy átformált forgatókönyv, hanem szabályos kisregény, amelybe azonban természetesen beleépültek a filmes stúdiumok eredményei is.

A *Koportos* – és a többi Balázs József-regény – stílusa, hangvétele írói telitalálat. Balázs József ugyanis rendre vegetatív életszintre szorított életű embereket állít regényei középpontjába, s a nagy emberi kérdésekkel való találkozásaikat ábrázolja. Az esszéstílus, a terjedelmes belső monológok itt nem érhetnének célt. Akcióban, valóságos mindennapi életviszonyok között kell ábrázolni a választott hősöket, illetve ki kell választani azt a rendkívüli történelmi vagy magánemberi konfliktushelyzetet, amelyben ezeket a mindennapos életviszonyokat és a rajtuk alapuló életszemléletet olyannyira kizökkenti az idő, hogy a legkiválóbb adottságokkal rendelkező embernek a regény során mindvégig ábrázolt állandóságot meg kell tagadnia, nemet kell mondania az általa megismert világra, egy pontosan nem körvonalazott, egy elképzelt igazságos és etikus világrend nevében. Ezt a felismerést fejezi ki – egy adott torz világban torz módon – Fábián Bálint az öngyilkosságával, ezt láthatjuk a *Magyarokban* Fábián András végső felismerésében, egyszerre tagadó és teremtő indulatában, s ez munkál Balog Mihályban is, aki magáramaradottságában felismeri, tudatosan éli át az emberi élet értelmét, s igényli az emberi közösség megtartó erejét.

1977

A Magyarok című regény és fogadtatása

A hatvan éve – 1944. március 19-én – született és sajnos már évek óta eltávozott Balázs József neve az utóbbi tizenöt-húsz esztendőben igencsak ritkán került szóba. Vele rokonszenvező nemzedéktársai, egykori olvasói, köztük különösen földijei persze számon tartották, de a varázsszóként használatos kánon nemigen tudott róla, s így újabb olvasói se támadtak, részben kihullott az emlékezetből. N. Pál József igazságot szolgáltatni próbáló szép esszéje¹ és a lokálpatrióta Miklós Elemér könyvecskéje² törte csak meg a körülötte lévő csendet. Szülőfalujában, Vitkán emléktáblát, majd emlékszobát avattak, a budai házat, ahol lakott, már ugyancsak emléktábla jelöli, ám könyveinek csak egyetlen újabb kiadásáról tudok.

Pedig nem így indult a pályája. Ha volt hirtelen, robbanásszerű prózaírói pályakezdés, olyan tehát, amely egyúttal beérkezés is a hetvenes években, akkor az övé volt ilyen elsősorban. Mondták az időben azt is, hogy későn kezdte a pályát. Való igaz, elvértve megjelenő tárcanovellái nem keltettek, üzemi lapnál zajló újságírói munkája nem kelthetett nagyobb figyelmet. S a hetvenes évek derekához közeledve az irodalmi folyóiratok szerkesztőinek kissé már elégük volt a fiatal írók végeláthatatlan seregléséből: az 1968-ban megindult felfedezési kampány kezdett kifulladásra. Ez is magyarázhatja, hogy Balázs József jó darabig hiába próbálta *Koportos* című

kisregényét – hosszú elbeszélését – valamelyik folyóiratban publikálni. Így már betöltötte harmincadik életévét, mire a *Forrás* 1975. évi januári számában megjelenhetett ez a mű. Önmagában is a felfedezés erejével hatott, s a pályakezdők bizonytalanságainak semmifajta jelét nem mutatta. 1975 őszén megjelent a *Magyarok*, majd 1976-an a *Fábián Bálint találkozása Istennel*, s könyv alakban is a *Koportos*. Egyetlen esztendő alatt három regény – még ha karcsú is mindegyik – önmagában is figyelemkeltő, ám ezúttal – a fogadtatás szinte egybehangzó véleménye szerint – az esztétikai teljesítmény is magával ragadó volt. A visszhangot tovább mélyítette, hogy mindhárom alkotásból hamarosan film is készült. Fábri Zoltán előbb a *Magyarok* (1978), majd a *Fábián Bálint találkozása Istennel* (1980) megfilmesítésére vállalkozott, Gyarmathy Livia a *Koportos* filmváltozatát készítette el (1980). Balázs József harmincas éveinek derekára híres író lett, akit ráadásul a hivatalos irodalompolitika is rokonszenvvel fogadott, ugyanis az ő műveinek némely vonását egyrészt nagyon hiányolta a nemzedék legtöbb tagjának munkáiból, másrészt éppen ezeket kiemelten fontosnak tartotta. Nevezetesen a szegény emberek, az alul lévők világának ábrázolásáról, s ennek a móríci út folytatásaként is értelmezhető módjáról van szó.

Igaz azonban az is, hogy már az első három regény kapcsán is megfogalmazódtak mind világszemléleti, mind poétikai kifogások. A továbbiakban ezek fölerősödtek. Az *ártatlan* (1977), a *Szeretők és szerelmesek* (1978) és *Az eltévedt tank* (1983) kapcsán a kritika elbizonytalanodásáról, kifáradásáról értekezett, elégedetlenségének adott hangot. Azonban mire ez az utóbbi kötet megjelent, az író már életveszélyes állapotban került kórházba, s 1997. október 13-án bekövetkezett haláláig állandó, életmentő kezelésre szorult. Innen kezdve a legzordonabb ítéseknek is be kellett látnia, hogy az élet előbbre való, mint az irodalom. S bár Balázs József tett

hősies erőfeszítéseket az irodalomért is, pályája valóban s tragikusan félbetört. Tragikusan, mert szörnyű igazságtalanság ez a sors részéről a modern epika egyik legnagyobb tehetségével szemben. De az epika fejlődéstörténetében is növelte a gondokat, a furcsaságokat ez a szörnyű kór. Éppen 1980 táján kezdett egyértelművé válni a posztmodern irodalom diadalmas előretörése, amelyet irodalmi hatalomátvétele követett. Mint tudjuk, a klasszikus avantgárd óta a hagyománynak ilyen mértékű átértékelése, lesajnálása ez idáig nem volt tapasztalható, s a posztmodern túltett az avantgárdon is. Az újszerűség az epikában jelentkezett a legnagyobb erővel, s még inkább az őt támogató elméleti kritikában. S bizony ez posztmodernné válni nem óhajtó íróink jó részét megzavarta. Műfajt, sőt művészeti ágat váltottak, szerkesztővé váltak, elhallgattak, válságba kerültek. Ha példaként Bereményi Géza, Czakó Gábor, Marosi Gyula, Ördögh Szilveszter, Simonffy András nevét említem, akkor a negyvenes években született prózaíró nemzedék húsz évvel ezelőtti élvonalának legjobbjairól van szó, ha nem is mindükről, hiszen Nádas Péter ragyogó kivételként be tudott érkezni.

Még a körültekintő elemzés is odasorolhatná könnyen Balázs Józsefet az előbbi névsorba, még ha azzal a megszorítással is, hogy ő nem tehetett róla, nem tehetségének természetével volt baj, hanem egészségével, s bizonyára ki tudott volna kapaszkodni az alkotói hullámvölgyből. A *Forrás* két tavaszi száma közölte az írónak mindeddig kéziratban lévő, s 1982-ben, tehát éppen betegségének kitörése előtt írt regényét. A *torcellói Krisztus* befejezett alkotás, s csak abban az értelemben befejezetlen, hogy szerzője, szokása szerint, javítani szokott munkáin a kötetleadás előtt, ez esetben azonban ez már nem történt meg. Elgondolkoztató kérdés lehetne, hogy miért nem, hiszen az író betegsége alatt is dolgoztatott, de erre a választ inkább a regénynek az elemzése adhatná meg

– ha egyáltalán megadható bizonyossággal. Aki majd elolvasa ezt a több mint két évtizedig Csipkerózsika-álmot alvó regényt, meggyőződhet róla, hogy Balázs József pályája az elkerülhetetlennek tetsző hullámvölgy után visszatért az indulás magas szintjéhez. *A torcellói Krisztus*: fő mű. Az idei esztendőnek remélhetően irodalmi eseménye lesz. S nem csupán az értékmentő felfedezés okán, hanem azért is, mert alighanem ez ma az író legidősebb alkotása. Az irodalomtörténeti folyamatba utólag beillesztve pedig azt tanúsíthatja – nem egyetlenként –, hogy a nem posztmodern próza is képes volt érvényes válaszokat adni az ezredvég kihívásaira. Ha Balázs József tovább mehetett volna ezen az úton, s ha nem térnek más utakra, nem hullanak el a társak, alighanem gazdagabb és érvényesebb lehetne az ezredvégi magyar epika.

Folyóiratközlések inkább csak szakmai érdeklődést szoktak kiváltani, tágabb érvényűvé a könyvek tehetik az írói jelentkezést. Balázs József első könyve a *Magyarok*. 1975 őszén a Magvető Kiadó pályakezdőket bemutató *Új Termés* sorozatának éppen századik köteteként jelent meg, s ez a formai elem már önmagában is figyelmet keltő volt. A következő nyáron már megkezdődtek a filmváltozat előkészítésének munkálatai, s természetes, hogy a sikeres film tovább mélyítette a mű ismertségét.

A *Magyarok* kritikai visszhangja igen széles körű volt.³ S megtörténhetett az is, ami elsőkönyves szerzőknél meglehetősen kivételes: a bírálók egy része több mű ismeretében fogalmazhatta meg véleményét. A *Koportos* ugyebár bárki által olvasható volt már, s hamarosan a harmadik regény is. S több folyóirat közölt olyan kritikát, amely egyszerre foglalkozott mindhárom könyvvvel.⁴

Ma már nyilvánvaló, hogy a regény értelmezésében és megértésében kulcsszerepe van a címnek. Ehhez képest meglepő lehet, hogy a kritikák egy része egyáltalán nem reflektál

erre, s amennyiben mégis, inkább csak mint a német földön vendégmunkáskodó tíz magyar megkülönböztető jegyét veszi figyelembe. Az egyik bíráló pedig – Funk Miklósé – rossznak tartja a regény címét, mert szerinte a regény szereplőit nem az jellemzi igazán, hogy magyarok, hanem az, hogy szegények. S ami még meglepőbb: Kulin Ferenc két évvel a regény megjelenése után írt tanulmányának kivételével senki sem említi elemzésében Kondor Ábris álmát: a legutolsó magyarral való találkozását. Erre a visszafogottságra, hallgatásra van egy magyarázat: a Kádár-kor minden szakaszában kiválthatta a nacionalizmussal való megbélyegzést a magyarságra való hivatkozás, a nemzeti sorsproblémák említése s még inkább elemzése. Egyes kritikák tárgyalásmódját ez is befolyásolhatta. Másrészt talán az is, hogy természetesnek mutatkozott számukra: e könyv szereplői magyarok, miért ne lehetne ez a cím. Funk Miklós említette, hogy ezt a címet Illyés 1938-ban megjelent naplójegyzetei számára már lefoglalta. De hát említhető lenne egy azonos című Illyés-vers is a harmincas évekből, megrázó magyarságsirató:

*Haj, szegény nép, haj, magyar nép,
napod hátra mennyi van még,
talán halott is vagy már rég,
nem vagy több, mint hiú emlék,
már hantot rád én is vetnék,
ha nem a te fiad volnék.*

*Haj, szegény nép, földre rántva
arccal a fekete sárba,
árvábban a fuldoklónál,
mintha szívemben forognál,
hogy felnyögjek én is, állván
apám pusztuló portáján.*

A regény ajánlása: „*Apám emlékének*”. A filmé József Attila ugyancsak *Magyarok* című, ifjúkori verséből négy sor:

*Leszámítva az ostobaságot,
Múltunkat, életünket és a gyomraink,
Ó jaj, mi igazán tiszták vagyunk,
Nyisson ajtót nekünk a reménység!*

A Balázs-regény címválasztása – példát még egyet idézve – tudatos kötődés egy eszmetörténeti és irodalmi hagyományhoz. Mivel e mű a II. világháború idején játszódik, kimondatlanul is erősen utal Ady Endre világháborús verseire. A *Magyarok* alakjai is *mesebeli Jánosok*, és sorsuk rajza *krónikás ének* – 1943-ból. Természetesen Ábris álma is Adyt idézi fel.

A regény szereplőinek sorsa az Ady-, az Illyés-versekével rokon. Vagy József Attila *Hazámjának* körképével. A film mottójává azért válhatott a korai József Attila-mű, mert zárása a reménységgel, annak óhajtasával fejeződik be. A regényben az ad okot a reményre, hogy a főszereplővé váló Fábián András – két társával ellentétben – élve érkezik haza a front utáni hadifogságból. A filmben viszont ő is meghal. S komorabbá teszi a filmet az is, hogy emlékként, látomásként beleépül a *Fábián Bálint találkozása Istennel* néhány kulcsjelenete is. (Ez a regény az I. világháború után játszódik, s címszereplője Fábián András édesapja.)

Balázs József megnyilatkozásaiból, önértelmezéseiből is a remény fogalmát kell ideillesztenünk. Egy 1977-es interjúban így vallott: „Amikor – még nagyon régen – otthon voltam, és Herder hírhedt jóslatáról olvastam, tudniillik hogy a magyarság elvész a történelem süllyesztőjében, akkor azt gondoltam magamban: de kár, hogy ez a Herder úr sohasem járt mifelénk. Ha ugyanis járt volna, akkor ő maga

győződött volna meg arról, ami számomra nyilvánvaló: a *magyarság elpusztíthatatlan.*⁵ Évekkel később pedig arra a kérdésre, hogy e regény vendégmunkásai egy nemzet sorsát jelképezik-e, ez volt a válasz:

„Botorság lenne ilyesmit mondani. Nem hiszem, hogy a figurák az egész nemzetet, legalábbis az akkori nemzetet szimbolizálták volna. De azokat mindenképpen, akik a történelem alatt élnek, akik nem rendelkeznek hatalommal. Azokról az emberekről akartam beszélni, akik nem tudnak beleszólni sorsuk alakításába, nem tudják azt befolyásolni. Ez egy elég jelentős csoportja volt az akkori Magyarországnak. S az az érzésem, hogy ez volt az a csoport, amelyik a második világháború után elkezdte rendbe szedni az országot. Kis túlzással ez volt az a csoport, amely olyan erkölcsi értékeket képviselt, ami nélkül a nagy világégések után újra emberi életet létrehozni, társadalmat építeni, nemzeti kerektek között valamit csinálni nem lehet.”⁶

A kritikában Balázs József mestereiként-elődeiként Móricz Zsigmond mellett Veres Péter, Hemingway neve íródott le többször. A talán legnyilvánvalóbb párhuzamot csupán Szekér Endre említette: Sánta Ferenc munkásságát, az ő kisembereit, azok helytállását. S nemcsak *Az ötödik pecsét* kisembereire gondolhatunk, hanem a *Húsz óra* alakjaira is. Az imént idézett interjú fényében nem is csak egykori szegényember-sorsukra, hanem 1945 utáni szerepükre: ők is „elkezdtek rendbe szedni az országot”.

A Görömbei András által készített 1977-es interjúnak még egy igen fontos gondolatsora foglalkozik a magyarsággal. A kérdés történelemszemléletünkre vonatkozik: „A legfontosabb dolgokat kérdezted meg... Még mindig – s valószínűleg még évszázadokig – a legnagyobb ajándéka az embernek, hogy orosznak, amerikainak, franciának, romának, szlováknak vagy éppen magyarnak született. A kis-

gyermeket nemcsak az anyja, de egy közösség kultúrája – szokásai, nyelve, sajátos atmoszférája, tájai – is dajkálja. S egyszerre folytatja és átveszi annak a közösségnek a történelmi hagyományait, amelyben élnie kell. (...) A jelenlegi helyzetben úgy látszik, hogy a magyarságnak – egy igen szűk rétegtől eltekintve – nemhogy összetett vagy igaz képe lenne elődeiről, történelméről, de elemista színvonalú képe sincs róla. (...) Tudom, hogy amit én elképzelek az ideális történelmi-nemzeti tudatról, utópia: szigorú, felszámolhatatlan törvényei vannak a valóság mozgásának, így nemigen marad más hátra, mint az álmodozás ezekről a dolgokról. Nekem és a hozzám hasonló gondolkodású embereknek az a feladat jut, hogy amit fontosnak, helyreigazítandónak érzünk, azt írjuk is meg, ne csak beszéljünk róla.”⁷

Egyértelmű ez az írói hitvallás. Talán mégsem felesleges európai uniós csatlakozásunk kapcsán időszerűségére figyelmeztetni. Alighanem örök marad a vita: mik vagyunk előbb, emberek-e vagy egy nyelvi közösség tagjai? Másként: embernek vagy magyarnak születünk-e? Pedig az élet évezredek óta kínálja az értelmes választ: konkrét közösség, konkrét kulturális, felnevelő hagyomány nélkül nincs ember. Egy ma született csecsemőt persze a világ bármely pontjára, bármilyen nevelőszülők közé helyezhetünk, s akkor tetszésünk szerinti nyelvhez és kultúrához fog tartozni, bár a szüleitől, őseitől akkor is olyasmit örökölt, ami öntudatlanul is egy kicsit mássá teszi majd őt. Vagyis bármilyen kultúrában fel tudunk nevelődni, és a sokféleségben is nagyon sok a közös elem, mégis egy vagy két körülhatárolható kultúra, nyelv, nép, nemzet nevel fel bennünket, és – mint Balázs József megfogalmazta – gyakorlatilag ahhoz tartozónak születünk. Egy adott közösség nélkül – hiába születünk embernek – nem válhatunk emberré, mert sem biológiai, sem szellemi értelemben nem

vagyunk életképesek. A regény magyarságfogalmába ez is beleértendő.

Mikor játszódik a regény? Az első kiadás szerzői vallomása szerint „*a második világháború már javában folyt*”. A könyv zárófejezete pedig azt közli, hogy „*A háborúnak pedig nemsokára vége lett.*” A cselekményidő pedig egyetlen szűk esztendő. A film egyértelmű választ ad: Kondor Ábris fejfáján szerepel az, hogy: „*Meghalt idegenben 1943-ban.*” 1943 végén, amikor Fábrián Andrásék bevonulnak, bizony még messze van a háború vége. Egy évvel később azonban Kelet-Magyarországról már aligha lehet front-ra hívni katonákat, hiszen ott vannak az orosz csapatok. A „nemsokára” inkább balladisztikus kifejezés. Fölvethető lenne az is, hogy a német gazda az őszi hónapokban emlegeti, hogy mindennek vége, elvesztették a háborút. Ez reálisabbnak tűnne 1944-ben. Ne feledjük azonban, hogy a gazda ekkor már elvesztette katonafiát. Másrészt tájékozott ember. Eddigre a háború történetében nemcsak az év eleji sztálingrádi csatán vagyunk túl, hanem a szicíliai partraszálláson, az olasz fegyverletételen is. A szövetséges csapatok pedig rendszeresen bombázzák Németországot. A Fábri Zoltán által írt forgatókönyv mellett Balázs József *forgatási naplója*⁸ édesanyját idézve ugyancsak 1943-at említi, de ez a valóság, a regény ettől akár el is térhetne, bár aligha teszi.

A regény alaptörténetét Balázs József emelte be a szépirodalomba. Németországban munkaképes férfiak egyre nagyobb része került a frontra, s a veszteségek állandó utánpótlást igényeltek. Így került sor arra, hogy Magyarországról – s alighanem máshonnan is – idenymunkásokat szerződtessenek a mezőgazdaság számára. Így indul el egy Kraszna menti faluból tíz ember: négy házaspár, egy idősebb és egy fiatalabb férfi. Itthon nyomorúságosan élnek: a

napszámosmunka bizonytalansága létfenntartásuk alapja, esetleg kevéske földjük is van. Kivétel a tüdőbeteg Kondor Ábris, aki a kocsmáros fia, akit apja a többiek véleménye szerint kapzsiságból küld el. Németországi fizetésük – az ígéretek szerint és valóságosan is – többszöröse itthoni lehetőségeiknek. Az ő szintjükön a meggazdagodást kínálja: akár házacskát is vehetnek. S van még egy szempont: a férfiakat nem viszik el addig sem katonának.

Ez a valóságos történéseken alapuló cselekmény természetesen önmagában is foglalkoztatja a regény elemzőit, de általában nem figyelnek fel a téma újszerűségére. 1948 után a II. világháború sok szempontból tabunak számított, hiszen akkor azzal is érdemben kellett volna foglalkozni, hogy a fasiszták szövetsége és egyúttal 1945 utáni legfőbb jóakarónk, szövetségünk ellensége voltunk. Így az irodalom inkább csak romantikus – és a valódi történelemben csak epizodikus – ellenállási, partizántörténetek lelkes bemutatására vállalkozott. A hallgatás és a hamisítás légkörét Cseres Tibor *Hideg napok* (1964) és Örkény István *Tóték* című kisregénye és drámája törte meg igazán. Utánuk kezdtek hiteles alkotások megjelenni, s ezek sorában illeti meg fontos hely a *Magyarokat*. Cseres műve a hadsereg tisztikarának, Örkényé a félig-meddig tájékoztatott kisembereknek, kispolgároknak a világszemléletét, magatartását szembeesíti a történelemmel. Balázs József még mélyebbre ereszkedik: a társadalmi hierarchiában legalul lévők közül választja ki hőseit, akiknek szegénységéből, iskolázatlanságából is következik tájékozatlanságuk a világ dolgaiban, történéseiben.

A fogadtatásban ez a helyzet hangsúlyos szerepet kapott, minősítése azonban nem egyértelmű. Mindenki felfigyelt szinte arra a jelenetre, amelyben Brainer, a nyilván német nemzetiségű magyar gazdatiszt az újonnan jött

vendégmunkásokkal a világhelyzetről próbál beszélgetni, s azok még azt sem tudják, hogy kik is háborúznak, s bizonytalan választ adnak arra is, hogy ki az a Hitler. A huszadik századi Európa közepén ez valóban tájékoztatanságra utal. Két dolgot azonban mindenképpen célszerű megfontolni. Ha elfogadjuk azt, hogy ezek az emberek sok szempontból nem csupán naiv, de kifejezetten archaikus világszemléletűek, s nem az újságok, a rádió, hanem a népmesék, a népballadák, az íratlan hagyomány formálta őket, akkor nincs okunk meglepődni rajtuk. S ide illesztendő Kondor Ábris álomlátomása is a legutolsó magyarról, dacára annak, hogy ez Ady-rájátszás, s hogy Ábris bizonyosan iskolázottabb volt, alighanem elvégezte a polgári iskolát, tehát a nyolc osztályt. Ez az álomlátomás és Szabó János közlése, amit az édesapjától hallott még az első világháború idején, vagyis az, hogy akik a magyarokkal állnak össze, azok mindig elveszítik a háborút, ugyanannak a világszemléletnek kétféle kifejeződése. S ez esetben természetesen szükségtelen a magyar-német kapcsolat valódi történelmével szembesíteni a népi bölcsességet. S másodszor azt sem árt tudni, hogy ezek a földműves emberek egymás közt sem bőbeszédűek, de náluk hatalmasabbakkal, főként idegenekkel szemben gyanakvóak, visszafogottak. Korántsem biztos, hogy annyira tudatlanok, tájékoztatlanok, mint mutatják. A jelenetben megmutatkozik a Brainer által tudatlanságnak értelmezett archaikus világszemléletük, de ott van óvatosságuk is.⁹ Egyébként Brainer hol erélyesen, hol tárgyilagosan, de többször figyelmezteti őket, hogy ne törődjenek semmi mással, csak a munkájukkal. Ez neki személyes érdeke is, hiszen nem szeretne konfliktusokba keveredni. (Elvileg ő maga is bármikor a frontra kerülhet, akár büntetésként.) De annyiban azért szolidáris a vendégmunkásokkal, hogy őket sem akarja bajban látni.

Márkus Béla szemléletes megfogalmazása szerint ebben a regényben az a fő kérdés, hogy „mi lesz ha a »puszták népe« a nagyvilággal találkozik”. Kis Pintér Imre a nagyvilág helyett a történelem fogalmát használta, s a morális dilemmát emelte ki. Szerinte „A regényhősöknek az értelmes és erkölcsös cselekvésre objektívan nincsen lehetőségük; ha élni akarnak: cinkossá kell lenniök, szándékaiktól, indokaiktól függetlenül, erkölcsiségük ellenére. E ponton kap átvitt jelentést a kisregény címe: Magyarok. A történet problematikája a nemzeti önismeret, a magyar történelem súlyos és gyötrelmes konfliktushelyzetei felé mélyít. Kérdés: lehet-e elítélni embereket vagy embercsoportokat olyan méltatlan helyzetért, amelynek ők ugyan részesei, de nem az okai, amelynek valójában maguk is kiszolgáltatottjai.” Én úgy gondolom, hogy Balázs Józsefben az elítélés gondolata föl sem merült. Ha ugyancsak második világháborús regényének, *Az ártatlanoknak* csak a címére figyelünk, már maga az is cáfolat. Igaz, az 1970-es években már realisabb összefüggésekben vetődött fel a magyarság második világháborús szerepe, de még mindig élt az „utolsó csatlós” torz képze, s Balázs József azok közé tartozott, akik e csatlósminősítés ellen hadakoztak. Kis Pintér Imre a tehetetlenség kiváltotta büntudatot említette. Elismerte, hogy „e tíz ember helyzetében méltóbban viselkedni nem lehet”, s úgy látta, hogy „Az író nem eszményít és nem vádol. Jól látja, hogy a törést a csoport szubjektív igaza és a regényszituáció külső – nagyobb arányú szóval – történelmi igazsága között semmi hatalom nem szüntetheti meg.”

A szolidaritáseszme ott él ebben a tíz emberben. Az nyomná el a büntudatot? Mert az aligha mutatkozik meg bennük. Tehetetlenségüket valóban érzékelik, de lázadozni csak akkor kezdenek, ha saját magukról van szó, akár anyagi értelemben, mint a krumpliszedés elszámolásakor, akár

szellemi síkon, mint Ábris temetésének megszervezésekor. Nem csupán önző érdek ez, nem is csupán nemzedékről nemzedékre öröklődő hagyomány. Egy számukra teljességgel idegen világba vetődve, nyelvtudás és eszközök nélkül, még ha kommunisták volnának, akkor se lehetne tőlük öngyilkos partizánakciókat elvárni. Vajon tisztességesebb lett volna, ha nem vállalkoznak németországi munkára? Hiszen ezzel is a fasisztákat segítették. És ha itthon maradnak? Az egész magyar gazdaság kényszerűen a németeket szolgáltatta. S akiket behívtak katonának, az is. Számukra nem volt érdemi választási lehetőség. S így még mindig jobban jártak, hiszen valamennyire segíthettek saját magukon, családjukon. S közben erkölcsi károsodást sem szenvedtek. Konok erkölcsiségüket említi Kis Pintér Imre is.

S általános gondolata ez a korabeli bírálatoknak. Az etikai konfliktusokat és az azokban való helytállást emelik ki. Az alakok naiv tisztaságáról (Fogarassy Miklós), öntudatra ébredt emberekről (Földényi F. László), emberség és embertelenség konfliktusáról (Funk Miklós, Görömbei András, Márkus Béla, Nácsa Klára, Tóth Piroska, Vasy Géza) esik szó. Görömbei András az erkölcsi konfliktust állítja a regény középpontjába: a szereplők *„Erkölcsi hatalommá válnak, végül maguk döntenek sorsukról, lemondanak a felajánlott védettségéről és könnyebb munkaalkalomról. Hazamennek.”* Így jelentheti ki, hogy a kisregény *„az erkölcs önvédekezésének tükre”*. Eltérő véleményen volt Kenyeres Zoltán. A szerző mindhárom regényét értelmezve úgy látta, hogy közülük kettő egy történelmi archetípus, a „lelki szegény” változatainak bemutatása, a *Magyarok* alakjait viszont – Gáspár Dániel kivételével – a lelki szegénység hiánya jellemzi. Értelmezése szerint a lelki szegénység nem ostobaság, hanem tudatlanság. Egyúttal *„Szomjúság a szellemire, a szépre, a jóra.”* Az ilyen alakok-

nak perspektívája van. Ennek a típusnak az ellentétei „*az anyagi érdek megszállottjai (...) Hiányzik belőlük a tudásvágy lángja, hiányzik belőlük a lelki szegény fölemelő tulajdonsága, a kíváncsiság. Zárt lelkek, lelkükbe résnyi fény se hatol be: csak a ház, a bicikli és a pótlánc.*”

Nehezen érthető meg, hogy ebbe a koncepcióba Gáspár Dániel mellé miért nem sorolódhatott oda Kondor Ábris legalább. S bár a Biblia értelmezése évezredes gond, talán elfogadható Herbert Haag magyarázata, mely szerint az Újszövetségben e fogalmat vallási kategóriának kell tekinteni. A lelki szegények azok az alázatosak, akik „*tudatában vannak kicsiségüknek, méltatlanságuknak, mindent Istentől várnak, a világtól semmit nem kívánnak*”.¹⁰ A Magyarok vendégmunkásai közül egyedül Kis Daniné tekinthető mélyen vallásosnak, bibliai értelemben ő nevezhető lelki szegénynek. De világi jelentéskörben e tíz emberre kevésbé áll a lelki szegénység hiánya. Valóban az anyagi érdek hajtja őket, ám nem megszállottan. S ez az anyagi érdek korántsem öncélú. A ház, a szekér, a ló, a kicsinyke föld olyan javak, amelyek emberszabásúbbá, méltóbbá tehetik az életet. Az anyagi gyarapodás perspektívája egyúttal szellemi, erkölcsi távlatot is ígér. A biciklit pedig nem is magának, hanem a testvérének veszi meg Fábián András. A bátyja beteg, azért nem tarthatott velük, s katonának sem viszik el. Ugyanakkor öccse távollétében az ő otthoni érdekeinek, értékeinek gondozója, nyilván a nagymamánál otthon hagyott kisfiúval is törődik. A bicikli a szeretet és a hála jelképe egyszerre. Ezeknek az anyagi javaknak szimbolikus jelentésük is van.

Nézzük „közömbösségüket” a tengeri és a párizsi kirándulás kapcsán. A tengert borult, esős időben látták, késő tavasszal, eleve illúziórombolóan. Pedig foglalkoztatta őket a tenger korábban is. A faházban talált holttest teszi negatívvá

a kirándulást. S a párizsi kirándulás? Az autóban látnak menetközben valamit a városból, s bemehetnek egy templomba, majd a Szajna-parton töltik az időt a másnap hajnali visszaindulásig. A regényben ugyan ez az utóbbi elem nem említődik, de a filmregényben igen, ráadásul Brainer nyomatékos felszólításával, hogy onnan el ne mozduljanak, mert nem tudnak visszatalálni.¹¹ Gáspáron és Kondoron kívül semmi előzetes ismeretük nincsen Párizsról, Brainer nem válik idegenvezetőjükké, így érthető, hogy a nagyvárosokat eddig nemigen látott emberekre a nagy forgalom, a nagy épületek és a tarkaság van hatással. Nincs módjuk megtudni, hogy mit jelent Párizs az emberiség számára. De azt tudják, hogy mit jelent a ház, a család, az otthon, a szülőföld, a haza, mi a másik ember iránti szolidaritás. Tudják, hogy helyt kell állniuk a munkában, mert nemcsak önmagukat, hanem a magyarságot is képviselik. S amikor a hadifogolytábor-beli francia pap azt mondja, hogy ő embert dolgozni így még nem látott, mint Fábián Andrásné, akkor ez az elismerés egy kissé a magyarságot is éri, azt a nemzetet, amelyről a művelt francia pap feltehetően ugyancsak alig tudott valamit.

A szereplőknek ez a negatív értelmezése a legsúlyosabban Fábián Andrást érinti, aki ebben a homogénnek tetsző közösségben mégiscsak főszereplő – a feleségével együtt. Igazi emberpár ők ketten: egyetértéseik és vitáik is érzékeltetik ezt. Nézetkülönbség kétszer keletkezik köztük. Először akkor, amikor a férfi a végső döntés előtt mégis visszakozna: ő nem megy el külföldre. Az asszony szidja és rábeszéli, mire a férfi belátja: ha az asszony már döntött, akkor az úgy lesz, úgy lesz jó. Másodszor a krumpliszedés elszámolásakor támadt vitában csitítgatja a feleségét, ugyanakkor ő maga is öltre menne a gazdatiszttal az asszony igazságának védelmében. Végül is nem a szembenállás, sokkal inkább az összhang jellemzi őket ez ügyben, akárcsak a munká-

ban. Vagy az egyetlen felidézett korábbi, hazai történetben: Fábiánné Kis Dani feleségének a segítségére sietett, hogy visszaszerezze az iszákos férje által Amerikás Kis Jóskának adott malacot. Próbálkozását végül odahívott férjének érelyes fellépésével siker koronázta.

Ami pedig Fábiánék zártságát, a kíváncsiság hiányát illeti: Fábián azonnal kíváncsi lesz arra, hogy mi van a tiltott szomszéd épületében: az első munkanap az istálló padlásáról kilesi a fogolytábor. Ő is örült annak, amikor szóba került a tenger megtekintése. Egy naplementekor hallucinál: harangszót hall, s erre lelkendezni kezd, a többiek pedig furcsállva nézik, mert ők semmit sem hallottak. Foglalkoztatja őket, hogy mi lett a kocsissal, de csak Fábián meri megkérdezni a gazdától. A válasz félelmet kelt bennük, mert azt jelenti, hogy ne kíváncsiskodjanak, mert könnyen hazakerülhetnek idő előtt. A tengerparti házhoz is ő ér oda elsőnek, ő tekint be az ablakon, látja meg a hullát. S amikor Kondor Ábris meghal, hatalmas indulattal ő harcolja ki a méltó temetést Brainertől, kényszerítve őt, hogy szerezzen tisztességes koporsót. Szinte önkívületben üvöltözik az udvaron: „– *Se koporsó! Se harangszó! Se pap! Harangozzatok, az anyátok úristenit! Eldugtátok a harangot? Mert egy magyarnak minden jó? Egy ágrólszakadtnak minden jó? Harangozzatok! (...) Mindenki a magyarral akar elbánni? Mindenki a magyarra pályázik? Azt hiszik, azt hiszik, hogy nekünk a láda is jó?*” S a koporsó után ő harcolja ki azt is, hogy a fogoly francia papot engedjék el a temetésre. S míg a német útra való indulásban a feleség szava volt a döntő érv, az ott nem maradást, a hazautazást ő mondja ki.

Az asszonynak sem csak az egykori malacügyben és az útnak indulásban volt döntő szerepe. Az átmenetileg a kastélyba érkező lengyel özvegyasszonyok és árváik sorsát is ő szánja meg, ő ad tejet az egyik fiatalasszonynak, majd ő

kelti fel éjnek idején a gazdát, mert nagyon lázas az egyik kisgyerek, s szerez így életmentő orvosságot.

Fábián Andrást rendszerint az ösztöne, az indulatai vezetik, de ezek mögött gondolatok vannak, határozott értékrend szerint. S ez az értékrend egyre tudatosabbá válik benne. Márkus Béla fogalmazta ezt meg a legpontosabban: a regény *„Fábián András öntudatra ébredésének története is. Az ő világjárása pokoljárás egyben.”* S bár Fábián András másodszor is hazatérhet falujába, lényegében ugyanazt kell felismernie, amit a másik regényben apja így fogalmazott meg: *„hiba van a teremtésben. Helyrehozhatatlan hiba van a világban, mert bármihez kezd az ember, csak a vereséget ismerheti meg.”*¹²

A magyarság, a munka, a háború, a fogság, a ház, a tenger, Párizs motívumai mellett még néhány más is meghatározó. Ilyen a szülőföld, az otthonosságtudat és vele szemben az idegenségérzet. Ilyen az utazás és az utazások az ideiglenes lakóhelyről. Márkus Béla utazásregénynek is nevezte a *Magyarokat*, s valóban: különleges formája annak. Aztán említendő a tudás és a tudatlanság; a vallás, a templom, a pap, az ima; az álom, az álmatlanság, a látomás; a zene; a találkozás más népekkel (németek, lengyelek, franciák, oroszok); a kiszolgáltatottság s annak különböző stációi; a halál, a temetés, a sír, a temető; végül: a bolondok.

E két utóbbi motívumra a *Magyarok* elemzése kapcsán meglepően kevés figyelem esett. Pedig a halál nemcsak a másik két pályanyitó regényben, hanem ebben is központi szerepű. Közülük a legfiatalabb, Kondor Ábris hal meg idegen földön. A fiú érthetően sokat foglalkozik halálával. Gáspár Dániel, a negyvenes éveiben járó férfi elképzei a saját halálát. Tudják már itthon is, hogy a háború szedi a maga áldozatait, s ennek számos esetével találkoznak a hátsóországban. Amíg ott vannak, eltűnik a német kocsis. Társa agyon-

lő egy német kiskatonát, mert az szökni próbál: nem akart agyonlőni két végsőig elcsigázott orosz hadifoglyot, akik nyilván mégis agyon lesznek löve. Megtudják, hogy a lengyel asszonyok férjeit mind agyonlőtték. S ki tudja, rájuk, a gyerekeikre milyen sors vár? A tengerparton is egy halottat látnak. Meghal a gazda orvos fia is a fronton. Az epilógusból megtudható, hogy Kis Dani és Tar Elek nem tér vissza a frontról. A népek háborúskodása ebben a kamaratörténetben is mennyi halállal jár. S mindezt általánosítja Ábris álma a legutolsó magyarról, aki egyedülként őrzi már a földet, ahol mindenütt az egykori magyarok fekszenek, s most ő meg fog halni, kéri a fiút, temesse majd el.

A német kocsis sánta, és félnótásnak mutatkozik. Mégis, nagyon örül a magyaroknak. Ő mutatja meg Fábiánéknak a padlásról a fogolytábort, s bizonyosan azért lövik agyon, mert a foglyokon akart valamiképpen segíteni. A szatmári faluban pedig Bacskó Bandi „*A bolond. Vagy nem is bolond, csak ráfogták a népek.*” Amikor a tíz ember elindult, Bacskó Bandi maradásra szeretne volna bírni őket. S amikor a hazatérőket meglátja az úton, lelkesen segít nekik, kíséri őket.¹³ Ez a két figura alighanem születésétől fogva kilóg társadalmi környezetéből, s ezért minősül bolondnak, pedig igaz emberek, akik kiélezett helyzetekben emberségesen képesek cselekedni. Balázs József más regényében normálisan felnövekedett emberek megbolondulása jut szerephez, meghatározóan a *Fábián Bálint találkozása Istennel* lehet erre példa. A két típus nem azonos egymással. A megbolondulás válasz arra, hogy tragikus hiba csúszik be az egyén sorsába, általánosabban: a teremtés hibái kényszerítenek a torzulásra. A falusi, városi kisközösségek bolondjai azonban sokszor valóban nem bolondok: valamilyen testi hibájuk vagy egyéb okok miatt maradnak ki a kisközösség szokásos nevelődési folyamataiból, s válnak

önhibájukon kívül legalábbis különccé. A *Magyarok* bolondjai pozitív jellemek, a teremtés hibáit ezek a hibás emberek is csökkenteni szeretnék. Amiként a királyoknak, a falvaknak is szükségük volt a bolond szerepre.

Ács Margit a *Magyarokat* és a *Koportost* tárgyaló kritikájában a két mű kulcskérdéseinek a következőket tartotta: „*Mi a haza? Mitől magyar a magyar? – ez az egyik; Hogyan érti meg az élő a halált? – a másik.*” A halálmotívum kicsit részletesebb vizsgálata alapján belátható, hogy a második kérdéskör a *Magyarokban* is meghatározó. Így félreértés Nácsa Klára igényes tanulmányának az a tézise, hogy a másik két pályanyitó regénnyel ellentétben ebből hiányzik a „metafizikus árnyalat”.

Balázs József ábrázolásmódjával, poétikai eszközeivel kapcsolatban sokan említik a meghatározó szociográfiai-történelmi életanyagot, s az ebből következő realista eszközhasználatot és szemléletet. Kis Pintér Imre találó megfogalmazása szerint „*Balázs nem azonosul egészen a hőseivel, de végig az ő szemükkel látja az eseményeket, és annyit mutat fel csupán a világból, amennyit az érzékek tényszerűen képesek befogadni. Hemingwayre emlékeztető stílusfogása így nem válik pózzá, sőt éppen ez a forma mutatja fel közvetlenül a szituáció belső törvényeit.*” Vagyis az író nagymértékben azonosul a hőseivel. Bár sokkal többet tud náluk, ezt nem érzékelteti. Mindeközben a lehetséges mértékig tárgyilagosságra törekszik. Mások a balladai jelleget (Márkus Béla, Nácsa Klára), az erős atmoszférateremtő képességet (Szász Imre), a tömörséget (Szekér Endre) s nagyon sokan a filmszerűséget emelték ki.

A *Magyarok* fogadtatása méltó volt a műhöz. S bár a regény megjelenése óta majdnem harminc év telt el, a mű érvényessége nem fakult meg.

Jegyzetek

1. Aki „*fiatal író maradt mindörökre*” = Kortárs, 2000. 9, 94–99.
2. Miklós Elemér: *Balázs József emlékezete* (Nyírbátor, 2002)
3. A korabeli kritikák, elemzések: Ács Margit = Magyar Nemzet, 1976. május 1. és Á. M.: *A hely hívása*, Bp., 2000, 185–188.
Czakó Gábor = Tiszatáj, 1976. 4.
Fogarassy Miklós = Új Forrás, 1976. 3.
Földényi F. László = Mozgó Világ, 1976. 2.
Funk Miklós = Jelenkor, 1976. 5.
Futaky László = Szabolcs-Szatmári Szemle, 1976. 1.
Görömbei András = Alföld, 1976. 8. és G. A.: „*Ki viszi át...?*” Bp., 1986, 247–263.
B. Juhász Erzsébet = Napjaink, 1979. 1.
Kenyeres Zoltán = Jelenkor, 1977. 7–8. és K. Z.: *A lélek fényűzése*, Bp., 1983, 432–438.
Kis Pintér Imre = Élet és Irodalom, 1976. 1. és K. P. I.: *Helyzetjelentés*, Bp., 1979, 87–91.
Kulin Ferenc = Kortárs, 1978. 2.; és *Fiatal magyar prózaírók*, Bp., 1980, 25–35.
Márkus Béla = Tiszatáj, 1976. 4.
Miklós Elemér = Kelet-Magyarország, 1975. december 7.
Nácsa Klára = Népszava, 1975. november 29.
Nácsa Klára = Valóság, 1977. 1.
Szász Imre = Magyar Hírlap, 1975. november 16. és Sz. I.: *Háló nélkül*, Bp., 1978, 110–116.
Szávai János = Kritika, 1976. 3. és Sz. J.: *Zsendül-e a fügefafa?* Bp., 1984, 87–90.
Szekér Endre = Napjaink, 1977. 1. és Sz. E.: *Érték és írás*, Kecskemét, 1981, 136–142.
Tóth Piroska = Forrás, 1976. 1.
Vasy Géza = Magyar Ifjúság, 1976. 2.

-
4. Két vagy három műről írt Ács Margit, Fogarassy Miklós, Földényi F. László, Funk Miklós, Kenyeres Zoltán, Kulin Ferenc, Szávai János, Szekér Endre.
 5. Görömbei András: „Egyforma esélyeket a társadalomban.” Válaszol Balázs József = *Alföld*, 1977. 5. és *Kérdések és válaszok. Tizenkét interjú a hetvenes évekből*, Lakitelek, 1994, 63.
 6. Kovács Dezső: „A máról írni a legnehezebb”. Beszélgetés Balázs Józseffel = *Kritika*, 1984. 5., 11–13.
 7. *Kérdések és válaszok*. Lakitelek, 1994, 67–68.
 8. *Magyarok*. Balázs József és Fábri Zoltán filmje. Bp., 1978, 385. Az *Ötlettől a filmig* c. sorozatban.
 9. Van olyan világtörténelmi jelentőségű hadiesemény, amelyet a tudomány is „népek-csatája” elnevezéssel tart számon. Ez Napóleon döntő veresége Lipcse mellett 1813-ban.
 10. Herbert Haag: *Bibliai lexikon*, Budapest, 1989. „Szegénység” címszó.
 11. A regény epilógusa szerint „*Fábián András pedig még egyszer megjárta Párizst – amerikai hadifogságba esett.*” A filmben viszont kérdésessé válik, hogy Párizsban jártak-e. Vizuálisan egyértelmű, hogy nem; a Bad Doberan-i templom a helyszín. A szerző forgatási naplójában azt mondja az édesanya, hogy ő nem is tudja, tényleg Párizst látták-e, a teherautót nemigen hagyták el, de azt mondták nekik, hogy ez Párizs. N. Pál József kései tanulmánya (Kortárs, 2000. 9., 94–99.) nehezen tartotta elképzelhetőnek, hogy Németországból egy fél nap alatt Párizsba lehessen jutni, meg a tenger is közel legyen, ám ez sem földrajzilag, sem technikailag nem abszurd: a német–holland határvidéktől a tenger kb. 200, Párizs pedig 400 km.
 12. *Fábián Bálint találkozása Istennel*. Idézte Kulin Ferenc.
 13. A regényben a bolond Gáspár Dániel kísérgetője, a filmben Fábián Andrásé.

Az ártatlan

Balázs Józsefet bemutatni már aligha kell, a hetvenes évek leglátványosabb és legígéretesebb írói pályakezdése az övé. Gyors egymásutánban jelent meg három kisregénye, s előbb SZOT-díjat, majd József Attila-díjat kapott. *Az ártatlan* a negyedik könyve, s szervesen kapcsolódik az eddigiekhez. A *Koportos*, a *Magyarok*, a *Fábián Bálint találkozása Istennel* és *Az ártatlan* egységes pályaszakaszt, egységes írói világot tükröz. Ha szorosabb kapcsolatot keresünk, akkor az új mű leginkább a *Magyarokkal* párhuzamosítható. Mindkét kisregény a második világháború idején játszódik, s a magyar nép szerepét, felelősségét vizsgálja. Beleillenek tehát a nemzeti önvizsgálatot magukra vállaló művek sorába.

Balázs Józsefnek határozott történelemfilozófiája van. Ez nem látványos fejtegetésből, hanem a mű cselekményéből, az ábrázolt figurák sorsából, az eszmei mondanivalóból bontakozik ki. Eddigi regényei alapján – *Az ártatlanra* is érvényes – a következőképpen összegezhető gondolatmenete.

A magyar népnek rendkívül nehéz helyzete volt évszázadokon át. Fizikai és szellemi megnyomorítottságban éltek milliók. Társadalmi berendezkedésük a kisközösségek szintjén nagyon elmaradt még a lehetségeshez képest is, de mégis, ezeket a kisközösségeket az ösztönös népi humanizmus éltette, ez mozgósította az emberi erőket nemes

célok elérésére. A huszadik század apokaliptikus világháborúi a népi közösségek évszázados rendjét feldúlták. Értelmetlen pusztulásba hajszoltak százezreket és milliókat. A világháborúban való felelősségünket tehát csak a kétféle osztálykötöttségű, kultúrájú, érzelmű Magyarországot látva lehet helyesen megérteni. A népi tömegek tehetetlenül és tudatlanul sodródtak a háborúba. A háborúban azonban egyrészt megőrizték emberségüket, másrészt sokukat öntudatára ébresztettek, gondolkodásra és határozott állásfoglalásra készítettek az események. S ez – közvetett módon – megteremtette egy új Magyarország építésének szellemi előfeltételét. Hozzá kell tenni ehhez, hogy Balázs József történelmi kisregényeinek hősei mindig falusiak, parasztok vagy iparosok, s hazánk egyik legelmaradottabb vidékéről, Szabolcsból kerülnek a háború forgatagába. Fontos ezt hangsúlyozni, mert a kontraszt a második világháború kora és a benne részt vevő katonák tudatlansága között éles, de szociológiailag hiteles. Már a *Magyarok* bizonyította, hogy ennek a rétegnek fogalma se volt a fasiszmusról, Hitlerről, Európa népeiről és helyzetükről.

Az *ártatlan* mindjárt indításában hangsúlyozza ezt a tényt. Egy ezred Lengyelországba készül, s Batár János, a főszereplő csak a közismert gyermekdal első négy sorát ismeri, „*Lengyelországot csak a mesében tudta elképzelni*”, mert mást nem tudott róla.

Ez a mű nemcsak főhősének kiválasztásával, sorsának alakulásával állásfoglalás történelmünkéről. Állásfoglalás a tágabb keretül választott téma is: a nyíregyházi huszárezred története. Megtörtént események alapján készít az író művészi rekonstrukciót az ezred 1944 tavaszi elindulásától a teljes pusztulásig, a főhős haláláig, 1944 végéig. Az ezredet rendfenntartó és partizánvadász feladatokkal küldték ki, közvetlenül a front mögötti területekre. Maga

az ezred s tisztjeinek zöme egyik feladatot sem akarja teljesíteni. Az értelmesebb tisztek tudják, hogy ez a háború már elveszett, a katonák pedig eleve tudják, hogy számukra semmi értelme semmiféle világháborúnak.

Állomáshelyére érkezve az ezred előbb ösztönösen, majd egyre tudatosabban törekszik arra, hogy különleges helyzetét kihasználja. Kevés a magyar alakulat arrafelé, sokáig a németek sem érnek rá, hogy velük törődjenek, mert az erős szovjet támadás visszaveti őket. Amellett a huszárezred eleve alkalmatlan a frontharcra. Így a békés lavírozás, a „ne csináljunk semmit” taktikáját választják. Van néhány tiszt, aki határozottabb, s a lengyel partizánokhoz szeretne átállni, de erre sajnos az ezred szintjén nem kerülhet sor. Az ezred értelmetlen pusztulásának pedig épp ez lesz az alapvető oka. Repülőtémadások, körülkerítésekből való kitörések során pusztulnak el, s így 1944 őszén az állománynak már csak mintegy 5 százaléka, 160 ember indul haza. Igaz, vagy háromszázan Varsónál átállnak a lengyelekhez, a pusztulás mégis iszonyú. Az önkritikus szemlélet itt a legerősebb, hiszen a tanulság nyilvánvaló: még a viszonylag tisztán látó tisztek, a józan és taktikus ezredparancsnok sem voltak képesek arra, hogy eljussanak a németekkel való szembeszállásig. Pedig a tiszteknek ezt a csoportját a németellenesség, az angol orientáció, a lengyelbarátság jellemezte. S ugyanakkor a félelem az oroszoktól. Még a legradikálisabb tisztnek sem jut eszébe soha, hogy átállhatnának a szovjet csapatokhoz, vagy megadhatnák magukat. Ehhez a felismeréshez csak a főhős Batár János jut el akkor, amikor már szinte kényszerítik erre a körülmények. S épp ekkor kell értelmetlenül és ártatlanul elpusztulnia. Sorsa azonban tudatosító, akárcsak az ezredé. A szellemi megbéklyózottság, a belőle következő kései felismerések okozták az ártatlanok pusztulását.

Batár János húszéves fiatalember, apja földműves, ő géplakatos és kovács, s így lesz a parancsnoki gépkocsi vezetője az ezrednél. Ez a kivételes helyzete lehetővé teszi, hogy viszonylagos áttekintése legyen az ezred sorsáról, a németellenes és a németbarát tisztek között feszülő ellentétekről, az ezredes egyre határozottabb lengyelpártiságáról. Batár János útja a teljes ösztönösségtől az átélt élettapasztalatok hatására a még mindig ösztönös, de helyes és végre önálló felismerésig vezet: át kell állni a másik oldalra.

Az író mindvégig látszólag szenvtelen krónikásként van jelen az egyes szám harmadik személyben előadott történetben. Azért látszólagos a szenvtelensége, mert e történet valójában Batár János életútjának belső monológja, mindvégig csak azt látjuk, azt tudjuk, amit a főhős láthat és tudhat, ami vele történik. Az író rejtőzése, „eltűnése” a főhőssel való szinte teljes azonosulásából következik. S mivel csak azt látjuk, amit a főhős, különösen érzéketlenül bontakozik ki a teljes ösztönösségtől a felismerésekhez vezető útja. Az ezred és Batár János számára ugyanazok a csomópontok a tudatosítók: az értelmetlen pusztulások, a barátkozás a lengyel lakossággal és a partizánokkal, s a tisztek közötti ellentéteknek a fokozatos kiéleződése. A németbarát irányzat felülkerekedése, a humánus és a szadista ezredparancsnokság közti különbség közvetlenül is tudatosító hatású Batár számára. A jó és a rossz, a helyes és a helytelen szétválasztása, megkülönböztetése az első lépés ahhoz, hogy helyes döntést hozhasson. Nem ő volt az ezredben a legtudatosabb, hiszen nem állt át a lengyelekhez, nem volt a lázadó katonák között, s itthon sem mert megszökni, amíg magára nem maradt. Sorsa – és a nyíregyházi huszárezred tragikus sorsa – egyaránt példa és tanulság, nagy megjelenítő erővel felmutatott látomás. Egész kis népi mítosz kerekedik ki Batár János történetéből

az emberség kiölhetetlen erőiről, a nép fiának a háborúval esett találkozásáról, arról, mint lehet embernek maradni az embertelenségben.

Ábrázolásbeli probléma egyetlen fakad Balázs József módszeréből, az pedig a mellékszereplők elnagyoltsága. Az idős ezredesen kívül a többieknek csak olyan sémaszerű képét látjuk, amilyent Batár János észlelhet. S hogy ez mégsem kiélezett hiányosságként jelenik meg, az az egységes és balladás atmoszférának köszönhető, amely sokat felold hiányérzetünkben.

1978

Szeretők és szerelmesek

Az író újabb regénye szervesen illeszkedik az eddigiekhez, de újat, mást is mutat. A gondolatmenet egységessége miatt trilógiának is tekinthető történelmi regénysor után – a *Koportos*hoz hasonlóan – ismét jelenünket ábrázolja. Ám a *Koportos* – hőséneke magatartása miatt – sokkal jobban kötődik a történelmi regényekhez, mint a *Szeretők és szerelmesek*hez. Láthattuk *Az ártatlan* elemzésekor is, hogy eddig fizikai és szellemi megnyomorítottságban élő néptömegek vagy néprétegek és a belőlük szerveződő kisközösségek vagy magányos emberek ösztönös népi humanizmusa adta a regények legáltalánosabb társadalmi alapját, ez határozta meg a hősök útját, lehetőségeit. A *Szeretők és szerelmesek* egy ebből a múltból kinövő, ez által meghatározott, de a társadalmi forradalom következtében mégis gyökeresen új világot tár elénk. Ez a regény csakis a szocializmus alapjainak lerakása utáni szakaszban játszódhat, tehát a szorosabb értelemben vett jelenben. Legfőbb figuráit már nem a múlt, hanem a jelenkor évtizedei határozzák meg. Aligha véletlen, hogy a főszereplő, Kalenda József asztalos huszonevéves fiatalember, s nemzedéktársa az építésvezető mérnök is.

Kalenda öntudatos ember, jó szakmunkás, képességeinek megfelelően dolgozik, s munkáját is elismerik. Kiírt-hatatlanul benne van – egyszerű, régi népi bölcsességgént is – a „dolgozni csak pontosan, szépen” József Attila által

megfogalmazott követelménye. Ezért is kerül egy vidéki kisvárosba két társával néhány hónapra: az irodaház építkezésén szükség van a szakértelmükre. Sokszor – talán túlságosan is sokszor – hallja, hogy ő milyen jól dolgozik, s hogy mekkora szükség van rá. Az öntudatát tovább növeli ez, s ha kórossá nem is válik, motiválja azt a személyiségzavart, amely aztán a tragikus vétség elkövetéséhez vezet.

Kalenda József megtalálta a helyét, és rendezettnek tudja maga körül a világot. A szerelemmel mégis csak ebben a kisvárosban találkozott. Kapuvári Márta méltó társa lehetett volna. Szépen induló kapcsolatuk azonban elromlott, *valami* hiányzott Kalendából és Mártából egyaránt. Kalenda inkább hazament volna a szülőfalujába lakni, Márta maradt volna a kisvárosban. Ez lett volna az ok? A felszínen. Inkább arról van szó, amit az író említ vallomásában: „a tökéletesség iránti nosztalgia” mozgatta őket, s mivel a tökéletességet a szerelmesükben nem találták meg, csalódniuk kellett. Kalenda egy pillanat alatt kiábrándul és szakít Mártával, s elhatározásán nem másít az sem, hogy a nő gyereket vár. Pedig Márta nem volt elutasító, csak tanácstalan, s jól szeretne volna elrendezni egyszer már elromlott életét (a férje meghalt). Kalenda egy szép eszmét, egy álmot talált meg az ösztöneivel, s a tudat kritikájával szemben is csak ösztönösen tudott védekezni. Így éppen a tökéletességet keresve feledkezett meg a legalapvetőbb emberség parancsáról. Vétségének logikus következménye a gyilkosság, amelyet szintén ösztönösen, hirtelen felindulásában követ el.

Dolgozni, a munkájában teljes emberré válni már tud Kalenda József, de a szerelemben még nem. S hogy nem véletlen eseményről van szó, azt bizonyítja annak a régebbi életépiződnek a felidézése, amelyben Kalenda hasonló hirtelenséggel szakított a szeretőjével. De más események is tájékoztatnak bennünket arról, hogy Kalendában ép ugyan az erkölcsi érzék,

valami azonban – az ösztön, a tapasztalatlanság, a bonyolult helyzettől való félelem – gyakran elnyomja benne ezt az ép érzéket. Kiáll társai mellet, amikor bajba kerülnek, aztán mégis visszavonul. Elvállalja a fusimunkát, aztán amikor veszekednek a főnökei, gyorsan távozik. Amikor többféle megoldás adódik, megijed és visszahúzódik, nem tudja még elfogadni, megemésztetni, hogy a létezés többismeretlenes egyenleteket is felad, s megoldás is többféle lehet. S hogy az emberek és a köztük alakuló kapcsolatok nem olyan engedelmesek és egyértelműek, mint a megmunkálendő anyag. Kalenda és Márta körül munkatársak, barátok, vezetők és beosztottak figurái rajzolódnak ki, s egyfajta kisvárosi életről is képet kapunk. Problémákban gazdag az építkezés és körülötte a kisváros is. A szocializmus jelenlegi szakaszának néhány tipikus kérdése színezi a regényt, de inkább csak színezi. Sokan bírálták már Balázs József regényeit a felszínes, elnagyolt megoldások, az elégtelen motiváció miatt. Én ilyet először most éreztem. Úgy gondolom, hogy a történelmi téma és ebből következően a hősök nagyobb mérvű meghatározottsága eddig megóvta az írókat a komolyabb veszélytől. Azzal most kell igazán szembenéznie. Az *ártatlanban* nem volt zavaró az epizód szereplők elnagyoltsága, itt többször az. A filmes-balladás ábrázolásnak ott inkább az erői érvényesültek, ez a regény néha publicisztikusságba csap át, főleg a vezetők ábrázolásában. S ily jeles írónál bántóak a figyelem kihagyásai. A 14. oldalon még tudják a társai, hogy Bertalan István építkezik, a 44. oldalon már korholják, hogy miért nem szólt erről. A 11. fejezet élén is baj van az idő múlásával. De ezek könnyen kiigazítható apróságok. S úgy vélem, helytelen volna, ha ezekre esne a hangsúly. Balázs Józsefnek igaza van: dolgozni kell, írni kell, elmondani a körülöttünk levő világ bennünk élő képét, s a művekből – sikereken és kudarcokon át – az igaz fog elénk tárulni.

1978

Elbeszélés az elmondhatatlanról

Isten küldöttei

„Nem ott ássák a sírt, ahol megássák,
Ha összekeverül igazság és álság.”

(Bella István: *Testamentom*)

A mikor kinyitottam a *Tiszatáj* júliusi számát 1990-ben, jóleső izgalommal fogtam hozzá Balázs József nagyobb terjedelmű elbeszélésének olvasásához. Izgalmam fokozódott, amint haladtam előre a szövegben, bár jól már nem éreztem magamat. A cím fenséges avagy játékos hangvételt ígért, s bár a szerző által megfogalmazott mottó: „*Minden, ami a valósággal egyezőnek látszik, nem a véletlen műve. Szándékos.*” valamit visszavett ebből, s más tájakra és hangoltságokra is lehetőséget teremtett, az olvasót egyelőre az atmoszférateremtés szépségei ragadták magukkal. Miközben a történelem és a környezetrajz részletezően pontos, szinte rajzolható is volt, belengte az egészet a bizonytalanság érzete, a baljóslatúság. S ezt tette egyértelművé az első rész kereső emberének kibontakozó célja: azért kerékpározott többször immár az ismeretlen faluba, hogy megtudjon valamit apjának sok évvel ezelőtti nyomtalan eltűnéséről.

Innen még többféle irányt vehetne a történet. De amiként a Misku nevű főszereplő nem tud sokat apjának hajdani eltűnéséről, mi sem tudunk még szinte semmit Misku jelenbeli sorsáról. S egyáltalán mikor van ez a jelen? Tám-

pontunk egyelőre csak annyi van, hogy az apa a háború után néhány évvel tűnt el, s futballkapus is volt, vagyis mindenképpen huszadik századi a történet.

A második rész aztán elbeszéli azt is, hogy Miskunak, aki az anyjával él, van munkahelye is, s a hajnali utazás után vidékre kell mennie kiszállásra. Öten vannak a csapatban, a Főnök, Misku és még három férfi. Gépkocsival mentek a távoli kisvárosba. A cél előtt nem sokkal megszokott kocsmájukban ittak, majd elfoglalták helyüket az egyetlen szállodában. Még mindig nem tudjuk, mi is az a munka, amelyet majd el kell végeznie a kis csapatnak, ám a baljóslatúság fokozódik. Misku sétál az éjszakában, találkozik az aludni szintén nem tudó Főnökkel, s Misku sajnálja mindkettőjüket.

A harmadik részben majdnem mindent megtudunk. Hajnalban indulnak a munkára, a kisvárosi börtönbe. A munka: kivégzés. Az elítélt egy huszonhárom éves fiatalember, ártatlanságát hangoztatja, s megátkozza gyilkosait, akik pontosan elvégzik feladatukat.

A negyedik rész a kivégzésre következő nap története. Misku anyja tanácsát követve elmenne egy öregemberhez, hátha az tud valamit az apa sorsáról, de nem mer bemenni a házba, inkább az erdei forráshoz megy el, megszokott pihenőhelyére. Estefelé az anyja ment érte. Rosszul aludt, s éjfél-tájban ébresztették: váratlanul munkára kellett menniük a Központba. Újabb kivégzés volt, egy fiatal ápolónő az áldozat, akit azzal vádoltak, hogy az ávóst nem gyógyította. Ez a nő is ártatlanságát hangoztatta, s ő is megátkozta gyilkosait. Az ítélethirdetés után némi zavar keletkezett, s a csapat ötödik tagja kijelentette, hogy ő ezt nem csinálja tovább.

Az ötödik részben Misku meglátogatja a Főnököt, akitől kiderül, hogy otthagya a munkát, de az titok marad, hogy miért. Miskut, aki a helyettese, balsejtelmek kezdik

gyötörni a következő napi kivégzés miatt. Három embert kell felakasztaniuk, mint a zajongó börtön hangjaiból megtudják: a miniszterelnököt, a honvédelmi minisztert meg az államminisztert. Maguk se tudják utólag, miként, ám teszik a dolgukat.

Az *Epilógus* ismét Misku erdei forrásánál játszódik. Az anya jön ide az idegen falubeli sekrestyével, aki végre elárulta az apa sorsát: őr volt, s a rabokkal együtt őt is megölték. Ám Misku, aki a Főnökkel és Bodzával, az új helyetessel vigyorgó arccal énekelget a forrásnál, már semmit sem fog fel ebből. Megbolondultak mind a hárman.

S kik Isten küldöttei? A hármas kivégzés előtt mondogatja a fontoskodó és izgatott börtönparancsnok Miskunak: *„Ha netán lelkiismeret-furdalásuk lenne emiatt... gondoljanak arra, hogy maguk kiválasztott emberek, hiszen az igazságot szolgálják. Ha lenne Isten, azt lehetne mondani, hogy Isten küldöttei, Isten legkedvesebb gyermekei maguk...”*

Isten küldötte az igazság anyyala lenne? Lángpallossal az ítélet-végrehajtó? S ki mondja meg, hogy az ítélet isteni? Hiszen maga a börtönparancsnok azt mondja: *„Ha lenne Isten.”* Szerinte tehát nincs, következésképp az igazságszolgáltatás kizárólag az ember joga. Az emberi ítélet azonban nemcsak igaz, hanem hamis is lehet. Az elbeszélésnek éppen ez a dilemma a központi gondja. Mi is az igazság? Mit kell tudni róla? Még az első részben, amikor Misku rátalál a vak ember útmutatása nyomán a sekrestyésre, aki biztosan tud valami fontosat az apáról, a következő, semmitmondónak mutatkozó, elutasító jellegű választ kapja: *„nem kell pontosan tudni az igazságot”*. Az első kivégzéskor a Főnököt úgy tájékoztatták, hogy egy fegyveres útonálló, többszörös gyilkos az elítélt, aki ehhez képest hangoztatja ártatlanságát. Az ápolónő már nemcsak az ártatlanságát hangoztatja: *„Elevenen fogtok elrohadni... mindnyájan! Én*

a halálom után is, mindig fölényben leszek, mindig is uralkodni fogok rajtatok, mert úgyis kiderül az igazság!” A Főnőknél tett eredménytelen látogatás után már Miskut is az igazság foglalkoztatja. Magának mondja, de félhangosan: „Egyszer még visszajövök és elszámoltatom. Ki fog derülni az igazság. Ki fog derülni, hogy miért bújt maga a föld alá. Ki fog derülni, hogy miféle ember maga.” Majd: „Mi történik akkor, ha a Főnöknek van igaza, hogy jobb lenne viszszaadani a holnapi munkát. Előbb kellett volna nekem is gondolkodnom.” S másnap, a kivégzés előtt így nyugtatja önmagát és társait: „Nem mi hoztuk az ítéletet! Azt nálunk okosabbak hozzák, akik pontosan tudják, mi a törvény és mi az igazság.”

A három hóhér megbolondulása felől nézve egyértelművé válik tehát, hogy valóban van megfellebbezhetetlen igazság, s az kiderül még akkor is, ha nyíltan beszélni még nem lehet róla. Nem is kiderül csupán, hanem igazából el sem lehet palástolni. Másként mivel lehetne magyarázni azt, hogy a Főnök otthagyja a munkahelyét? A Főnök „régben bőbeszédű volt, de az utóbbi egy évben már annyira fegyelmezte magát, hogy kizárólag a munkáról volt hajlandó útmutatást adni”. S az őt felkereső Miskuval szemben a hallgatása annyira jelentésteli, hogy ez Miskut is mélyen elgondolkoztatja. Persze valódi gyilkosok is hangoztatják az akasztófa tövében ártatlanságukat. Azonban itt a hóhérok is megérzik a hang hitelességét. Éppen arra kell rádöbbenniük, hogy ők nem az igazságnak az ítélet-végrehajtói. Azt nem tudják pontosan, hogy mi az igazság. Ám azt felismerik, hogy a halálraítéltek ártatlanok, s ők mégis végrehajtották a kivégzést. Erre nincs bocsánat. Ezt nem lehet lelkiismeret-furdalással sem elintézni, hiszen alapjában véve nem gonosz, csupán szerencsétlen emberek ők, akiket az élet sodort ebbe a munkakörbe. Misku például „Ha önmagára

gondolt, neki nem volt más választása... Az apát várták, de csak nem került elő. Aztán az anyja beszélt a Főnökkel... Hát igen. A semmiből mégsem élhettek meg, dolgoznia kellett. S a Főnök napról napra, egyre inkább meggyőzte, hogy jól választott.” Ez a meggyőzőség omlott porrá a hármaskivégzés hatására. Isten küldöttei belátják, hogy ők valójában eltévedt emberek, bűnösök, s bűnük alól nem adhat felmentést az sem, hogy ők csupán végrehajtók, hogy nem ők hozták az ítéletet. S a bűn tudatosulásának pillanata már hozza is a büntetést. Végrehajtatik a hóhérokra is az ítélet, ám emberségesen: csendes, éneklő bolondok lesznek.

Magának az elbeszélésnek van tehát egy kerettörténete, amely a régebbi, nyolc-kilenc évvel korábbi múltba vezet el, s az apa sorsát kívánja felderíteni. Az első rész erre kérdez rá, s az *Epilógus* erre ad feleletet a történés szintjén. A negyedik részben csak epizodikusan jelenik meg ez a téma, s éppen a nem keresés, a feladat elodázása derül ki. Az apa őr volt, elítélteket őrzött, nyilvánvalóan ártatlankat, hiszen most már az időpont is behatárolható: a fordulat éve után került sor arra, hogy a rabokra és az örökre egyaránt rárobbantották a bányát. Tévedésből? Vagy az öröket is raboknak tekintették? Ki tudja már. Mire aényt megtudjuk azonban, az már nem érdekli a megbolondult Miskut. Addigra már őrá is „rárobbant a bánya”, hiszen egyértelmű most már, hogy az apáé a fiú sorsát kíséri a maga párhuzamosságával. Az ört lemészárolják, fiát, aki hóhér lesz, bolondulásba kergetik az igazságtalanság tobzódásának korában. Démoni körforgás ez az eltévedt emberek bűnhődéséről. Eltévedni a gyenge jellem szokott, azonban a körülmények is vétkesek. Az apa is a háború után „mindenfélével próbálkozott, de semmi sem sikerült”. Aztán valamibe belekeveredett, s alighanem ennek következményeként lett őr, aki rab is egyúttal. S ebből a sorstör-

ténetből szinte determináltan következett a fiúé, aki hóhér lett, s akit emberként, gondolkodó lényként „kivégeztek”.

E hóhérok ügyében nem az ember, nem a társadalom, hanem csupán maga az „Isten” szolgáltat igazságot. A hóhérok a becstelenség, az istentelenség ítélet-végrehajtói, s a rájuk sötétedő téboly „Isten” valódi jelenlétének bizonyítéka. Alighanem az apa is „megérdemelte” a sorsát, meg a fiú is. Az *Epilógus*ban értesülünk mindkettejük valóságos bűnhődéséről, a két történet – az isteni igazságosság előtt – itt válik igazán eggyé.

Kétarcú az igazság fogalma: élni s visszaélni is lehet vele. De hasonló a helyzet a munkával is. Maga Misku már csak az éleződő válsághelyzetében kezd az igazságról meditálni, addig viszont s folyamatosan mindannyian a munkájukkal vannak elfoglalva. A munkájukat, a dolgukat emlegetik, annak tökéletes pontosságú elvégzését, s még véletlenül sem nevezik meg soha e munka valóságos tartalmát. Menekülés is ez nyilván, de éppen ez a vonás teszi lehetővé, hogy a hóhérnak valamennyire is emberi arca lehessen. Hiszen – látszólag – nem az a fontos, hogy mi a munkájuk, hanem az, hogy azt pontosan és kifogástalanul elvégezzék. A Főnök akkor kezd a kivégzendők helyett csak a munkáról beszélni, amikor megkezdődnek a kétes kivégzések. S nyilván ezért lesz szinte már mániája a kritikus cselekménysor időtartamának állandó mérése: *„Az eddigi legjobb időnk huszonhárom másodperc... Addig nem nyugszom meg, amíg száz másodperc alá nem kerülünk.”* Később Misku azt a magyarázatot adja a viszonylagos lassúságra, hogy *„Nem akarunk durvák lenni”*. Az igazság megcsúfolása a szellemi értékek szintjén az, amit a bírák tesznek a politikai indítékokból meghozott halálos ítéletekkel, s ugyanez a fizikai cselekvés szintjén a kivégzés aktusa. A gondolat s a cselekvés is tisztátalanná vált.

Az elbeszélés felépítésében, anyagkezelésében, szemléletben sok a balladás. Magának a térnek és az időnek sokáig megőrzött s végleg soha fel nem adott bizonytalansága, általánossága teremti meg ennek szerves keretét. Mert a mai magyar olvasó számára egyértelmű ugyan, hogy itt Kádárék 1957–58-as megtorlási akciójáról van szó, hogy a miniszterelnök maga Nagy Imre, s még az ápolónőnek is megvan a modellje, az is egyértelmű azonban, hogy ezen élményforrás ismerete nélkül is megáll az elbeszélés a maga lábán, jelentése és jelképisége teljes gazdagságában. Hiszen azonnal felismerhető tényszerűséggel 1956 környékére csupán az ápolónő által említett ávós utal. Az is egyértelmű, hogy Magyarországon járunk. A Főnök említi, hogy „a magyar alföldön vágunk keresztül”, s a fel nem keresett idős Bíró Albert s a harmadik hóhér neve, a Bodza is ide köt. S bár több magyar miniszterelnöknek volt szomorú vége, ilyen kivégzése csak Nagy Imrének történt meg. Belőle egy balladás elbeszélés meg sem szólaló hőse lesz, akiért a börtöncella névtelen rabja üvölti világgá az átkot a gyilkosokra.

Ez már a harmadik átok a történetben, s ezek az átkok meg is fogannak. Sok hármasság is beépül a cselekménybe, s ez a meseszám-jelleg a maga immár konok ismétlődésével szintén balladássá tesz. Három kivégzés van, s a harmadiknál három áldozat. Mindháromszor elhangzik egy átok a gyilkosokra. Három hóhér bolondul meg, s három egyszerű beosztott marad névtelen. Mindhárom kivégzésnél durván viselkedik a főnök a helyettesével, kétszer a Főnök Miskuval, egyszer Misku Bodzával: ütnek az orrvérzés erejével, s rúgnak is.

E hármasságok, bármennyire racionálisak is, mitikus jelleget is öltenek. Hasonló szerepe is van a szintén gyakori kettősségeknek, párhuzamosságoknak. Mindjárt ilyen az

apa és a fiú sorsának egymásra vetítése. Hasonlóan fontos a Főnök és Misku párhuzama és ellentéte. Két „mit sem sejtő” női epizódszereplő van: az anya és a Főnök felesége. Ketten lépnek ki a hóhércsapatból: előbb az ötödik ember, majd a Főnök. De más szinten is van két „kilépő”. A sekrestyés korábban katonatiszt volt, nyilván ávós, azért bújik el az emberek elől, s menekül a vallásosságba. S a Főnök, aki szintén menekül, az emberei elől is. Az egyik az apát hagyta bajban, a másik a fiút. Az első két kivégzéskor konkrétan gyilkossággal vádolják az elítélteket. Misku kétszer tesz kérekpáros látogatást. Egyszer az idegen faluban, egyszer a Főnöknél. S ugyancsak kétszer látjuk őt a forrásnál is.

Maga a kettős sorsképlet, annak megduplázása (apa–fiú, sekrestyés–Főnök), a kettősségek és a hármasságok folyamatos fokozást tesznek lehetővé. Az igazság szempontjából ez ilyképpen írható le: a múltból nem tudjuk pontosan az igazat – a jelenben vannak (lehetnek) igazságtalan ítéletek és kivégzések – az egész országban az igazságtalanság tobzódik – a lelkiismeret szintjén lehetséges az igazság érvényesülése. A kinti világban, a történés időszakában ez nem következhet be. Ám az áldozatok végső szavaiban ott a bizonyosság: az igazságnak egyszer ki kell derülnie. Az igazságnak ez a kezelése is a balladás jelleget erősíti.

A párhuzamossághoz és a fokozáshoz hasonló szerepet játszanak az ellentétek is. A legalapvetőbbet, az igazságot és a végletes igazságtalanságot olyan párok értelmezik, mélyítik el a cselekvés és a jelentés szintjén, mint az ártatlanság és a bűnösség, a felelősségnélküliség tudata és a mégis megmutatkozó félelem, a főnök és az alárendelt, az elítélt és a szabad ember, a mozgás és a nyugalom, a zárt tér és a tágasság, a börtön és a város, a város és a természet, az alkohol és a tiszta víz, a zaj és a csend, az üvöltés és a hallgatás. Az ellentétpárok tagjainak nagyobb része nem alkalmoszerű-

en, hanem végigvitt motívumként van jelen a történetben. Ilyen például a főnök-alárendelt viszony, ahol az új főnök azonnal átveszi a régebbi főnöknek szinte minden szokását, nevezetesen a durvaságát is helyettese iránt, amivel nyilván saját bizonytalanságát igyekszik palástolni. Ám Misku csak egyetlen alkalomra lehet főnök, mert a főnöknek nem szabad kételkednie, annak mindent egyértelműen tudnia kell, s Misku erre már nem képes. Vagy ilyen a nagy szerepet játszó mozgás-nyugalom ellentétpár is. Misku állandó mozgásigénye, keresése a cselekmény által is indokolt, ám kiderül az is, hogy itt nem csupán erről és nem csupán arról van szó. A kivégzések előtti percekben, sőt napon „megállás nélkül, láthatatlan erők üzték őket, folytonosan csak mozgtak és indultak valahová, akár csak egyetlen méterre is, hogy aztán újra megállva visszaforduljanak, s majd mintha hosszú, mély álomból ébrednének, kábán forogtak, s csak a szüntelen mozgás nyugtatta meg őket”.

Ez a kényszeres mozgás egyik tünete annak, amit a bűnösség és bűnhődés jeleinek és fokozatainak nevezhetünk. Vannak ennek testi jelei, a mozgás mellett a hallgatás, a szomjúság, a verés, az orrvérzés, a hidegrázás, a nem alvás, az állandó izzadás. Közülük a mozgás, az ivás és a verés kényszercselekvésnek tekinthető. A testi jelek természetesen a lelki folyamat leképezései. Míg azonban a testi jelek többsége az egész csapatra érvényesen szemlélhető, addig a lelki folyamatot részletesebben csak Miskunál követhetjük. Voltaképpen ezt a folyamatrajzot tárja elénk maga az elbeszélés, mondhatnánk, ezért íródott meg. Eddig mindig erről volt szó, kiindulva az alapkérdésből, hogy mi is történt az apával, egészen a megbolondulásig. Misku első és sokáig egyetlen kérdése mintha az ősokot keresné már-már mániákusan, a magyarázatot a maga sorsára. Amikor lakásán keresi fel a visszavonult Főnököt, akkor ezt már

azért teszi, hogy önmaga sorsára, létére szinte rákérdezzen. A két látogatás – az idegen faluban és a Főnöknél – kulcsfontosságú tehát Misku számára. A legelemibb kérdéseket teszi fel: Mi történt apámmal? Élhet-e még? S mi történik velem? Mit cselekszem én? Szabad-e ezt tennem? S mire a válasz megszületik, szétmorzsolódik a személyiség. Túl későn fogalmazódik meg Miskuban, hogy vajon helyes-e, hogy őt a munkakörének, környezete elvárásainak való megfelelés kényszere mozgatja, s nem önmaga. Ha belegondolunk, mindössze két elem van, amelyben önállóan cselekszik. Az egyik az, amikor úgy dönt, hogy nem zavar most az idős Bíró Albertnél, s ehelyett kimegy a forráshoz. Utána siető anyja meg is dorgálja ezért. A másik önálló cselekedete a Főnök felkeresése.

Külön vizsgálatot érdemelnének az elbeszélésben szereplő motívumok önmagukban is, egymáshoz fűződő kapcsolatukban is. Az eddig jelzetteken túl most csak arra van mód, hogy néhány fontosabb motívumra még felhívjam a figyelmet. Ilyen az első részben szereplő vak ember, aki a patakparton útbaigazítja Miskut, hogy a sekrestyést, a hajdani katonatisztet keresse. Ebben az a különös jelentésű, hogy Misku már ötödször jár a faluban, számtalan embert végigkérdezett, mégsem tudott senki sem segíteni. Csak a vak ember a „látó”, a tudó, csak őelőle nem rejtőzhet el az igazság, tehát a sekrestyés múltja sem.

Sokrétűen van jelen a víz motívuma. Előbb megduzzadt tavaszi patakként, majd zúduló esőként. A faluban forráskútként, az erdei tisztáson is forrásként. S Misku mindegyik forrásnál megmosakodik és iszik is. Erőt merít? Megtisztul? Legalábbis kísérletet tesz erre, nagyjából öntudatlanul. A forrás motívumának egy másik összefüggésben is szerepe van. A nyugalom helye az erdei forrás, akárcsak a sekrestyés számára a templomkert. Amiként

a sekrestyés fogalmazott: „itt megleltem a nyugalmamat”, „nézzen csak körbe, olyan ez, mintha a paradicsomban lennék”. S a „nyugalmat” leli meg Misku is két társával az *Epilógusban*, ahol a forrás körül énekelgetnek, ám nehogy valódi nyugalomra gondoljunk, az éneklés minősítő megnevezése már gajdolás.

Az apa, a sekrestyés és a három hóhér sorsa tehát az örök és ítélet-végrehajtók lehetséges sorsát, bűnhődését mutatja. Az apa maga is áldozat lesz, a sekrestyés elbúvik a világ elől, s a templomba menekül, a többiek megbolondulnak. A végzetesen eltévedt ember számára bocsánat lehet ugyan a többi ember részéről, ha önmagukba néznek, mégis „végre elszáll a remény”, ha megszólalt lelkiismeretünk, annak válaszolni kell. Az elől nem lehet se templomkertbe, se erdei tisztásra menekülni. S míg a bűn elkövetése konkrét, időben behatárolt, a bűnhődés halálíg tartó időtlenségbe tágul, sőt a nagy átok szerint azon is túl, „hetedíziglen”. Az elbeszélés első négy része az első nap éjfél utáni kezdetétől harmadnap hajnalig szoros időrendben követi az eseményeket, s leírja az első két kivégzést. Az ötödik rész valamivel, néhány nappal vagy héttel későbbi cselekménye maga a főbűn, a miniszterelnöknek és társainak kivégzése. Mennyivel követi ezt a bűnhődés, már lényegtelen, éppen azért, mert örökké tartó, miként a beálló esti szürkület a bűnösök számára.

1990

A torcellói Krisztus

„Miért nő a fű, hogyha majd leszárad?
Miért szárad le, hogyha újra nő”

(Babits Mihály)

Az igazi trilógia

Amikor Balázs József első három regénye gyors egymásutánban megjelent, többen említették, hogy ezek voltaképpen laza trilógiát alkotnak. A regények történéseinek időpontja szerinti sorrendben a *Fábián Bálint találkozása Istennel* és a *Magyarok* között valóban szerves a kapcsolat, a *Koportost* azonban csak a miliő és a központi halálmotívum kapcsolja hozzájuk, a szereplő személyek nem. S ebben a harmadik műben a történelemnek sincs meghatározó szerepe, amúgy érthetően, hiszen a jelenben játszódik. Mostanáig e laza trilógia-elképzelés mellett szóltak érvek, *A torcellói Krisztus* posztumusz megjelenése azonban egyértelművé teszi, hogy a szerző valóban írt trilógiát, s annak harmadik darabja ez a régi-új regény. Régi, hiszen 1980-ban fogalmazódott meg, s új, hiszen csak 2004-ben vált olvashatóvá. Fodor Katalin visszaemlékezéséből tudhatjuk, hogy Balázs József hosszas előkészületek után viszonylag gyorsan írta meg regényeit, majd hónapokra félretette a kéziratot, hogy bizonyos időbeli távolságból végezhesse el rajtuk a szükségesnek látszó javításokat. Ez esetben azonban megsokasodtak filmgyári, munkahelyi kötelezettségei, majd rátört a végzetes betegség, s bár – véleményem szerint – alig valamit kellett volna

módosítani, erre a következő években már nem került sor. Vajon miért? Hiszen elolvassa ezt a ragyogó alkotást, lehetetlen nem gondolni arra, hogy az író élete egyik legfontosabb művének tarthatta *A torcellói Krisztust*. S egy közlése alapján nyilvánvaló az is, hogy trilógiában gondolkodott. A *Magyarok* forgatási naplójában Balázs idézi a rendezőt, Fábri Zoltánt: „Amikor elolvastam mind a két könyvet, úgy tűnt, mintha az apáról és a fiúról szólna a két könyv, két nemzedékről, csak a fiúk neve más... Szinte kínálkozik, hogy megírd a harmadik nemzedéket is, a mát...» Bevallottam, hogy a regény megírása közben ezekre nem gondoltam. »Ezen még lehet változtatni... Talán érdemes is... Hiszen egy trilógia lehetne.«” Végül is a befejezett, de az újabb műhelymunkának alá nem vetett regény azért maradhatott kéziratban, mert a mű központi témája a halál, s annak, akinek éveken át napról napra ezzel kell farkasszemet néznie, bizonyosan nehezebb azzal a szöveggel dolgoznia, amelyben a többé-kevésbé alakmás főszereplő tanúja édesapja haldoklásának. S a betegség felől nézve ez a regény bizony előérzet, annyira központi benne a halál kérdésköre, illetve az a létállapot, amelyben az egyébként egészséges és még fiatal ember számára kiüresedik a világ, s ugyanúgy nem találhat választ gondjaira, amiként arra sem, hogy miért hal meg az ember, s mi van azután.

A *Fábián Bálint találkozása Istennel*, a *Magyarok* és *A torcellói Krisztus* valóban trilógia, valóban három nemzedék története, bár Fábián Vince és Imre fia – az utóbbi meg is hal az első regényben – nem tekinthetőek András elődjének. A *Magyarok* főhőse Fábián András, neki egy nyolcéves kislánya van. Ez a gyerek sem lehet egészen azonos *A torcellói Krisztusban* szereplő Fábián Kristóffal, mert az elbeszélés szerint fiatalabb. Fábián András alakja viszont szervesen egységes a két regényben, s voltaképpen a záró-

műben is főszereplő. Az első két regény kiélezett történelmi időben játszódik: 1918–1920 között, illetve 1943-ban, a harmadik „békeidőben”, a hetvenes évek közepe táján, mindössze kéthónapnyi időszakot ölelve fel, miközben az 1945-tel kezdődő múlt régi képei és történései is megjelennek. A három nemzedék története olyan huszadik századi családragénynek mutatkozik, amelyben az emberiség története csak komor és tragikus arcát mutatja fel, s amelyben éppen ezért is az élet és a halál kérdése mindenkit eleméntárisan foglalkoztat: az analfabéta juhász Fábián Bálintot, a fiatalkorában indulatosan is az igazságot kereső, öregségére nagyon megcsendesülő földművest, Fábián Andrást és a mintegy harmincéves értelmiségi Fábián Kristófot.

Három nemzedék

Bár Fábián Bálint nem támadhat fel, a trilógia harmadik részében mindhárom nemzedék nyomatékosan van jelen. A legidősebbek az 1890-es évek szülöttei. Közülük kulcsszereplő Kászoni Béla, aki 1945 előtt a falu nagygazdájának számított; volt egy tanyája és egy gyümölcsöse. A bolsevizálás során mindezt elvették tőle, elűzték; azóta, lassan harminc éve szinte koldus módra él. Özvegységére Fábiánék vették magukhoz, a gondozásért cserébe rájuk íratja a házát, amelyet ezek szerint, ha csonkább telekkel is, de visszacapott valamikor. Az 1945 utáni évtizedben játszik a faluban kulcsszerepet Jeszenák, addig úthengeres, attól kezdve a kis közösség rákosista réme. Fábiánék szomszédja öreg Jakab, aki dolgozni már nem tud, várja a halált. Feltűnik két férfi: Gáspár Dániel és Szabó János, akik a *Magyarok* fontos szereplői voltak. S a regény epilógusában megjelenik két öregember: az egyikük kamaszként látta a csecsemő Fábián Andrást, akit előző nap temettek el.

A második nemzedék tagjai az 1910-es években születtek, tehát a regény jelen idejében hatvan év körüliek. Fábián András még annyi sincs. E nemzedékből ő a legfőbb szereplő. Mellette a felesége. A regénybeli múltban szerepe van a *Magyarokból* már ugyancsak ismert Kis Daninénak, akinek férjét kell elsiratnia; a jelenben pedig a falu bolondja Bacskó Bandinak. Kristin Máté egy amerikás magyarnak a fia, s mivel gazdagabbnak számít, a Rákosi-kor őt sem kíméli. Így 1956-ban elégtételt próbál venni, ezért később börtönbe kerül. (Más néven a *Magyarokban* szerepel az apa negatív figurája.) Káldor János, a városban élő nyugdíjas munkás Fábián András katonatársa volt, akárcsak a találkozásukkor felidézett, a fogolytáborban ártatlanul megölt Manda István. S ide tartozik a kántor is, aki negyven éve dolgozik a faluban. Siratva és regisztrálva a halottakat. Végül a harmadik nemzedék Fábián Kristófé. Akik ide sorolódnak, a negyvenes években, esetleg valamivel később születtek. A főszereplő harmincháromc-egynéhány esztendő. Nyilván ennyi szeretője, a presszós Betti is. Hasonlóan munkatársa, Mikó Péter és annak felesége, Kalocsai Éva. S végül ide sorolandó az öreg Jakab példaként emlegetett unokája, aki a gyárból egy napi munka után hazatért a falu – számára szabadságot jelentő – világába.

Mindegyik nemzedékből kiválik egy főszereplő: Kászoni Béla, Fábián András és Fábián Kristóf. A cselekményben, a gondolati anyagban a legközvetlenebb kapcsolatok természetesen közöttük vannak, ám mindegyiküknek akad saját nemzedékében és egy vagy két másikban egyrészt a személyiséget és gondjait megerősítő epizód szereplő társa, másrészt pedig ellenfele. Kászoni Béla esetében a Fábián család három tagja és Bacskó Bandi a pozitív, Jeszenák a negatív kapcsolat. Fábián Andrásnak a leggazdagabb a

pozitív kapcsolatrendszere. Felesége és fia mellett Kászoni Béla, Gáspár Dániel, Szabó János, Káldor János, Manda István említendő. Legnagyobb vitája Jeszenákkal volt, de tisztelegve az is megjelenik a ravatalánál. Kristin Mátét ő fegyverezte le 1956-ban, hogy megakadályozzon valami örült cselekedetet, de halála előtt felkeresi a férfit, hogy megbékélhessen vele. Kristin is ott van a ravatalnál, s az ő lovai viszik a koporsót a temetőbe. Fábián Kristófnak egyértelműen pozitív kapcsolata csak a szüleivel és – a gyermekori ijesztgetéstől eltekintve – Kászoni Bélával van. Ellentmondásos a viszonya Bettivel és az itáliai úton Mikónéval. Gyerekkorában félt Kristin Mátétól, Jeszenák ellenében apját segítette volna, ha nagyobb lett volna. Mikó Péterrel a kapcsolata jóindulatúan semlegesnek mutatkozik, az olaszországi turistaúton azonban – mindkettejük hibájából – összevesznek, s Mikó verekedést provokál. Szembeötlő, hogy a legidősebb nemzedék még életben lévő tagjaiban és a második nemzedék képviselőiben még él a falusi közösség erős összetartozás-tudata, amely a nemzedékeket is összekapcsolja, az ellentéteket is segít rendezni, a haragosokat megbékíteni. A harmadik nemzedék falusi világa igazából már nem mutatkozik meg, inkább ennek a hiánya elgondolkodtató. Az öreg Jakab unokája a példa arra, hogy nem vészett el nyomtalanul a múlt értékrendje. Elsősorban azonban a városivá és értelmiségivé lett Fábián Kristóf hazavágyódása, ellentmondásos gyerekkori emlékeinek felidézése jelzi a régi paraszti kultúra felbomlásának konfliktusosságát. Fábián Kristóf idegennek érzi magát a városban, kapcsolatait így átmenetinek, olykor formálisnak. Érthető, hogy múltjának helyszínéhez, szereplőihöz és értékrendjéhez próbál menekülni.

Helyszínek, idősíkok, cselekmény

A történet azzal kezdődik, hogy Fábián Kristóf a városból hazautazik szüleihez. A városról magáról keveset tudunk meg, de a fővárosnak kell lennie. Elég messze, többórányi vonat- vagy gépkocsiútnyira van a Kraszna-menti falutól, amelyet már a korábbi regényekből ismerhetünk. Betti ugyan az n.-i presszóban dolgozik, de N. nem csupán városnév lehet. Kristóf apját a k.-i meccsre viszi el, a stadion vasútvonala és temetője mellett fekszik, tehát alighanem a kisépesti Honvéd-pályáról van szó. A regényben azonban nem a konkrét város a lényeges, hanem az idegenszerű, a természettől elszakított világ. Kristóf lakása egy benzinkútra néz, ezt szemlélheti és szemléli is. Ha összevetjük ezt falusi szemlélődéseinek látványaival, megdöbbentő a különbség.

A falu a gyerekkort, a szülőket, a felnevelő élményeket, a közösséget, a természetet, valamiként a világ lehetséges teljességének élményét jelentette, s ezt próbálja felidézni Kristóf. Ez a falu már nem lehet azonos az egykor megélttel, de erre inkább csak áttételesen, a harmadik nemzedék sorsán keresztül utal a regény, a hetvenes évek faluját inkább csak az öregeken, tehát a hagyományörzőkön keresztül láthatjuk.

Fábián Kristóf háromszor látogat haza. Először azért, hogy elmondja szüleinek: Itáliába fog utazni (1–2. fejezet). Ekkor május van, s tél óta még nem volt otthon. Másodszor azért megy, mert úgy érzi, hogy az őt a városban meglátogató apjával valami baj van, s utánaindul (6. fejezet). Végül harmadszor a temetésre megy (8. fejezet). A hazautazások, de aztán a városi hétköznapiak is emlékeket ébresztenek Kristófban, s ezek időrendben idéződnek fel. Előbb édesapjának hazatérése a hadifogságból (2. fejezet), aztán Kászoni gyerekes ijesztgetése, a kirándulás a fenyőcsemetéért apjával, majd a szpartakiád (3. fejezet),

végül Kászoni megalázása és az évekkel későbbi, 1956. októberi események (6. fejezet). A történelmi időrendet eközben csak a két Kászoni-émlék cseréli fel: őt előbb űzik el otthonából, s csak később lehet űzött ember, akit gyerekek is ijesztgethetnek. A múltat – a háború végét, a hadifogságot felidézi az édesapa is, s ez logikusan esik a városi látogatás idejére (5. fejezet). A mű legvégén a két legeltető öreg egyike idézi fel a legrégebbi múltat, az első világháború idejét, amikor Fábián András újszülött volt.

A harmadik reális helyszín külföldre vezet. Az út jelentős állomásai: Torcello, Velence, Fiesole, San Gimignano. Torcellóban vallják be Mikóék, hogy disszidálnak. Velencében érződik elbizonytalanodásuk. Fiesole a veszekedés, az útitársak szakításának helyszíne. Itt Kistóf és Betti is összekülönbözik, de végül együtt maradnak, San Gimignanóban még egy Krisztus-ábrázoláson medítálnak.

A *torcellói Krisztus* azonban nem csupán a Fábián család huszadik századi története, hanem Jézus-regény is. Kászoni Béla elhagyott padlásán találja Kristóf azt a reprodukciót, amely a torcellói Krisztust ábrázolja, s amelyet Kászoni egy régi itáliai útról hozott magával. Kászonival való beszélgetései kezdenek határozottabb irányt szabni gondolatainak, hiszen az öreg Krisztus-kereső ember, s ebből a szempontból alakmása a néhai Fábián Bálintnak. Kristóf gyerekorában hívő volt. A 4. fejezet Jézus-történet, a keresztre feszítés apokrif története, s csak a zárófejezet látomásából tudjuk meg, Jézus ottani közléséből, hogy a Jézus-történetet Kászoni csak álmodta, képzelte. „Azt is”, tehát a későbbi is – bár ennek Kristóf is néma tanúja. Voltaképpen az evangéliumok is regényszerűek, hiszen cselekményük nem teljesen azonos egymással. Kászoni álma a kapernaumi katona és Jézus beszélgetéséről hiteles történelmi eseményként valóban nem képzelhető el, ám ez a katona Kászoni

alakmása, aki kérdéseivel a legilletékesebbhez fordulhat. E látomásban „megelevenedik” a torcellói Krisztus, s miután Kristóf látta az eredeti képet, majd San Gimignano-ban Jézust karddal, ő maga is résztvevője lehet Kászoni újabb látomásának. „Beavatottá” kezd válni, s így képes arra, hogy a temetés után a nyári hajnal ködében neki is látomása legyen: a halottak menete vonult a homokúton, a sor legvégén az édesapja. S bár kérésre, könyörgésre nem válaszolt, mozdulataival jelezte, hogy fiával érez.

A Jézus-történet kétezer évvel korábbra visz a reális időben, ugyanakkor a mítoszi időt, az örök időt is bekapcsolja a regénybe, a lehető legkevésbé irracionális módon. A két idősebb nemzedékhez tartozók egyrészt vallásos nevelésben részesültek, másrészt legtöbbjük természetközeli módon élt, így a tanultakat és a tapasztalatot többé-kevésbé össze tudják egyeztetni.

Hogyan kellene élni?

A hatvanas évek magyar epikájának egyik központi kérdése volt az életformáé, a pozitív és a negatív példák szembeállításával, a kérdés lezárhatatlanságával, ám egyúttal pozitív megoldások felmutatásával. Az évtized legvégén, a következő első felében jelentkező új írónemzedéknél – s ide tartozik Balázs József is – módosult ez a kérdés. Ők inkább azt mutatták meg, hogy miként nem lehet, nem szabad élni, s hogy még sincs mód a változtatásra. Regényszereplőként e nemzedékhez sorolódik Fábián Kristóf is. Elsőgenerációs értelmiségi, aki felnőttként válik városlakóvá. Elszakadt a felnevelő falusi közösségtől, ám a városban nem lel újabbakra. Odahaza tudósnak nevezik, hiszen kutatóintézetben dolgozik, növényekkel foglalkozik, megtudjuk azonban, hogy rutinmunkát végez, amelyhez talán a diploma se

lenne szükséges, vagy ha mégis, a monotonia idővel lehetlenné teszi a munka hivatásnak tekintését.

Kristóf eredetileg csak külföldi útját bejelenteni megy haza, ám amikor édesanyja kéri, hogy legalább néhány hónapra költözzön haza, bevallja, hogy erre már ő is gondolt.

Az otthonlét és az öreg Kásonival újra kibontakozó kapcsolat felerősíti ezt a talán addig csak kósza elképzelést. Betti és Mikóné egyik beszélgetéséből azt is megtudjuk, Kristóf elvagyódásában egyszer valami szigetről elmélt, s hogy *„Őt már nem érdekli a munka, meg az, tudják-e pótolni vagy sem, felesleges vagy sem, becsapják vagy félrevezetik...”*

Kristóf visszamenekülne az eredethez, Mikó Péter viszont, aki elismerten kiváló szakember, de ugyanúgy rutinmunkát végez, világgá megy. Szerencsét próbálna, bár azzal is számol, hogy egy ideig csak fizikai munkás lehetne Nyugaton. Kristóftól döntésének igazolását szeretné hallani, de mivel munkatársa nem nyilvánít – ezúttal sem – véleményt, kegyetlenül minősíti Kristóf személyiségét, mire az még kegyetlenebbül válaszol.

Betti józan, ösztönös lény, aki elfogadja az életet olyanak, amilyenek. Bár neki is vannak, azaz inkább már csak voltak álmai: táncosnő szeretett volna lenni. Nem rajta, hanem Kristóf világidegenségén múlik, hogy kapcsolatuk nem lehet harmonikus, bár Betti tudja, hogy Kristófnak segítségre volna szüksége, s ő próbál is segíteni. Bár a két-hónapnyi cselekményidő alatt kétszer is közli a férfival, hogy elhagyja, erre nem kerül sor, pedig Kristóf magatartása alapján érthető lenne a távozás. Mikóné esetében a munka és a hivatás konfliktusai jól nem értesülünk, az sem tudható pontosan, hogy orvos-e vagy nővér. Őt a disszidálás ténye, annak helyessége foglalkoztatja, s egy elszólásból az is kiderül, hogy a férje verni szokta.

Érthető, hogy a „hogyan kellene élni” kérdése a harmadik, a fiatal nemzedéket foglalkoztatja. Nem csak velük kapcsolatban szembesülünk ezzel. Az 1945 és 1956 közötti évekből felidéződő emlékek, a történelminek nevezhető jelenetek ugyanis azt mutatják meg, hogy a kiélezett helyzetben hogyan kell, hogyan erkölcsös cselekedni. Kristóf emlékeiben szükségszerűen az apja a főszereplő. Megtudjuk róla, hogy munka- és igazságszerető ember. Ragaszkodik a hagyományos paraszti gazdálkodáshoz, nem lép be a térszbe. A maga módján vallásos, de kénytelen fiát eltiltani a hitoktatástól, mert a gyerek különben nem tanulhatna tovább. Jeszenákban megérzi a falu ellenségét. Bár helytelen, hogy a férfi fenyegetőzésének hatására késsel támad rá, ez a megbántott önérzet tiltakozása. 1956 októberében viszont ő akadályozza meg Kristin Máté fegyveres garázdálkodását, s ezzel éppen az őt bántó Jeszenákot védi meg. S bár Kristin haragszik őrá, Fábián András a halála előtt fölkeresi a férfit, hogy békeesség legyen. Betegen is próbál helytállni a munkában. Amikor meglátogatja a fiát, s a meccsre igyekvő tömeg megdobálja kövel a vasutast, ő kel az ártatlan férfi védelmére, s így ő válik majdnem áldozattá. Nevének jelentéséhez illően férfias férfi, aki a közeli halálra is méltósággal készül.

Az élet, a meghalás, a másvilág

A „hogyan kellene élni” kérdése mellett a halállal foglalkoznak a legtöbbet a regény szereplői. A mű olvasható Fábián András haldoklásának és halálának történeteként is. A Jézus-fejezetben meghal a két lator, majd Jézus. A fogolytáborban Manda és Kis Dani. A kántor pedig a ravatal mellett negyven év halottait kezdi felsorolni. A legkövetkezetesebben Kászoni Béla meditációi foglalkoznak az élet,

a halál, a másvilág összefüggéseivel, s mivel ezeknek Fábián Kristóf nagyjából tanúja, ő is beavatódik. Kászoni is világgá menne, hogy találkozzon Krisztussal, hasonlóan ahhoz, amiként Fábián Bálint akart találkozni Istennel. Először bolondosnak, különcnek mutatkozik, majd botcsinálta filozófusnak, de más is, több is. Kérdései logikusak, megállapításai elgondolkoztatóak, bár nyilvánvalóan keserű élet-tapasztalatai formálták őket. Kászoni kettős alapkérdése: „*ha meghalok, akkor miért kellett élnem?*”, „*miként lehet az ember tökéletes, ha tudja, hogy meg kell halnia?*”

Meditációi során ilyen következtetésekre jut: a legnagyobb boldogság egyedül élni. Minél kisebb a kapcsolat az emberekkel, annál nagyobb a szabadságfok. Messzire ment tőlünk az Isten. A világ csak ismétlődik. Az ember nem tudja a jót választani. Nem biztos, hogy nélkülözhetetlenek vagyunk az Isten számára.

Fábián Kristófot életformájának bizonytalansága, tétova keresése teszi nyitottá Kászoni gondolatai iránt. Felidéződik az is, hogy Kristóf gyerekkorában egyértelműen hívő volt, Kászoni pedig már akkor is kereső-kétkedő ember. De legalább ennyire fontos az apa sorsának alakulása és az itáliai utazás is.

Kristóf – akinek a neve Krisztust hordozót jelent – a reprodukciót látja meg előbb a padláson. A megviselt, poros képeslapot Kászoni kérése ellenére nem dobta el, de magával se vitte a városba. E kép miatt ment el Torcellóba is, hogy lássa az eredetét, s e kép alapján ismerte fel – Kászonival együtt – a látomásban közeledő öt idegen élén Jézust. Kászoni rációt és képzeletet mintáz egymásra – miként a regény egésze is. Azt mondja Kristófnak, hogy „*Torcellóban láttál hasonlót, minden Jézus-festmény közül ez a legvalószínűbb Jézus, nézd az arcát, titkokat sejtő tekintetét, azért képzeljük mind a ketten, hogy ő az*”.

Kászoni a halálról szeretne valami lényegeset megtudni, de az elbeszélő által következetesen Jézusnak nevezett alak elutasító: „*A halálról pedig ne kérdezz semmit.*” Az öregember végül fellázad, s egy másik, egy bosszúálló Isten eljövetelét kiáltja a távozók után.

Isten, Jézus, hit, kétely

A regényben nem minden szereplő vallással való kapcsolata mutatkozik meg. Kászoni keresése és lázadása a figura legfőbb jellemzője, a mű meghatározó vonása. Fábían Andrásné hagyományosan a hitben él. Ezért küldi ministrálni a fiát, imádkozni az apa hazatéréseért, s ezért támad dühödten a férjére, amikor az kiveszi a fiút a hitoktatásról. Fábían András hite csak haláltusájában mutatkozik meg: „*azt hittem, hogy az Istenben élek, és most sehol sincs*”. Ravatalánál pedig megállapítják róla, hogy a katolikus és a református vallást egyaránt becsülte.

Kristóf gyerekkori hite nyilvánvalóan mélyen beivódott, de sok feledtető réteg rakódott rá. Ám a hitetlen európai sem feledheti a kereszténységet, s a Krisztus-képpel és -képzettel való találkozás a tékozló fiúhoz teszi hasonlatossá Kristófot, aki visszatér szülei házába, a valóságos élmények mellett találkozik a képzetessel, végül ő maga is elő tudja idézni azokat, vagyis tudatvilágának részévé avatódik a halott apával való találkozás.

Jézus kétszer jelenik meg a regényben. Előbb az apokrifként értelmezhető 4. fejezetben, majd az ezt is felidéző zárófejezetben. A kapernaumi katonának a következőket mondja a kivégzése előtt álló Jézus: „*Te is Isten fia vagy (...) Az Istennek is emberi alakja van, s ahány ember él a földön, az mind az Isten alakját vette fel. Mint én is... (...) Sokszor azt hiszem, hogy tényleg az Isten fia vagyok. Sok-*

szor meg azt, hogy nem, csak egy ember Galileából, mint te is...” Végso üzenete pedig az, hogy a szabadsághoz csak a halálban juthat el az ember, de: élni kell.

A zárófejezet Jézusa így szól Kászonihoz: „Igazság: miről beszélsz? Csak kitaláltatok engem, hogyan tudnék én bármit is mondani. A részetek vagyok, a ti szellemetek egy darabja vagyok...” Majd így folytatja: „Kérdezhetsz, de válaszaim akár a te válaszaid, tudásom akár a te tudásod, képességem akár a tiéd... (– Miért?! – kiáltott fel Kászoni.) – Mert Isten nem árul el semmit a terveiből. Ha elárulná a terveit, az emberiség elpusztulna...” Amikor Kászoni a Bibliát idézi, ezt a választ kapja: „Azokat az iratokat, amelyekre te hivatkozol, emberek írták, s megérzéseiket a végtelen világról sokféle-képpen lehet értelmezni...”

A regény Jézus-alakja meghatározó mértékben emberarcú. Előbb egy megtörtént esemény elképzelt változatában jelenik meg a halála előtt álló emberként, majd a regény-alakok közel kétezer évvel későbbi jelen idejében, olyan látomásban, amelyet az évszázadok írásai, képei, képzetei formáltak. A két alak nem ellentétben, hanem azonosító kapcsolatban van egymással, s értelmezésük a regénybeli szereplők és az olvasó számára a biblikus, az apokrif, a panteisztikus és a realiztikus értelmezést egyaránt megengedi.

A cselekményt, a helyszíneket, az idősíkokat, az alakokat, a gondolatáramlatokat szemlélve egyaránt arra a következtetésre juthatunk, hogy *A torcellói Krisztus* többszólamú, Bahtyin kifejezését használva, polifon regény. Bahtyin szerint Dosztojevszkijnek sikerült először bemutatnia az ember „belsőleg átérzett befejezetlenségét”. Ő írt arról is, hogy „Eszmei útkeresésének megoldásaként Dosztojevszkij előtt az ideális ember, illetve Krisztus alakja jelenik meg. Ez az alak vagy ez a legmagasabb rendű szólam hivatott arra,

hogy megkoronázza, megszervezze és maga alá sodorja a szőlők egész világát.” A szőlőknek ez a gazdagsága és hierarchizáltsága mutatkozik meg Balázs József sok-sok éves késéssel megjelenő regényében, okulására a huszonegyedik századi embereknek is.

Azt nem tudhatjuk, milyen lesz Kristóf további sorsa. Még azt sem, hogy hazaköltözik-e falujába. De arra emlékezhetünk, hogy a hívő gyermek megérzi-meglátja, hogy apja hazajön, s a csoda be is következik. A temetés utáni látomás a homokúton pedig azt jelenti, hogy az apa halálában is ott maradt a közelben, s egyúttal azt is, hogy Kristóf látóvá vált ismét.

A siratás és a temetés azt is tanúsítja, hogy az emberek nemcsak szükségük van a segítségre, hanem ezzel kölcsönösen élni is tudnak. Ilyen mindannyiunknak szóló segítség a zárójelenet a halott ember egykori születésének felidézésével: *„íme az emberek boldogsága, íme a világ, amelyet dicsérni és magasztalni kell, mert megszületett egy ember.”* S ehhez már csak annyit kell hozzátenni, amit a mottó állít egy óegyiptomi szoborfeliratra hivatkozva: *„Üdvösebb egy pillanatig látni a Nap sugarait, mint az öröklét a túlvilágon, mint a halotti birodalom fejedelmének lenni.”* S ezzel teljesen egybecseng Jézus utolsó szava a kapernaumi katonához: élni kell.

2004

SARUSI MIHÁLY

Vagabundkorzó

Sarusi Mihály mögött tucatnyi könyv áll, s bárki kíváncsi az adataira, megtalálhatja több lexikonban. Irodalmi díjai is szépen gyarapodnak. A későn induló szerzők közé tartozik mindazonáltal: 1944-ben született, s első elbeszéléskötete, *A csabai Szajján* csak 1981-ben jelent meg. Azóta viszont folyamatosan jelen van. Legújabb munkája, a *Vagabundkorzó* esetében a legújabb minősítés csak a megjelenésre vonatkozóan egyértelmű, hiszen maguk a szövegek az 1966 utáni teljes időszakot felölelik. Bár nem egyértelmű, hogy a dátumok mennyire jelzik az élmény, s mennyire a megírás idejét, stílselemzéssel könnyen kimutatható lenne, hogy itt nem folyamatos, hanem az időben valóban elhúzódóan keletkező munkáról van szó. E mű az egyes füzeteket összefogó szalag műfaji megjelölése szerint „rendhagyó útiregény”. (A szalag ezért az információközlésért fontos, mert ezt a füzetekben nem olvashatjuk.) A három kötet négy „könyvet” tartalmaz. Az első az 1966–1970, a második az 1972–1978, a harmadik az 1977–1990, végül a függelékszerű negyedik az 1991–... időmegjelöléseket kapta meg. Nyilvánvaló, hogy az utazások történetek ezen időhatárok között. Ezek az utak többnyire egyetlen ember, a „vagabund”, azaz a csavargó útjai. A legelső fejezetekben a hagyományos csavargószerep modern változata

és kellékei is megjelennek: egyetlen tarisznyával, hálózakkal, gyalogosan, autóstopra számítva vág útnak a fiatalember, nemegyszer kiváltva a hatósági közegek gyanakvását, egyszer még – útlevelének jugoszláviai elrablása okán – a börtönt is megtapasztalva tíz napra. Később azonban mind konszolidáltabbakká válnak az utazások körülményei – persze csak a kezdetekhez képest.

Érdemes az egyes utazási területeket sorra ide jegyezni a könyvek és azok fejezeteinek sorrendjében, mert kissé már ez is információhordozó: egy nemzedék, egy korszak világjárásainak, értelmiségi terepszemléinek lehetséges tükre. A sort a bolgár tengerpart, Várna nyitja meg, majd Zemplén, a Szovjetunió (Moszkva), Erdély, Jugoszlávia következik. A második könyv színterei: Erdély–Moldávia, ismét Erdély, a Felvidék, Felvidék–Dunántúl, Délvidék, egy európai körút, Bakony–Velencei tó. A harmadik könyv útjai: egy „matróz szamba”, Gyimes, a Baltikum, Kazahsztán, az uigurok, Ormánság és Szlovénia–Burgenland magyarlakta területei, Doberdó, ismét Kazahsztán. Végül a negyedik rész egy-egy közelmúltbeli párizsi és római utat örökít meg.

Miért rendhagyó ez a regény? Azért, mert igazából nem is regény. Regényszerűvé kizárólag az teszi, hogy ugyanaz a hőse: az elbeszélő, aki láthatóan egyre nagyobb eltervezettséggel, lehetőségei szerint járja a világ számára elérhető részét, s ezen belül is különös érdeklődéssel, szenvedéllyel, elkötelezettséggel a magyarlakta területeket. Azokat, amelyek nem Magyarország részei. Az elbeszélő és az ő szemlélete tehát az összekötő kapocs, ezen kívül még a stílus is – változásai ellenére. De amúgy nem regény ez, inkább útinapló, negyedszázad 21 utazásának rögzítése. „Útiregény”, útinapló is sokféle lehet azonban. Sarusi Mihály egyrészt költői és nem költői (prózai) szövegrészeket épít együvé, másrészt a verspróza, a riport, az útibeszámoló, az esz-

szénapló, az elbeszélés elemeit lelhetjük fel munkájában. Ezek gazdagon váltakoznak szövegeiben, mégis van egy „fejlődési” ív, amely a versprózától a riporton át vezet az esszénaplóig abban az értelemben, hogy ezek a vonások a dominálók a sok közül. E könyv legszebb meglepetése az, hogy a szerzőnek sikerül elkerülnie azt a veszélyt, hogy munkája stílusosan és műfajilag keverék maradjon. Akik a hagyományos útirajzokat kedvelik, legfeljebb csak csalódnak, ám akik irodalomra számítanak, azok nem.

Egy regénynek lehet természetesen egyetlen szereplője is, a *Vagabundkorzónak* azonban csak hőse van egyetlen, szereplője sok. Furcsa is volna, ha egy útiregényben nem találkoznánk mi, olvasók is egy sor emberrel. Az arcok, a portrék azonban csak villanásszerűek lehetnek, még ha e villanások felidézhetők utólag is, s nemcsak a találkozásban részes szerző, hanem az olvasó számára is. A lényeg azonban nyilvánvalóan nem egy-egy arc élessége, hanem az egész sorozatnak, az utazások áramának, a „korzózásnak” a folytonos emberekkel való találkozása. S ennek az áramnak két nagy tanulsága van. Az egyik ritkábban kimondott, de rendre érzékeltetett: a másik ember is ember, bárhol él is, bármi is az anyanyelve, bármilyen is a sorsa. Mindenki ember, bárha a természetünk, a jellemünk nem egyforma, a lényeg valahol mélyen mégis azonos. Nem azért gazember, vagy svihák, vagy éppen példászerű egy-egy ember, mert ehhez vagy ahhoz a nációhoz tartozik, hanem mert ilyenné formálta önmagát.

A másik tanulság szorosan összefügg ezzel a felismeréssel. Ha az emberek egyenlőnek születnek, akkor a jog keretei között az életlehetőségeiknek is egyenlőnek kellene lenniük. S itt válik lényegivé az elszakított magyarság tömegeinek sorsa. A nemzetiségeké, a kisebbségeké, elvileg bármiféle kisebbségé. Ez foglalkoztatja az elbeszélőt akkor is, ha nem

a magyarság, hanem például a litvánok, a kazahok, az ujugrok között jár, vagy akár ha Burgenlandban vagy Svájcban. A tudottat, a személyesen is megtapasztaltat és a mindazonáltal továbbra sem megérthetőt, elfogadhatót mutatja fel. S nem csupán a bárhol fellelhető hatalmi erőszakot, hanem az önkéntes beolvadást is. S hogy egyetemesebb érvényű legyen a felismerés, az ujugrok között ugyanezek a gondolatok foglalkoztatják, s a burgenlandi szórványmagyarságot megfigyelve is. Mert ha más is az életminőség Szovjet-Ázsiában és Ausztriában, rokon gondolat: „*olyan jó beolvadni. A gazdagabba, a műveltebbe, a szabadabba! Európába*” (III./69.).

S ez a gond végül is már az egész magyarságot érinti. Nemcsak abban az értelemben, hogy ezer éve, Ázsiából érkezve megkezdjük a beolvadást „Európába”, hiszen tudjuk, megmaradásunk feltétele volt ez. Ámde adhat-e ez a fajta – nem feltétlenül fizikai, hanem nyelvi-kulturális – fenyegetettség mindenre magyarázatot? Hiszen a beolvadók „megmaradnak”, csak éppen nyelvet-kultúrát váltanak. Szegényedik-e ezáltal a nagyvilág? Bizony igen, és e könyv szemléletének folytonosan megnyilatkozó, hol szemérmes, hol kimondott hazaszeretete, magyarsághoz kötöttsége mindegyre amellettt érvel, hogy meg kell maradni magyar-nak, s hogy érdemes megmaradni. Csáktornyan járva, a Zrínyi-sorsot és a vidék mai elmagyartalanodását szemlélve fogalmazódik meg a szép vallomás: „*ha Zrínyi ezt tudja, nem tanul meg magyarul, ja, ha az ember sejthetné, mit hoz a jövő, Teremtőm, ha én azt tudnám, hova érdemes állni, máris máshová tenném magam, oda, ahová nem érdemes, ja, de DA, igen, azért is IGEN A MAGYAR ÉLETRE, ha nem érdemes, akkor is, ha Zala e fertilityn oly fölösleges, akkor sem hagyhatod magad*” (III./63.).

S óhatatlanul fölvetődik mindezek után egy vatikáni estén az a kérdés is, hogy „Szent Istvánnak mégsem lett

volna igaza? Még hogy a soknyelvű ország erős!” E kérdések persze eldönthetetlenek, mégis nekik kell gyürkőzni, ha meg akarunk maradni. S bárhová jutunk, végül is az érzelmeiben-tudatában magyar ember csak hazájával veti össze tapasztalatait, s hazatér. Az elbeszélő útjai is rövidek, két hetet enged meg rendre a honvágy. Ez a vagabund végül is nem otthontalan csavargó, sokkal inkább a peregrinációs diák örök típusa, aki azért gyűjti a tapasztalatot, hogy hazájának is adhasson valamit. S ennek az évezredes elszármolásnak jelenkori formáját mutatja fel ez a rendhagyó útiregény.

1994

Sarusi Mihály ajándék élete

Talán megbocsátható, hogy Sarusi Mihály új könyvéről, a *Szökőélet*ről szólva egy Sütő András-elbeszélés címének parafrázisát írom az élre. Elsősorban nem is az indokolja ezt, hogy a fiatalabb pályatárs egyik meghatározó mesterének tekinti Pusztakamarás szülöttét, hanem az, hogy a mű nyitó lapjainak fő témája egy 24 éves korban átélt krízishelyzet, az öngyilkossággal való szembenézés. S „A toronyugrás szabadsága” azzal a következménnyel járt, hogy az immár másodszor is ajándékba kapott élet központi rendező elvévé váltak a megmaradás kötelmei. Nagyszerű telitalálat a *Szökőélet* cím. Rájátszik a szökőév fogalmára, s ezzel mindjárt a megszokottat – az évek rendjét – és a rendkívülit – a szökőéveket – rétegyi egymásra. Ugyanakkor az igekötő nélküli „szökő” élet jelentéskörébe nemcsak az elszökés, az elmúlás s így a folyamatos kifosztódás tartozik bele, hanem a felszökés, felemelkedés pozitív tartalmú fogalmai is színezik. Az életút fokozatosan válik egésszé, ugyanakkor mire egész lenne, be is fejeződik majd, elszökik a személytől, s már csak kívülről lesz vizsgálható.

A *Szökőélet* azonban még delelőtájon ragadja meg önnönmagát, a férfikor „nyarának” kései szakaszában nyilatkozik meg a szerző, az alcím szerint „Egy szegény-legény vallomása”-nak formájában. A vallomás itt a műfaji megvalósítás módjára is utal, a szegény-legény kifejezés a vallo-

mástevő létállapotára, társadalmi helyzetére. Ugyanakkor, a kötőjeles írásmód ellenére kiiktathatatlan e fogalom értelmezéséből a szegénylegény, azaz a betyár, a társadalmi kötelemektől magát eloldani igyekvő ember fogalma, s aki ilyen ember, az ugyancsak szegény-legény.

Szabályos konfesszió volna hát Sarusi Mihály új könyve? Igen is meg nem is. Eleve kétséges, létezik-e egyáltalán „szabályos” konfesszió. Hiszen a vallomás, az önéletírás, az emlékirat elemei elméletileg ugyan szétválaszthatók, de az egyes művekben rendre átjátszanak egymásba. Újabb kérdés tényyszerűség és fikció kettősenek jelenléte, aránya. Színezi ezt – a modern epikában egyre tudatosabban – a valóságos, az átélt és a megírt életrajz szintjeinek lehetséges különbözősége. Ugyancsak meghatározó elem a vallomástevés, az önéletírás időpontja, a számvetés önigazoló vagy önkritikus jellege. Sarusi könyvének utolsó adata két évszám: 1971–1997 között keletkezett a *Szököélet*. Azaz több mint negyedszázad a megírás ideje. Ha feltételezzük is, s a szövegegész alapján ez több mint valószínű, hogy a mű döntő hányada a nyolcvanas-kilencvenes évekből való, akkor is meglehetősen hosszú szakasz ez ahhoz, hogy hangsúlyosan egyetlen időponthoz legyen köthető a szerző nézőpontja. Mégis nagyfokú az egységesség.

Annak ellenére így van ez, hogy a szerkezet látszólag éppen a mozaikszerűséget erősíti. A mű formai felépítése az esztendőt idézi. A négy legnagyobb szerkezeti egység a négy évszakra utal. Mindegyik három hónapra tagolódik a régi kalendáriumokat idéző megnevezésekkel, s mindegyik hónap 4–5 hétre. Így a kisebb szerkezeti egységek, a fejezetek száma éppen 52. E fejezetek élén rövid bevezető szöveg, afféle Hemingway-módi „vignetta” áll, majd további, átlag egyoldalas és újabb címmel ellátott minifejezetek következnek, összesen 365. Ezek szerkezeti elosztása azon-

ban már nem követi a hét napjainak számát, 4 és 11 között ingadozik. (Sajnálatos, hogy a könyvnek nincsen tartalomjegyzéke, így ez a logikus szerkezeti rend nem válik azonnal áttekinthetővé, szabályosság és szabálytalanság játéka azonban talán e hiányban is tetten érhető.)

Az év körforgásának rendje azt a várákozást is kelthetné, hogy egy évbe sűrítve fog megmutatkozni a vallomástevő élete. Azonban ez nem így van. Mint minden igazi vallomás, Sarusié is életgyónás, így szükségszerűen felöleli a születéstől, 1944-től a megírás végpontjáig, 1997-ig eltelt időszakot, s természetesen visszatekint a személyes lét előtti korokba is mind családtörténeti, mind magyarságtörténelmi vonatkozásokban. S bár a mű egészének nemcsak sodrása, hanem bizonyos mérvű időbeli előrehaladása is van, ez nem szoros időrend. Az életút és a történelem útjának mozaikjai ugyan összeilleszkednek, de inkább az emlékezés és a kiemelt témakörök, mintsem az időbeliség alapján. Elvileg a huszadik század egészében, közvetlenebbül az 1944 utáni évtizedekben járunk, gyakorlatilag azonban a felnőttkori élet, pontosabban a felnőtté válás gyötrelmeivel kezdődő életszakaszok kerülnek a mű középpontjába. Bár a felnevelő környezet, annak a még régebbi múltba visszavezető hajszálygyökerei létfontosságúak Sarusi Mihály számára, nem tartozik azok közé az írók és vallomástevők közé, akik szerint kisgyermekkorukban minden lényeges megtörtént velük. Nem, őt a felnőttkor, a családból mint legfőbb közösségből már ki is szakadó, s hivatást, társadalmi szerepeket s természetesen saját családot is kereső ember foglalkoztatja, s ezért ez a kiindulópont. A történet tehát a „második születéssel” kezdődik, s csak a második rész indul az „elsővel”, az 1944-essel.

Így tehát a *Szököélet* több szinten is linearitás és körkörösség egybejárását tanúsítja. Érvényes ez az életrajz idő-

rendjére, következésképpen a történelmi eseményekre is. Érvényes arra a szerkezetre, amely látszólag ötletszerűen változtatja a kisebb-nagyobb fejezetek témáit, idősíkjait, valójában mégis következetes rendet érvényesít. S ez leginkább a vallomástevő nézőpontjában nyilvánul meg. Az egyes szövegrészek ugyan egymástól meglehetősen távoli időpontokban is keletkezhettek, az a személy azonban, aki a mű egésze mögött áll, a nyolcvanas-kilencvenes évek által megformált, a konfesszió szempontjából kijelenthető, hogy véglegessé formált férfi, akinek már oka s étellel megszenvedett joga is van, hogy vallomást tegyen mindannyiunk előtt.

Az alcím, amely szerint egy szegény-legényről lesz szó, máris tájékoztatja az olvasót, feltehetően szociológiai értelemben is. Az első mondatokból megtudhatjuk az életváltást, s kiszámíthatjuk az 1944-es születést is. Adott tehát egy évjárat, egy nemzedék. Amely ugyancsak nem egyenmű. A hős vidéki, dél-alföldi születésű, s eddigi élete javát Békéscsabán töltötte. Ezenkívül volt diák Debrecenben, újságíró Veszprémben. A fővárosban hosszabban katonai szolgálata idején tartózkodott, tehát mintha itt se lett volna, illetve csak rossz emlékei maradhattak. (Megszökött, majd szerencséjére egészségügyi okokból leszerelték.) Vidéken élő elsőgenerációs értelmiségiről van szó tehát, aki szakmunkásként esti gimnáziumban érettségizik, mégis csak negyedszerre veszik fel, s nem egyetemre, hanem főiskolára. A rendszer azt hirdette, hogy az ilyen emberekért jött létre, az ő világukat igyekszik megvalósítani. A bemutatott életút ezt aligha támasztja alá. A vallomás legfontosabb tanulsága éppen az, hogy aki valóban értelmiségivé válik, az nem lehet fenntartás nélkül „a létező szocializmus” katonája, s ha az eszményekkel egyet is ért, a gyakorlattal nem azonosulhat. Sarusi Mihály példaképei, „írásbéli mesterei” között nem említi Németh Lászlót. Az ő híres-hírhedt *Második szár-*

szói beszédében olvasható az 1943-ban sötétben látott jövővel kapcsolatos kijelentés: „Még ha mind egy szálig ki is irtánának bennünket, támad új értelmiség, amellyel helyzete a mi gondolatainkat folytattatja.” Az úgynevezett régi értelmiséget emigrációba kergette, kiirtotta, megalázta, megtörte, behódolásra kényszerítette a Rákosi-kor, majd az 1956 utáni elnyomás. Németh Lászlónak azonban igaza volt: a kevés számú túlélők, a megmaradtak mellé támadt új értelmiség.

Ez az új azonban – elkerülhetetlen – éppúgy megosztott, ellentétes érdekek és eszmék által rétegzett, mint minden korábbi. Egypártrendszerünk fénykorában, a hatvanas évek második felének megszelídülő és életszínvonal-emelkedést is hozó proletárdiktatúrájában továbbra is csak az számíthatott a többé-kevésbé megbízható ember kategóriájába való besorolásra, aki párttag volt. Újságíró számára szinte követelmény is volt ez. A párttagság védlevelet is jelentett, de fokozottabb ellenőrizhetőséget, számonkérhetőséget is. Ugyanakkor – miután egyetlen párt volt, s a közéleti cselekvés csak pártszerű keretek közt vált lehetségessé – az egyetlen párton belül is létrejött a többpártrendszer, voltak jó és rossz, megbízható és gyanús elvtársak. Az utóbbiak közé elsősorban azok tartoztak, akik gondolkodtak is, akiknek önálló véleményük volt. S minden igazi értelmiségi, igazi író ilyen.

Bármennyire paradox is tehát, tény, hogy a kétes, ámde tehetséges egyén párttagként válik kezelhetővé, kicsiny, de pozíciót jelentő munkakörbe helyezhetővé. S ha a lehetőségek nem vakítják el a személyt, ha erkölcsi érzéke ép marad, óhatatlanul formálódik benne mind a stratégiai, mind a taktikai szinten az „ahogy lehet” ősi népi bölcsessége, amelyet a magyarság politikusai nemegyszer emeltek már a nagypolitika szintjére is. S itt nem Kádárra gondolok sem én, sem a szerző.

A vallomástevő nem szereti a Kádár-kort. Pontosabban: nem szereti annak közéletét, nem szereti hatalmi gépezetét, s az ahhoz törleszkedőket. De szereti az életet, szereti az élni szerető, élni vágyó népet, szereti az anyanyelvét, annak kultúráját, az anyanyelvet beszélők közösségét s annak számára rendelt legkisebb egységét, a családját. S magától értetődően szereti a hivatását, az anyanyelvápolás egyik leghatékonyabb módját, a szépirodalmi alkotást. Vagyis az eddigi életének java részét kitevő szocialista évtizedeket nem az ördög különös kegyetlenkedéseinek korszakaként, hanem a valóságos történelem egyik szakaszaként mutatja be. S ha 1989 után volt is benne felszabadultság, a történő kilencvenes évek indokolják a visszafogottságot is, a keserűséget is, a nem éppen derűs valóság szemléletet is.

Az évszakok és a hónapok rendje szerint az év téltől télíg tart. Az első rész az *Írás ideje*, hónapjai: *Társak hava*, *Újság hava*, *Könyvek hava*. A második rész a *Születés évszaka*, benne az *Élet*, a *Fészter* és a *Magad hava*. A harmadik rész az *Istenkeresés idénye*, benne a *Jesszus*, a *Tüzek* és a *Honi hava*. Végül a negyedik rész a *Bajvívás évada*, benne a *Rablók*, a *Toszonád*, a *Vészek hava*. S e rész fejezeteinek címeiben szerepel a *Hotel Okádó*, *Gatyabazár*, *Tahónia*, *Mucsa*, *Kádár vasa* és *Bloka-dír-mars*. A *Bajvívás évada* tehát nem az év vége, nem is csupán a múlt, nem is csupán a kilencvenes évek, hanem: az egész élet. S így ennek létállapota aligha lehet más, mint amit az első hónap legelső fejezetcímeként állított: „*Szabad lélek, magyarnak számkivetve.*”

A szabad lélek fogalma belső szabadságot jelent, a magyarnak számkivetve állapota pedig a külső, nemzeti kötöttségek vállalását, azaz olyan nyelvi-történelmi béklyókat, amelyeknek valamelyik változata nélkül ember nem válhat szabad lélekké sehol a földkerekségen. A *Szökőélet* nemcsak egy 1944-ben született ember vallomása, hanem

egy magyarságába zárt emberé is, aki visszatalál kereszténységéhez is, s ezzel is egy olyan közösséget vállal, amely egyetemes és magyar is.

Bizonyára lesznek nem is kevesen, akik vitatkozva fogják olvasni e vallomást, hiszen határozott világszemléleti állásfoglalásával nem mindenki tud vagy akar majd azonosulni. A *Szökőélet* minden kijelentésével, gondolom, nagyon kevesen tudnának azonosulni, s itt nemcsak a közvetlenül aktuálpolitikai vonatkozásokról lehet szó, hanem olyan állításokról, melyek szerint a keresztény emberek különbek mindenben, „székesfővárosunk a magyarság temetője”, a posztmodern pedig egészében elvetendő. A vallomás azonban nem feltétlenül az érvelő kifejtés műfaja. S számomra nem e néhány vitatható állítás a *Szökőélet* meghatározó lényege, hanem az a szemlélet, amely „ókonzervatív” módon gondolkodik népben, nemzetben, s „újmodian” alanyban és állítmányban, vagyis az egyetlen tartósan lehetséges, s az *Ómagyar Mária-síralom* óta következetesen járt utat követi.

E vállalkás egyszerre jelent etikai és esztétikai felelősségtudatot. Kérdezést és válaszkeresést. S a *Szökőélet* felvet olyan kérdéseket is, amelyekre nyilván még hosszasan keresi a választ maga a szerző is. Ideológiai-etikai szempontból a legnagyobb kérdés alighanem az, hogy miként illeszthető össze 2000 táján a bármely nemes hagyományokban gyökerező nép- és nemzetkép a valósággal. Miként is állunk a népi bölcsesség és Tahónia, az édes anyanyelv és a káromlásnyelv ellentétével? Miként függ össze ezzel egy sok százéves népi kultúra radikális felbomlasztása? Menyynyire tudatos bennünk, hogy a népi kultúra értékei régen is inkább eszményi normaként léteztek, s a mindennapi gyakorlat ritkán tölthette el elégedettséggel elődeinket.

Esztétikai szempontból pedig e mű kapcsán a fő kérdés, hogy tényyszerűség és fikcionalitás, személyesség és tárgyi-

lagosság, elbeszélő és reflektáló jelleg, folyamatosság és mozaikszerűség milyen arányai, változatai lehetnek egyszerre korszerűek és olvasóbarátok. A *Szökőélet* – műfaji összetettségéből következően is – ezen ellentétek határterületein jár. Az írói pálya meghatározóan fontos vallomása és állomása. De jóhiszemű olvasóként hadd várjam azt a regényt is, amelyik ugyanebből az élményanyagból és szemléletből fog táplálkozni, s regény lesz Csabán és Pesten is, magyar és emberi regény.

1998

Fekete-Zaránd

A huszadik században igen sokat olvashattunk arról, a történelmet megismerni akarván, hogy mi mennyire szörnyű náció voltunk és vagyunk: elnyomtunk más népeket, nagyhatalomként próbáltunk tetszelegni, a legrosszabb erők legutolsó csatlósai voltunk. S nemcsak magyarul, nemcsak a Monarchia szétdarabolásával létrejövő új államok nyelvein, hanem azoknak a valódi nagyhatalmaknak a nyelvén is, amelyek óriási gyarmatbirodalmakat hoztak létre, s amelyek igen sokat tettek azért, hogy saját országukban a nyelvi-kulturális sokszínűséget felszámolják. Ehhez képest igen keveset olvashattunk, s bizony még magyarul is alig valamit, mindennek az ellenkezőjéről, cáfolatáról, ezer év kárpát-medencei történelmének tárgyilagosságra törekvő megítéléséről. Trianon botránya miatt mintha ma is nekünk kellene szégyenkeznünk, s nem azoknak, akik a történelmi-kulturális-nyelvi sajtosságokat ugyanúgy figyelmen kívül hagyták, mint a demokrácia egyik alapelveként emlegetett önrendelkezési jogot. József Attilának teljesen igaza volt, amikor „magyarnak számkivetve” érezte-tudta magát, mégis így folytathatta a *Hazám* utolsó szonettjét: „*lelkem sikoltva megriad –/ édes Hazám, fogadj szívedbe, / Hadd legyenek hűséges fiad!*” De mit tehetett, mit tehet az, akinek szülőföldjét, otthonát Trianon elszakította az anyaországtól? Az ő lelke sok-sok ok miatt riadhatott meg év-

tizedről évtizedre, s édesnek igazán nem érezhette sem elveszített-elvett hazáját, sem azt az újat, amelyik legfeljebb másodrendű állampolgárának tekintette őt.

Ez a huszadik században folytonosan felhangzó, illetve elfojtott sikoly foglalkoztatja Sarusi Mihályt legújabb könyvében. Tényekről szól és az általuk keltett lelki sebekről, amelyeket csak a halál szüntethet meg, de az is csak felemásan, hiszen nemcsak a túlélő kortárs szenved, hanem az utód is, s nemcsak az 1918-as vagy 1944-es emlékek miatt, hanem mindazért is, ami azóta történt. A történettudomány – évtizedek tilalmai és korlátozásai dacára – azért sok mindent feltárt már a magyarellenes indulatokról és azok tragikus következményeiről. Hellyel-közzel a szépirodalom is megpróbálkozott a szembenézéssel, legeredményesebben talán a dokumentumirodalom műfajaiban. A *Fekete-Zaránd* a történelem, az irodalom és a néprajz megközelítésmódjaiból alkot sajátos, talán csak kivételesen érvényes egységet. A szerző a Körösök romániai szakaszának falvait járta be, az egykor itt élt magyarság emlékeit kutatta, jelenével szembesült. Többnyire idős emberekkel beszélgetett, akiknek emlékezete visszanyúlt a II. világháború előtti évekbe, s akik családjuktól sokat hallhattak az 1918 utáni időszakról is. S akik megtapasztalhatták a királyi és a szocialista ország nacionalizmusát is. Ezek az emberek emlékeznek a nagy tragédiákra, s legtöbbjük nyilván fontosnak tartja, hogy végre elmondhatja azt, amiről tilos volt beszélni. A kimondás maga is megnyugvás valamennyire, bár többeknél újabb félelmek forrása is, hiszen annyi baja volt már egy-két szó miatt is a kisebbségi magyar embernek, hogy nemigen érzi biztonságban magát manapság sem: a dolgok mindig fordulhatnak az éppen létezőnél rosszabbra is, s akkor újra számonkérhetővé válik az igazmondás.

Az itteni falvak már a huszadik század elején sem voltak színmagyarok, ezen a vidéken nagyon erős volt az elrománosodás, s ez a tendencia Trianon után mind erőteljesebbé vált. A könyvet ennek a tendenciának a megjelenése indítja el: „A városban három magyar katolikus él, az egyik asszony. Azt mondja, ő az utolsó zarándbányai magyar! Azért nem ment férjhez, hogy magyar maradhasson. (...) Trianon idején Zarándbányán hatszáz magyar élt.” A nagy világégések idején ezeken a szórványmagyar településeken is átvonultak a hadseregek, s a hódítók, a visszahódítók nyomában jöttek azok a hordaszerű csapatok, amelyek tömeges kivégzésekkel és fosztogatással álltak bosszút a civil lakosságon. Olykor ehhez a szovjet hadsereg is partner volt, hiszen akire a román bíró, elöljáró azt mondta, hogy fasiszta, az kiirtandó ellenségnek számított. Az esetek többségében azonban a szovjet tiszték megakadályozták a „szövetséges” román csapatok vérengzését, indokolatlan önbíráskodását, ha időben értesültek róla.

Sarusi Mihály nem a történettudomány nyomdokain halad, hanem a megíratlan népi történelmi emlékezetet faggatja. Ami tényanyag ebben a műben helyet kapott, azt mind az érintett falvakban élők emlékezete őrizte meg, a lényegét illetően nagyon nagy mértékű egybecsengéssel. Egyének és kisközösségek életrajzának tragikus eseményeiről van szó, s ezeket megismerve, akár hangszalagon rögzítve lehetett volna néprajzi gyűjteményt is közzétenni. Az író azonban regényes művet szándékozott készíteni, s ezért egységes szerkezetbe foglalta a megtapasztaltakat. A *Fekete-Zaránd* „Százegy igaz történet a Köves-Körözs mentéről”, de akár hány mesélője is volt e történeteknek, ebben a könyvben maga az író a mesélő. Nyelvi-stilisztikai értelemben is s még inkább azzal, hogy a lehetséges dokumentumregény-anyagot úgy regényesíti, hogy a rege műfaját illeszti hozzá. Nem

a reformkorban feltámasztott s divatossá is vált jelentésében, hanem a feltételezhető ősisben, amelyekben regösök, azaz énekmondók regéltek, regöltek, s amelynek némi emléke fennmaradt a huszadik századra is a regölésben. Egy- másra mintázódik tehát a legutóbbi években összegyűjtött igaz történetek sora, ennek archaizálása s a történetmondás ötvözése a továbbélő regölési hagyománnyal. A regösök énekmondók voltak, a regölés énekes-hangszeres hagyományként maradt fenn, s ily módon lírizálódott. Ez a könyv tehát epikát és lírát mintáz egymásra, mindkét szálát el-elindítva és meg-megszakítva. Fontos tartalmi-hangulati hatású az is, hogy az ünnepi hagyományként, jókívánságokat sorolóként élő regölés egy olyan írásműben válik meghatározóvá, amelyben nem ünnepekről, hanem tragédiákról van szó, „magyar regéről”. Egy olyan világról, amelyben a legnagyobb jókívánság a „bort, búzát, békességet” harmadik tagjának megvalósulása lehetne.

Zaklatóak az emlékek, zaklatott, szaggatott az előadásmód. A regölés folyamatossága, „dallama” sem tud megszületni. A sors emlékmorzsáiból rege-morzsák születnek, s így az egész könyv egy kissé emlékeztet olyanfajta ősi nyelvemlékekre, amelyekben ugyan minden magyarul és érthetően íródott le, de hiányoznak lapok, olvashatatlaná váltak sorok, részletek. Mindent a tárgyról az egykori szöveg írója sem tudhatott, de mi, kései olvasók még nagyobb bizonytalanságban vagyunk: jól, pontosan értünk-e mindent. Nem a történések tényeit, hanem azok racionalitását, igazi megmagyarázhatóságát illetően. Ami megtörtént, nem emberszabású, nem normális mértékű, hanem végzettszerűen különös. Se epika, se líra méltóképpen meg sem örökítheti, csak olyanféle kevertség, ami a regölésnek is jellemzője lehetett, ami a balladára üt, vagy a siratóra. Mert ezek a sors-emlékmorzsák egy nagyszabású siratóvá

lényegülnek: a balladás sorsú magyarság-szigetek pusztulásának tapasztalata teszi oly hosszan és oly zaklatóan hangzóvá ezt a siratót. S nem az eredeti beszélők siratnak, ők már legfeljebb csak kivételesen, hanem ennek a műnek az elbeszélője-énekmondója, az a „vándorénekes”, aki bejárta az ezredfordulón a Köves-Körös vidékét, túl a határon.

Ismét József Attilát idézve, *A Dunánál* nevezetes záró szakasza szerint „*A harcot, amelyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés*”. A költő elgondolása szerint viszont ehhez „*a múltat be kell vallani*”. Kimondatlan, mert természetes, hogy a szembenálló felek mindegyikének. S még inkább igaz ez, ha a bűnről és áldozatáról van szó. Ám az áldozatok hozzátartozóinak sokáig emlékezni se volt joguk. S pusztán magyarsága miatt minősült bűnösnek olykor a kisgyermek is. A másik, még nagyobb baj az, hogy az őseink által vívott harc nem ért véget sem a trianoni, sem a párizsi békeszerződéssel, a magyarság elűzése és beolvasztása a közelmúltig nyílt politikai célkitűzés volt, s ma is vannak ugyanezt képviselő erők. Pedig az európai történelem azt mutatja, hogy a szórvány nyelvi szigetek előbb-utóbb amúgy is beleolvadnak a környezetükbe. Manapság pedig lassan ott tartunk, hogy a többszázres, sőt milliós nagyságrendű kisebbség is szórványnak kezd minősülni. A világszintű globalizációs tendenciákhoz illeszkedve egyes népek magukba igyekeznek olvasztani más népcsoportokat, közben fenntartva a 19. század óta eleven gyűlöletet a nyelvi-kulturális másság iránt, szinte semmi türelmet nem tanúsítva. *Fekete-Zaránd* siralma és feketéje ezért nem csupán a múltban történtek miatti gyászé, hanem a jövőendő miatti aggodalomé is. Aki ezt a 101 „regéből” álló siratót olvassa-hallgatja, óhatatlan Herder hírhedt jóslatára meg Kölcseyre, Adyra, Illyésre is gondol, s szorongatja az érzés: hiába szeretné „*rendezni végre közös dolgainkat*”, ha nincs kivel.

1998

KÖRMENDI LAJOS

Rövid történetek új változatban

Kötetekben bő másfél évtizede követhető nyomon Körmendi Lajos céltudatosan épülő írói pályája. A téli hónapokban a *Magánkrónikák* mellett megjelent *Kurgán* című versgyűjteménye, valamint kazah költők verseinek fordítása *A puszta fiai* címmel, s Bistey Andrással közösen fordítva Franco Fresi verseskönyve is (*A víz és a földek dalai*). A szerző a mai középnemzedék komoly, figyelemre érdemes alkotója.

A *Magánkrónikák* négy ciklusba sorolva összesen nyolcvanöt rövid történetet tartalmaz.

Mi is ez a magánkrónika? Annyi első pillanatra szembeötlő, hogy se nem anekdota, se nem egyperces novella, noha mindegyiknek az elemei megtalálhatóak benne. Az anekdota kiindulópontja valamely többé-kevésbé ismert személyhez kötődik, megtörtént vagy valószínűsíthető esetek formálódnak novellisztikussá. Az egyperces novella kiindulópontja a világnak a megszokottól eltérő, általában groteszk jellegű nézőpontból történő szemlélése. A „magánkrónika” kiindulópontja szociografikus. Egy-egy történet Körmendi Lajos könyvéből megkaphatná az anekdota, illetve az egyperces novella minősítést is, de általában az egyes életsorsoknak olyanfajta sűrítését adja, amelyeknek az alapja, az „előzménye” egy szociográfiai mélyinterjú, egy

életvallomás lehetne. A rövidtörténet tehát – akárcsak Örkeny egyperceseinek egyik típusa – megírható lenne hagyományosabb, tempósabban kifejtő módon is, s úgy is hiteles lehetne mind életanyagában, mind írói megformálásában. (Korábban Körmendi Lajos közzé is tett egy ilyenfajta kötetet, a *Boldog emberek* szociográfiáit.) Így viszont mintha egy felgyorsított film peregne le, úgy látunk mindössze húsz-ötven sorban egy emberi életet, életutat összegződni. Mindig egyetlen ember áll a középpontban, de természetesen kapcsolatba kerül más emberekkel is. E kapcsolatok főként akkor válnak meghatározóvá, amikor a magánkrónika nem életútsűrítmény, hanem egyetlen napnak a hasonlóképpen felgyorsított elbeszélése vagy pedig egyetlen eseménynek, jelenetnek az előadása. A rövidtörténetnek ez a három változata jelenik meg a magánkrónikában, de mindegyiknek ugyanaz a lényege: a sűrített életportré.

A kötet címében, amely egyúttal műfajmeghatározás is, a „magán” jelző minősítésében nincs semmi lefokozó jelleg. S nem is lehet csak szó szerint érteni. A portré a magánemberé, de az adott személy a huszadik század magyar történelmébe ágyazottan élt és él. Főként az első ciklus – a *Népharag* – közöl olyan írásokat, amelyekben meghatározó közvetlenül is a magánemberi sors, a kisvilág és a nagy történelem kapcsolata. Mindjárt a legelsőben a második világháború idején Besszarábiában egy fiatal hadifogoly véletlenül találkozik egy, az első világháború idején ottrekedt magyar fogollyal, akiről kiderül, hogy a tulajdon apja. Ennél meghökkentőbben aligha szólhat bele a történelem egy család életébe. Ugyanakkor a találkozásnak mégis van valami különös „felszabadító” hatása is, az élet lehetséges csodái közül is megmutatkozik egy.

Ha nem a történelem, akkor a másik ember – a munkahelyen, a családban – szól bele meghatározó és sokszor ben-

nünket korlátozó módon az életünkbe. S ha nem a másik ember, akkor előfordulhat az is, hogy mi magunk vagyunk sorsunk elrontói, nemegyszer úgy, hogy észre sem vesszük, hogy önmagunk érdekeinek ellenségévé váltunk. S mindezek külön-külön és gyakran bizony együttesen hatva úgy formálják és deformálják életünket, hogy gyakorta időnek előtte és méltatlan módon ér el bennünket a magány, a rokantság, a halál.

A kötet szerkezetében a történetfilozófiától jutunk el a létfilozófiáig, ám e két szint a java írásokban folytonosan átjátszik egymásba. Az ember sorsa és a magyar ember sorsa ugyanígy egymásra mintázódik. Ez a magyar ember alföldi általában. A kötet ajánlásában Tar Sándor okkal nevezte az Alföld írójának Körmenyi Lajost. Nem regionalizmus ez, hanem a rétegzettség érzékeltetése. Amiként a nemzedékek láncolatában is érvényesül ez az összetettség: az első világháború ifjaitól a maiakig ível a bemutatott alakok sora. A magánkrónikák valóban a huszadik századról szólnak, és hitelesen huszadik századiak.

1998

Körmendi Lajos legújabb, tizennegyedik könyvének különlegessége miatt könnyen megjegyezhető a címe: *Robinson az árokparton*. Először tamaskodni kezd az olvasó: hogyan is van ez? Hiszen az árok emberi munka eredménye, a civilizáció jele, ahol tehát árok van, ott emberek is vannak, s miként lehet valaki máshol Robinson, mint egy lakatlan szigeten? Pedig egy fontos szempontból nagyon is Robinsonok a címadó írás szereplői: mind végzetesen magányosak. Még pontosabban: öregségükre magukra maradtak, reményük már szinte semmi. Az embernek természetesen fiatalon is lehet gyötrő, feloldhatatlannak látszó magányérzete, ebből azonban sokkal könnyebben mutatkozhat menekülési lehetőség. De mit tegyen az az egyedülálló, a munkát egyre kevésbé bíró, egyre betegbb, támogatásra inkább rászoruló idős ember, aki – éljen akár tanyán, falun, kisvárosban vagy akár egy nagyvárosi panel-ketrecben – úgy marad magára, hogy sem utódai, sem rokonai, sem szomszédai, sem a társadalom intézményei nem tudják megoldani mindennapos gondjait. Amelyek közé nem feltétlenül az önfenntartás és az önellátás tartozik elsősorban, hanem a társadalom kis közösségeihez való kapcsolódás hiánya. S ebből is fakad a félelemérzet. Mi lesz vele, ha súlyos beteggé válik? Hiszen a fiatalabbak általában várnak valamit a jövőtől, míg az idősek sokszor

félnek tőle. Nem a haláltól elsősorban, hanem az odáig vezető út lehetséges sivárságától, gyötrelmességétől.

Magyarország a huszadik század második felében drasztikus földindulást élt át. 1950-ben az ország lakosságának még a fele élt mezőgazdaságból, döntő részben egyéni gazdálkodóként.

Következésképpen egy több évszázad során csiszolódott életforma, világkép, szokásrend, kultúra hordozójaként és továbbörökítőjeként. Az ötvenes-hatvanas évek azonban szétzúzták, egészében ósdinak minősítették ezt a gazdag hagyományt. Az iparosítás a szükségesnél sokkal erőltetettebb volt, viszont ez adott lehetőséget sok embernek arra, hogy elmeneküljön a falusi totális diktatúrából. Kommunista mítosz övezte a várost, az iparosítást, még később is. Az egymásra következő nemzedékek bizonyos mértékig mindig szemben állnak egymással. A szülők a konzervatívok, a gyerekek a modernnek, az újat habzsolni akarók. Az említett évtizedekben szinte állandó propaganda buzdította az ifúságot, hogy lépje át szülei ódon szemléletét, törölje el „végképp” a múltat. S tódultak is az ifjak az új zászlók alá. Előbb a tanyarendszert kezdte el fölszámolni a központi akarat, megint csak néhány év alatt szándékozva megváltoztatni a világot, majd hamarosan az is láthatóvá vált, hogy a kisebb falvak, főleg a peremvidékiek kezdenek elnéptelenedni. 1945 után az ország teljes villamosításának terve mögött még az a szándék húzódott meg, hogy a civilizáció áldásai juthassanak el mindenhová. A valóságban másként alakult: a civilizációs gócoknak nagy volt a vonzereje, de csekélyebb a kisugárzása. Egy még mindig szegény, sőt a hetvenes években eladósodni kezdő országnak csak ennyire tellett. Az emberek pedig nem akartak szegények lenni. Mellékmunkát vállaltak, fusiztak, ügyeskedtek, s így a városra kerülteknek legfeljebb arra jutott idejük, hogy

évente egyszer-kétszer egy-két napra fölkeressék falusi szüleit, s aztán a háztájiból származó terményekkel megrakodva hazatérjenek. Vagy még erre se jutott idő.

Ezt példázza a kötet megrázó dokumentuma, a *Kelt falun...* mindössze négy levele. Egy időse, beteg parasztszóny írta ezeket a lányához – van két fia is –, de érezhetően hiába: látogató se jön, válasz se érkezik. Két és fél évet ölel át a négy levél, van benne karácsonyi-újévi hiábavaló reménykedés után írott is. Az asszony pontosan látja önnön helyzetét: „*munka nélkül semmi vagyok, a munkától meg semmi leszek*”, és így „*az lenne az ünnep, ha eljönnétek*”. Elképzelhető az is, hogy ezek a levelek fiktívek, az írói sűrítő munka termékei, s az egyéni helyesírás hitelesítő elem, elképzelhető az is, hogy „talált” szövegek, érvényességük és hatásuk szempontjából ez közömbös. Ennél pontosabban nem lehetne kifejezni az öregek robinsoni kínjait és ugyanakkor öntudatát is, az emberi öntudatot a „munka nélkül semmi vagyok” kijelentésével

Körmendi Lajos könyvében természetesen nemcsak magányos öregekkel találkozhatunk. A huszonhárom írás keletkezésének időpontját s tematikáját tekintve is változatos. Megismerkedhetünk egy karcagi parasztember második világháborús hadifogságról írott verses naplójával; a csökkenő lélekszámú és elöregedő kis falvak gondjaival; a fővárosi székhelyű kisvárosi-falusi üzemegységek alávetett, olykor megalázó helyzetével; az elmúló hagyomány már elfelejtett játékaival, ugyanakkor részben ma is továbbélő babonáival a hozzánk látogató csángók helyzetével; „egy nem létező” kórház szülészetiének mindennapjaival; a megfogytakozott számú kunhalmok mibenlétével. Egyértelműen a közelmúltat: a kilencvenes éveket idézi meg a kunmadarasi bombatér múltjának és jelenének rajza, a csecsen vezérről mint egykor itt dolgozó katonatisztról terjedő legenda, vagy annak

a felmérésnek a bemutatása, amelyik azt vizsgálta: miként vélekednek, mit tudnak 1956-ról az érettségi előtt álló középiskolások. Ez utóbbi kapcsán be kell látni, amint erre az egyik alcím rejtett iróniával utal is, hogy az „ifjú szívekben” alig él 1956 emléke, sokan azt se tudják, mi is az akkori történések lényege, mit is kellene ünnepelni.

Az írás után nincsen évszám, sem itt, sem máshol. Feltételezem, hogy tudatos szerzői döntés következménye ez. Valami olyasmit lehet ugyanis kifejezni így, hogy ez a látlet-sorozat rólunk általánosan érvényes. Nem ezt vagy azt az esztendőt jellemzi, hanem évtizedeken hat át. *„Múltunk mind össze van torlódva / s mint szorongó kíváncsiakra, / ránk is úgy vár az újvilág”* – írta 1937-ben József Attila, s e gondolat kísértetiesen érvényes ránk azóta is. Magyarországot el sem hagyva kellett az akkori felnőtteknek „kíváncsiolni” a bolsevizmusba, majd a gulyáskommunizmusba, végül az egész „létező” szocializmusból a kilencvenes évek újvilágába. Okkal szorongva és reménykedve is.

Egyszóval lehet indokolni az évszámok elhagyását. Ám azt hiszem, téved az író, ha azt hiszi, hogy könyvét csak idősebbek fogják elolvasni. A fiatalabbaknak viszont fontos támpont lehet egy-egy mű megírásának időpontja. Hiszen nemcsak 1956 homályos bennük, de még inkább az, ami előtte, utána történt. Hosszú évek óta tapasztalható, hogy a felnövekvő évjáratoknak igencsak hézagos a történelmi ismerete, következésképpen alig van reális történelem-szemlélete. Ma is divatos az a magát pedagógiának tartó elmélet, amely szerint nem széles körű tárgyi ismeretekre van szükség, nem memorizálni kell, elegendő azt tudni, hogy minek hol lehet utánanézni. Arra valók a könyvek, hogy megkeressük bennük a tudnivalókat. Csak azt felejtik el hirdetői, hogy ez a nézet sikerrel csak a felsőoktatásban alkalmazható. Ott is csak módjával. Az anatómiavizsgán

okkal bukna meg az, aki a könyvből akarná kiolvasni a kapott feladat megoldását, arról nem is szólva, hogy például elég soká kellene keresnie ahhoz, hogy egy kapott csontdarabot meg tudjon határozni. Következésképpen az általános műveltség szintjén, ami mondjuk egy megérdemelten jó rendű érettséginek feleltethető meg, viszonylag sok tárgyi ismerettel is kellene rendelkeznie a történelemtől ahhoz, hogy az egyének – remélhetően hosszú életútjukon – akkor is értelmesen tudják „alkalmazni” ezt a tudást, ha azt a későbbiekben szervezett továbbképzésben már nem is mélyítik el. Annak természetesen bármikor utána lehet nézni, hogy pontosan mettől meddig is élt Mátyás király, milyen volt a kapcsolata Janus Pannoniusszal, mik azok a Corvinák, de kellő időben megszerzett ismerethalmaz alapján kialakult tudást az ő jelentőségéről már nem lehet rendre kézikönyvekből kiolvasni. Ha pedig nincs meg a kellő ismerethalmaz, akkor ez a jelentőség válik formális tudássá, mert a miértre nem adható válasz.

Körmendi Lajos kitűnő riportjai, szociográfiai írásai, lírai publicisztikai csak nyertek volna azzal, ha szerepel utánuk a megírás dátuma is. S így még egyértelműbbé válhatott volna a kötetnek az a rejtett szerkezeti íve, amely a nyomorúságtól vezet a reménykedő ember vallomásáig. A kötetet indító *Parasztodüsszeia* második világháborús pokoljárásától az alföldi, a nagykunsági, a karcagi ember dicséretéig, átvezetve a helytállás, a megőrzött teljes emberség mégiscsak fellelhető és bátorító példáin.

E kötet írásainak műfaját két-három évtizede szinte kötelező dicséret illette volna: a valóságírodalom, a tárgyias realizmus volt a kor – igaz, már visszavonulóban lévő – esztétikai eszménye. Az ideológiai-politikai megítélés viszont elutasító lett volna, hiszen az író erősen kritikus szemléletű: azt a bizonyos létező szocializmust bírálja, s amit

„pozitívnak” mutat, az legfeljebb az egyéni emberi helyzet-állás, amely teljesen független a marxizmustól és bármiféle pártideológiától. Manapság éppen fordított a helyzet. A szocializmus elmúltával már nincs politikai pikantériája a rossz tendenciák felmutatásának, a kritikai szellemnek. Igaz, a jelenre vonatkoztatva továbbra is élnek előítéletek: korántsem mindegy, hogy ki, mit és miért kritizál. Annyi azért feltételezhető talán, hogy a volt szovjet bombatér vagy a diákok tudása 1956-ról nem pártügyként ítélandó meg, tehát pártállástól függetlenül „befogadhatók” ezek az írások.

Maga a valóságirodalom s ezen belül főként az igényes irodalmi szociográfia valami rejtélyes okból nem igazán tudott feltámadni a kilencvenes években, s aligha csak azért, mert a posztmodern és részben még *újholdas* centrumú irodalmi életben avítnak, érdektelennek, irodalomhoz nem méltónak neveztetett ez a szemléletmód és ez a műfaj. Néhányunkban élt – s él ma is – a remény, hogy megszületik a jelenkor számára néhány a *Kiskunhalom*, a *Puszták népe* szintjén álló alkotás. Az egyiknek a szerzője – az értékes előmunkálatok alapján – akár Körmendi Lajos is lehetne.

2000

„Játszani is engedd”

Telefax a Megváltónak avagy

IV. Louis Bejgliumban

Ez az írás 2004 tavaszán keletkezett, Körmendi Lajos művének szelleméhez illően, a Költészet Napja tájékán. Aztán különböző technikai jellegű véletlenek miatt kéziratban maradt. Az író újév napján meghalt. Torokszorító, ha küzdelmére gondolunk a halálos kórral, felemelő, ha életszeretetére, másokat is buzdítani képes hitére. Éppen ez a könyve hirdeti a legtisztábban, hogy remélni kell, hogy a jóakarát, a szeretet csodákat is művelhet. A csoda vele is megtörtént: ha rövid volt is az élete, de a teljesség sugárzik belőle.

Kinek ajánlhatom ezt az első pillantásra furcsa című könyvet, amely 1995-ben egyszer már megjelent ugyan, de vidéken, egészen kis példányszámban, terjesztőkhöz el sem jutva, tehát eddig volt is meg nem is. Annyira azért volt, hogy lexikonban a szerző műveinek felsorolásában szerepel, de úgy, mint ifjúsági regény. Pedig ha valami nem jellemző erre a könyvre, akkor éppen ez a minősítés az. Mindazonáltal ajánlható szinte mindenkinek, minden korosztálynak. Elsősorban azoknak, akiknek beteg gyerekeik vannak. Aztán azoknak, akiknek egészségesek az utódaik. Aztán maguknak a gyerekeknek is. A kamaszoknak, az ifjaknak, a szülőknek, a nagyszülőknek, a dédszülőknek, mindenkinek, akinek kisgyereke volt, van, aki szeretne gyereket, de azoknak is, akik erre egyelőre nem is gondolnak.

A könyv műfaja nehezen meghatározható. Százoldalnyi sincsen, s mégis éppen 48, címmel elkülönített részre tago-

lódik. Alighanem ennek a számnak is van jelentése, hiszen 1848 a magyarság számára bűvös, varázslatos, szívet-lelket melengető. S bár a jelenben történik, ilyesmit kíván sugározni ez a mű is. Az egy-két lapos fejezetecskék naplószerűek. Ezt sugallja az is, hogy gyakran szerepel alattuk dátum, ilyen archaizáló formában: „Jegyzém 1990. január 1-jén”. A napló azonban korántsem folyamatos, bár határozottan folyamatot rögzít: összefüggő epizódokat egy család történetéből. Zajlik mindez a kilencvenes évek első felében, a már említett dátumtól 1995 májusáig, valahol Magyarországon, de nem nehéz rájönni, hogy egy alföldi városban. Egy fejezet időtartama néhány percnyi, egy-két órányi, legfeljebb néhány napra terjedő. Többnyire egypercesek és ötpercesek. Az ilyen rövid formákat amúgy is kedveli Körömendi Lajos, ő jól tudja magát ily módon kifejezni.

A könyv főszerelője, IV. Louis a napló kezdetén négyéves. Van egy nővére, V. Julia, aki két évvel idősebb öccsénél. Szüleik III. Louis és IV. Julia, s színre lép még egy nagymama is: III. Julia. Természetesen nem egy emigrációban élő francia nemesi családról van szó, s nem is magyar arisztokratakról, akik újra játsszák a múltat, hanem derék magyarokról. Az elbeszélő, aki a napló jellegből is sejthetően nagymértékben azonos a szerzővel, csak játszik a nevekkal, játszik azzal a manapság már kivesző régi hagyománnyal, hogy a szülők nemzedékről nemzedékre a saját keresztnévüket adták elsőszülött fiaiknak és lányaiknak, s ez nemcsak faluhelyen volt szokás, hanem a városokban is. A játék és a játékosság nagymértékben meghatározó ebben a történetben, s ez a nyelvi síkon is így van. Talán az sem különösebben meglepő, hogy ebben a kisfiú a legnagyobb teremtmény, szinte művésze a még éppen csak birtokba vett anyanyelvnek.

A bevezető fejezet a család előtörténetéből egyetlen, de nagyon fontos információt közöl. A kisfiú fejlődési rend-

ellenességgel született, s életének első esztendeit kórházról kórházra járva töltötte, műtétek sora várt rá. „Néhány év alatt többet szenvedett, mint némely ember egy egész életen át. Erről a szenvedésről szól az én hallgatásom és lélekben való megőszülésem. Múltak az évek, nem írtam semmit. Mély depressziómból IV. Louis kezdett kirángatni. Azon kaptam magam, hogy följegyeztem egy-egy szóleleményét, később egyre szaporodó cselekedeteit is. Akkor kezdett íródni ez a könyv, talán csak azért, mert meg akartam tőle tanulni az élet szeretetét s az életörömet.” S valóban így van. A napló azonban – s ez is erénye – szinte semmit nem szól a volt depresszióról, annál inkább az élet szeretetéről. Ismét beigazolódik, hogy a megpróbáltatások, a szenvedések tanítanak meg igazán a legkisebbnek látszó életértékeknek a tiszteletére, megbecsülésére is. S bármilyen is a nagyvilág, a családon kívüli élet, bármennyi minden korlátozza is e család egzisztenciális helyzetét, játszani mindig lehet, az örömeire rengeteg alkalom kínálkozik. Íme, egy aprónak látszó példa. Az első osztályos fiúcska első félévi bizonyítványa jó lett, s ezért ő azt szerette volna, ha teljesülhet három kívánsága. Anyja ezt lealkudta egyre. Mire idővel a fiú kibökte: az az ő egyetlen kívánsága, hogy lehessen három kívánsága. Végül persze maradt az egy, s ez nem volt több mint egy üveg kóla, azaz a kedvenc itala. De a boltocskában kedve támad egy csokitojásra is. Megkapta. Az apa a lányához fordult, neki is akart venni csokoládét, de a gyerek nem kért. Tudta a finomságok árát, s drágállotta őket. Így végül az egyetlen tojást osztották négyfelé. Louis és Julia valóban nem nevezhetők tipikusnak a mai gyerekek között.

Ez a fiúgyermek szépen él. Szereti testvérét, anyját, apját. Szereti a természetet, szereti – a maga gyermeki módján – a szülőföldjét, szereti anyanyelvét. Mindent játékosan vesz

és ugyanakkor komolyan is. A feljegyzések egy négy-kilenc éves korú gyermekről szólnak, s mondhatnánk, hogy ebben az életkorban természetes az ilyenfajta magatartás. Valóban így van, ám itt egy súlyos betegségekből kilábaló gyerekről van szó, akire ugyanakkor az átlagosnál jóval nagyobb mértékű nyitottság, életrevalóság jellemző. Minden gyermekben benne van a világ megismerése, elemi szintű birtokbavétele során a teremtmény képzelet kifinomult működtetésének képessége, IV. Louis-ban azonban ez fokozottan van jelen. Az író édesapja – akinek ez a foglalkozása csak a bevezető fejezetben említődik –, nyilván különösen örül annak, hogy gyermeke aprócska kora óta azt hangoztatja, hogy majd író lesz. Ez persze még a messzibb jövő kérdése, mindenesetre jó előjelnek bizonyul, hogy a fiú – nővérének és apjának közreműködésével – szinte tobzódik a nyelvi játékokban. Persze valamilyen mértékben minden gyerek játszva tanul és tanulva játszik is anyanyelvével, itt azonban valóban központi szerepűvé válik mindez. A legolcsóbb és egyúttal a legeslegdrágább ajándék az anyanyelv, amely az eszmélés kezdeteitől a halálig kíséri bennünket, amelyet elvenni lehetetlen tőlünk, amelyet elhagyva, magunk is tudjuk, szegényebbé válunk. A játék általában s a nyelvi játék különösen alkalmassá válik ebben a családban a derű, a nevetés, a jó kedély felélesztésére és tartós őrzésére. Az elbeszélő még a történetmondás kezdetén savanyú országnak nevezi azt, amelyben élnie adatott, s úgy gondolja, hogy „Ha nem is ilyen felhőtlenül, ilyen féktelenül, de legalább egy kicsikét nekünk, felnőtteknek is kéne örülnünk. Az életnek. Néha. Éppen most, amikor állítólag magunk alakíthatjuk a sorsunkat”. Bizony, túl sok a savanyú arc, a savanyú sors. Mi más magyarázhatná például azt, hogy a két gyermek által több órai munkával lelkesen készített hőembert egy óra múlva már ledöntve,

szétrugdosva találták meg. Axiómaként íródik le: „Aki derűs, tovább él”.

A nyelvi ötlet, a játék a szavakkal néha sorsdöntő is lehet. Ma már csak derülünk azon a kis történetkén, amelyben a vonatúton egy idősebb útitárs elmeséli az elbeszélőnek, hogy milyen gondban volt az ötvenes években, hiszen egyetemre szeretett volna járni, ősei viszont mind református papok voltak. De feltalálta magát: annyit írt önéletrajzába, hogy ősei szegény falusi pásztorok voltak, hagyta azt a foglalkozás elől, hogy „lelki”, s így felvették. Nem is kellett hazudnia, célját mégis elérhette, s ezt a szavakkal való játéknak köszönhette. A kisfiú nyelvi játékaik adják a könyv címét is, eltekintve az apai névadástól. A gyerek élete első levelét írja a Jézuskának, s apja kérdésére, hogyan küldje el, azt válaszolja, hogy telefaxon. Majd elkezd foglalkoztatni, hogy mi az a bejgli, hogyan kell készíteni, s miután a földrajz is érdekli, szeret térképeken búvárkodni, kitalál egy országot, Bejgliumot, ahol csupa öröm az élet.

Tisztelt olvasó emberek, ha szeretnének örülni egy kicsit, kisavanyodva, megédesedve, ha szeretnék könnyebben megtalálni a maguk Bejgliumát, akkor vegyék kézbe Körmendi Lajos naplóregényét.

TARTALOM

Németh László	
<i>Sorskérdések.</i>	5
<i>Az Égető Eszter</i> üzenete	21
Németh László – előszóval	29
Németh László centenáriuma.	35
Örkény István	
<i>Tóték</i>	45
Cseres Tibor	
Erdély kétlelkű fia (<i>Vízaknai csaták</i>)	63
Őseink kertje, Erdély.	68
Rekviem bácskai magyarokért	73
Sarkadi Imre	
<i>A gyáva</i>	84
Sánta Ferenc	
Interjú Sánta Ferencsel	102
<i>Tizedik kiadás.</i>	121
Sánta Ferenc évtizedei.	125
A korszerű későmodernség	130
Pillantás egy ismeretlen regényre.	152
Kertész Imre	
<i>Sorstalanság</i> (Az első tankönyvi fejezet az íróról) . . .	160
Galgóczi Erzsébet	
Beszélgetés Galgóczi Erzsébettel	169
<i>A menekülő ember</i>	176
Szabó István	
<i>Isten teremtményei</i>	181
Jókai Anna	
Jókai Anna köszöntése.	193
Az ifjú halász és a tó	195
„Közeledőben – távolodóban”	197
<i>Perc-emberkéék dáridója</i>	203
<i>Napok</i> – Tíz metszet egy regényről.	208
„A remény elpusztíthatatlan” – Beszélgetés Jókai Annával. .	231
Ezredvégi regény – <i>Ne féljetek.</i>	235

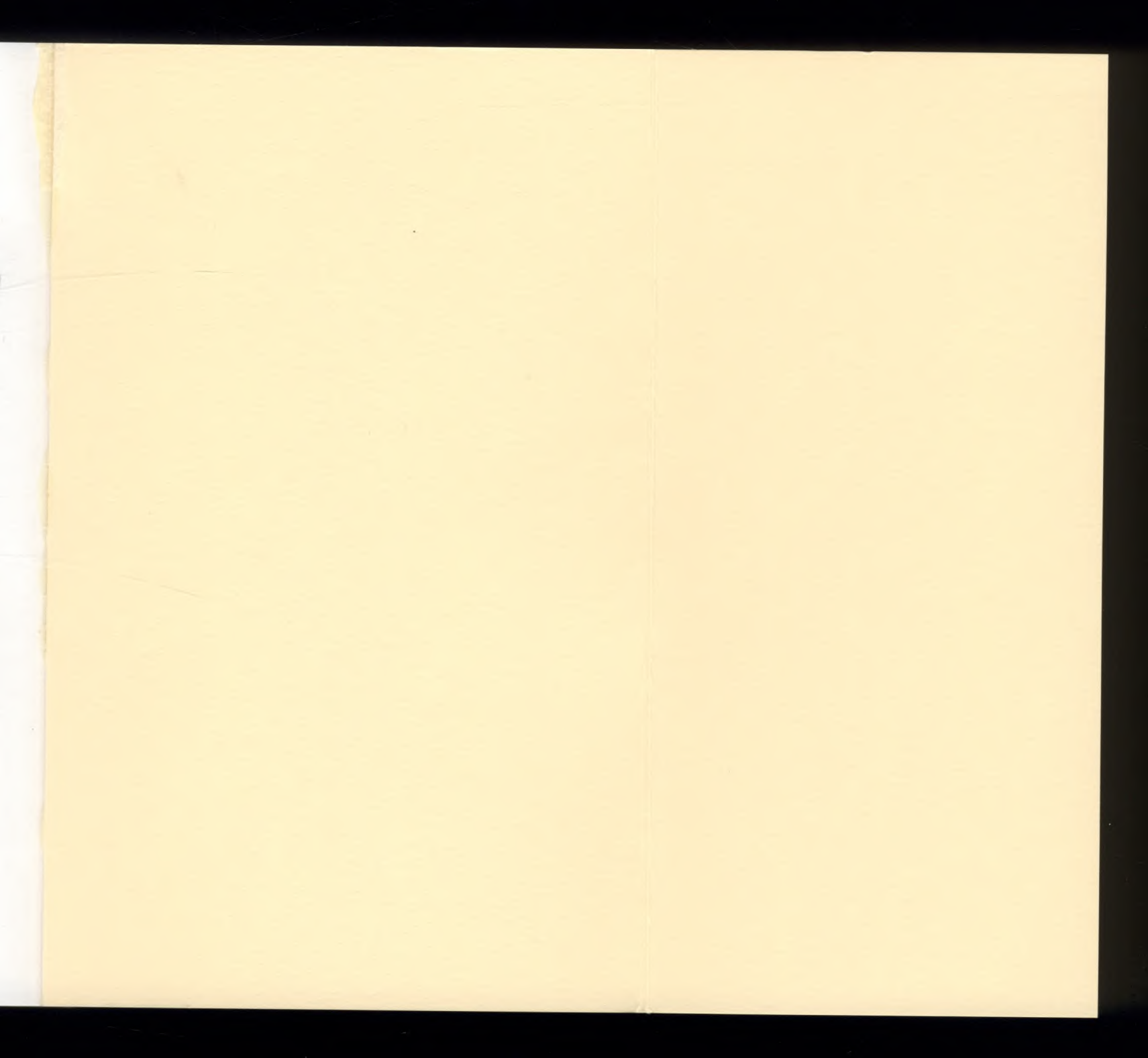
„A szépben rejtett jó” – <i>A mérleg nyelve I.</i>	249
Egy író műhelyében	253
A mai napon	260
Kortársunk Jókai Anna	264
Tar Sándor	
LeTARolt világ	267
Czakó Gábor	
Pályakép 1975-ben	274
Várkonyi krónika	296
Eufémia	303
A lélek fele	308
A Sárkánymocsár ura	315
Rémmesében az igazság.	319
Luca néni föltámadása	322
A Teremtő mosolya.	328
Angyalok	335
Magyar–magyar nagyszótár	340
Törökkő	342
Oláh János	
A prózaíró világa.	344
Balázs József	
Koportos	363
A Magyarok című regény és fogadtatása	373
Az ártatlan	394
Szeretők és szerelmesek	399
Elbeszélés az elmondhatatlanról – <i>Isten küldöttei</i>	402
A torcellói Krisztus.	413
Sarusi Mihály	
Vagabundkorzó.	427
Sarusi Mihály ajándék élete.	432
Fekete-Zaránd	440
Körmendi Lajos	
Rövid történetek új változatban	445
Hiteles krónikák – <i>Robinson az árokparton</i>	448
Játszani is engedd – <i>Telefax a Megváltónak avagy</i> <i>IV. Louis Bejgliumban</i>	454

1977.07

Ára: 2900 Ft

„Ha egy szépirodalmi művet olvasunk, soha nem lehetünk bizonyosak abban, hogy elsőre minden lényegeset megértünk belőle. Sokkal inkább az ellenkezőjére számíthatunk: a második, a harmadik olvasásra is marad éppen elég felfedezni, meditatálni való. Egy vers esetében természetes akár a rögtöni újraolvasás, regényeknél ez csak ritkán fordul elő. [...] A jó regényolvasó türelmes ember: nem rohan végig a szövegen. A modern – a huszadik századi – regények esetében ezt nem is tehetné meg, ha valódi megértésre törekszik” – írja egyik esszéjében Vasy Géza.

A *Későmodern prózairok* című kötet tanulmányai termékennyé teszik a kortárs magyar irodalom híveinek türelmét. A több nemzedék legfontosabb alkotásainak köréből válogató elemzések mások mellett Németh László, Cseres Tibor, Jókai Anna, Oláh János, Körmendi Lajos munkáin átívelve, könnyed stílusban, az olvasótársul szegődött irodalomtudós bőséges ismeretanyagával, tájékozottságával segítik az elmúlt félszázad realista elbeszélő művészetének megismerését.

Mezey Katalin

ISBN 963 7486 40 2

9 789637 486401

VASY GÉZA Későmodern prózáírók